

Александр Лыгденов

НҮҮДЭЛШЭД

Уран найханай-баримтата туужа

Улаан-Үдэ хото
2019 он

УДК 89

ББК 84 (2 Рос=Буря)-4456у

Л 88

«Буряад хэлэ Буряад Уласта сахин хүгжөөхэ» гэхэн
Буряад Уласай программын хэмжээндэ Буряадай Уласай Соёлой
яаманай мүнгэн сангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ

Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной
программы Республики Бурятия «Сохранение
и развитие бурятского языка в Республике Бурятия»

Александр Лыгденов

Л 88   **Нүүдэлшэд (Уран хайханай-баримтата туужа) –**
Улан-Удэ: Бальжинимасв А.Б., 2019. – 304 н.

Александр Лыгденовэй «Нүүдэлшэд» гэхэн уран хайханай-баримтата туужа соо XVII зуун жэлэй эхин багта Монголой, Хитадай, Манжын хаашуулай эбээ таһаржа, хоорондоо хёморол үүсхэжэ байха сагта, ажаמידаралай амгалан байдал, амар заяа олохын тула Халха Монголой газар дээрэхээ Ара Монгол руу аяар 90-ээд жэлэй хугасаа соо үргэлжэлхэн сэх Нүүдэлэй анха түрүүшын эхи табиһан, сартуул угтан бүлэг зоной орёо хүндэ ябадал харуулагдана.

ISBN 978-5-906220-28-8

ББК 84 (2 Рос=Буря)-4456у

© Лыгденов А.Г., 2019

© ИП Бальжинимасв А.Б., 2019

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Чингис хаанай хүүлшын 21 үри хадахан болохо Лигдэн хаанай Ехэ Монгол гүрэн түрээс алдахысаа алдаханай удаагуур, XVII зуун жэлэй эхин багта монголоой дайдаар ехэ хёморол үзэгдэһэн байна. Манжын хаан Урда Монголые таһалжа мэдэлдээ оруулба. Тиигэжэ байхада, монголоой хаашуул өөһэд хоорондоо эбээ таһаржа, шэрээ, хуурияа буляасалдажа, дайралдажа эхилһэншье. «Бошогто хаанай буһалгаан, Сайн хаанай самаргаан» гэжэ түүхэдэ нэрлэгдэһэн энэ үймөө сагта, Халха Монголоой дайдаар ажамидаржа байһан олон тоото отог зон ами наһаяа абархын, амгалан байдал олохын тула орон нютагаа орхижо, Ара Монголоой дайда руу тэрьедэжэ гараһан ха (схэнхидээ мүнөөнэй Буряадай урда аймагуудай газар дайда болоно). Тиин, бүлэг бүлэгөөрөө наашаа гаража ерэхэн нүүдэлшэдэй ябадал аяар зуугаад жэлэй хугасаа соо, 1720 ондо Хитад Ород гүрэн хоёрой хоорондохи хилын хаагдатар шахуу үргэлжэлһэн. 1630 ондо Сэцэн хаанай хушуунһаа аха дүү болохо долоон нүхэдөө дахуулжа гараһан сартуул обогой түрүү сайд Хүлэгэ гэгшэ энэ ехэ нүүдэлэй эхи табиһан гэжэ түүхын номууд соо хэлэгдэдэг.

«Нүүдэлшэд» гэжэ баримтата туужа соогоо сартуулнуудай болон бэшэшье отог зоной хайшан гэжэ наашаа бодхуултажа гараһан, харгы замайнь хүнгэн бэшэ байхые харуулхаа һанааб.

Ном соо түүхэдэ дурсагдаһан Хүлэгэ өөрөө, тиихэдэ тэрэнэй ганса хүбүүн Олто, Ахилай гэгшэд дурсагдана, энээнһээ гадуур авторой зохёһон ондоо нэрэнүүд олон байха. Эндэ ганса сартуулнуудай орёохон харгы зам бэшэ, мүн һүүлдэ хойноһоонь нүүжэ гарааша бэшэ бүлэг зонуудтай тохёолдоһон үйлэ ушарнууд хамтарагдажа, нэгэн доро болгогдожо харуулагдана. Автор өөрөө энээни ехэ алдуу тээшэ тоолоногуй, юуб гэхэдэ, түүхын номуудые шэнжэлжэ байхада, нүүдэлшэдэй олон ушарал, ябадалнуудын хэзээ хойно, нүүжэ ерээшэдэй аман хэлэнһээ саарһан дээрэ бэшэгдэжэ абтаһан хадаа, худхалаяа холёотой, домог түүхэ болошонхой хэбэртэй. Үнэн, сэхэ руунь бэшэхэ гэхэдэ, түүхын баримта болохо хэрэгсэл тон бага, үгы тооной байна. Тсэд яахаб, аяар хэзээ заяанда, XVII зуун жэлдэ

танигдаа мэдэгдээгүй дайда руу бүлэг бүлэгөөрөө тэрьедэжэ гараһан зоной харгы замынь адли тооной байгаа бэшэ гү.

Сартуулнуудые Монголой газар дайда руу Чингис хаанай үедэ Дунда Азиһаа асарагдаһан зон гэжэ зарим эрдэмтэд хэлэһэн байдаг, тиихэдэ энээнииё буруушааһанһые эрдэмтэд бии юм. Би гэхэдэ, түрүүшын эрдэмтэдэй хэлэһыень зүб руунь тооложо, өөрһөө гэжэ сартуулнууд тухай домог зохёожо оруулаад, энэ зохёолоо баримтата, уран һайханай туужа гэжэ нэрлээ хүм.

Номой автор

И. ХАЛХА МОНГОЛ

(1-хи хуби)

1. Бүргэд

Хооһон хубхай, арья-тарья шулуунуудтай шобогор хадын шанха оройдо бүргэд шубуун һууна. Үнинэй һууна. Энэмнай сагаан тала дайдаар үзэгдэдэг омог, хүсэн түгэлдэр талын суута бүргэд гээшэл даа. Энэ шубуунай эндэ ходо дурлажа һуудагыень гү, али байрладагыень сайбар сагаан болотороо шубуунай шабааһаар будагдашаһан хабсагай шулуун гэршэлнэ. Зүб, бүргэдэй мүнөө һуужа байһан газарһаа холошье бэшэ, шулуун дээрэ гэшүүһэ ба хагда хяагаар бүтээгдэһэн хуушан байрань харагдана. Тойроод хон жэн. Уурхай сооһоонь, бэшэ тээһээшье, сэнхир хүхэ огторгойдошье ондоо бүргэдүүдэй абяагаа үгэхэнь, элихэнь үзэгдэнэгүй. Тиимэ. Ори гансаараа энэ дэлхэйдэ үлэхээр энэ бүргэд үнинэй юм. Хүгшэрхысөө хүгшэржэ, үндэр наһа эдлэхэн шубуун һүүлэй үедэ үглөөнэй үүр сайхаһаа эхилжэ хүнийн харанхы болотор эндээ һуужа, үдэр хоногоо үнгэргэнэ, наһанайнгаа хэмжүүрые тоолоно.

Бүргэд гээшэ сэхэ ута наһа наһалдаг гэлсэгшэ, тиимэхээ энэ шубуун хоёр зуу, али гурбан зуун наһаяа гүйсөөд байгаалтай? Хүнэй омогорхоомор, ямар олон үс сагуудай үйлэ хэрэгүүдые гэршэлжэ шадаха шубуун гээшэб?! Сэсэн, хүсэ шадалтай, үльгэр домогто түүрээгдэһэн тала дайдын томо шубуун!

Наһанайнгаа түгэсэхые мэдэһэн бүргэд заабол түрэхэн, тэнжэһэн уурхайһаа һүүлшынхисэ сэнхир агаарта дэгдэн гаража, нюдэнэй хараса алдама огторгойн орьёлһоо шулуу мэтэшэлэн шууяатай түргөөр газарта унажа үхэдэг юм гэлсэгшэ. Ямар ута наһан, ямар омогорхомо үхэл энэ шубуунда бурханай хайраар үршөөгдэһэн гээшэб?! Энэ сэсэн шубуун нэгэ тээшээ тэхэришэ-гүйгөөр ниидэжэ ябашахадаа гү, али һүүлшынхисэ уурхайһаа тэнгэрийн гүн руу дэгдэжэ гарахадаа, түрэхэн тэнжэһэн уурхайнгаа захадахи шулуу гэдэһэн соогоо, хото соогоо абажа, хадагалжа ошодог юм гэлсэгшэ. Тээд хэн энээниисень хаража, шалгажа үзөө юм? Худал юм гү, үнэн юм гү энэнь? Нээрээһээ үнэн юм наань – оо-о! омогорхохоор, атаархахааршье! Ганса хүн түрэл-тэндэ бэшэ, мүн ан арьяатан, шубуу шонхортошье түрэхэн тэн-

жэлэн газар, орон нутагтаа үлүү юумэн энэ юртэмсэдэ үгы гэжэ гү?! Хүнэй ухаагаар ойлгохоор бэшэ шэнги.

Мүнөө, намарай дунда улари харын гараад байхада, хадын оройгоор хэбшээлхэн хэрюухэн халхинда сохюулжа хуухааа үлүү юумэн буурал сагаан толгойто бүргэдтэ хэрэгтэй бэлэй? Үглөөнэй наранай үдэрэйнгөө үргэн ехэ замда мордохоорнь яһала үнихэнэй болоодшые байхада, бүргэд хууһан газартаа хүдэлэншыегүй хуухадажал хууна; үе болоод нюдөө сабшаха ба хаа-яа толгойгоо хоёр тээшнь эрьюулхэһэн бэшэ. Хаан-шу-буунда мүнөө юуншые хэрэггүй. Залуу шамбай наһандаа үдэрын үдэртэ эдихэ хоол бэдэржэ дальбараануудаа тэжээгшэ һэн, мүнөө нэгэ зумбараагай цадаагай мяхан хоёр-гурбан үдэрэйнэ эдимшэ боложо хүрэгшэ.

Наһанай ошогдоошые хаань, бүргэдэй нюдэн хёрхо хурса зандаа. Хаана юунэй боложо, хубилжа байхые хуу хаража, ойлгожо хуугша. Бидэшые энэ үндэрһөө оршон тойронхи газарые бүргэд нюдөөр шэнжэжэ үзэе.

...Алишые зүг руу нюдэнэйнгөө хараса таби – тойроод нүсэгэн гүбээнүүд ба үсөөхэн мододтой набтар наруули хада-нууд. Баруун тээһээ эхилжэ зүүлжээ болохо тумаа үргэн дэлисэ абаһан хабтагай гол нугаар сэнхир тунгалаг уһатай ехэ мүрэн залхуутай удаанаар наранай мандаха зүг шэглэн урдана. Голлой урда бэсын газарай холо саанахи тэнгэрийн хаяа хүрэтэр налагар, хабтагай зандаа ошожо байхада, нүгөө талын үндэр эрьһээ саашалһан газар үгсүүр боло болоһоор, холо хойто зүгтэ, энэ үргэн ута голдо адли, баруун-зүүн зүгыс барижа ошоһон залгалаа хаданууд хүрэтэр ошоно. Тиихэдэ тэндэхи нэгэ худал руу буужа ерэхэн багахан горхон бүргэдэй хуугааша хадын зүүн хаяагаарнь уруудажа, «залхуутай удаанаар» урдажа байгаа мүрэн руу ошожо ороно.

Эндэхээ холо бэшэ, баруун зүгтэ, яһала томо нуур наранда сайбалзана. Саанань амьяаран үшөөшые хоёр багахан нуур бии хэбэртэй. Иимэл даа, хадын оройдохи бүргэдэй хараса доро харагдажа байһан оршон тойронхи газар. Энэмнай Халха-Монголой газар дайда гээшэ. Үнэн дээрээ, Халха-Монголой тала дайда эсэхэ сусаха гээшые мэдэхгүй монгол морёор хэдэн үдэр хоног соо гүйлгөөшые хаа, дүүрэхгүй байгаа бээ. Тиимэхээ, тодорхойгоор хэлэбэл, энэ багаархи газарнай Монголой хоёр

томо мүрэн – Хэрлэн, Ононой хоорондохи элдин уужам, ургаса хайтай (урда зүгтэ харагдажа байгаа ехэ мүрэмнай Хэрлэн гол гээшэ), үнинһөө нааша суута болоһон Хара тала гээшэл даа. Энээхэн лэ багаар, энэл Онон, Хэрлэн мүрэнүүдэй хоорондо, хэдэн зуун жэлэй саада тээ гайхамшагта Чингис хаан түрэншье бэшэ аал? Энээхэн лэ газарнай тэрэ хүлгөөтэ, хёмороото сагуудта алиш зүгһөө түмэн моридой түбэрөөн, годли, жадануудай хийдээн, хэлмэ дүрөөгэй ханхинаан, һамгад, үхибүүдэй уйлалдаан гэхэ мэтыс жэлэй дүрбэн сагта хайсахан лэ үзэһэн, мэдэһэн бэшэ гү? Хүрһэтэ дэлхэй хэлбэлзэжэ, газар дэлхэйн нэгэдэхи галаб гээшэнь тиихэдэ эрьсэ һэн ха гү?

Хадын оройдо һалхи хэбшээлжэ һуугааша бүргэдэй «хүгшэн абань» тэрэ холодо болоһон үйлэ хэрэгүүдыс магад эгээ эндэһэ хаража һуухан байгаалтай? Харахадаал хараһан байха; бүргэд шубуунай наһан ута даа... Тсэд, тэрэ үсын ба мүнөөнэй сагай хоорондо юун илгаа бии гээшэб? Үгы хэбэртэй шэнги. Үнөөхил харисалдаан, үнөөхил хюдалсаан. Үс болоод лэ үхэһэн, алуулһан адууһа мал, хүнүүдшье харгын хажуугаархи хонхосог жалгаар олоороо хэбтэжэ, арьяатан шубуудай эдимшэ боложо үзэгдэдэг.

Бүргэд шубуудай хоорондо нэгэтэ бэшэ шанга шуһата наншалдаан болодог гээшэ, гэбэшье бэс бээс алалсаа, хороолсоо гээшэнь болодоггүй тооной байха. Иимэ муухай үйлэ гээшэ дүрбэн хүлтэ ан арьяатадайш хоорондо хэмжүүритэй. Харин хоёр хүлтэй хохимойнууд гээшэднай ямархан лэ амигад хаб? – огто ойлгогдохоор бэшэ. Үс болоод лэ өөһэд хоорондоо аймшагтай аюулта аласалдаа, хюдалсаа үүсхэжэ, улаан шуһаар урасхал голоо урадхуулжа, хара муухай утаагаар хизаар дайдаа хэдэн һара, жэлээршье бүрхөөжэрхидэг гээшэд ха.

Наяын жэлнүүдтэ энээгүүрнай дахинаа зоной хоорондохи хёмороон шангадажа, хадын оройдо һуугааша бүргэдэй ажана тэниглэн байдалыс таагүй болгожо эхилэнхэй. Тсэд, гайхалтайнь, юун болобо гээшэб, һүүлшын арбаад үдэрнүүдтэ оршон тойрон абья шэмээгүй болошонхой лэ? Тээ дорохи жалга соогуур энэ жэлэй даншье олоор хюдагдаһан малай һэснүүд дээгүүр мяхаша шубуудай хааганалдахаһаа, шашаг шаазгайн шаханахаһаа бэшэ ондоо шанга шууя дуулданагүй лэ. Али иихэдээд муу муухай юумэн замхаха тээшээ болобо гү? Али ху-

дал шэмээгүй байдал тогтошонхой гү? Зүгөөр бүргэдэй хёрхо харасаһаа нэгэшье юумэн алдагданагүй.

Энээхэн хадын хаяагаар урдажа байгаа голой саада тээхи бөөн-бөөн һэсы гэрнүүдэй хоорондуур хүн зонойнь үдэрэй сагта урданайхидаал адли намдуу, мал адуугаа харалгын дууһашагүй ажалаа хэжэ харагдажа байгаашье һаань, оройн һэрюунэй буужа, боро хараанай боломсоор һэр-мэр гэлдээн эхилжэ, тэрэнь бүхэли хүнндөө үргэлжэлжэ, үүрэй сайхын тэндэ намдадаг болошонхой. Харин үсэгэлдэр үшөөшье һонин юумэн тохёолдобо. Нэгэ сэхэ хүрэг адууһа мал үглөөгүүр эртэ хойто зүг шэглэжэ бэлшээридэ туугдажа ошоһон аад, үдэшэлэн һөөргөө бусажа ербэгүй.

Наранай орожо, харанхы болохын тээхэнэ тэдэ малые таба-зургаан моритой зон ой модо руу туужа орошоно һэн. Энэ үглөөгүүр тэрэ адууһа мал холо хойто зүгтэхи ойн соорхойгоор халта харагдаад, дахинаа үзэгдэбгүй. Тэхэришэгүйгөөр саашаа ошобо гээшэд ха. Юундэ?..

* * *

...Хүрэлээтэй һэсы гэрнүүдэй захаһаа эмээл моритой гурбан хүн наанахи горхо хатиргажа гараад, бүргэдэй һууһан хада өөдэ зүдхүүлһээр ербэ. Амгалан байдальеһнь эбдэһэн моритой хүнүүдтэ дурагүйдэһэндөө гү, али юрэдөө, эртэ үглөөһөө хойшо үшөө нийдэжэ бодоогүй байһандаа шалтаг оложо гү, буурал сагаан бүргэднай хэдэ-хэдэ хүндэхэн алхам хэжэ, хабсагайһаа доошоо халиншаагаа нийдэжэ, хүсэ сэхэтэ хүрөөтэй хара далинуудаа шууяатайгаар һэбин, үүлэнүүд үсөөнтэй хүхэ сэнхир огторгой өөдэ дэгдэн ошобо. Ошо ошоһоор олиггүй дээрэ гаража, аалихан тэндэ элижэ эхилшэнэ.

Толгой сагаан бүргэдэй уурхай сооһоо ахир заахан торхируун нийдэжэ гарадаггүй гэлсэгшэ. Тиимэ байха. Бүргэд шубуунһаа хүсэн түгэлдэр, огсом шанга шубууд үгыл даа; энэл шубуун өөдөн харбагдаһан годли шэнги, монсогойрон сугларһан амиды хүсэн шэнги, залинта аадарай үүлэн шэнги агаарые хаха эсхэн, хүнэй нюдэнэй харасын хүрэмэ бэшэ үндэртэ гаража, дуран соогоо тэндэ элидэг! Атаархахаар... Ямар атаархама хүсэн гээшэб, ямар атаархама огторгойн үндэр орьел гээшэб! Энэ шубуунай хүсэтэ далинууд хүндэ үгтэдэг һай! Хаана ошожо, хаана

хүрэгдэжэ шадагдаха нэм, ямархан газар дайданууд үзэгдэхэ нэм?! Хүн зондо энэ шубуунай хёрхо нюдэн, ута наһан үгтэдэг най! Хаана юунэй боложо байхыень хуу хаража, үзэжэ, хэды үе сагай түүхэ домогууды түүрээжэ шадаха байха нэм?! Огторгойн оройһоо орон нотагаа шэнжэлжэ, улад зонойнгоо уйлажа уярхаһаарнь, омогорхожо баясахаарнь ажабайдалаарнь һонирхожо хаража байха нэн!..

2. Обоо тахилган

Цагаан-Чулуута хадын оройной тээ дорохононь, энэ баггархи отог зонуудай тахиланта обоогоо зохёһон налагар түхэлтэй газарта, тугаарай үзэгдэн моритой зон ерэжэ моридһоо бууба. Залуу нэгэнийн тээ саанахана моридтойгоо үлэжэ, наһажаалшаг боложо ябаһан нүгөө хоёрын обоолотой шулуунуудай хажууда ерэжэ үдэглэн һуушабад. Хубсаһа хунараараа эдэ гурбан бэс бэһээ тад ондоонууд: залууниинь – юрын монголшуудай намар хабартаа үмдэдэг хубсаһатай, обооной дэргэдэхи хоёрой нэгэнийн, баян бардам хубсаһаарнь бодоходо, яһала зиндаа үндэртэй ноёнсор хүн ха, харин нүгөөдэнь, хэнэйшье ойлгохоор – бөө!

Ямар хэрэг эдэ гурбыс эндэ ерүүлбэ гээшэб? Олоороо сугларжа обоо тахилган, тэрэнэй найр наадан болохонь гү гэхэдэ, оршон тойрон шэмээ аниргүй, энээн руу субажа ябаһан зоншье харагдахагүй юм. Бэшэ хоёройнгоо обоодоо мүргэжэ захалшахада, моридойнгоо жолоонууды хамтаруулжа бариһан залуу хүбүүн ишэ тишээ анхаралтайгаар хараашалжа эхилшэнэ. Тиимэһэнь, яаралтай эндэ ерээд байһан эдэ гурбанай ханаас юуншьеб түбэгшөөнэ, хүлгөөнэ гэжэ ойлгохоор бологдоно.

...Цагаан-Чулуута! Хабтагай үргэн Хэнтэйн нэгэ ута һудал боложо буужа ерэнэн үдхэн ой модото Баян-Улаанай үбэртэхи хүжэ ногоон дэбисхэртэ уудам тэниглэн талада үни холо саһаа наашаа ажаһуужа байһан сартуул угтан зоной түүхын хуудаһа иража эхилхэдэмнай, тон түрүүшын зураглал-шэмэглэл боложо бидэнэй урда үзэгдэжэ эхилһэн хоһон хубхай, арья-тарья хабсагай шулуунуудтай шобогор нүсэгэн хада энэ гээшэ! Цагаан-Чулуута хада – энэ тойронхи зоной урдаа хараха байха тахиланта уулань, шанха оройнь – мэнэ һая нийдэжэ ошоһон

талын бүргэдэй уурхай-байрань! Эндэхи зон сэх хүзэгшэ зон хадаа, Цагаан-Чулуута хадын эзэнийнь хүнэй нюдэндэ бүргэд шубуун боложо үзэгдэдэг гэжэ тон этигэдэг болошонхой юм. Тиимэ дээрэхээ, мүнөөшье обоогой хажууда үбдэглөөд нуужа байһан хоёр, зиндаа зиндаагаараа хаа, бэе бэеһээн онсо илгаа-тайгаар мүргэжэ байха шэнги байбашье (нэгэнийнь – сайд ноён, нүгөөдэнь – бөө хүн гэлсээ нэмди), юундэб даа нэгэн дороо ша-хуу:

– Хада хаяа, хоймортонши ажамидаржа, ажаһуужа байһан зээрдэ, шара азаргатан сартуул угтан зоноо харалсажа байдаг, онгон шубуун* боложо хубилдаг Цагаан-Чулуутымнай эзэн-баабай, шамайгаа түбэгшөөжэ бодхоожорхихондомнай хүлисэжэ хайрлыш! Шухала хэрэгэй гарашоод байхада, шэмээ-тэйгээр шэрээ-байрыншни хажууда хүрэжэ ерэшбэ аалди? – гэлдэжэ, гарнуудаа үргэн байжа дохилдонод. Үнэхөөрөөшье, урда сагуудта эндэхи отог зоной олоороо эндэ сугларшоод мүргэл хэжэ, шууялдажа байхада, бүргэд шубуун нийдэжэ арилшангүй, тээ дээрэхээ хүнүүд тээшэ һонирхонгёор хара-шоод нуужа нуугша хэн. Энээндэнь зон баясаха, һанаһан хэрэг, мүргэлэйнгөө урагшатай ябажа байһандань этигэхэ. Харин шубуунай нийдэжэ ябаһахада: «Уулын эзэн маанадтаа сухал-дана» гэлдэжэ, абарал мүргэлөө үшөө шангадуулха. Зарим үедөө хүзэгшэ зоной дурдалга дуулаһан мэтэ, обоогоо тахижа дүүргэжэ байхадань бүргэд дахинаа сайбар шулуун дээрэ ерэжэ нуушаха. Тиихэдэнь: «Ээллээ, ээллээ, юумэн һайн тээшээ эрьс-э, эзэн шубуун – Онгон шубуун һөөргөө буужа ерэлэ-й!» – гэлдэжэ байжа зон хүхилдэшэхэ.

Харин мүнөө Онгон шубуунайнгаа нийдэжэ арилшаха-да, һанаа-үнөөндэ абтаһан һанажаал эрэшүүл бахардажа, үшөө нилээд хүлисэл гуйжа мүргэжэ байһанаа, хүл дээрээ бо-дожо, эмээлэйнгээ ганзагануудһаа элдэб зулбадха, хандагайн арһаар оёгдоһон хоёр томо туулмагуудые абажа ерэбэ. Хэд бэ эдэ хоёрнай гэхэдэ, Монголой Хара талаар ажамидаржа бай-даг сартуул долоон эсэгын уг изагууртанай ахамад сайд Хүлэгэ, тиихэдэ, энэ багаархи отог зонуудтаа аргагүй хүндэтэй, һайн мэдэлшэн, зуурхайша заарин бөө – Цоодой гээшэд. Харин мо-

---

*тэнгэрийн шубуун (бөө мүргэлөөр)

ридоо хаража байхан гурбадахинь юрын малшан, ангуушан хүн байханаа, мүнөөнэй хүлгөөтэй, хүрдөөтэй сагта шуумар бэрхэ торгон сэрэгшэ* болоод ябахан Шүлгэ байха. Тиимэһээ гү, эдэ гурбанһаа энэл хүн сэрэгэй дүүрэн зэмсэгүүдтэй: сарлагай шүрбэһэ, эбэрээр няжа бүтээһэн манзан томо эбэр номо нюргандаа үргэлэнхэй, хаадаг соонь үнгэ бүрийн хулхан годлинууд, моринойнь эмээлэй урдахи ганзагада хуһанай үндэһөөр хэгдэһэн мундуу томо мугуй ганзагалаатай, тахир хэлмэ, ангуушанай хутага хүрэтэршье бээдэнь байлсана. Нүүлэй үедэ зонойнгоо дунда хүндэтэй боложо ябахан залуу энэ хүбүүн ямар нэгэ хүлээгдээ-мэдэгдээгүй аюулай эндэ гэнтэ тохёолдошоо хаань, шадаха зэргээрээ, отог зонойнгоо урдаа хараха хоёр сэхэ хүнүүдые – заарин бөө, ахамад сайд хоёроо хамгаалха, аршалха гэхэн даабари-уялгатай ябана.

...Намарай намдуу хайхан үдэр. Хаташаһан яргай модондо нара халхинда хумиржа, үнгэ зүһөө алдашаһан элдэб бүдэй үртэһэ, зурам үлэ мэдэг хүдэлхэдэл болоно. Обоогой захадахи хабтагай шулуунууд дээрэ мүн лэ үнгэ бүрийн зүйл-хэрэгсэлнүүд харагдана: жэжэ мүнгэн, шүрэ, үхэр малай сэмгэ яһанууд, эмээл хазаарай гоёолтодо оролсодог зэд, хоёр-гурбан хуушан годлинууд. Ходо эндэ байдаг хэбэртэй, үнгэсэ буурашаһан гуулин наста шулуун дээрэ табяатай.

Жэлдээ нэгэ дахин, зунай эхин харада зугаа шууяатайгаар тахигдажа байдаг нютагай энэ обоо юундэ гэнтэ мүнөө, намарай дунда харада, дахинаа, хоёрдохисо – нюудагаар! – тахигдаха болобо гээшэб?! Тээд Хайлоостын сартуулнуудай (хадын хаяагаар урдажа байгаа Нарин голой зүүн бэээр харагдажа байгаа нютаг-байра Хайлоосто гэжэ нэрэтэй юм) ямар ушар шалтагаанһаа боложо намарай сагай юрын нэгэ үдэртэ обоогоо тахижа байхан тухайнь хэрэгтэ хэрэггүй, хобууша, худалша зоной мэдэжэрхёо хаань, уни холоһоо нааша тон нюуса байдалаар түхээрэгдэжэ байһан шухала хэрэгынь буруу хүрэжэ, олон зонийн түшэмэл хаанайнгаа шанга хэһээлтэдэ хүртэжэ, зариманийн толгойн саазадашье хүртэхэдөөшье болохо лэ.

Нүүлэй жэлнүүдтэ Халха-Монголоой хаашуулай хоорондоо бэе бээе ойлгосолдохой болижо, газар дайдаарнь дайн

---

*хүнэй бэе хамгаалха сэрэгшэн (телохранитель)

дажарай, алалсаа хюдалсаанай элбэгжэжэ эхилхэдэ, юу хэхэ, яахаяашье, алиш тээшэнь болохоёо ойлгожо ядаһаһан эндэхи сартуул угтан зон үншэржэ, хооһоржо, хара богоолнууд болохогүйн тула, уг гарбалаа алдажа хосорхогүйн тула гэжэ, үри хүүгэдэйнгээ урдахи, ерээдүйень бодожо, шадаха шадалтай зонинь орон нютагаа орхижо, ондоо тээшэ нүүжэ ошохо гэлсэһэй юм. Хулгайгаар, нюусаар. Энэнь бэлэн хэрэг байбагүй; арсалдаатай, шууяатай ярилдаанууд хүнийн харанхыгаар отог соонь оло болоһон. Тиибэ-яабашье, нүүхэ гэлсэһэн үдэрын тодоржо, нютаг дайдатаа хahasалгын һүүлшын обоо тахилган энэ мүнөө нюусаар боложо байна гэшгэ. Уйдхартай ушар. Холын харгыда гаража ошон ошохоо байһан зон дахинаа элинсэг хулинсагайнгаа, аба эжынэрэйнгээ уургай нютагыс зүүдэн соогоол манажа байха болоно гэжэ гү? Хэн мэдэбэ тээд, энэнь лэ зүйтэй бээ.

Нютагаархидын мүнөө гэр гэртээ, үүдээрээ бултаганалдан байжа, обоодоо гараһан гурбанайнгаа юу хэжэ, яажа байхыень холоһоо хаража, адли бололсожо, шадахысаа мүргэлөө хэлсэжэ байлсаһан лэ байха. Хүлэгэ Цоодой бөө хоёр асарһан туулмагуудайнгаа нэгэнһээ модон амһарта, түйсэ соогуур хэгдээтэй байһан элдэб үнгын сагаан эдэснэй зүйлнүүдыс, нүгөөдэһөөнь хонин төөлэй гаргажа хабтагай шулуунууд дээрэ табиба. Яаралтай байһан хадаа өөрөө хэхэ байха зарим ажалаа түрүү сайдтаа даалгажархёод, заарин бөө бөөлэхэ бэлэдхэлээ түхсэржэ эхилшэнэ. Үбдэгсөө хүрэмэ гүрөөһэнэй һарьһан арһаар онги набта оёгдоһон дэгэлын элдэб үнгын жэжэ амитадай – үс, халпоун, жэрхи, холонго гэхэ мэтэшэлэнэй арһаар тойруулжа шэмэглэгдэнхэй. Энээндэнь үшөө нэмэрилжэ гэхэ гү, хоёр мүр руугаа торгон хоёр хадагуудыс, могойн арһан зурамуудыс унжуулба, тиигээд хүзүүндээ толи, хонхо, хониной шагайнуудыс холбожо уяһан уялаа зүүбэ. Толгойһоо уруу нюураа бүтүүлһэн толидол адли абгалдай үмдэһэнэйнгээ удаагуур, монголой Хара талаар тон хоморой үзэгдэдэг саһата хадын сагаан барын арһаар оёгдоһон юһэн һэнжүүргэтэй, хойноо ута сагаан һүүлтэй оргой-малгайгаа үмдэжэ, зүүн гартаа гутаар загаһанай арһаар найман гүрлөө хэжэ гүрэһэн ташуур ба тугалай арһаар бүрхөөһэн, мүн лэ элдэб үнгөөр шэмэгдэгдэһэн хэсэ-хэнгэрэгээ барижа, баруун гартаа тойбороо бариба.

Тиихэдэ элшэн сайдынь бүдэй үртэһэ-зурам яргайн нэгэ на-
лаада уяба. Нүүлдэнь зэд наста соо шара тоһо хэжэ, дундань
хониной ноһондо орёогдоһон хилгана хадхажэ, дэгэлэйнгээ
зүүн гар доро мүнгэн гэнжэдэ зүүгдээтэй байһан сахюур уула*
хоёрые хэтээрээ сохижо зула-сан бадараажархиба. Ёһоороо
һаа, энээхэн бага зулаһаа гадна эндэ ехэ гал аһаагдаха байһан
аад, аһаагданагүй (холоһоо харагдажа магадгүй), хорюултай.
Хонин төөлэйгөө ёһо заншалаарнь (хони малай ябадаг янзаар):
нэн түрүүн эбэртэй толгой, дала, адхаал сэмгэ, үбсүү, саашаа
болоходо ууса, һүүжэ гэхэ мэтэшэлэн бүхы арбан дүрбэн мужа-
нуудыень хойно хойноһоонь субуулжа эгээ томо хабтагай шу-
луун дээрэ табиһанайнгаа удаа, дэгэлэйнгээ дээдэ тобшо тай-
лажа, баруун гартаа модон аяга соо хүнэй архи – сэгээ барижа,
заарин бөө тээшээ хүлээн харашана.

Тэрэнь, тиигэд иигэд гээд, дутуу ядуугаар, бөөлэхэ хэрэг-
сэлээ бэлдэбэ хэбэртэй. Ойро зуура нюдөө анинхай аман соогоо
гүбэр-шэбэр гэжэ байһанаа, аргааханаар тойбороороо хэсээ со-
хижо, бөөлэжэ эхилнэ:

–А-э-э-э, А-э-э-э,
А-а-у-у-дон!
Урайхани урайнда,
Урайни сагай мэндэдэ,
Орой дээрэмнэй байгша
Огторгойн олон
99 тэнгэринүүдтэ
мүргэмэ-й!
Огторгойн 55 тэнгэрийн
Толгой дээжэ бариһан,
Олон баян тэнгэрийн
Орой барин үдэһэн
Хаан-Хурмас тэнгэридэ
мүргэмэ-й!
Амитадай сахюусан болоһон,
Амитадай хүнэһэ сахиһан,
Одон Заяан тэнгэри.

---

*модоной хатаһан хархяаг

Духадаа сагаан мүшэтэй,
Улаан зээрдэ моритой
Хуһан улаан тэнгэри.
Эбэртэ малай хэшэгшэ
Годоли Улаан тэнгэри,
Хүн зоной хэшэгшэ
Хүхэ Манхан тэнгэри... –

гэхэ мэтэшэлэн огторгойн 99 тэнгэринүүдэй баруунайнь 55 тэнгэринүүдтэ шүтэдэг хадаа, түрүүлжэ аха ехэ захыень дурдажа дуулаһанайнгаа удаагуур, эндэ зорижо ерэнэн хэрэгтээ дүтэлжэ:

Орон шютагайнгаа
Олон тоото бурхадуудта
мүргэмэ-й!
Онго шубуун боложо хубилдаг
Обоо тахиланта
Цагаан-Чулуутын эзэн-баабайда
мүргэмэ-й!
Мүргэжэ, дохижо байгша
Гал гуламтыемнай сахигша
Гал-Нурма хаанда
мүргэмэ-й!..

– гэжэ байжа бөөлэхэ үсдөө, нара зүб тойрон гэшхэлнэ...

3. Хүлэгэ

Цоодой бөөгэй бөөлөжэ эхилхэдэ, үбдэглөөд һууһан Хүлэгэ хойноһоонь дахаад түүрээлсэжэ байтараа, хүл дээрээ бодожо, малгайгаа үмдэһэнэйнгөө хүлээр, обоо шулуугаа тойрон ябажа, баруун гарайнгаа нэрэгүй хургаар тогооной архиһаа сүршэжэ, абарал эрижэ бүбэнэшэнэ:

– Хүхэ мүнхэ тэнгэри, огторгойн олон бурхадууд, Онго шубуун – бүргэд шубуун боложо үзэгдэдэг Цагаан-Чулуутымнай эзэн-баабай, гал гуламтыемнай заяагша Буурал сагаан үбгэн баабай – та бүгэдэ бултааран маанадаа харалсажа, һанаһан, зорихон хэрэгээ бэслүүлжэ, харгы замдаа алибаа баршад угы, амгалан һайн ябажа хүрэхыемнай хүсыт! Мүргэнэм таанад-

таа, мүргэнэм доро дохин байжа! Уг гарбалтан зонойнгоо зүг-
һөө, үхибүүд, хүгшэд, үтэлһэн залуугүй бултанайнгаа зүгһөө
мүргэнэм. Һанаһан, хүсэһэн хэрэг ябадалымнай хирээ шубуун
бү хааганаг, шалшаа шаазгай бү шаханаг, дайсад дээрмэшэд,
түшэмэл хаан бү мэдэг!

Хүлэгэ наманшалһан зандаа һөөргөө байрадаа һуужа, иишэ
тиишээ хараашалаад абана. Һанаа зобоохоор, һэжэглэмээр
юумэн үгы хэбэртэй. Цоодой бөөгэй дуун шангадана, харуул-
шан Шүлэгэ газарта үбдэглэн һуушанхай, мүн лэ аман соогоо
юушьсб шэбшэнэ.

Тахиланта хадын хаяагаар урдажа байдаг Нарин голой
эрьс зубшан оршодог Хайлоосто нютагта хара баганаа наа-
ша ажаһуужа байһан сартуул угтан зоной түрүү сайд Хүлэ-
гын досоо юундэ хүлгөөтэй, Һанаа зоборитой байхагүйб даа.
Мүнөөдэр, мүнөө һүни отог зонойнгоо хушуушан боложо,
хүлсэгдээ-үзэгдөөгүй холын хойто зүгтэхи, саһата-мүлһэтэ
Саяан уула хада шэглэн, Байгал далайн урда бэс талыс барин
түшэмэл хаанайнгаа газар дээрэһээ бодхуултажа ошохонь гэ-
шэ. Тэрэ холын дайдыс Захын газар, үгы һаа, Ара Монгол гэжэ
эндэ нэрлэдэг. Тээд хэршье зүб ябадал үүсхэжэ байна гэшэбиб-
ди гэжэ эдэ зонууднай өөһэдөөншьс маргадаг юм.

Ара Монголой дайда, тэндэхи зонийн бодхуултажа ябаһан
багахан бүлэг ондоо яһатан зонийс ямараар угтахаб: баһажа до-
ромжолхо гү, али барагаар хажуудаа байлгаха гү? Мэдэжэ, дуу-
лажа байхада, тэндэ үсөөн тоото буряад-монголшуудһаа гадна,
үшөө хамниган, ортон, хэргыз зонууд ажаһуудаг гэлсэгшэ. Ти-
хэдэ үшөө, һүүлэй жэлнүүдтэ, Байгал далай тээшэ бүри саана-
хи баруун зүгһөө хүсэ шадалаа эршэдэжэ байһан Орос Сагаан
хаанай тагнуул сэрэгшэдэй нэтэрүүгээр ябуултахань олошорно
хэбэртэй. Энэнь юуштэб? Һайн ажабайдал, жаргалаа бэдэржэ
эндэһээ тэрьсэдэжэ гараад, тад ондоо шуһатай, нюур шарайтай,
шажан мүргэлтэй зонуудай мэдэл доро орожо, баһуулжа, бар-
лагынь болошоо һаа яахабши? Оросууд хэдэн зуун жэл өөһэдөө
монголшуудай барлаг байһанаа Һанажа, магад үһөөгөө абахаа
һэдэхэ? Тиибэ яабашье, монголшууд гэшэднай сэрэгшэ, дай-
шалха дуратай зон гэжэ тэдэ Һайн мэдэхэ, тиймэһээ айжа, Бай-
галай урда заха барижа ерэхэгүйдөөш болохо. Мэдэхэгүй даа.

Зариманийн хэлэхэдээ, шара зүһэтэн зон, урданайхидаал

адли, монголшуудхаа тиитэрээ айжа үгэхөө болинхой гэлсэхэ юм. Энэ болотор морин сэрэг хурдаараа, годли номоор харбахаараа суутай зандаа байһан зэрлиг талын зэрлиг зонуудай урдаһаа шэнэ шанга оньһо – гал дүлөөр хүрэдэг түмэр хүнды зэбсэг тулгажа шадаха болонхой юм гэлсэгшэ. Булимтаран эзэлһэн зонуудаа мэдэлдээ оруулжа, баһажа, аргагүй ехэ алба татабари абадаг болонхой гэхэн һонигүй хүүр зугаа һаяын жэлнүүдтэ дэлгэршэнхэйшье.

Юун лэ бологшо ааб? Ямархан хуби заяан ерээдүйдэ сартуулнуудые хүлээнэб тээд? Хоёртой хоорондо, ойлгогдохоор бэшэ саг. Хойто зүгтэ оросууд, эндэ алалсаа, үймөө үүсхэжэ байһан манжын, монголой хаашуул. Дэлхэйс доһолгооһон Богдо Чингис хаанай хамтаруулһан, мэдэлдээ абahan олон тоото орон гүрэнүүд һөөргөө һалажа ошохоһоо байтагай, Монгол гүрэн өөрөөшье һалажа, хосорхын тэндэ боложо байна бэшэ гү? Манжын Энхэ Засагта хаан Урда монголшуудые (Үбэр монголшуудые) баагаар мэдэлдээ оруулжа, дүшэн юһэн жэжэ хушуу болгожо хаяхаһаа гадна, саашаа үһөөрхэжэ, Халха Монгол руу орожо захалба. Тиигэжэ байхадань, монголой хаашуул гэжэ, хамтаржа, нэгэн доро манжын хаанай урдаһаа бодохынгоо орондо, өөһэд хоорондоо эбээ таһаржа, дайн байлдаан үүсхэжэ, хоб жэб хоёр тээшнэ зөөлсэнэ, гансал өөһэдынгөө ами харанад. Манжын хаанһаа байха, Зүүн гарай – Баруун монголой хаашуульшье нэгэ яһатан, нэгэ шуһатан болохо зоноо баһажа эхилбэ; яажа байһан ойрад, торгууд гээшэб? Үнэхөөрөө, юуш ойлгогдохоор бэшэ сэмүүн саг монголой дайдаар тогтошпонхой, саг засаг хоёрой хатуу һабар, гарынь энэ багаарнь зарсапоо.

Зүгөөр нэгэ юумэ Хүлэгэ һайса ойлгожо абанхай: монголой газар дээрэ ажамидаржа байгаа сартуулнууд хэндэшье хүндэгүй, хэрэггүй зонууд боложо эхилэнхэй гэжэ. Үни холодо хада, эдэ яһатан зон иишэ һайн дураараа орон нютагаа орхижо ерэхэн бэшэ, харин баалалтын замаар богоол болгогдожо асарагдаһан аад, сагай эрхээр эндэхи бэшэ зонуудтай шуһаа, абари зангаашье холисолдожо үсөөрэ үсөөрһөөр, мүнөө болоходо, газар дэлхэйн нюрууһаа халтиржа үгы болошоходоо магадгүй боложо байна гэжэ. Ябаха, нүүхэ, бодхуултаха гэлсэхэн лэ хадаа, энэ нангин хэрэгээ бэелүүлхэнэ хэрэгтэй! Юушье хэжэ шадахагүй, өөһэдыгөөш мүртэй хамгаалжа шадахагүй үсөөн

тоото сартуулнуудта алишье хаанай мэдэлдэ байхада мүнөө хамаагүй шэнги болошоно. Эндэш богоол, тэндэш богоол... Үгы, үгы, яашье тиигэжэ ханажа, тиитэрээ өөхэдыгөө доромжолжо болохогүй. Ямаршье арад зон – агуухэ арад! Алишье сагта, ямаршье газарта эрхэ сүлөөтэй, өөхэдын мэдэлтэй байха эрхэтэй!

Сартуул угтан зон анхан сагһаа нааша хэд юунһээ юугээрээшье дутахагүй нэрэ солотой, гүрэн түрэтэй арад байһан лэ! Тиихэдэ, тэнэжэ ябаа тэдэ зоной үри саданарынь мүнөө үдэшэ, хүниин харанхыгаар, түрүүшынгээ алхамуудые һөөргэ руугаа хэжэ, баруун зүг барижа ошохонь гэшэ! Саяан уулын хормойдо хэр удаан соо тогтохо байхаб? Ябан саашаа дабшажа, үбгэ эсэгэнэрэйнгээ урданайнь бууса хүрэтэр ябашахадаашье магадгүй ха гү?

Мүнөө Цоодой бөөгэй ажалынь эгээ хүсэндөө байна. Хэсэсэ ганса тойбороороо бэшэ, мүн гарайнгаа тохоног, үбдэгөөрөө сохилсожо байгаад байра дээрээ түргэн эрьелдэжэ, дээшээ хараад хүхирхын тэндэ боложо байтараа, гэнтэ дуугай боложо газарта тонгойгоод нуушаха юм. Тиибэшье обоо тахилган мүнөө урданайхидаал адли бэшэ: бөө энээниие хайн ойлгоно. Шадаал хаа дуу-шуугаа аалидуулжа, хэсэсэ шангаар сохихогүйгөө оролдоно. Байтараа бөөгэй дуун, ябадал нуладажа, тэрэ нэгэ оно зогсожо, шэмээгүй байһанаа, нюдөө аняатай зандаа дахинаа гарнуудаа огторгой өөдэ залажа, юушьеб шэбшэбэ. Энээнэй һүүлээр лэ, «зай, гороолоебди» гэжэ хажуудахи нүхэртөө дурадхажэ, хоюулан табатгай сагаан эдэс гартаа абажа, «Айхан хуруй, айхан хуруй! Һанаһан, зорижо ерэнэн хэрэгнай бүтэб-ө-ө, харгы замнай урагшатай бай-х-о-о!» – гэжэ байжа дуугаралдаһаар, нара зүб гурба тойрожо, сагаан эдэснһээ сабдагуудтаа үргэбэ.

...Хүхэ сэнхир огторгойдо хүгшэн бүргэд элиһэн зандаа. Хүнүүдэй үргэжэ бодхоогоошье һаань, холо ниидэжэ ошногүй, мүнөөдэрэйнгөө эдихэ хоол бэдэрнэшьегүй. Зуун жэлнүүдэй харилсаа соогуур зоболон, жаргалаа дүүрэн эдлэжэ, һаһаяа дүүргэхэ тээшээ болоод байһан хүгшэн бүргэдтэ буужа, байсын оройдохи хабтагай сагаан шулуун дээрэ налайжа нуухаһаа бэшэ ондоо юумэн хэрэггүй тооной болошонхой.

Хадын хаяагаар ажамидаржа байдаг хүнүүдэй мүнөөнэй

хүлгөөн, сэдхэлэй ханаа бодолгон бүргэдтэ ямар хамаатайб? Тэрэ тэдээнэй хэрэг ха юм. Тиихэдэ орон дэлхэй дээрэ ори гансаараа үлэшөөд байһан бүргэдэй ажаמידарал – мүн лэ гансахан энэ шубуунай хэрэг лэ даа. Бүргэдтэ хэн, юун туһалхаб? Хэн юуншые туһалхагүй, гансал өөртөө найдахань хэрэгтэй. Иимэл ха юм даа, байгаалиин шанга табисуур, жама ёһо гээшэнь. Тээд эгээ энэ сагта доронь байһан хүнүүд намайе хайханаар дурсажа, домогложо байна гэжэ бүргэд шубуун хаанаһаа мэдэхэ бэлэй даа. Мэдэхээ һананашьегүй, хэрэгшьегүй байха.

Ерээшэ гурбан моридтоо мордожо, доошоо буухынгаа тэндэ моридойнгоо толгойе Цагаан-Чулуута өөдэ залажа, һүүлшынхисэ обоодоо мүргэбэ. Һүүлшынхисэ!.. Энээнэ һайн ойлгожо, досоогоо нимгэржэ байнад. Өөһэдынгөө, бүхы отог зонойнгоо түлөө мүргэнэд. Огторгойдо элижэ байгаа Онгон шубуун тээшэ хараашалһан заарин бөө:

– Нютаг ороноймни буурал сагаан бүргэд шубуун, Онгон шубуун, шамтаяа дахинаа хойто наһандаа уулзаха болоно гүбди? Хэһэн нүгэлэймнай үсөөн юм һаань, бурханай орондо ошожо, шамтаяа сугтаа тэнгэрийн хүбөөһөө элинсэгэйнгээ буусые эрьежэ байха гүбди? Мэнэ ихэдээд шамтаяа, Цагаан-Чулуутатаа, Нарин голтоёо, Хара талатаа хахасан хахасажа ошохоннай. Орон нютагаймни уула хадын эзэдүүд, гуйлтыемни дуулажа, харгыдамнай харалсажа, туһалалсажа байха бээт гэжэ ехэ найдагдана, – гэжэ байжа гүбэр-шэбэр дуугарһан тэрэнэй нюдэнүүдһээ хүндэ нулимсанууд доошоо урдашана. Бөөгэй хойноһоо хэлээшыень дабталсажа байһан Хүлэгэ, Шүлгэ хоёрой нюдэд дээхэнүүр мүн лэ, яахыншые аргагүй, нулимсанууд бии болошоно...

Эдэ гурбан эндэ түрөө, эсэгэ үбгэнэрыншые эндэ түрэхэн. Хүл нүсэгэн бага наһаниинь энээхэн хадын хаяа хабшалаар, Нарин голой эрье тойрон үнгэрөө. Хони ямаагаа адуулжа хэды оло дахин Цагаан-Чулуутаяа тойрожо ябаа гээшэб? Тибһэ, хүдөө мангир, зээрэн харганаа хэды ехэ энээгүүр түүгдээб? Залуухан залитай наһандаа зугаа наада бэдэржэ, хүнийн харанхыгаар хэды оло дахин энээхэн хадынгаа хаяа харгыгаарнь хатарша, жороошо моридоороо харайлгалдаа гээшэб? Һүүлдэжэ хэлэхэ болоо һаа, Һүүлэй жэлнүүдтэ һэлмэ, жада барижа хүрөөтэй дайсадаараа моридой һорёогоор энээхэн лэ харгы-

гаар хэды эрыюусэлдэжэ, намнасалдажа гараа гээшэб? Олон даа, олон, тоолохо болоо хаа, харахан үзэһэн үйлэ хэрэгүүдын хэмжэшгүй байха.

Эдэ бүгэды Цагаан-Чулуута хадань лэ хуу хаража үзэһэн, хадууһан... Хаданууд, хаданууд, хубхай нүсэгэн, халхабша үдхэн ой модотойнииньшье, хуу баран хүн шэнги хэлэжэ шададаг най...

Обоогоо тахиһан гурбанай хадаһаа буужа, голой гараса хүрэжэ ябахадань, огторгойдо элижэ байһан бүргэд доошоло доошолһоор хабсагайн эрмэгтэхи уурхайнгаа хажууда ерэжэ хуушаба. Энээниие хаража, баясажа абаһан эрэшүүл, моринойнгоо хатараар уһа пүлшэгэнүүлэн гаража, тэрэ зуурандаа отогтоо хүрэжэ ерэшэнэ.

4. Лхүндэг лама

Хүлэгэ ноёной дүрбэн эшэгы гэрнүүд отогойнгоо тэг дундань байдаг, тэдээн соогоо эгээ томонуудын, саб сагаханууд. Обоогоо тахижа ерэһэн зоноо нютагайхидайнгаа һонирхожо угтахагүйдэн, отог соонь мүнөө үлүү хүн байна гэжэ ерэшэд ойлгобо. Тиимэһээ Цоодой бөө дуу шуугүй, амьяран, зүүн хажууда гансаарханаа тобойжо байгаа гэр тээшээ морёороо сэхэ ябашаба. Шүлгэ моринһоо буунгүйгөөр гэрнүүдэй хоорондуур эрьелдээшэн боложо, саашалжа ябаһан Хүлэгын хойноһоонь хэмээхэн хараашална. Үгы тээд, Цагаан-Чулуутаһаа харахада, иишэ ерэжэ ябаһан моритой хүнүүд харагдаагүй бэшэ һэн аал, сэргэдэ үлүү уяатай мориншье үгы?

Хүлэгэ һүүлэй үедэ хоёрдохи залуу һамгандaa байршажа һурашанхай хадаа, морёо тэрэнэйнгээ гэр руу залахадань, зосооһоонь гаража ерэһэн зохид сэбэрхэн Эсэн энэ удаагуур «тиишээ ошогты» гэхэндэл, сэхэ һамганайн гэр тээшэ гараараа занган дохибо. Ойлгостой: тэндэн мүнөө хэн юун ерэнхэй, үгы хаа, нэгэ шухала хэрэг гаранхай гээшэ.

– Хэн ерэнхэйб? – гэжэ моринойн жолоос барижа абахаяа угтажа ерэһэн өөрын моришон Мэнгээһээ хэмээхэн һураба.

– Түбэд лама.

Хүлэгын һанаан амарба. Һүүлшын таба зургаан жэлэй туршада нютаг голоорн эрьелдэдэг болошолон Лхүндүг ламаһаа

схэ айха юумэнийнх үгы ха; Сэцэн хаанай шүүлэнгэ, цагдаанар бэшэ хадаа болоо гэшэ. Тиибэ яабашье, хэргэлэн байхань хэрэгтэй, энэ ламашье хүрэтэрөө, мэдэхгүй, ямархан бодолтой ябана хаб? Түбэдһөө, Цайдамһаа нааша тэнэжэ ябааша Лхүндүг лама мэтэ тэнүүл түбэд ламанар өөһэдынгөө шажан мүргэлые – буддын шара малгайтанай шажаниис – Баруун Монголой дайдаар нэбтэрүүлэн дэлгэрүүлжэ байһанаа, мүнөө Зүүн Монгол руу орожо эхилбэ хаяа? Золигон эдэ ламанар тэндэхи бөө мүргэлые түрижэ шадажа байна. Ёонин гэхэдэ, энэниииснь тэндэхи өөлэд монголшуудай Гуша хаан дэмжэнэ. Мүнөө болоходо, зүүн хүршэнэртөө шүдөө сэхэн хабирдаг болошоод байһан Гуша хаанай ханаашаар хаа, бүгэдэ монголшууд буддын шажанай мүргэлтэй боложо, бултадаа урданайхидаал адли, нэгэ хаанай мэдэлдэ – тэрэнэй мэдэлдэ (!) орохо ёһотой гэжэ хүрхэйтэдэг болошонхой юм ха. Тиимэхээ Лхүндүг лама Гуша хаанай тагнуулшаншье байжа магадгүй лэ.

Хүлэгэ өөрынгөө гэртэ орожошье байгаа хаа, хари хүнэй эндэнь байжа байхада, хитад торгоор оёгдоһон дэглэйнгээ энгэр захыс заһажа, алта мүнгөөр сэrbэгдэһэн үнэтэ гоё хутагаа бүһэһөө буулгаба. Гэрэй хоймор талада эдэс хоол барижа һууһан лама гэрэй эзэниис харахадаа һууриһаа үндыжэ, толгойгоо дохин, наманшалан байжа мэндэшэлбэ. Харин Хүлэгэ, тэдээнэй мүргэлэй ёһоор хаа, арай үбдэгсөөхын тэндэ дохисогоожо байжа, ламаһаа адис абаха хүн, юрэнхы монгол ёһоо барижа, булган хамсагшатай, долоон хүшөөһэтэй (сартуул долоон эсэгэнэрэйхибди гэжэ харуулһан хүшөөнүүд) малгайгаа абажа:

– Мэн-дэ-э! Амархан сайн байна, у? – гэжэ баруун гараа сээжэдэ абаашажа, энсэбхилэн байжа толгойгоо дохибо. Түбэд лама, ондоо мүргэлдэ шүтэдэг хүнэй өөрһөөнь адис абаагүйдэнь сэхэсье гайхабагүй, харин ямар бэ даа нэгэ найр нааданай үсдэ гэхэ гү, али сэх-сэхэ уулзалгануудай боложо байхада үмдэгдэжэ байдаг үнэтэ һайхан хубсаһаа үмдэжэрхёод байхаарнь гайхаад абаба.

Хорёод жэл Монголд ажаһуужа байһан Лхүндүг лама эндэхи хэлэн, ёһо заншалда һайса һуража абанхай, тиимэхээ:

– Сайн, сайна-уу! Танай амар мэндые мэдэс. Та сайн байна-уу? – гэжэ гэрэй эзэнэй урдаһаа тордиһогүйгөөр харюусаба. Эндэхи ахамад сайдта шухала хэрэгээр ерэхэн хадаа «энэ хүмни

энэ удаагуур хэр угтахань хаб?» гэжэ тэрэнэй нюур шарайень хайса адагалжа байһан түбэд лама «яатараа зүдэрүүб, үбдэшөөгүй бээ?» – гэжэ бодожо үрдинэ.

Хүлэгийн Лхүндүг ламын дээдэ талада, гурбан торгон олбог дэбдсэтэй набтар һандабша дээрэ ошожо һуухадань, хоёр һамгад хитад шаажан аяга соо дабһатай үдхэн шара сай, бэшэшье эдсэ хоол табинад. Мүн ламын аягадашье сай нэмэгдэжэ, гэрэй эзэнэй ерэхэдэ, модон танха соо сэгээ асарагдажа урдахи табсан дээрэ табигдаба. Элшэн сайд энгэр сээжэһээ алтан бүһэлүүртэй хөөрхэн хитад шаажан хөөргэ гаргажа, улаан шүрэ таглаа-халбагаарнь досооһоонь тамхи удхажа, зүүн гарайнгаа эрхы хурган дээрэ абаһанайнгаа удаагуур, хөөргөө ламада дурдаха.

– Жа-а гэжэ, би хамарай тамхи татадаггүй, – гэжэ Лхүндүг лама энсэдэ алдан байжа арсабашье, – зүгөөр хаража болну-у, гоё амһарта байна, – гэн, шаажан амһарта гартаа абажа, шэнжэлжэ эхилшэнэ.

Шаажан хөөргыс эрыюулжэ байжа шэнжэлхэдээ, эндэнь хаана нэгэ тээхи дулаан ороной байдал зураглаатай байһыень ойлгожо (тэндэ, пахлагар үдхэн мүшэрнүүдтэй модондо, мүн доогуурыншье олон һармагшануудай харайлдахань үзэгдэнэ), энэнь магад, өөрын нэгэтэ бэшэ ябажа үзэһэн Энэдхэг орон бэшэ аа гү гэжэ бодохо зуураа:

– Гоё зураг байн-а, буддаадын шара малгайтан шажанай орон нютагынь бэшэ аабза? Тиигээ хаа, гоё даа, үшөөшье гоё... мүн үнэтэй сэнтэйшье амһарта ха гү? – гэнэ.

Энэ хүнэй, шадаал хаа, өөрынгөө шажаниис үргэхөө һанадагыень мэдэхэ болошоһон Хүлэгэ, тэрэ зуураа: «Шолмосон, мэхэтэйхэн лама, ойлгожол байнаб даа шамайгаа», – гэжэ һа-набашье, юуш дуулаагүй юумэдэл, эрхы хурган дээрэхи хара хүрин тамхи хамарайнгаа нүхэнүүдтэ ээлжэлүүлэн абаашажа, тамшаажа байжа һоросогооно. Хамарай тамхи татажа һурашаһан зон, юрын тамхи бааюулдаг зонһоо нэгэшье дутуугүй, иигэжэ нэгэ ондоохоноор бээс сэнгээдэг, бэсынгээ эсээ, шалаас гаргадаг гээшэд ха.

Гэрэй эзэн айлшанаа хүндэлжэ, хоюулан аягануудһаа сүршэжэ байжа хоёр-хоёр хундага сэгээ бариба. Эдэ хоёр мүнөө монгол ёһо заншлал сахижа, яаралгүйхэн энэ-тэрэ хүнгэн хөөрэл-

дөө гаргажа, эдээ хоол барижа нуунад. Гэбэшье, сүлөө сагаар сэхэн муу байхан Хүлэгэ түбэд ламын асуудалнуудта мууханаар харюусажа, тэрэнэй зорижо ерэнэн хэрэг зугаае хүлэсэнхэй нууна. Өөрөөшье түрүүлжэ нуражархиха гэнэн аад, томоотой нэрэ, зиндаагаа ханажа, дуугай байна.

– Мүнөө жэл ута намар болохоо ханаа ха, бурхан үршөөгөө, үнинэйшье иимэ байгдаагүй, – гэжэ Лхүндүг дуугархадаа, хахад жэлэй саана энэ гэртэ ороходонь байдалынь иимэ бэшэ хэн, юун ондоо болошоо гээшэб гэжэ ойлгожо ядана. Юрын хүн хаа, баян байдалтай хүнэй гэр соо хоохон тооной болошоод байна гэжэ ойлгожо абаха хэн, харин бүхы наһаяа бурханай хургаалда зорюулжа, гэр байра, эд зөөри, үхибүүд, хамган гэхэ мэтыг огто мэдэхэгүй, тоохосьегүй, малгайгаа табиһан газартаа манайхин гээд даяаншалжа ябаһан лама хүн юун эдэ хубилалтануудыг тиймэ бэлээр ойлгожо шадахаб даа. Харин гэрэй эзэн эхэнэр, Хүлэгын сэхэ хамган Аадуунай ба үе залгамжалжа түрэнэн ганса хүбүүн Олтын хамган Цэцэгүүр хоёр, түбэд ламын гэнтэ хоохон тооной болошоһон гэртэнь орожо ерэшэхэдэ, ухаалдажа, холын харгыда гэжэ холо хадагалаатай байһан зарим тэды амһартануудаа, эдээ хоолоо гаргахал баатай болоо хэн. Лхүндүг ламын ахамад сайдыг нурахадань, үни болонгүй ерэхэ гэжэ сэхынь хэлэнэн байгаа.

– Зүб, мүнөө жэл ута намар болохо, – гэжэ Хүлэгэ ламын урдаһаа харюусахадаа, ондоо юумэ толгой соогоо оруулаадхина.

«Мүнөө жэл ута, хайн намар болохо. Нүүхэ гэжэ хэлсээ хадманай, улари харын* шэнын найманай хара бар үдэр сэхэ хайн байна», – гэжэ заарин бөө үшөө зунай ааяма халуунай сагта нарин нягтаар хониной дала галда шатаажа үзэнэһэйнгөө һүүлээр хэлээ агша хэн. Тэрэ үдэрынь мүнөөдэр! Үдэр саг нилээд богони болонхой, ядаралдаһаар байтарнь, нэгэл мэдэхэдэ, үнөөхи харанхынь болошохо. Иигэд гээд хүлгөөн эхилжэ, шэнын найманай бүүдэгэр хара доро эндэхи отог зоной сэхэнхынь түргэн зуураар түхээржэ замдаа гараха ёһотой. Тиигэжэ байхадань, энэ түбэд лама... яалтайб? Үсэгэлдэр үдэшэлэн тээ нилээдгүй олон адууһа малаа бэлшээрһэһэнь бусаангүй тэрэ зүг тээшэ һэмээхэн туужа ошоһон өөрынгөө Олто хүбүүгээ ба тэрэнэй хажуудахи

---

*намарай дунда хара (сентябрь)

дүрбэн малшан хүбүүд тухайгаа: «Баарһаднай, мүнөө маанадаа хүлэжэ ядашанхай, Баян-Улаанай ой соо адууһа малаа ээрэжэ байһан лэ байха. Одон заяан тэнгэри харалсажа, хүбүүднай бараг лэ байһай даа...», – гэжэ байжа ахамад сайд бодолгото болошоно.

– Адууһа малтнай яг хайн, тобир тарган гү, мүнөө али багаархи бэлшээридээб? – гэжэ, гэрэй эзэнэй юун тухай бодожо хуухыень тааһандал, Лхүндүг ламын хураадхихада, хажуудайхнь заригад гээд абаба.

«Юундэ иигэжэ хурааб? Юумэ ойлгожо, мэдэжэ байна гэжэ гү?» – гэжэ сахилгаан түргөөр бодожо үрдиһэн Хүлэгэ нүгөөдээ шарайшлшана. Яажа мэдэхбши, буддын номлолой мүргэлшэд дундаа «Түбэд ороной мэргэн хубилгаан Лхүндүг багша» гэжэ алдаршаһан энэ лама эдээнэй хулгай нюудагаар бэслүүлхэсэ байһан хайша хэрэгыс таажа шадаад байгаалтай? Үгышысэ хаа, «ганса хүнэй нюуса – нюусаа алдахагүй, хоёр хүнэй нюуса – нюуса бэшэ» гэдэгтэл, нюусаяа үнидэ алданхай аад, гэрһээ мүртэй гаражашыс үрдээдүй байтарнь хаанай сагдаанар, туршуул сэрэгшэд* харгы дээрэнь угтажа байгаа хаань яахабши?

– Бараг хайнууд, – Лхүндүг лама ёһо сахижа миин хураба ха гэжэ Хүлэгэ ойлгожо, – мал тобир таргаа яһала абанхайнууд, – гэхэ зуурандаа, – та, ламбагай, ямар хэрэгээр манайхи руу зорижо ерэбэ гээшэбта?.. Зүгөөр таажа байна хаб, энэ хабартаа хөөрэлдэһэн хэрэгтээ харюу абахаяа гү? – гэжэ гэнтэ хураадхиба.

– Жа-а, тон зүб таажа шадаад байнат.

– Яахыншыс аргагүй, мүнөө дээрээ зүб харюу үгэжэ шадахагүйдэ даа. Бидэ өөһэд хоорондоо зүбшэлсэжэ үзөөбди, арсалдаан ехэ байна. Цоодой бөө таанадай хургаалыс ехэхэн буруушаһан зандаа. Энэ хүмнай нютаг голдоо аргагүй хүндэтэй хүн гээшэ ааб даа, тиимэһээ зомнай тэрээнэй хэлээшээрнь болоно, – гэбэ Хүлэгэ.

Толгойгоо үбдэшөөд ябаһан тэрээндэ, удаа удаагуур сай, сэгээ ууһанайнь һүүлээр, зосоонь нилээд зохид боложо захалба. Халуудажа эхилхэдэ, дэгэлэйнгээ дээдэ тобшыс тайлажа, бүһөө һуладуулба.

---

*тагнуул сэрэгшэд

Жаран наһанайнгаа дабаан дээрэ гараад ябаһан энэ хүнэй нюур шарайдань эсэһэнэй тэмдэг үзэгдөөшье хаань, сэбэр шарайтай, һонор хурса нюдэтэй гэжэ гансата ойлгожо абамаар. Магнайдань гүн уршалаанууд бии боложо эхилэнхэй, бууралтажа эхилһэн халзан толгойнь хойно гүрэлөө ута үһэ унжанхай. Бүхы монголшуудтал адли хүрин улаан шарайтайшье хаа, үндэр ута бэе, хүзүүгээрээ, нарихан урал ба үндэр томо, бүгдгээр хамараараа, үдхэн һайхан ошон һахалаараа илгараадхидэг. Нюдэеньшье харахада ондоохон; һайн ажаглаһан хүн сартуул хүниие монголһоо илгаруулжа шадахал байха.

– Тиимэ, мүнөө дээрээ бидэ танда зүб харюу үгэжэ шадахагүй байнабди, – гэжэ Хүлэгэ дабтажа дуугарба.

Үнэниинь хэлэхэдэ, тэрэ өөрөө түбэд ламынхяар болохоо һананагүй, Цоодой бөөс дэмжэдэг. Эндэхи сартуулнууд – бөө мүргэлшэд, эдээндэ буддын шажанай мүргэл хэрэггүй!

Тсэд юун, ямар хөөрэлдөөн тухай мүнөө эндэ дурдагдабаб гэхэдэ, даяанша лама үнгэрһэн хабар ерэхэдээ, энэ сайдай мэдэл доро байгаа отогуудай нэгэндэ, багашье хаань, дуган байгуулха хүсэлэнтэй байһанаа мэдүүлхэдээ, сэхэ харюу абажа шадаагүй дээрһээ, мүнөө тэрэ хэрэг, хөөрэлдөөгөө дахинаа үүсхэжэ байна гэшпэ. Хахад наһаяа буддаадын шажанай һургаалда зорюулжа үнгэргөөд, нүгөө хахадьень, Далай ламынгаа үүсхэлээр, газар дээгүүр энэ мүргэлэйнгөө дэлгэрхын түлөө бүхы эрмэлзэл, хаба шадалаа гаргажа байдаг эдэ ламанар өөһэдын хээрээл боложо, эндэхи зониие «шара малгайтан» болгожол халахаа һэдэнэ. Үсэд ламанар. Үс болоод лэ эндэхи зонуудай зүрхэ сэдхэлыень зүүгээр һэндээжэ байдагтал болошохон хоёр анги шажан мүргэл тухай арсалдаата зугаанууд һүүлэй үедэ оло үзэгдэдэг болошонхой.

Бодолгото болошохон Хүлэгэ шэмээгүй һууна. Лхүндүг ламашье абяагүй. Аргалаар түлигдэжэ байгаа галай угаан ба халуун сайгай уурал хамтаржа, тооноор дээшэлнэ. Тиихэдэ тэндэһэнь наранай элшэ гэрэл эдээнтэй хүсэ шадалаа булалдаһан мэтэ, гэр руу баагаар тооной оролсожо, эшэгы гэрэй хойто талада байһан, алта мүнгөөр шэмэглэгдэжэ гоёогдохон айхавтар гоё абдарай суургада ерэжэ туяагаараа наадашана. Гэртэ байһан зоной хэнэйшье ойлгожо, һайхашаажа харамаар үзэгдэл. Энээниие ажаглажа, гоёшоожо һууһан түбэд ламын тооно

тээшэ хараашалжа: «Үдэрэй тэн болобо» гэжэ бодожо байхада, Хүлэгэ: «Яахыншые аргагүй, угтан зонойнгоо үни холоһоо нааша абажа ябаһан алтан абдарыс эндэнь орхихол баатай болонобди, халаг», – гэжэ бодожо һууха юм.

– Жа-а гэжэ, дээдэ зэргэтэ ахай ноён, хабарайхида оробол, та мүнөө нэгэ бага ондоохоноор харюусажа байна гэшэ гүт даа? – гэжэ удаан тогтошоод байһан шэмээгүй байдалыс буддын шара малгайтан шажантан лама таһалжа дуугарба. – Юрэдөөш дурагүйсэжэ байһан бэшэ, харин өөһэд хоорондоо бодожо үзэлсэһэн, зүбшэжэ хөөрэлдэһэндэтнай би баяртайб, бурхан үршөөг. Танай эндэхи зон, манай түбэд зондо адли, юумэ гэшыс түрүүн болгоомжотойгоор бодожо үзэдэг байна, энэнь һайшаалтай. Болоо, болоо, энэ удаагуур намтай арсалдабагүйт, бурхан үршөөг. Зүб даа, тон зүб, шажан шүтөөн, мүргэл гэшэмнай хүнэй наһанай эгээ нангин хэрэг гэшэ ааб даа, тиимэһээ баран бүгэдэ хүнэй һайн дураарнь болохо ёһотой. Яаруулнагүйб таанадыс, ойлгожо байнам.

Түбэд лама халта зогсод гэн байтараа, мэхэтэйхэнээр:

– Ондо ондоо мүргэлтэй зон нэгэ газарта яһала эбтэйгээр ажамидаржа байдаг юм, иимэрхүү жэшээ энэ тэрэ орон нютагуудаар яһала дайралдадаг. Би өөрөө ябажа, хаража үзэһэн хадаа хэлэнэб. Манай мүргэл, танай бөө мүргэл хоёр сугтаа байхадаа-шыс яашаха һэм, нэгэниинь нэгэндээ тойбо сэхэ хэхэгүй байха. Мүнөө дээрээ нютаг голоортнай дуган бодхоожо шадаашысгүй һаамнай, хамаагүй, нэгэ тээ нэгэ ламын номнол суртаалаа уншажа байха багаханшыс һаа, энэгы гэр түхсэржэрхёо һаа, муу бэшэл байгаа. Тиимэһээ танһаа мүнөө гансал тэрээхэн зүбшөөл хэрэгтэй, ондоо юумэ бидэ гуйнагүйбди. Хайлоостоднай, Цоодой бөөгэй хажууда, энэ хэрэгээ бидэ ябуулжа шадахагүйгөө ойлгожо байнамди, тээд нэгэ ондоо тээхэнэ, Хирээтэдэ, үгышыс һаа Шара голдо болохогүй гэжэ гү? Буддаадын шажан, мүргэл гэшэ сэхэ дэмбэрэлтэй, газар дээрэхи сэхэ шажангуудай эгээ урданайхинь, эгээ ахалагшань юм гэжэ хэлэхэдэш буруу бэшэ байха. Аяар хоёр мянга гаран жэлэй саада тээ Балбын орондо мүнделһэн Будда Шэгэмүүни өөрөө һүүлдэнь амиды бурхан боложо шадаһан хүн гэшэ. Ерээдүйн сагта буддын шажан газар дэлхэйс эзэлжэ шадаха юм. Богдо Чингис хаан, тэрэнэй хүбүүд, сэхэнхидээ Хубилай хаан, манай шажангыс аргагүй дэмжэдэг

байхан гэжэ таашье дуулахан байгаа бээт. Нүүлдэнь энэ сэхэ шажангай нэгэ халаа таһардаһаниинь боложо ерэхэн, агуухэ Зонхобо багшын байгуулһан Гэлугба гэдэг, үгышые хаа, «шара малгайтан» гэжэ алдаршаһан хургаалда шүтэжэ эхилээшэд мүнөө сагта Монголой дайдаар жэл ошохо тума олошоржо байна. Хитадай, Манжын хаашуулай албатан манай мүргэлдэ оронхой, тиихэдэ Баруун-Монголойхид, таанадтай нэгэ яһатан, аха дүү болохо зон гэе даа, баһа орожо эхилбэ, эндэ чахар Лигдэн хаанай үүргэ, үүсхэл аргагүй сэхэ байһан. Тиигэжэ сэхын хэлһүүб.

Зүгөөр... зүгөөр, яажашье хаа, таанадай, бөө мүргэлшэдэй, нэгэ юумыень бидэ огто буруушаадагбди: обоогоо тахихадаа, орон шютагайнгаа эзэдһээ мүргэл, абарал эрихэдээ, манайхяр хаа, бурханһаа үршөөл эрихэдээ, улай гаргаха гээшэмнай хайшаа юм? Улай... төөлэй? Улай гээшэ – шуһан, төөлэй – малай бээһэнь таһалагдаһан толгой. Ай, бурхан! Хүн гээшэ өөрөө, газар дэлхэй дээрэ бурханай хайраар үгтэхэн эхэ зургаан зүйл болохо хамаг амитадай нэгэниинь ха юм. Тиимэ аад, ямараб даа нэгэ баршад, муу усалһаа бээе холодуулһаа, бээе аршалжа арюудхахаяа ханахадаа, нүгөө нэгэ амитанайнгаа шуһыень гаргажа, эритэй түмэрөөр зорюута тархи толгой, үс мүсыень таһалжа отолоод лэ обоодоо, хангайдаа, бултыемнай адли тэгшээр хаража, хайрлажа байдаг бурхандаа гэе даа, улаан шуһан үргэл, тахил табиха гээшэмнай хайшаа юм? Би яажаш энээниие ойлгохогүй байнаб, бурхан зайлуул, муухай алуур!.. Энэ мэтэшэлэнээр бодоходо, таанад дошхон зантай зон байнат. Харин манай шажанда шүтэдэг зон зөөлэн зантай гэжэ ханагшаб; буддаадын шажанай хургаалын тиимэ юм... Хожомой хожом, дэлхэйн хамаг арад зоной буддын шажанай мүргэлтэй болошоо хаань, о-оо... Таанадай энээхэниие ойлгожо шадахатнай үшөө эртэшэг гээшэ гү даа? Гэбэшье, танай Богдо Чингис хаан хэдэн зуун жэлэй саана маанай шажан шүтөөнэй хургаалдал тон адляар бодожо ябадаг хубилгаан хүн байшоо. Тиигээ. Тэрэ иигэжэ хэлэдэг байһан шуу: «Газар дэлхэйе ганса, нэгэ наран шарана, тон тэрэндэл адли, дэлхэйн арад зоной бултааран нэгэ хаанай мэдэл доро байжа, нэгэ мүргэлдэ шүтэжэ, нэгэ ханал бодолтой байгаа хаань, хоорондох хөмороон, дайн дажар, зоболон гээшэдын үгы боложо, ёһотойһоо, анхан саһаа бурханай

табисуураар зохёогдохон ажабайдалаар амар амгалан ажагууха байгаа» гэжэ.

Эндэ гансаараа удаан ярижа байханаа ойлгохон Лхүндүг лама гэнтэ дуугай болошобо. Түрүү сайдшые дуугай зандаа. Хажуудахиингаа шэмээгүй хуухадань түбэд лама ехэшые гайханагүй; иимэрхүү байдалыс тэрэ оло үзэһэн. Энэ ноёной үшөө дуугай байжа шагнаһаниинь болоо гэе, зарим ондоо газараар иигэжэ байжа дуугараа хаа, арай наншуулхын тэндэ гэрһээн үлдүүлхэдээшые болохо байгаа.

...Хүлэгэ нюдэнэйнгөө харасые алта мүнгөөр сэрбэгдэһэн абдарһаа холодуулжа шадангүй, наранай хүхюун элшээрээ тэндэ наадажа байхаарнь гунигтай нюдөөр ажаглаһан зандаа. Оройдоош хүлээгдээгүй байһан энэ айлшантай хөөрэлдэхэ гэхэдэ – зосоонь нэгэ хоохон даа; ямар хөөрэлдэхэһөө байха, урдаһаань харюусахашые дураниинь үгы, сүлөөшые үгы.

«Монголшууд, тээд, танай шажангыс дэмжэхэ бол дэмжэжэ байг лэ, маанадтал хэрэггүй даа, эгээ ядахадаа, аха дүүнэр болохо эндэхи сартуул долоон эсэгын уг изагууртанда. Богоолнууд боложо, наашаа асарагдаһанһаа хойшо, саг жэлнүүдэй хубарьяан соогуур үнэнхэ мүргэлөө алдажа, һүүлдэнь бөө мүргэлдэ орошоһон аад, мүнөө болоходо, юун, үшөө улам саашаа, энэ ламын шүтэдэг «шара малгайтан» мүргэлдэ орохо гэжэ гү? Юрэдөөш болиё. Һм... Тээд эндэһээ тэрьсэдэжэ ошоходоо, бөө мүргэлдөө шүтэжэ байха болоно гүбди, али... баруун тээһээ Байгал тээшэ нэтрүүгээр дабшажа ябаһан тад ондоо зүһэ шарайтай зонуудай абари зан, мүргэл шажандань мүн лэ нэтрүүгээр дарагдажа орогдохо гү? Тиихэдэ, эндээ, нутагтаа үлэхөө байһан зонуудынь яахаб? Заарин бөөгэйнь үгьдэ, үнишые болонгүй, түбэд ламанарай мэхэдэ орожо халаха гү? Али, нээрээһээ, энэ магтааша шажангынь тиимэшые муу шажан бэшэ гэжэ гү? Энээниис дэмжээшэд Монголой дайдаар жэл ерэхэ тума юундэ тээд олошоржо байнаб? Чингис хаан, Хубилай хаан, һүүлдэжэ ерээд чахар Лигдэн хаан буддын шажаниис дэмжэдэг байһан гэхэдэ баһа юугээ шашанаб энэ лама? Шагнажа байхада томоотойхоноор, ухаатайханааршые дуугарха юм. Һм... Яалтайб? Зай даа, хэрэггүй, үгы гэнэм, үшөө дахин үгы гэнэм! Мүнөө дээрээ энээхэн бөө мүргэлдөө шүтэжэ байгааһамнай болоо. Һаяын сагуудта Халха-Монголоор ехэхэн хубилалтанууд болохоороол

болохоо байна. Хёмороон үзэгдэхэ, хаан-ноёдууд хуури шэрээгээ хэлгэсэлдэхэ, шэнэ шажаншыс хүрэтэрөө дэлгэрхэ тээшээ боложо байна хаяа. Юрэдөөл, бидэ зүб юумэ хэхээ байнабди; алинһааньшыс тэрьсэджэ ошоошонь дээрэ, ондоо арга халаа». Хүлэгэ һөөргөө толгойгоо үбэдхөөжэл халаба. Энээнһээ байтагай, бүри холын, хэдэн зуун жэл соо мартагдажа шадагдангүй байһан өөһэдын, сартуул угайнь мүргэл уг шуһаа дамжажа ерэжэ, үе-үе болоод лэ энэ хүнэй зүрхэ сэдхэлын шэмшэрүүлжэ байдаг юм гэжэ хэлэ...

Гэрэй эзэнэй хуури байраа оложо ядажа байхыень ойлгоһон лама:

– Ахамад сайд, үшөө дахин тандаа баяраа мэдүүлһүүб, бурхан үршөөг. Үлүү юумэ хэлэһэн байгаа һаамни, хүлисөөрэйгты. Ябажа үзэхэмни, хабар болотор дахинаа уулзахамнайшыс хэсүү ха. Цэнхэр голыс барижа ошохомни. Орой болошоогүйдэ газараа хороожо ябаашамни дээрэ ха. Баяртай, хабар болотор, – гээд, модон аягаяа табсан дээрэһээ абажа, дэгэлэйнгээ хормойгоор аршажа үбэртэлжэрхсөд, хууриһаа бодобо.

Ондоо юумэ бодожо хууһан Хүлэгэ гэнтэ энэениис дуулахадаа, гэрэй эзэн хүнэй ёһо барижа, харгыда ябаһан хүндэ «хоножо, үнжэжэ гарыт» гэжэ яажашыс хэлэхын аргагүй байһандаа, хүлгэжэ:

– Ламбагай, ташыс намайе хүлисөөрэйгты. Бэемни дагжа хүрөөд, нэгэ тиимэ... муушаг байна, тиимэһээ таниис, айлшанаа, хайнаар хүндэлжэ шадабагүй гээшэ хаб. Хабар болотор нэгэ юумэ бодожо үзэжэ байгуужамди. Зорихон, хүсэһэн хэрэгтнай бүтэсэтэй, харгы замтнай үлзүтэй байхань болтогой... Аадуунай, ламбагайда юумэн...

– Бурхан үршөөг, танай юрөөл бурханай шэхэндэ дуулдаг! Юун, үбдэшөө гүт? Хари гээшэ, хаража байхада, зүһе шарайтнай зүдэрүү байна. Намда хайн эм дом бии, баригты, энэ зуура бэстнай хайжарха.

Ламын һөөргөө хуужа, арһан сүүмхээ уудалхын тэндэ, Хүлэгэ:

– Үгы, үгы, хэрэггүй, иихэдээд өөрөө заһарха байхаб, би бэе махабадаа мэдэдэгби. Һайн бэлэйт, хэрэггүй ха танай тан, би уужа һураашысгүйб, айдаһамниш хүрэнэ, үшөө нүгөө тээшээ болошохо һэн гү, – гэбэ.

– Буруул арсажа байна хат даа, түбэд эм дом, эмнэлгэ гээшэ мүнөө үедэ дэлхэй дээрэ сууда гаража байгаа юм. Хэнийш юунһээш эдэгээжэ шадаха, зарим сагуудтаа үхэхэн хүнийш амидыруулха аргатай байха. Ойлгожо байнам даа таниие, хайн ойлгожо байнам... Зай, тиигээ хаа, баяртай, хабар болотор.

Лхүндүг ламын ба бэшэшье түбэд даяанша ламанарай, үнэхөөрөөшье, малгайгаа табиһан лэ газартаа манайхин гээд, хаанашье, хэнэйдэшье хоножо үнжэжэ байдагыень, тэндэхээ гаража ошоходоо нэгэ-хоёр үдэрэй эдэе хоолһоо бэшэ юушье абадаггүйень, хайн мэдэхэ хадаа (эндэ нэгэ һониниинь гэхэдэ, зарим зоной харгыдань гэжэ юумэ үгэхэсэ мартажархёо хаань, өөһэдөө эридэг гээшэд), Аадуунай Цэцэгүүр хоёр хүн хэлэбэ гү, үгы гү, тэрэ дороо хаба, хайрсагаа уудалжа тухашаралдашанад.

– Бурхан үршөөг, эдихэ хоол намда хэрэггүй, бии. Холо ошонгүй хонолгодоо тогтохоб. Гансал энээхэн соомни аарса хэжэ үгөө хаатнай, арсахагүйб, – гэжэ лама багашаг гонзогор түйсэ арһан тулам сооһоо гаргаба.

Хүлэгэ даяанша ламые үдэшэжэ гараба. Гэрэй газраа нэгэ хэды отогойхидынь мүн лэ энэ ламын түргэн гэрһээ гарахыень, түрүү сайдай сүлөөрхыень хүлэсхэнхэй янзатайгаар утгабад. Бултанайнь малгайгаа абан байжа дохиходо, Лхүндүг лама урихан шарай үзүүлжэ, урдаһаань мүн лэ дохин байжа наманшалба.

Мүнөө дохилсожо байһан бүхэтэйшүүлые хажуу тээһэнь һонирхожо хараа хаа – гансал Лхүндүг лама халзан, бэшэниинь барандаа гэзэгтэйшүүл. Үшөө нүгөө илгаань гэхэдэ, ламын мүр дээгүүр улаан үнгэтэ орхимжо хаяатай. Ондоо бэшэ илгаа үгы. Өөрынь нютагай, түбэд хубсаһанай нэгэ бага ондоошье байдаг хаань, эндэхи дайдаар үнишэрхэдөө монголжошоо. Үшөө зүбөөр хэлэхэ болоо хаа, хари зоной хоорондо ондоо шажан урагшатайгаар дэлгэрүүлхэ гээ хаа, сэхээр илгаржа байжа хубсалха, хооллохо гү, али нютагайнгаа абари зан харуулһанай хэрэггүй гэжэ Лхүндүг лама хайн ойлгожо абанхай. Тиимэһээ мүнөө юрын монголшуудай намар-хабартаа үмдэдэг наншан утаһан бүһэ бүхэлһэн ута даалимба дэгэлтэй, хоёр дабхар улатай, эрмэгтэй харьмай гуталтай, хурьган арһан дотортой хамсагшатай шобхо малгай үмдэнхэй. Бараг шамбай, табяад наһандаа ябаһан набтар туранхайшаг бээтэй түбэд даяанша

лама өөртэнь тон шухала хэрэгтэй бурханайнь ном, хэрэгсэлхээ гадна сэхэ бэшэ эдсэ хоолоор дүүрэн туулмагаа нюргандaa үргэлжэ, «бурхан үршөөг!» гэжэ дуугарһаар, баруун урда зүг шэглэн яаралгүй гэшхэлжэрхинэ.

5. Түхээрэлгэ

Лхүндэг ламын холошье ошожо үрдсэдүй байхада, түрүү сайдай гэрэй газагуур зоной хүлгөөн эхилшэнэ. Хүлэгэ эндэ хүнүүдые олоор суглуулжа үни байлгангүй, тэрэ дороо хэрэг, асуудалнуудыень шийдхэжэ, шухала даабаринуудые үгөөд лэ ябуулна. Түбэд ламын Хайлоостодо хэндэшь мэдэгдэнгүй ерэшэһыень мэдэхэдэ, Хүлэгэ суhalдажа (энэ ламаһаа бэшэ ондоо хүнэй монголой талада мори үгы ябадаггүйень мэдэжэшь байгаа хаа), эртэ үглөөнһөө нааша нютагайнгаа хоёр тээ харуулшад болгожо табиһан томохон хүбүүдтээ нэмэрилжэ, үшөө нэгэ-нэгэ хүбүүдые харууһагүй байһан нүгөө хоёр зүг тээшэнь ябуулба. Талада гараад, мал бэдэржэ гү, али наадаһан мэтэ байһан хүбүүд нютагаархидтань нүхэд бэшэ, харша зонуудай дүтэлжэ ябахыень хараа хаа, тэрэ дороо дуулгаха ёһотой юм.

Эдээнэй нүүдэл тон мэдэгдэнгүй яажашье үнгэрхэгүй гэжэ сэхшүүл ойлгожол байгаа юм бээ. Тиимэ бэлэн юумэн гэжэ хаана байха бэлэй. Үсэгэлдэр үдэшэлэн тээшэ хари хүнүүд ерэшөө хаа, гэр соогуурнь хоһоршоод, үхэр малай үсөөршөөд, мори тэмээнүүдэй ашаа тээхээр бэлэн болошоод байхыень юундэ обёорхогүй хэм. Иимэрхүү зондо аргагүй мэдэгдэшөө, баригдашоо хаа, тэдэнтэй нэгэеэ хэлсэжэ ерээд лэ, зугадажа ошохоороол ошохобди гэжэшь хэлсэнхэйнүүд. Тиибэлынь, эндээ үлэхөө байһан зонийнь хэһээлтэдэ орохогүйн тула, тэрэл хүнидөө хэмээхэн түрэл, уг изагууртан болохо нютаг голоор таража ошохо ёһотой байгаа.

Нүүлшын арбаад хоногой туршада энэ багаарнь шэмээгүй, гэбэшь мэнэ-мэнэ хаанай шүүлэнгэ, яла үри суглуулагшадай ябахань, үгы хаа, харуулшан морин сэрэгшэдэй шудараад ошохонь дүтэлжэл байгаа ёһотой. Үшөө баруун тээһээ, урда талаһаа-шь дайсадай тагнуул сэрэгшэд ерэжэ хулгай, алалсаа үүсхэхэ хэн гү гэжэшь айгдана.

Наран нилээд бүгтэрбэ. Үдэрэй богони, хүнийн ута боложо

байгаа сагта, үдэшэ үглөөнийнь хүйтэн хоногдобошье, наран үдэртөө үшөөл шараһаар, үргэн тала үшөөл халпоун хүхэльбэр зандаа. Бага зэргэ шарлажа, шара үнгэдэ абтажа эхилшэһэн ургамал гэхэдэ – хаана нэгэ тээ нарин ногооной үзүүр, набшаһад ба урихан нимгэн сэсэгүүдэй дэльбэнүүд. Хяаг ургамал, шаралжа халаахай, ая ганга зунайхидаал адли хурсаар анхилна. Богонихон наһанаймнай хүүлшын үдэрнүүд тохёолдожо байна гэжэ мэдэһэншүү, жэжэ батаганаа, боргооһон наһанайнгаа хүүлшын «ёохорто» хүхилдэжэ, тоогүй олоор тала дүүрэн хөөрсэгэнэлдэжэ, хүнүүдтэ, сэргэдэ уяатай байһан моридто амар заяа үзүүлнэгүй. Зүб гээшэл ха; энэ жэл ута намар болохонь. Хараасгай мэтэ жэжэ шубуудай дулаан орон руугаа ниидэжэ ябашоод байхада, аянай бэшэ томо шубуудынь эндэхи нуур тохойгоор олоороо шууялдаһан зандаа. Намарай дунда тахья харада «уһан хүрэхэ, улари шубуун һарьдаглаха» гэлсэдэг, тээд, хаража, ойлгожо байхада, иимэ байдал нюотаг голоорнь мэнэ һаяар үзэгдэхөө байнагүйл.

Хүлэгэ ноёной хажууда мүнөө Цоодой бии болошоно. Нэгэ томо шара зүгын: «Харыш намайе, энэ хүйтэн сагай буужа байхада би хосороогүй, урданайхидаал адли хүхюун зандааб» гэһэншүү, тэрэнэй нюурайнь урдуур эрьсэлдээд халахагүйдень, сухалтайгаар хоёр гараараа үргээжэ:

– Түбэд тагнуулшан лама шара шажангаа яагаал хаа энээгүүрнай дэлгэрүүлхэб гэжэ һанаатай ябана гү? Арсажа дуугараа юм бээш? – Заарин бөө үшөөш юумэ һурахаар байгаа, тээд энэ үедэ захын гэрнүүдэй нэгэн тээһээ шууяан дуулдажа, хэдэн хүнүүдэй наашаа ерэжэ ябахань үзэгдэбэ.

Хүлэгэ Цоодой хоёршые сомордонгёор урдаһаань ошобод. Нэгэ гэр бүлэ болохо зонууд: дүшөөд наһандаа ябаһан Жангай, ори хашхарһан тэрэнэй һамган ба үхибүүдын, тиихэдэ үшөө барагар хара шарай үзүүлһэн, үтэлһэн, дохолон Дэлбэг гэгшэд отогой дунда ерэжэ тогтобод. Эндэ тэндэһээ айшаһан, һонюуша хүнүүд бултагашалдана. Набтархан, туранхай шэгтэйшые хаа, шүрбэһэлиг бэстэй Жангай, хэнэйшые гайхахаар, нюдэн дээгүүрээ уһа гүйлгэһэнхэй, миин лэ эсэгэ тээшээ заана. Харин Дэлбэг үбгэжөөл Хүлэгыг харажархихадаа, тэрэ дороо үбдэг дээрээ унажа, һалганаһан хоёр гарнуудтань байһан хониной ута һүүл сайдай урдаһаа һарбайба. Юунэй боложо байһые Хүлэгэ

түрүүн юуш ойлгонгүй байханаа, хүүлдэнь гэнтэ ойлгожо аба-
хадаа, өөрөө барагад гэжэ, шамархай өөдэнь халуун шуһанай
гүйгөөдхихыэ мэдэргбэ. Намгад, үхибүүдшыэ хугшаралдахаяа бо-
лижо, ойро зуура эндэ шэмээгүй байдал тогтошобо. Үни удаан
үхибүүдэйнгээ хажууда тэсэмгэй байһандаа гү, мүнөө нютаг
зонойнгоо ахамад хүниие харахадаа бээс һуларжа, амисхалынъ
игсуун боложо, Дэлбэг уйлажа эхилшэбэ:

– Алаад орхигты эндэмни, хэндэш хэрэггүй намайе!.. Ами-
ды байхаяа һананагүйб! Алагты, алагты! Гансал баярые хүр-
гэхэб булгандатнай... Аа... ай!.

Миин дуулахаһаа бэшэ, иимэ ушар гээшэтэй улаан ноураа-
раа энэ болотороо уулзажа үзөөгүй ябаһан Хүлэгэ бахардашан-
хай, юу хэхэ, яахаяашыэ ойлгожо ядашоод, Цоодой бөө тээшэ
хайратайхан нюдөөр харюу хүлэжэ харашаба. Тэрэнь «ойлго-
жо байнаб» гэхэншүүгээр урдаһаань дохид гэбэ. Бүри урда са-
гуудта монголшуудай дунда нэгэ иимэ хэрзэгы, шанга заншал
байһан гээшэ: аргагүй бахардуу байдалай тогтожо, аюул үхэлэй
дүтэлөөд байхада, арад зонтоёо сугтаа ябажа, тэрьедэжэ холо
ошожо шадахагүй үлбэр тулпоур аба эжынэрээ, али нялха нарай
үхибүүдыеш хаань, өөһэдөөн хониной хүүлээр боожо, үгы хаа
ама руунь шэхэжэ, толгодожо алаад* ошохо гэжэ. Удханиинь
гэхэдэ: дайсадта дүтынгөө зониие орхижо доромжолуулхагүй,
тэдээнэй жада, һэлмын үзүүрээр алуулжа байнхаар, өөһэдөө
шуһа үзүүлэнгүйгөөр хорооһониинь дээрэ гэжэ. Энэ заншалаа
барихаяа һанаһан Дэлбэг үбгэжөөл түрүүшээр гэртэхинээ гуй-
жа ядахадаа, мүнөө элшэн сайдай урда үбдэглэн унажа байна
гээшэ.

Нүүдэлэй эхилхэдэ отог зонойнгоо урда хэрзэгы, шангахан
зангаа харуулаагүй хаань, һайн юумэн болохогүй гэжэ Хүлэгэ
мэдэжэшыэ байгаа хаа, уяржа эхилһэн тэрэ нюдэн дээгүүрээ уһа
гүйлгэжэ, Дэлбэгэй урда өөрөө үбдэглэн һуужа, гарнуудаа мур
дээгүүрнь табижа, духаяа духадань дүнгэжэ дуугай удаан һуу-
ба. Тойроод байһан зон һөөргөө уйлалдашана. Түрүү сайд үб-
гэжөөлдэ юушыёб аалихан хэлэжэ эхилбэ; зүгөөр энэ хөөрэлдөөс
хэншыэ дуулангүй үнгэрөө. Байтараа Дэлбэг үбгэн бээс заһар-
жа, хүл дээрээ бодожо, хонинойнгоо һүүлые дорохоноо унагаа-

---

*амиинь хаажа алаха

жархёод, хойшоошье харангүй, гэр тээшээ аалихан гэшхэлжэрхибэ. Ямар гуниг нюдэд Хүлэгын урдаһаа мүнөө һүүлшынхисэ хараад ошобо гээшэб? Сухалдаһаншье бэшэ, наһаяа эдihэн эрэ хүн байгаад үхибүүдэйнгээ, һамгадай хажууда бээс барижа шадангүй, энэ сэхэ шууяа гаргаһандаа хүлисэл гуйһаншье бэшэ, нэгэ ондоохон даа. Ямар гээ һаа таараха хаб? Доройтоһон эрэ хүнэй ябадал гэхэдэ баһа бэшэ; урда сагуудта Дэлбэгтэл суута сэрэгшэн, ангуушан, годли номоор агаарта тогтоод байһан харсагын сээжые һэтэ харбажа шадаха хүниие Хэрлэн мүнэнэй зүүн бээсэр, халюун үргэн Хара талын хойто захаар олохонь хэсүүхэн байгдаа юм. Бүри залуухан, омог хүйхэр хорёод наһандаа ябахадаа, Алтай-Хангайһаа амиды барас асаржа Хитадай сэхэ хаанда бэлэг болгожо бариһан, тэрээнһээ хойшо Дэлбэг баатар гэжэ нэршэжэ, зээрдэ азаргата сартуул угтан зондоо хүндэтэй, солотой болоһон хүн байха. Харин мүнөө урда сагуудтаал адли нютаг зонойнгоо түрүү зэргэдэ ябалсажа, хэрэгтэй сагтань тэмсэл хэжэ, туһалалсажа шадахагүйгөө мэдээд байхадаа, досоонь байшагүй боложо, энэ жэгтэй ушар мүнөө эндэ үзүүлбэ хаяа?..

Хүлэгэшье дуу-шууггүй гэр тээшээ гэшхэлбэ. Энэ ушарһаа юм гү, толгойнь дахинаа үбдэжэ, тон эсэшөөд байһанаа ойлгожо, хэбтэжэ, халта зали абаха байна гэжэ бодобо. Һүүлшын гурбан үдэшэ мүртэй унтаж шадаашьегүй, үшөө хэды үдэшэ унтагдангүй ябагдахаб? Зоной шухала хэрэгээр ерээ һаань, заарин бөө Сэтэ хоёрто эльгээгээрэгты, тэдэ юу хэхэ яахаяа өөһэдөө мэдэхэ байха гэжэ гэртэхиндээ хэлэжэрхёод, гэрэй баруунхи жабдан дээрэ саашаа хараад хэбтэшэбэ. Тсэд юун унтагдахаб, толгойгоо үбэдхөөхэ юумэ олдоод лэ байна. Үнөөхил мэдэгдээ-танигдаагүй байһан урдахи харгынь зобооно. Нютагайнь бүһэтэйшүүлэй яһала олонхидойнь Монголоой дайдаар хойшо урагшаа, зүүн баруунгүй ябажа үзэһэншье байхада, Гунзан хадын ара үбэр, Байгал хүрэтэр ошоошодынь гэхэдэ, мэнэ һая отогойнгоо дунда боожо үхэхөө һанаһан Дэлбэг баатар Ахилай хоёр лэ байшаба. Тсэд Дэлбэг баатаршье тэрээгүүр һүүлшынхисэ хорёод жэлэй саана ябаһан, тиимэһээ үтэлһэн тэрэ мүртэй юумэ һанажа, дурадхажаншье шадаагүй. Ахилай гү?.. Ахилайл байха юм бээ, ондоо ямар харгышаниие хаанаһаа олохобши, хэрэгшьегүй ха. Таба зургаан жэлэй саана тэрэ дайдаар буга хандагай агнажа ябаһан Ахилай «би шадахаб, би харгы

мэдэхэб» гэжэ нютагаархидаа тон найдуулжа дуугарна, тээд тэрэнэй хөөрүү, хүнгэн зугаатайе мэдэхэ заримашуул энээндэнь ехэшье найданагүй. Юун лэ бологшо ааб?

«Түшэмэл хаандаа урбажа, газар дайдахаань тэрьсдэжэ гарахаа байһан бэшэ ондоо зон мүнөө дээрэ Хара талаар олдохо ха гү? Намһаа бэшэ ондоо хэнэй толгой соо иимэ үсэд, хэрзэ-гы бодол түрөө хаб? Али, юрэдөө, хэндэш хэрэггүй, ямаршые үрэгүй нүүдэл байгаа юм гү? Энэ хүлгөөтэй, сүлөөгүй, дайн да-жартай сагта, арай шамайхан зуугаад болохо сартуулнуудай эн-дэһээ тэрьсдэжэ ошоошонь, Сэцэн хаанда тоогдохомысгүйдөө магадгүй. Тиимэ юм хаань, иитэрээ айһанайнь хэрэг бии ха гү?» – гэжэ Хүлэгэ ханаагаа тэгшэлхээ ханаха юм.

Энэ ехэ нүүдэл тухай бодол Хүлэгын толгой соо гурбан жэ-лэй саанахана үбэлэй нэгэ ута нойргүй хүнийн тэндэ гэнтэл оро-шоһон юм. Өөрөө өөрһөөн гайхажа абахадаа, орон дээрэһээ хүрэн тооной бодожо, үүрэй сайтар гэр соохоноо ябажа үнгэр-гөө һэн тиихэдэ. Жэгтэй энэ бодолоо хэн-юунтэйш хубаалдан-гүй хоёр жэл соо болбосоруулжа ябаһанаа, нёдондо, Цагаан сарын үсэд, түрүүшынхисэ Цоодой бөө Сэтэ хоёрто дууһан хөөрөжэ үгөө. Тэдэ хоёрынь түрүүн гайхалдажа, тэрэ дороо буруушаабашье, байтараа үгэдэнь орожо, энэ шухала хэрэгээ нютаг голойногго наһажал бүһэтэн зонтойгоо хубаалдаха, зүб үгөө ойлгосолдохо гэжэ дурадхаһан даа.

Хүлэгын толгой соо иимэ бодолой ерэшэһэнийн нэгэ шал-тагаантай юм. Сэхынь хэлэхэдэ, баруулжаа болохоо байһан иимэрхүү ехэ нүүдэлые Хүлэгэ эгээ түрүүлжэ эхилхээ байнагүй: хэдэн жэлэй саада тээ Баруун-Монголдохи хаашуулай өөһэд хо-орондоо ехэ үймөө, алалсаа хэжэ эхилхэдэ, тэндэхи Илин голой табин мянган хара торгууд бодхуултажа, холын баруун зүгтэ-хи Ижэл мүнэн тээшэ зөөшэһэн. Тэдэ тиишээ зөөхэдөө, монгол зондо юрэдөөш танигдаа мэдэгдээгүй байһан газар руу нүүжэ ябашоогүй, харин урдахи зуун жэлнүүдтэ дайша-байлдаа-ша Чингис хаанай сэрэгшэдэй тэрэ багаар олоороо байршажа байһанаа, һүүлдэнь эзэмдэһэн томо гүрэнэйнгөө һандаржа һа-лахада, орхижо ерэшэһэн газарынь лэ даа. Тээд мүнөө саг ху-билшанхай; тиимэһээ нүүжэ ошоһон хара торгууд өөһэдынгөө дураар Ород Сагаан хаанай мэдэлдэ орожо, албатан зониинь болобо хаяа. Харгыдаа тэдэнэй ехэхэн зобожо, тулижа ошоһон

тухайнь энээгүүр дуу нураг дуулдадаг. Ижэл мүрэн, Тэнгис нуур шадар ажагууһан ондоо яһатан зон хара торгуудыс тиймэшьсэ байнаар угтажа абаагүй юм гэлсэгшэ. Гэбэ яабашьсэ, тэндэнь хүн зоной алалсаа хюдалсаан болоогүй. Энэнь лэ хайн! Яагаашьсэ хаа, һүүлэй һүүлдэ, өөһэдөө хайн дураараа ерэжэ мэдэлдэнь ороһон зонийс, хүсэ шадалаа эршэдэжэ байһан Ород Сагаан хаан хэрэгтэй сагтань, бэшэ ондоо дайсад дээрмэшэдһээ хамгаалжашьсэ магадгүй байха лэ. Юрын арад зондо амгалан байдалһаа ондоо юун хэрэгтэйб?

Тиимэһээл Хүлэгэ дайнай гал дүлөөр дүрбхилжэ эхилһэн Монголоой дайдаһаа угсаатан зоноо дахуулаад тэрьедэхээ һэдэнэ. Хара торгуудтал адли хэдэн мянгаараа шууяа шумаргаан гаргажа бэшэ, харин үсөөхэнөөр, һэмээхэнээр... Тэдэндэл адли тиимэ ехэ холо руу ябагдахагүйш байха. Энээхэндэхэнээ гэхэдэш болохо, Монголоой ара үбэрэй газар лэ даа. Үсөөнөөр ябахада, түргэншьсэ, хоргодожо нюугдажа ябахада бэлэн. Тэндээ тааража, байршажа шадаагүй хаа, һөөргөө һэмээхэн ерэжэ, түрэл түдхэмэйнгөө дунда таража үгы болошоходо яашахаб? Хари газарта хосоржо халаха үйлэтэй юм хаа, үсөөндөө байһаниинь дээрэ бэшэ гү? Юун гэжэ баран зоноо шууяулжа, һалгаажэ ябахабши. Иигэжэ, энэ мэтэшэлэн хүндэ бодолнуудаа гансааран хоёр жэлэй туршада толгой соохоноо болбосоруулжа ябаһан Хүлэгэ, һүүлдэнь заарин бөө Сэтэ хоёртоёо хубаалдахадаа, нэгэ бага сэдхэлээ амаруулһан юм.

Үнгэрһэн хабар дүтэ тойрын нютаг голһоо сартуул долоон эсэгын түлөөлэгшэд Хайлоостодо болоһон нюуса суглаа-хуралдаанда хабаадажа, Хүлэгын хүйхэр һанамжатай түрүүшынхисэ танилсаһан. Һанаа үнөөн болоһон зонийнь олон байгаа, сошожо, айжа абаашадынь үшөөш булюу һэн ха. Зарим нэгэниинь айһандаа «намһаа саагуур, наранһаа наагуур» гэхэндэл бололсожо, түргэн тэрэ суглаанһаа тэрьедэжэ ябахаашьсэ һэдээ. Тийхэдэ, нүгөө шангашуулынь, «үглөөдэртөө ошожо эзэн хаандаа мэдээ бариха, Хүлэгыс тушааха, ноён тушаалһаань буулгаха, орондонь ондоо хүнийс һунгаха» гэжэ байжашьсэ гани галаб бололсоо.

– Арад зондоо, отог зондоо урбажа, һүйд тодхор үүсхэжэ байһан шамайе энэ зандаашьсэ алахада хамаагүй! – гэжэ Шара голһоо ерэхэн үндэр наһатай, шара азаргатаан угтанай Похой

хаахирган хоолойгоор хашхаржа, Хүлэгэ тээшэ хуһан таягаараа зангаһан.

– Таанадай намайе алахаһаатнай би юрэдөөшье айнагүйб. Өөһэдынтнай намайе түрүү сайдай тушаалда дэмжэһэн хадатнай таанадта һанаата боложо, энэ хурал татаба гээшэб. Энэ зандаа гараад ябашахаяа байна бэшэбди, таанадай, бултанаймнай зүбшөөлөөр лэ болохо хэрэг байха. Үгы гээ һаатнай, бишье – үгы. Зүбшөөлөө үгөө һаатнай, би гансахан Хайлоосто нютагаархинаа дахуулжа ошохо хүсэлэнтэйб. Энэ хэрэг минии досоо гэнтэ түрэшөө бэшэ, би оло дахин бодожо үзөөб. Туршайбдил, угсаатан зомни. Нүүжэ ошоһон газарта бидэндэ хайн байгдаа һаань, таанадайш хойто жэлын хойнооһоомнай ерэхэдэ болохо ха юм. Танигдаа мэдэгдээгүй газарта бэшэ, маанад дээрээ ерэхэт, бидэ таанадаа баяртайгаар угтахабди. Нээрээшье, хайсахан бодожо үзэгты, үндэр наһата бүһэтэйшүүл, айл аймагаймнай сэсэн мэргэн аха захатан. Юун болоноб саашаа, хаража үзэхэбди... хаража үзэхэбди... Байшагүй байдалай Ара Монголдо тохёолдоо һаань, бүри саашаа, элинсэг хулинсагайнгаа сартуул нютаг хүрэтэр ябашоо һаамнай ямар байхаб? Илин голой хара торгууд бодхуултажа тэрэ багаар ошоод, мүнөө амгалан тэниглэн ажамидаржа байна бэшэ гү? Харин эндэ... өөһэдөөн хуу хаража, үзэжэ байнат... хэды олон хүбүүднай хэндэш хэрэггүй сэрэг суур, дайн дажарта алуулна гээшэб, хэды олон һамгад, үхибүүд үншэржэ, богоолнууд болгогдоноб, хэды олон адуу малнай буляагдажа абтагданаб, – гэжэ байжа Хүлэгэ тиихэдэ өөрынхсэрээл боложо байгаа һэн.

Тэрэнэй хүбэлгэн ухаанай үгэнүүд суглараашадай толгойдозүб мүрөө оложо захалаа һэн ха гү, байтараа шууяаншье намдажа, отог зонойнгоо ахалагшын дурадхаһан энэ хэрэгыг өөһэд хоорондоо нэгэ һарын болзор соо болгоомжотойгоор бодожо, хэлсэжэ үзөөд, һүүлдэнь дахинаа сугларжа нэгэ зүб шийдхэбэри абаха гэжэ шахаан тангаригаа бэс бээдээ үгэлсэжэ, үүр сайхын тэндэ дуу-шуугүй зон гэр гэртээ таража ошоо һэн.

Зүб даа, зүүн зүгэй зон гээшэ тэрэ дороо түргэн хэмжээ абажархидаггүй, томоотой даруугаар, болгоомжотойгоор бодожо үзэдэг гээшэд. Энэ хуралдаанда Хүлэгэһөө бэшэ үшөө хэн сэхэ хубитаяа оруулжа шадааб гэхэдэ, – заарин бөө. Томоотой тааруу үгөөрөө айжа, хүрдэжэ байгаа зарим зониие тогтоожо, арба

гаран жэлэй саада тээ нэгэн дуугаар шахуу Хара талада байршадаг сартуул угсаатан зонойнгоо ахалагшань болгожо хунгаһан ахамад сайдайнгаа хэлээшые дэмжэхэ байнаб, урагшаа ханаатай энэ хэрэгшын хүсэлдүүлэе гэжэ байжа уряалһан. Ти ихэднэ заримашуул гайхалдаадшые абahan байха. Заарин бөөе заримандаа ойлгохоор бэшэ бологдошодог. Ходол өөрынхээрээ боложо, дэмжэхынгээ хажуугаар, тэрэ зуурандаа олон юумэ буруушаажа, заһажа, заабарилжа байха. Харин мүнөө Хүлэгийн хэлээшые зүбшөөлсэжэ байхадаа, Монголой дайдаар аргагүй дэлгэржэ байгаа буддаадын шажанһаа холодожо, бөө мүргэлөө аршалжа шадахадаашые магадгүйбди гэжэ ханажа байгаапынь хэн тиихэдэ таажа шадаба гэлэй?

Нара үнгэрһэн хойно дахинаа суглархадаа, «эндэһээ ябаха, нюусаар нүүхэ!» гэжэ эридээр хэлсэһэн. Тиихэдэ үшөө, түрэл гарбал болохо дүтын нютагуудһаа дүрбэ-табан шамбай эрэшүүл, хамта дээрээ арба гаран хүбүүд, энэ нүүдэлэй болохын урдахана, агнуурида гараһан мэтэ хэмээхэн түрүүлжэ, арбан үдэрэй туршада хайлоостынхидоо үдэшэлсэжэ, харууһалалсажа ябаха гэхэн шийдхэбэришые абтагдаба. Намарай дунда һарада, адууһа малайнгаа тарга абahan хойно, һоно батаганаа барагтай һэрюунэй сагта, хүйтэн болохын тээ урдахана, энэ хэрэгээ бэелүүлхэдэ һайн гэжэ булта үгэ үгөө ойлголсобод. Энээхэн саг болзор юундэ шэлэгдээб гэхэн үшөө нэгэ шалтагаанинь гэхэдэ – бодхуултажа ябаһан зондо үдэрэй богонинь, үдэшин утань дээрэ байха гэжэ. Һанаһан энэ хэрэгээ, шадаал һаа, олон зондо, отог нютагайнгаа үхибүүдтэ, һамгадта дуулгангүйгөөр, эрэшүүл өөһэдөө эртээнһээ эхилхэ гэлсэбэ. Агта моридоо тоомножо, амаруулжа, үхэр малаа үсөөрүүлжэ, тэдээнээ алта мүнгэн, үнгэлиг арһан, бүд бараа, хамба торгон болгохо, тиихэдэ ээд зэмсэг, номо һаадагаа олошоруулха, олом тохоног, ногто эмээл, хуяг дуулга, ууга ганзага гэхэ мэтэшэлэнээ һайсахан заһаха гэлсэһэншые. Тээд гурбан һарын саана, яахыншые аргагүй, ехэ нүүдэл тухай отог зондоо дуулгахал баатай боложо, дахинаа шууян болошоо һэн. Ябахын түхээрэлгэ үшөө эршэдэжэ, гэр соогуур, гэрэй ара үбэрөөр, орой һүнийн харанхыгаар нооһо ехээр ээрэлгэ, дулаан хубсаһа оёлго, эшэгы сохилго, холын харгыда абажа ябаха зоог хүнэһэн – борсологдоһон, борлуулһан мяхан, гутаха муудахагүй сагаан эдээнэй зүйлнүүд ехээр бэлдэгдэжэ эхилбэ.

Тиихэдэ заарин бөө нүүхэ үдэрөө хониной дала галда шатаажа үзэһэнэйнгөө һүүлээр заажа үгэбэ.

Хэды зонинь нүүжэ, хэдыниинь эндээ үлэхэб гэхэн зүрилдөөтэ зугаанай үс болоод лэ боложо байһан хаань, долоон хоногой саанахи һүүлшын хуралдаан дээрэ гайтайхан шуулдаан боложо, юрэдөө, үхэл амиды хоёрой алиниинь лэ диилэгшэ ааб гэхэншүү бологдошоо һэн. Үнэхөөрөө, холын хари дайда руу барандаа зугадажа ябашахагүй лэ; үтэлһэн, үбгэрһэн, шадал багатай, нарай нялха үхибүүдээ, бэшэшье дурагүйдэһэн зоноо эндээ орхихол баатай бологдоно. Үлээшэ зонинь, өөһэдөө тулпоурхан байдалда орошоод байбалшье, бодхуултажа гаран аха дүүнэрээ хэдэн хоногой зайда ошоторынь, Сэцэн хаанай харуулшадта мэдүүлэнгүй байхаяа оролдохо ёһотой болоно. Баарһадые, өөһэдыень теэд юун эндэнь хүлээнэб? Бултадаа арга нюрганайнгаа суухартар нарин бэрээгээр сохюулха гү, али адууһа малһаа өөрөгүй арбан тээшэ тараагдажа, ахир муу бооголнууд боложо дууһаха гү? Тиинхаар, уг гарбалтан зонһоо таһаршоод, үншэржэ, зобожо байнхаар, алуулаад нютагтаа «амар заяагаа» олоошынь дээрэ байха һэн ха гү? Тиихэдэ, нүүжэ ошоошодыень баһа юун хүлээнэб? Юрэдөөл, хангайн эзэн, хаан Хурмаста тэнгэри хоёр лэ мэдэхэ байгаа юм бээ.

...Мүнөө угтан зонойнгоо хушуушан боложо, нютаг голһоо гаража ошохоо байһан Хүлэгэ нюдөө анинхай гэрэйнгээ баруун ханадахи жабдан дээрэ саашаа хараад хэбтэнэ. Унтана гү, үгы гү? Тэрээхэн дуг гээд абаха гээшэнь лэ болохо бээ. Нанаа алдаһан Аадуунай Цэцэгүүр хоёр аалихан гэр соогуураа ябуунтажа, хэрэгээр ерэхэн сэхшүүлые, шууяа гаргаха байха үхибүүдые богоһын саанаһаа һөөргэнь ябуулна.

6. Нүүдэл

Унтаа һэн гү, үгы гү, хэнэйшьеб «бодо, саг ерээ!» гэхэндэл болоходо, Хүлэгэ тэрэ дороо хүл дээрээ бодошобо. Энэ удаагуур үглөөнэй үмдэжэ ябаһан гоё хитад дэгэл, малгайгаа орхижо, харин аба хайдагай үедэ үмдэжэ ябадаг хүнгэн хубсаһа хунараа үмдэбэ. Үшөө тиихэдэ сэрэгэй жанжанарай үмдэдэг харлаг үхэрэй зузаан арһаар оёгдоһон дуулга ба хуяг гээшэдые алтан абдарһаа гаргажа хүзүүн дээгүүрээ бүгтэрүүлбэ. Юунэй

боложо байһые ойлгоһон Аадуунай Цэцэгүүр хоёршье аман соогоо гүбэр-шэбэр гэлдэн мүн лэ хүлгэшэнэ. Ахамад сайд хутага, хэтэ сахюураа зүүжэ, һүүлэй жэлнүүдтэ ходо хэрэгтэй боложо, нюрганһаань халахаяа болишоһон номо хаадагаа абажа, газашаа гараба. Зүб, оройн наран мүнөө Цагаан-Чулуутын шанха оройдо ошонхой. Тэрэнэй гэр сооһоо мэнэ-мэнэ гаража ерэхээ байһые мэдэжэ байһандал, гэнтэ эндэ тэндэхээ хүнүүд газашалжа, зариманиинь Хүлэгийн хажууда ерэшэнэд. Элшэн сайдай баруун гараа үргэжэ: «Саг ерээ!» гэжэ хашхархатайнь зэргэ, оршон тойрон галаб эрьежэ байһандал, зоной хүлгөөн эхилшэнэ. Үхибүүд, һамгадай хашхаралдаан, уйлалдаан, нохойнуудай хусалдаан, моридой түбэрөөн, тэмээнүүдэй буйлалдаан...

Ямар түргэн түхсэрэлгэ болоноб, Хүлэгэ гайхана. Намарай һайнда таргаа абаад байһан буха, сарнууд үндэр мөөртэй богонихон тэргэнүүдтэ хүллэгдэнэ. Олонхи тэргэнүүд хабтагай үйһэн бүрхөөбшэтэйнүүд. Тэндэ бага үхибүүд һуужа, эшэгы гэрнүүд ашагдана. Мүн яргирцаг* эмээлтэй тарган шамбай моридшье олон. Эдэ моридто үхибүүдэ һуулгаад гү, али ашаа тээбэрэ тээгээд хүтэлжэ ябаха гэжэ һамгад бэлдэнэ. Харин эшэгы гэрнүүдэй тээ саахануур, холын замда ябаха гүйхэдөө хүлэрхэ, эсэхэгүй гэжэ хэдэн һара соо уһа, эдэ хоол дутуутайгаар уяанда байжа, тэмээн шэнги шэрхи бүхөөр бэлэдхэгдэһэн сэрэгэй гүйдэлшэ моридоо номгоруулха, эмээллэхэ гэжэ шадалтай, шамбай эрэшүүлэй – торгон сэрэгшэдэй мүн лэ тухашархань үзэгдэнэ. Тиихынгээ хажуугаар, хажуудаа үшөө түргэн хэлгэжэ унаха һула мориды ногтолжо барилсаха юм. Эрэшүүл эхэнэргүй, үхибүүдшье хүрэтэрөө хамаг зон мориндо һуужа холо харгыда ябахада һайн байха тэбхэр алатай арһан үмдэтэйнүүд. Бага үхибүүдэй шээһэндээ дүрэхэ, улайхагүйнь тула гэжэ үмдэн соонь нимгэн үйһэн дээрэ бүд гү, али арһан доро аргал, мориной дэлһэ дэбдигдэжэ үмэдхүүлэгдэнэ. Түрэлхидөө, угтан зоноо үдэшэлсэхэ гэжэ хүршэ гол нютагуудай ахамад түшэмэл зоншье энэ сэхэ хөөрсэгэнөөн, үймөөн дундуур гэнтэ хаанаһааньб бии болошоод байха юм.

Хүн зоной хэды түргэн түхсэржэ байхыень харажашье байгаа һаа, хүлгэшэһэн Хүлэгэ хажуугаарнь гүйлдэжэ байгаа гэртэхиндээ ба бэшэндэшье:

---

*ашаанай эмээл

– Түргэлэгты! Харанхы болотор Баян-Улаанай ойн захидашье хүрэжэ ошоо хаамнай хайн байгаа. Сэтэ, харуулшан хүбүүдээ дуудажэ, орондонь торгон сэрэгшэдээ урда зүг руу ябуула. Мэнгээ, орхи минии мориисе, би ганзагалха юумээс өөрөө ганзагалуужам. Ошо, эхэнэрнүүдтэ хамһалса, – гэжэ захиржа үрдинэ.

– Эсэгэ-аа, алтан абдараа абажа ябаха үгыгөө мүнөө болотор та харюу үгөөгүйт, яаха болонобибди? Бэшэ юумэн хуу шахуу бэлэн болоо, – гэбэ Цэцэгүүр бэри.

Хүлэгэ, бүри хаяхана даа, алтан абдарай угалзануудта үдэрэй наранай элшээрээ наадажа байхыень гоёшоожо хаража байһанаа ханабашье, тэрэ зуурандаа:

– Дэлбэгтэ үгэгты. Дэлбэг баатарта намһаа бэлэг болгожо хүбүүдээр эльгээгты. Шадаа хаа хадагалжа, маанадаа ханажа, дурсажа байна бээ. Ядалдаа, тулноур байдалда ороо хаа, хамаагүй, худалдуужан, – гэнэ.

Элшэн сайд мүнөө толгой соогоо яашагүй олон юумэ нэгэ доро болбосоруулжа, бодомжолжо байна гэжэ мэдэхээр, тиимэһээ гү, духаа уршылгажа байжа юуб даа ханажа ядажа байтараа, толгойгоо хэгсэрхэдэл боложо:

– Аадуунай, ши минии захиһан шэнгэн шара тоһо бэлдэнхэй гүш, али наашань, уухамни, – гэжэ, холын харгыда гү, али удаанаар абалал агнуурида гарахаа байхадаа уужа хурашаһан, ехэ даамай, даасатай энэ сагаан эдэс ехэ хамганайнгаа асаржа үгэхэдэ, мэдэхгүй зоной гайхажэ гэлыхээр, нэгэ мүнэн гурбан тагша хойно хойноһоонь гудамхижархина. О-оо, заримашуул шара тоһо гээшыс арай шамай нэгэ аяга уужа шадаха байха, зүгөөр энэ хүн нэгэ иигэжэ уужа абабал, тала губиин тэмээнһээ дутуугүй, сохом табан хоног эдэс ундагүй ябажа шадаха юм.

Шара тоһо зүг уужа дүүргээд байхадань, ноёнойнгоо урда ханаа үнөөндэ абташаһан харуулшан Шүлгэ үбдэглэн хуушаба.

– Юун бэ?! – гэжэ үглөөнһөө хойшо тэрэнэй нэгэ ондоохон зантай болошоод байһыень тухайлжа байһан Хүлэгэ сошордонгөөр хураба.

Шүлгэ нюдөө газар руу шэглэн:

– Дээдэ зэргэтэ, аригуун түрэлтэ ахай ноён, хайрлыт даа намайгаа, хүлисыг... – гэхэһээн ондоо юумэ дуугаржа шадабагүй.

– Юун болооб?! Яатараа мүнөөдэр минии урда үбдэгэлдөөд

унахатнай олошоржо байнаб? Шүлгэ, ши наһаа эдihэн, хүлгүй Дэлбэг баатар бэшэ, манай урдаа хараха хүбүүдэй нэгэн гээш! – гэжэ арай шамай бээ шангаар барижа, тэсэжэ ядажа байһан Хүлгэ, өөрөө өөрөөн сошотороо хашхаржархина. – Дуугарыш, хэлэншни таһаршоо гү, намда сүлөө үгы!

– Хүлгэ гуай... Би таанадаа хүсэхэб, яагаашье һаа хүсэхэб. Гурба-дүрбэн үдэрһөө... табиит даа намайе, би таанадтаяа мүнөө яажашье ябалсажа шадахагүй байнаб. Хэшээжэ хайрлыт, гуйлта байна, би ихэдээд Бидэрэй нуур шадар заатагүй ошохо ёһотойб.

– Юун?! Бидэрэй нуур?! Ши ихэдээ юу хэлэнэш, ухааншни муудашоогүй аабза? Сэцэн хаанда мэдэгдэнгүй, тон нюусаар тэрьсэжэ ошохоо байхадамнай, ши өөрөө тишээ... хаанай нютаг шэглэн ошохомни гэжэ гү? Юундэ тээд?!

– Үшөө ахамад сайдайнгаа харуулшан нэрэтэй! Алахада эндэнь гарзагүй! – гэжэ морёо хүтэлһөөр эндэ мэнэ ерэнһенье һаа, эдээнэй зугаас шагнажа үрдиһэн, түргэн сухалтай Сэтэ тахир һэлмынгээ барюулые бажуугаадхина.

– Хэлэ! – гэжэ Хүлгэ дахинаа Шүлгэдэ хандаба.

– Хүлгэ гуай... һанана гүт, хоёр жэлэй саана Бидэрэй нуурай эрьсэд болоһон зунай сэхэ найр нааданда гурбан үдэрөөр ошоһоноо? Би таанадаар ябалсаа һэм. Тиихэдээ... тиихэдээ уряанхан угай баян Дэльдинэй үхинтэй... Үнжэдтэй танилсаа һэм. Дэльдин намда басагаа үгэхэ дурагүй. Зөөри, баялиг үгы хадам тиинэ ха, тиихэдэ үшөө сартуул обогтон гэжэ дурагүйсээнэ. Түрүүн тэсэжэ бараг байдаг һаа, һүүлэй хахад жэлдэ Үнжэдэй эсэгэ намайе гэр тээшээ дүтэлүүлхэсэшые болёо. Дахин тишэ үзэгдөө һаам, хаанай харуулшан сэрэгшэдэй ахалагша Золходо хэлэжэ, арһа мяхыем дууһатар сохюулжа хаяхаб гэжэ басагаараа захяа, мүн Үнжэдышые һайса хараагаа. Золхые һанана гүт, тэрэ найр дээрэ барилдаагаар намда диилдэжэ, хоёрдохи һуурида гарахадаа сухалдажа, шан гэжэ үгтэһэн томо эрье хониной нюргые дүхэригэй дунда үбдэг дээрээ хухалжа хаяад ябашаһыень? Энэ зундаа Золхотой уулзашадамни, намда шангаржа, дахинаа Дэльдинэйхи руу ошоһон харгыс мартахадшни болохо, өөрөө Үнжэдөөр һамга хэхээ байнам гэжэ занаад ошоно һэн. Яаха болонобиб? Үнжэд Золходо хадамда гараха дурагүй, эжынышые басаганайнгаа тала барилсана, тээд хамаг

юумэн эсэгэһэнь гарана. Сэцэн хаанай дүтын харуулшанда басагаа баагаар үгэжэ, хаанай хажуугаар ябуултажа байхадаа болохоб гэжэ һанана гээшэ гү. Арбаад хоногой саана Үнжэдтэй һэмээхэн уулзажа шадааб, хөөрэлдөөб. Шинии Золходо хадмада гараа һаашни, би эндэ байжа шадахагүйб, дахин иишэ юрэдөөшье бусахагүйгөөр холо руу зайжа ошохоб гээб. Хоюулан ябая, тэрьедэе гээб. Үнжэд намтай хаанашье ошохоор байна. Тиэхэдэнь арбаад хоногоо ерэхэдэе болохоб, бэлэн байгаарай гээ һэм. Үгы, үгы... Хүлэгэ гуай, эндэ одоо гэжэ, нам тухай муугаар бү һанаарайт, маанадай нүүдэл тухай зааханшье дуугараагүйб; эхэнэр хүнэй хэлэн һула гээшэ ааб даа, яажа мэдэхэбши, тиимэһээ ойлгод гэжэ байжа, баруун зүг барижа ошохоб, Хүхэ нуур хүрэтэршье ябашахадаа болохоб гээб. Иимэл даа, минии... минии хэлэхэ байха энэ сэх гуйлтамни. Наһанаймни нангин хэрэг... Хэшээжэ, хайрлажа, зүбшөөлөө үгыт даа. Би таанадаа яажашье һаа хүсэхэб, таанад үгыгөөрөө эндэ байжашье шадахагүйб... Хаана хүрэхэ, хайшаа зорижо ошохо харгыгаа мэдэнэ ха юмбиб. Гунзан хада хүрэтэрхи газарые яһала мэдэхэб, тэрэ хүрэтэр таанадаа заатагүй хүсэхэ байхаб... могойн мүрөөр мүрдэжэ ябахаб.

Хүлэгэ дуугай зогсоно. Тэрэнэй нюдэнэйнгөө харасые Шүлгэһөө һалгаажа, харанхы бүүдэгэр боложо эхилһэн холо урдахи тэнгэрийн хаяа тээшэ абаашахада, энэ хүн мүнөө ямаршьеб нэгэ ондоо юумэн тухай бодожо эхилбэ гэжэ ойлгохоор бологдоно. Сэтэ гараа һэлмынгээ барюулһаань абажа, ахамад сайдай юу хэлэхыень хүлээн зогсоно. Эндэ ямархан зугаагай боложо байхые дуулаа-мэдээгүй зон Шүлгын үбдэглөөд һуухыень хажуу тээһээ гайхангыар хараха юумэд. Үнэхөөрөө гайхахаар лэ: ямар һонин-һонин ушарнууд мүнөөдэр, нэгэхэн үдэрэй туршада нютагтань тохёолдоно гээшэб?

...Хэдышье зохид удаан намарай боложо байхада, саг сагтаа, сахилза хүхэдөө гэдэгтэл, наранай Цагаан-Чулуутын саагуур орохотойнь зэргэ, Гоби тээһээ үлсэжэ байһан үдэрэй зөөлэн һалхин хойто зүгэй шэрүүншэг һалхинда туугдажа, эртын һэрюун үдэшэ оршон тойрон буушана.

– Бодо! – гэжэ Хүлэгэ Шүлгэ тээшэ хараншьегүй байһан зандаа дуугарба. Нүүлдэнь гараа тэрэнэй мүр дээрэ табижа:

– Би шамда тон этигэнэб, найданаб. Һананан хэрэгээ бэелүүлжэ, һарбайһанаа абажал байха хэрэгтэй. Би иимэ

хүнүүдтэ дуратайгшаб. Хүсэлдүүлхээ ханахан хэрэгшни аюултай, бэрхэшээлтэй байна, ойлгод гэжэ ябаарай. Гансааранши, туһалалсаха нүхэр шамда угы. Зүгөөр, харанхы хүнийн хулгайшан мэтэ, һүүдэр мэтэ ябахаа байһан хүндэ гансаараа ябаашань дээрэ. Дэльдин... танижа байнаб даа тэрээхэн хүнийш... Зөөлэн хэлэтэ тугал хоёр эхыс хүхэдэг гэдэгтэл, Сэцэн хаан, манжын Энхэ Амгалан хаан хоёрто сохо, үбдэгэйнгөө сооротор мүргэхэ, шүтэхөө ханадаг хүн тэрэшни. Үймөөтэй энэ сагта Манжын, Халха-Монголоой хаашуулай хэнийнь лэ диилэгшааб гэжэ хэмээхэн адаглажа байна хаш. Мүнөө дээрээ Баруун Монголоой хаашуулай гуталайнь улыс долёожо байгаашье хаань, би гайхахагүй байхаб. Яахаб тээд, сагай хүндэдэ хүн бүхэн шадаха зэргээрээ бээ хамгаалхаа оролдоно гээшэ. Бидэ, сартуулнуудшье, өөһэд хоорондоо хэрэлдэжэ байгаа эдэ хаашуулай хэнэйншье барлаг болохоо хананагүй бэшэ аалди? Нэгэ хэды хоногтоо хүсэхэб гэнэ гүш? Одоо гэжэ, эндэ бү яара. Бидэнэй зөөжэ ябаашыс эдэш магад хойнтожо мэдэхэдэ болохо, харин тийхэдэ, ши, үглөөдэртөө Бидэрэй нуур шадар шууя гаргахаяа байнаш. Яажаш тийгэжэ болохогүй. Хаанай цагдаанарһаа урид яажаш тэрээгүүр шууя гаргалтагүй. Зүгөөр, зүгөөр... үглөөдэр-нүгөөдэртөө маанад тухай хара хирээ Хара талаар хааганахал ха; хоохон болошоһон буусымнай хэн-юун обёорхогүйб даа. Шиний нэгэ хэды хоногоор эндээ үлэхөө байһаншни нүгөө талаараа бидэндээ хайн. Орхижо ошохоо байһан нютагайнгаа зондо ханаамни зобоно, тиймэһээ нютаг голоорнай һүүлдэнь юу-хүүнэй болоһыень бидэндээ дуулгажа ерэхэш. Тон ойлгомжотойгоор, өөрыншни хэлээшээр, могойн мүрөөр маанадаа мүшхэжэ, сүүбэн шонодол һэргэлэн ябаарайш. Ухай даа!.. Сартуулнууд обогойхид Сэцэн хаанай хажууһаань тэрьедэжэ гарахаан байха, хамар дороһоонь сэбэр хайхан басагадыень үшөө хулуужа абаашахамнай гэжэ гү? Мэдэжэ байг, маанадай хайшаас! Зай, ошо, үндэр тэнгэри үршөөг шамайе. Эндээ бү үлээрэйш, ондоо тээшээ ошожо хоргодо, – гэхэнэйнгээ удаагуур, Шүлгөөр дахинаа һонирхохоёо болишоһондол, һэсы гэрнүүдэй задалагдажа, хоохон тооной боложо байһан буусаяа хаймаадан хараашална. Удаан саг соо угын замда гарахаа бэлдэжэ байһандаа, зон түргэн зуура түхээрэлгээ дүүргэжэ, ябаха ябахашьегүйнүүдынь эндэ тэндэһээ Хүлэгийн гэрэй буусыс тойрожо эхилшэнэ.

Хахасалгын, уйдхар гапуудалаар дүүрэхэн, хүүлшын үгэнүүд эндэ хэлэгдэхэ ёһотой байха гэжэ зон бултааран ойлгожо байна...

* * *

Хүлэгэ үглөөгүүр обоогоо тахижа ошоходоо хатарша халтар морёороо ошоһон хаа, мүнөө ондоо, бэшэ моридһоо илгаржа, тээ саанаханахи сэргэдэ гансаарханаа уяатай байһан гоё хайхан зээрдэ азаргын жолооснь ошожо тайлажа, тэрэнээ хүтэлһөөр дүхэригэй дунда гараба. Зээрдэ азарганы ихэдээд уудам харгыда гарахаа байһанаа мэдэһэндэл, байра дээрээ байжа ядажа собхоросогооно. Ямар гоёор шэмэглэгдэһэн ногто, хазаар, шэрэм таха, дүрөөнүүд гээшэб! Эмээлэй хоёр хажуугаар хандагайн арһаар оёһон холбоо угаар сумаанууд. Адуун хүрэг соогоо зэрлиг тооной бэлшэжэ ябаһан энэ азаргыг Хүлэгын моришон Мэнгээтэй хойулан гурбан жэлэй саана арай шамай бугуулидажа барижа, хургажа захалхадань, нютагаархидһаань байха бэшэ тойронхи нютагайшыг зон гайхалсалдаһан юм. Юундэ гэжэ гү? О-оо, энээниие ойлгохо гээ хаамнай, эндэмнай ехээн хөөрэлдөөн байха...

Нэн түрүүн, эдэ сартуулнууднай долоон эсэгийн уг изагууртан байхаһаа гадна, саашадаа үшөө «зээрдэ азаргын сартуулнууд», «шара азаргын сартуулнууд» гэжэ хоёр янзаар таһардаг юм гэжэ хэлээдхис.

Яахадаа, ямар ушарһаа боложо иимэ һонин нэрэнүүдтэй болошоһон тухайнь байгараа хэлүүжэмди, харин мүнөө, зэрлиг тооной байһанаа баригдажа хургагдаһан зээрдэ азарга морин тухай хэлсэжэ байгаа хадаа, «зээрдэ азаргын сартуулнуудта» үни заяанһаа нааша иимэ үнгэ-зүһэтэй мори унажа ябахань тон хорюултай байһан гэс. Энээнһээ уламжалан хүүлэй хүүлдэ улаан, зээрдэ үнгэ гээшэд бүришыг хорюултай, сэртэй боложо, мориндоо улаан эмээл тохохогүй, тэрээнһээ байтагай, өөһэдөө улаан шуһаншыг эдижэ болохогүй гэхэн бүри шанга тангариг абтаһан гээшэ. Тиигэжэ байхада, аха дүү болохо шара азаргынхидтань эдэ хорюул хамаатай бэшэ байһан.

Зүгөөр хэдэн зуун жэлэй саана Дунда Азиин газар дээрэхэ баалалтын замыг дабшажа богоолнууд болгогдожо, Монголой сагаан талада асарагдаһаан сартуулнууд угайнгаа ёһо гури-

мые алдахысаа алдажа, мүнөө болоходо, зээрдэ азаргынхидынь шуһашье эдидэг, улаан эмээлшые тоходог, зээрдэ моришые унадаг болошонхойнууд юм. Эдэ шанга гурбан заншалые Хүлэгын үбгэ эсэгэ алдангүй ябаһан гэдэг. Хойшодоо эсэгэнь шуһа эдижэ һураа, харин Хүлэгэ наһан соогоо зээрдэ мори унажа ябаагүй хүн, гурбан жэлэй саана угайнгаа һүүлшын энэ гурымешье орхижо, зээрдэ азарга хургажа унаба гээшэ. Тиимэ-һээнэ лэ зон гайхалдаа бэшэ гү. Тээд гайхалдахаһаан бэшэ ондоо яашаха бэлэй? Өөһэдөө үни галабай ёһоо мартажархиһан аад. Монголшуудта адли талын дунда байршажа, табан хушуу мал эрхилжэ хураһаһан зон яагаад мори унаагүй ажалаа хэжэ, ажамидаржа шадаха бэлэй даа. Тиигэжэ байхада, үшөө адуун хүрэг соо улаан-зээрдэ зүһэтэй морид гээшэнь эгээ олониины байдаг ха юм. Хэээнь ходол иимэ зүһэтэ моридые илгажа, түбэгшөөрхэжэ байхабши. Һүүлэй һүүлдэ һайн моридшые үгы үлэшэхэдөө болохош. Иигэжэ ойлгохо хэрэгтэй. Гэхэ зуура, «олоной дунда ондоогоор бодожо ябааһад олдоод лэ байха» гэлсэгшэ. Тиимэ хүмнай Цоодой бөө гээшэ. Мүнөө болоходо, гансал энэ хүн угсаатан зонойнгоо мүнөөнэй байдалыень буруушаажа, торосолдожо, шадаха зэргээрээ ёһо гуримын алдуулахагүйгөө оролдожо байдаг. Өөрөө шара азаргын обогой хүн байгаад, зээрдэ азаргынхидайнгаа ёһые сахижа, шуһа эдидэггүй байха гээшэмнай хайшааб тээд? Гансаарханаа үлэшөөд! Ехэ бөө хүн хадаа иигэнэ гээшэ гү?

Хүлэгын наһатай, зондоо хүндэтэй, ошожо-ошожо, үшөө элшэн сайд тушаалтай хүнэй ёһоо мартажа, зээрдэ азарга унажа эхилхэдэнь, заарин бөө сэхэн энээндэнь суhalдажа, тэрээнтэй ар-ур гэлдэжэ тараһан, нилээд удаан хөөрэлдэнгүй ябаһаншые. Тээд Хүлэгэ өөрөө, Цоодой бөөтэй бөөгүй, зүб-буруугаа ойлгожо ядашоод, сэхэн хүзэглэжэ ябаһан даа тиихэдэ. Өөртэнь адли наһаа эдижэ ябаһан заарин бөөс хүндэлдэгшые хаа, Хүлэгэдэ энэ хүн заримандаа хашартайшые болошодог һэн. «Иигэжэ болохогүй, тиигэжэ болохогүй, энэ нүгэлтэй, тэрэ нүгэлтэй, энэ буруу, тэрэ буруу» гэжэ байжа, хэрэгтэ хэрэггүй газарта ходо торосолдожо байхадань яахабши? «Заарин бөө, би яаха, юу хэхээс шамтай шамгүй өөрөө һайн мэдээд, ойлгоод байнаб. Гуйнаб шамайе, нэгэшые дахин хаа, миниингээ хэрэгтэ оролсонгүй, дуугай байжа шадахагши?» – гэжэ дуугаржархёод, саа-

шаа ябажархихадаа, хажуудахияа ехэхэн гомодхоожо ошобоб гэжэ ойлгонгүй үнгэрхэн. Харин нёдондо жэл, нүүхэ тухайгаа Хүлэгын түрүүшынхисэ нютагаархидтаа дуулгахадань, юундэ энэ хүмнай зээрдэ азарга хургажа эхилшэһыень Цоодой таажа шадаһан. «Хари, хари, хүбэлгэн һонор Хүлэгэ миин гэнтэ зээрдэ азарга хургахагүйл хэн. Иихэдээ энэ хүмнай элинсэг хулинсагайнгаа эхи абажа табигдаһан заншалынь ханажа (зоноо дахуулжа холын харгыда гарахадаа гү, али дайнда мордоходоо удамаршаниннь зээрдэ азарга унажа ошодог байһан), тэрээхэниень хүсэлдүүлжэ ошохоо ханашаба хаяа?» гэжэ бодолгото болобошье, энээхэнэ хэнтэйшье хубаалдангүй шэмээгүй үнгэргөө хэн. Тсэд бөө хүн хадаа бөө, нютагаархидтаа ходо ханаата боложо, нэгэ иимэрхүү зүрилдөө-зүршэлдөөтэй ябадалай гаража ерэшэхэдэ, яажа шалгажа шэнжэнгүй үнгэргэхэ бэлэй, тиимэһээ толи, зурхайдаа хаража үзэхэдэнь, нүүдэл ябадалынь хэды хатуушаагдаашье хаа, эсэстээ яһала урагшатайгаар дүүрэхээр, тиихэдэ Хүлэгын – удамаршанайннь зээрдэ азарга унажа ябахань мүртэй бэшээр үзэгдэжэ байгаа хэн. «Үнөөхил «энэ буруу, тэрэ буруу гэнэш» гээд лэ намһаа хашарха бээ» гэжэ ханахадаа, эндэ дуугай байжа үнгэргэһэн. «Тсэд яалтайб, яадаг бэлэй иихэдэнь? Азарга морид гээшэднай, юрын заһагдаһан моридто оробол, утын харгыда тулоур ябадалтай байдагыень Хүлэгэ мэдэхэгүй гэжэ гү? Үгы бэд даа, юундэ мэдэхэгүй хэм. Али... ута хүлтэ, гонзогор бэстэ сартуул азарганар, эндэхи монгол набтар азарганарта оробол, ябадалдаа шанганууд юм гэжэ гү? Бү мэдэс, бү мэдэс... Байз, энэ хүнэйнгөө иигэжэ байхадань, бидэ яаха болонобиди? Магад бишье, а? Эсэшэһэн азарга моридые хэлгэжэ унажа ябахада болохо лэ», – гэхэ мэтэ харюугүй бодолнуудта Цоодой бөө өөрөө тиихэдэ абташоо хэн.

* * *

Хүлэгэ мүнөө, урданайхидаа оробол, нэгэ ондоохоноор, хүрөөтэйгөөр хүн зондоо үзэгдэнэ. Тэрэ гараа үргэбэ. Отогой зон ехэ багагүй, нарай нялхагүй, булта эндэ байна хэбэртэй; гансал Дэлбэг баатар нюдэндэ тороногүй...

– Арад зомни, үндэр малгайтан сартуул утгамни! Хаан Хурмаста тэнгэрийн, огторгойн олон бурхадуудай үршөөлөөр һара нарыс тэнсүүлжэ, үдэр хоногыс хэлгүүлжэ ажамидаржа

байхан үлгэн хайхан нютагаа орхижо, холын баруун хойто зүгтэхи саһата-мүлһэтэ Саяан уулын хормой, Байгал шада-рай газар дайдые шэглэжэ ошохо гэлсэһэн сагнай туласа ерэ-шэбэ. Хамаг юумэн намһаа эхилээ, ямар сэх ашаа өөр дээрээ даажа абаад байһанаа хуу ойлгожо байнам. Аба эжынэрни, ахатан дүүнэрни, намайе хахад жэлэй саада тээ һэн гү, али гур-бан һарыншые саана хорижо үгэдөө оруулжа шадаһан һаатнай, би, магад, энэ үүсхэлһээ арсахадаашье магадгүй байгаа, теэд мүнөө болоһон хойно дүүрээ гэшэ. Һанаһан, зорихон хэрэгээ бээлүүлхэмнэйл үлөө! Би хайн бодожо үзөөб, бүхы юумэ тэн-сүүлжэ гаргаа. Таанадай бултадаашье гэнтэ ябахаяа болишоо һаатнай, би гансааран гаража ошохоб! Тиимэ, зүб байхаб гэжэ һананам. – Хүлгэшэһэн Хүлэгэ дахинаа юундэ, ямар шалта-гаанһаа боложо нүүхээ байһанаа дабтаба. Зон дуугайл шагна-на. Тиигэжэ байтараа гэнтэ:

– Зүгөөр олон юумэ хэлсэжэ байха сүлөөгүйбди, морид-тоо мордохо сагнай туласа ерэбэ. Эндээ үлэхэ таанадтаяа да-хинаа уулзажа шадаха гүбди? Зоболон, тулилгын байдалда ор-хижо ошоо һаамнай, маанадаа хүлисэжэ шадаха гүт? Тиихэдэ, намтай ошолдохоо байһан түрэлхидни, таанадаа зоболонгой харгы дээрэ гаргаһан һаамни, һүүлдэжэ ерээд намайе моринойм һүүлһээ аргамжаар уяжа, хайр шулуута хадын хаяагаар шаб-хуурдажа табяарайгты. Мүнөө гансал одо заяан, орон тэнгэри-дээ мүргэжэ, зальбаржа, юумэн баран хуу урагшатай байха бэээ гэжэ найдахамнайл үлөөд байна, ондоо хэлсээн эндэ үгы. Арад зомни... нютагаархидни... хахасалгын һүүлшын үгэнүүдээ хэл-сэжэ, тараха тээшээ болоёбди, – гэхэнэйнгээ удаагуур, элшэн сайд баруун гараа сээжэдэ абаашажа, яаралгүй нара зүб дүр-бэн зүг тээшэ дохижо эхилшэнэ. Одоо мүнөө эндэ зоной хүл-гөөн, хүнхинөөн гээшэнь болошобо.

– Хүлисэхэгүйбди таанадые, урбагшад, тэрьедээшэд! Хүлэ-гэ, шамайе энэ зандашни моринойшни һүүлһээ уяад, Цагаан-Чу-луутын хаяагаар харайлгуулхаар!..

– Үгы, яажа байһан зон гээшэбтэ, аха дүүнэрэйнгээ аян замдаа хайн ябахынь түлөө гэжэ, Цагаан-Чулуута ууладаа, Ехэ-Шубуун һүлдэдөө сагаан эдсэгээ барин байжа мүргэе!

– Уулзахабди хэзээ нэгэндэ, аха дүүнэр, аргагүй уулзахаб-ди! Таанаднай мүнөөдэрһөө эхилжэ, эдсэ сайгаа, унда дээжэеэ

урданайхидаал адли урда зүг руу бэшэ, баруун хойто зүг тээшэ сүршэжэ, эмээлнүүдэйнгээшье бүүргыг хойшонь харуулжа табижа байгаарайгты. Тиихэдэ бидэ, шэнэ байрада ошожо түбхинэхэдөө, урда зүг руу хараад мүргэжэ, эдэс ундаяа сүршэжэ байханаа гадна, эмээлнүүдээшье баһа урагшань харуулаад табижа байха болонобди. Удхань гэхэдэ: хаанашье байгаа сагтаа бэе бээс мэдэлсэжэ, ойлголсожо, хэзээ нэгэтэ заатагүй уулзахабди гэхэн тэмдэг, хүлдэ боложо үгэхэ.

– Зүбөө-ө зүб, тон удхатай юумэ дуугаржа байнаш. Хойто жэл манай Хирээтэ нютагаархид хойноһоотной нүүжэ ошохобди, уулзахабдэ-э. Эндээ үлэхөө байһан таанадайнгаа түрэлтэниис орхихогүй, нютаг голдоо абашажа түбхинүүлхэбди, ханаагаа бү зобооройгты. Зүбөө-ө зүб, бидэ үглөөдэртөө агта моридоо тогтоожо абадаг хуһан модон сэргэнүүдээ гэрэйнгээ ара талада зоохобди, таанаднайшье Гунзан хадын ара гээгэдэ ошожо тогтоходоо, сэргээс урданайхидаал адли, урда таладаа бодхоохо болонот. Зүб гү?

– Сахис, ши хэн болоод бултанай зүгһөө дуугарнаш? Хүлэгэ мүнөө намда хүндэтэй элшэн сайдшыс бэшэ, хэншыс бэшэ болоод байна. Дээрмэшэн, тэрьелээшэн, аха дүүнэрэйнгээ арһа мяхыень амидыгаар хуулуулхаа байһан алууршан! Ара Монголоор амар заяа олохобди гэжэ ханаа гүт? Тэндэхи зэрлиг тооной зонууд таанадыс дууһан тоножо абаад лэ, үлдэхэ байха гэжэ мэдээрэйгты. Тиихэдэ үшөө, хүсэ шадал абаһан, монголшуудыс үзэн ядажа байдаг Орос Сагаан хаанай тагнуул сэргэшэдэй наашаа шуумайжа ябахада, үбэшгэй таанад, өөһэдөө, хайн дураараа амандань ошожо орохоо байна гээшэт. Хүлэгэ, ши тэдэ дээрмэшэдтэ алуулхынгаа тэндэ тэрьедэжэ наашаа ерэбэл, үүдээр орохо эрхэгүй, гэрэй арын эшэгыс үргэжэ орожо, хоймортон хуухынгаа орондо үүдэнэй хажууда хара тахан олбог дэбдесд унтаж байха эрхэтэй болохоб гэжэ мэдэжэ байгаарайш!

– Хэлэлши, Хүлэгэ, шинии хажуудаш ходо ябагша Шүлгэ мүнөө хайшаа тэрьедэжэ ошооб?

Хүлэгэ гараа үргэбэ:

– Би эндэ дахинаа дабтаха байнаб: нэгэшыс хүниис баадхаж абаашанагүйб. Аха дүүнэр болохо сартуул долоон эсэгэнэрэй бүхэтэйшүүл бултааран сугларжа хэлсээ, үгэ үгөө ойлголсоо

бэшэ һэн аалди? Мүнөө болоһон хойно... орхис даа, үлүү зугаа бү гаргая, хахасахаяа байгаад бү хэрэлдэе. Огторгойн бурхадууднай сухалдажа, ханаһан хэрэг, харгымнай буруу хүрэжэ магадгүй. Хайлоостынхид! Ябая-а-а! Моридтоо мордогты, сар тэргэнүүдтээ һуугты!

Дүүрээ хадаа дүүрээ, зоной дунда хорон зугаашье намдажа, үнинһөө нааша аргагүй хүлээгдэжэ байгаа, болохоороол болохо байһан, һүүлшын хахасалга – һэмээхэнэй уйлалдаан, шууялдаан гээшэнь эхилшэбэ. Хаража байхада гаһуун даа...

...Үсгэлдэр үдэшэлэн тээ гэртэхинтэйгээ хахасаха гэжэ, Хирээтэ нютагһаа Милзай нүхэртээс ерээд байһан Хүлэгийн өөрынь сэхэ басаган Хүнгэлиг эсэгэдээ дүтэлжэ, энгэрынь нэнгэнгээ шурхирса уйлашана. Басаганайнгаа ерэнһэнһэнь хойшо нюдэнэйнгөө нулимса хулгайгаар дуһалуулжа байһан Аадуунайшье мүнөө уһа нюдэн боложо, басагаа нүгөө тээһэнь тэбэрихээл мэдэхэ юм. Харин хоёр ойндоо хүрэхөө ябаһан басагаа тэбэриһэн, нидхээ буулгашанхай, уралаа жомбойлгошонхой Милзай хүрьгэн өөрынгөө хахасалгын ээлжээ хүлэжэ, баһал эндэ дуугай зогсолсоно. Тиихэдэ, юунэйш боложо байһые мүртэй ойлгоогүй байһан зургаатай ба дүрбэтэй нүгөө хоёр басагадынь тойроод байһан олон зонуудай уйлалдажа байхыень гайхангаар ээлжэлүүлэн байжа хараха юумэд. Тугаарай хэды шангаар бээ баряад байбашье, эсэгэ хүн хадаал эсэгэ, Хүлэгэ мүнөө нюдэн дээгүүрээ уһа гүйлгэшэнхэй, басагантаяа, хүргэнтээс, гурбан һайхан зээнэртээс мүн лэ хахасалгын «гаһуун мангир шэмэжэ» зогсолсоно. Уулзагдаха гү дахинаа? Нээрээһээ юм гү, али хожомоо болоходо худал байшааш байгаа юм гү, үсгэлдэрһөө хойшо «уулзахабди, заатагүй уулзахабди, хойто жэлын гү, али саада жэлын, заатагүй маанадаа хүсэжэ ерэхэт, үгышье һа, би Олтые таанадаа асархыень наашань ябуулхаб» гэжэ байжа үсгэлдэрһөө хойшо хэлэжэл байгаа юм.

...Хүлэгэ Олто ганса хүбүүтэй байбашье, урда тээн түрэн хоёр басагатай хүн юм гэжэ эндэ хэлэе. Бурхан харалсажа, яһала түбхинһэн һуудалтай басагадууд. Хүнгэлигһөө ондоо Сахуури басаганиинь дүрбэн жэлэй саана, баһа холошье бэшэ, зүүн тээхи Долоодойн голдо Онгорой гэжэ нэрэтэй хүбүүнэй һамганиинь боложо ошоһон. Удаа удаагуур хоёр басага түрэнхэй. Тиигэжэ байхадань, Олто Цэцэгүүр хоёр хамтарһаар хоёр жэл

боложо байна хаяа, зүгөөр үхибүү түрэдэггүй хоёр лэ? Магад, байтараа? Мүнөө дээрээ болоходо, Хүлэгэ аяр табан зээ басагадтай байгаад, нэгэшье аша үгы хүн лэ. Энээндээ голхоржо ябадаг. Олтоһоо ондоо, үшөө нэгэшье хаа, хүбүүтэй болохоо схэтэ хүсэһэн юм, тээд тэрэнь бүтэхэгүй хэрэг байшаһан даа. Аадуунайшье гурбаһаа ондоо сааша үхибүү түрэжэ шадаагүй, тиихэдэ Эсэн юрэдөөш үхибүүтэй байха талаангүй эхэнэр байшоо... Ганса хүбүүн хадаал ганса! Ёһотой эрэ хүндэ, эсэгэ хүндэ хүбүүдүүд хэрэгтэй байдаг. Эсэгын үндэр нэрые үргэжэ ябаха, угаа саашань алдангүй үргэлжэлүүлхэ, эхэ эсэгынгээ үтлөөд ябахадань ээм мүрөө табижа, түшлэгэ тулгууринь болохо абын хүбүүд, ашанар аргагүй хэрэгтэй байдаг лэ даа.

Табан хоногой саада тээ, эндэхээ зөөхынгөө урда, Хүлэгэ, Аадуунай, Олто гурбан Долоодойн гол ошоо һэн. Гэнтэ гэртэ-хинэйнгээ бии болошоходо, баярлахынгаа хажуугаар, Сахуури гайхаад абаа. «Юундэ гэнтэ... бултааран?» гэхэн харюугүй, ханаагынь зобоомо асуудал тэрэнэй нюур шарайда түрүүшээр үзэгдэһэн хаа, һүүлдэнь, гэртэхинэйнгээ һөөргөө ябахаданьшье, тэрэнь тэрэл гайхаһан шарайтаяа үлөө һэн. Тээд нюудагаар нүүжэ зайлахаа байһанаа хари голдо, хари зонууд соо байһан басагандaa хэлэжэ байха аалши? Эхэ хүн хадаал эхэ, Аадуунай нөөхи нулимсаа гоожуулаал һэн бээ. «Эжы, юун бэ, юун болооб? Бү нюугыт даа, хэлэгты? Намда нялуунһаа шулууниинь дээрэ», – гэхэ мэтэ асуудалнууды басаганайнь табижа байхада, «басагамни, бараг, бараг, мүнөө дээрээ бараг... бэемни хаянай нэгэ тиимэшэг... эльгэмни үбдэдэг болошонхой, тиигээд лэ шамтайгаа схээр уулзахаа ханашахадаа, булта ерэбэ гээшэбди. Хамаагүй, намдаа ханаагаа бү зобо, эсэгэшни, дүү хүбүүншни хажуудам байна гээшэ, өөһэдөөн лэ эндээ амгалан һайн һуужа байгты. Шамаяа хараад ошоходом, досоом һайн болошоно... ы-ы-ы...». Эхэ хүнэй бээ барижа шадангүй иигэжэ байхадань яахабши тээд?

Мүн лэ уйлажа эхилшэһэн Сахуури:

– Эжы, эжы, бү уйлыгт даа. Тиигээ хаа, би байтараа... үнишье болонгүй... магад нэгэ долоон хоногһоо таанадтаа ошохоб, зү? Заатагүй ошохобди, бултааран, хоёр басагадаа абаад. Зүб бээ, Онгорой? – гэжэ нүхэр тээшээ найдангыар хаража байгаа һэн.

Энээндэнь сошожо абаһан Аадуунай:

– Үгы, үгы, бү ерээрэй, нэгэ долоон хоногһоо яажаш ерэжэ болохогүй... хожом ерээрэй... хара болоод, – гээд лэ, басаган-
таяа тараа һэн даа.

Үнэхөөрөө гашуун даа. Энэ үдэрнүүд соо хайса «гашуун
мангир шэмэгдэжэ» байна...

* * *

Бодхуултажа гараһан зон хүнийн хахадаар Баян-Улаанай ой руу шурган оробо. Баян-Улаан гээшэмнай, зүүлжээ-баруулжаа нэмжыһэн үргэн хабтагай Хэнтэй уулын наада заха болохо хада гээшэл даа. Хүнийн ой соо хараа муутай, бартаатайшые хаань, яһала түргэн ябагдана. Тойбо татаха юумэн мүнөө дээрээ үгы. Холын аян замда ябажа хураһаһан шэрхи, бүхэ монгол набтар морид мүнөө шадамар шангаар гэшхэлнэд. Намарай тарга абажа үрдиһэн сар үхэрнүүд үндэр хоёр мөөртэй оодохон тэргэнүүдые һэмшые гэнгүй шэрэнэ. Харин юунэйш боложо байгаа сагта һахы-һалаг гээшые мэдэхгүй атан, энгин тэмээнүүд томоотой даруухан бултанай хойно гэшхэлэлдэнэ. Эдээнһээ сэх ашаа тээһэн, эдээнһээ сэх холын харгыда ябажа хураһан найдамтай амитад гээшэ губи талада байдаггүй гээшэ ааб даа. Тсэд, хада хабсагайтай, буртаг модотой газараар ябахада, нэн түрүүн, эдэ амитад лэ ядаралдаха байха, һүүлдэнь сар үхэрнүүд, хойноһоонь морид. Хамагһаа һүүлдэ хүнүүд эсэхэ гэжэ гү? Магадшыегүй. Тсэд хүн гээшэ юрэдөө эсэдэг юм гү, эсэхэ ёһотой юм гү?

Хүлэгэ мүнөө хубилшанхай. Үдэ багаар гэрэйнгээ баруун ханадахи жабдан дээрэ саашаа харашоод унтаж ядажа байгаа эсэшэһэн бэс махабадһаань мүнөө юуш үлөөгүй. Хонгор залууһаа дайн сэрэг, аба хайдаг агнуурида гараад ябахадаа, шэлүүһэндэ адли шуран болошодогтоол, хурса һонор нюдөөр харанхы руу хараашална, шагнаархана. Үхэр мал, тэргэ түшээтэс хамта дээрээ хүнийн һэрюүндэ зүгөөргүйхэн шууя татажа, шэмээ гээшэнь бүхы Хара талые доһолгоожо, түбэргөөжэ байһандал үзэгдэхэ юм. Үглөөдэрын, үдэшэлэн тээ, урда тээн туугдажа гараһан бэшэ мал адууһаа хүсэжэ, бултадаа хамтарха байха, тиихэдэнь шууя шумаргаанинь бүришые байшагүй болохо юм бээ. Яахабши тсэд, олон амитад яажаш шэмээ гаргангүй ябажа шадахагүй. Баян-Улаанай дууһахада, танигдаа

мэдэгдээгүй хари газарай сагаан талаар ябажа эхилэгдэхэ. Шадаал хаа, үдэртөө амаржа абаад лэ, хүниндөө түргэн саашалхаяал оролдохо болонод.

«Али үхэр малтаяа сугтаа бэшэ, амяаран хоёр хэһэг болоод ябаашамнай дээрэ ха гү? Тэнгэри тулама тооһо шоройшые бурьюулхамнай барагтай байха һэн хаш», – гэжэ Хүлэгэ бодошоно.

– Сэтэ, хаанабши? Наашаалши, яриан байна, – гэжэ харгыда гараһанһаа хойшо юрэдөөшые холодожо ошонгүй дүтэхэнэ ябаһан нүхэрөө Хүлэгэ бүри хажуудаа дуудажа ерүүлбэ.

Гаража байгаа хүлэмхи харын туяада Сэтын хүүдэр мэтэ хажуудань бии болоодхиходо, эзэнэ таниха болоһонһон зээрдэ азаргань тэрэнэй мориндо дурагүйдэжэ, шэхэ нюдөө хулмайжа, хүрмылгэжэ, шэхыень хазаад абаба. Ойро зуурахана ойгоор дүүрэн Сэтын соһонһон хөө хара мориной инсагаалхань сууряаташана. Хүлэгэ мориндоо сухалдажа, хазаарынь угзарһанайнгаа удаагуур, нэгэ һанаа зобоомо юумэнэй гаража ерэшэхэдэ, хамарай тамхи татажа һураһан хүн, мүнөөхи шаажан амһартаяа гаргажа, тамхья һоросоогожо эхилбэ. Һүүлэй үедэ энэ ахалагшантаяа харгыда нилээдгүй сугтаа зэргэсээд ябажа байһан Сэтэ, хажуудахиингаа тамхи татахатайнь зэргэ, гоё хитад амһартадань атаархажа байһандал, өөрөө тэрэ дороо энгэр сээжэхээ зандан модоор бүтээгдэһэн, алта мүнгөөр сэрбэгдэжэ гоёогдохон, гоёһоо гоё гааһа ба тамхинай торгон аршуул гаргажа, мүнгэн хэтэ сахюураараа гал сохижо байжа мүн лэ тамхилшана. Энэ һайхан гааһа, хэтэ сахюур гээшые Сэтын залуудань, урдахи хитад хүршэнэртэй болоһон нэгэ сэхэ дайн байлдаанда баатарай габьяа харуулһанайнь түлөө гэжэ тэрэ сагта байһан түрүү элшэн сайд бэлэглэһэн юм. Энэнь һүүлдэнь өөртэнь сэхэ үнэтэ сэнтэй бэлэг боложо, үгы хэхэгүй гэжэ, арилгажа, сэхэ наринаар абажа ябадаг хүн байха.

Хоёр аха захатан, хоёр ондоохонооршые хаа, сугтаа тамхилжа абана.

– Сэтэ, шадаал хаа, ши намһаа холодонгүй ябажа үзэ. Энэ тэрэ шухала хэрэгэй гараа һаань, һаһаа эдихэн, юу хээхэнэ үзэһэн бидэ хоёрой сугтаа нэгэ шийдхэбэри абажа байбалнай дээрэ байха, – гэжэ Хүлэгэ зугаагаа эхилбэ. – Зүб гү? Нэн түрүүн шиймни иимэ юумэ шагна. Холын замда ябахада юуншые боло-

жо магадгүй, тиймэхээ намтай нэгэ муу юумэнэй тохёолдошоо хаань, эдэ зоноо заарин бөө таа хоёр сугтаа ударидажа ябаха болонот. Энээн тухай бултанайнгаа нэгэ доро суглархада дуулгахаб, эндэ арсалдаан байхагүй. Хоёрдохёор, урда хойномной ябаха харуулшад, тэдээнээ һэлгэхэ бариха гэхэ мэтэ, юрэдөө, торгон сэрэгэй талаархи ябадал-байдалые ши даажа аба. Шамда найданаб, энэ талаар ши намһаа дээрэ байхаш. Нүха-ар, юун гэхэ байнаш; үхэр малнуудтаяа сугтаа бэшэ, хоёр амяаран ябажа байгаа хаамнай хайшаа хаб, а?

Сэтэ Хүлэгийн алишыё асуудалнуудтань харюу үгэнгүй, нэгэ оно дуугай ябаба. Сэрэгэй талаар шухала хэрэгэй гаража ерэшэхэдэ, хэнһээш үлүү шуран шунанхай болошодог зантагар задарюун энэ хүн толгой соогоо мүн лэ юу-хээхэнэ бодожо ябанал хаш. Байтараа:

– Байг даа, сугтаа ябаашамнай дээрэ ха. Яагааш хаа, хоёр бүлэг бэшэ, нэгэ бүлэг байхабди, – гэбэ.

Энэ үедэ тээ саанахана уули шубуунай хэды дахин һүүхирхэнь дуулдаба.

– Дуулаба гүш? – гэжэ Хүлэгийн баяртайгаар дуугархада, – Аһа, – гэжэ хажуудахынь харюусаба. Энэ хадаа, урда тээнэ гараһан хүбүүдэй нэгэнийнь «эндэ байнаб, юумэн хуу бараг хайн» гэжэ ерэжэ ябаһан өөһэдынхидтөө мэдээ үгэбэ гээшэ.

Үглөөгүүр боложо, наранай мандахада, ой соогуур ябахань нилээдгүй хүнгэрбэ. Үсэгэлдэр үдэшэлэн наранай орожо байхада бодхуултажа гараһан зондо ямар хүрөөтэй, аймшагтай шэнги байгдаа һэм, харин мүнөө, гайхалтайнь гэжэ – гэгээн сагаан үдэр! – тиймэ бэшэ, ханаа үнөөн нилээдгүйхэн тэгшэржэ захалба. Тиймэ байгдадагшыё гээшэ ааб даа, хүн хэды болотор ханаагаа зобожо ябахаб, эхилхэ гэхэн юумэнэй эхилшөөл хада дүүрээ гээшэ, нюдөө аняад саашаал зүдхэхэнь хэрэгтэй. Ондоогоор хэлэхэдэ, Сэцэн хаанай хамар дороһоо холодожол, ой руу саашаа орожол ябана гээшэд. Ойн үндэр үдхэн ногоон соо урда тээнэ малай гэшхэхэн мүнүүд элихэн харагдажа, хойноһоонь ябахада нилээдгүй хүнгэн шэнгишыё.

Нүүдэлшэдһээ түрүүлжэ «агнуурида» гараһан ба мал адагуусаа нюудагаар туужа гараһан хүбүүдынь энэ үдэрэй дүүрэгтэжэ байхада, нэгэ сэхэ хүндыдэ ерээшэдээ угтажа абаба.

Дүрбэдэхи үдэрэй үнгэржэ байхада харгыда ябаашад Хэнтэйһээ халаха тээшээ боложо, нүсэгэн жалга, худалаар элбэг сагаан талада гаража ерэшбэ. Бартаатай хүбшэ соо хашаржа эхилхэн зондо уудам сагаан талаар ябажа ябахадань һула зохид шэнги байгдаашье хаань, ханаа зоборитой бологдожо, урда захада ябаһан хоёр харуулшан хүбүүдһээ гадна хажуу тээгүүрээ үшөө нэгэ нэгэ харуулшадые нэмэжэ табиба. Тээд нүүдэлшэдэй ой соогуур ябажа ябахыень нэгэшые хари хүн ойлгожо хараагүй гэжэ гү? Тиимэ юумэ гэжэ хаана байхаб даа. Агнуури хэжэ гү, али адууһа мал бэдэржэ ябаһан ганса нэгэн хүншые хаа, модоной саанаһаа олон зоной ойн муухан харгыгаар субажа ябахыень харахадаал хараһан байха. Харин мүнөө, ойһоо гаража ерэмсээрнь, талын бүргэд шубуунһаа дугуугүй хурса хорон нүдэтэй талын зон тэрэ дороо тэнгэри тулама тооһоной бурьяжа ябахыень хаража үрдинхэй аад, «хэд юуд дүтэлжэ ябанаб, нүхэд гү, алууршан дайсадынь гү?» гэжэ хайша нэгэ түргэн хэрэг, хэмжээ абажа байһан лэ байха. Үсөөн үрхэ зон хаа, өөһэдөө айжа, адууһа малаа хурьяжа, хажуу тээшээ зайлахадаашье болохо, үгы хаа, олоороо сугларжа ерээд, танигдаа мэдэгдээгүй хариин зонуудта дайгаар довтолжо орохо, али харанхы хүнээр хэмээхэн адууһа малыень хулгайлха байгаа юм гү? Дайгаар довтолжо ороошыегүй хаа, уһа газарынь гаталжа, унда хоол хэжэ ябаһан юрын нүүдэлшэдые баһажа, алта мүнгэ гү, али эбэртэ мал хүлхэн болгожо абахаяа ханахадаашье болохо. Бү мэдэе, һэргэлэн лэ ябаашань дээрэ. Сагаан талаар даншые хаа удаан ябагдаха. Хэзээ холо саана, мүнөө дээрээ харагдаашьегүй байһан, үргэн Хэнтэйһээ холо үлүүгээр хойшо урагшаа нэмжыжэ ошоһон Ябалан хада* байха. Тэрэ үндэр хадын худал жалгануудһаань Монголой хоёр ехэ мүнэн – Хэрлэн, Онон хоёр эхисэ абажа зүүн тээшээ урдадаг, тиихэдэ, Тула, Сүхэ гэжэ яһала томо хоёр горхонууд хойшоо урдажа Сэлэнгэ мүнэндэ шудхажа ородог байха. Сэлэнгэ мүнэн һүүлдэжэ ерэхэдээ олон жэжэ гол горхонуудые бээдээ халдаажа абаад, домог суута Байгал далайда шудхажа ородог юм гэлсэгшэ. Тээд хана, аяар холо байһан Байгал далайб даа. Тэрэ далай гэхэнээ байтагай, Ара Монголой

---

*Ябалан хада (Яблоновый хребет)

хилэ болохо Гунзан хадань хэзээ хүрэгдэхэ байгаа юм? Мүнөө дээрээ бодоходо, хуу баран дан лэ хаа холо.

Тала хадаал тала, үнгэрһэн хүни хайлоостынхид яһала зай гаталба хэбэртэй. Үглөөнһөө хойшо амараашьегүй ябажал яба-над. Үүрэй сайхаһаа нааша нэгэ танигдаа мэдэгдээгүй байһан таһалангир налуу хүхэ хада хойто тэнгэрийн хүбөөдэ харагда-жа эхилшэбэ. Тугаарһаа хойшо элшэн сайдайнгаа тэрэ зүг руу нилээд хомхой нюдөөр хараашалжа ябахыень тухайсаһан Сэтэ:

– Тэрү-ү саана харагдажа байгаа хадануудта хүрэшөөд бай-даг хаа, ямар зохид һэм даа. Хүрэжэ абабал, үдэшэлсэжэ ябаа хүбүүдээ һөөргэнь бусаахадамнайшыс болохо һэн ха, – гэнэ.

– Шүлгэ хэзээ маанадаа хүсэжэ ерэгшэ ааб? Юу зугаатай ерэхэб? – гэжэ Сэтын хэлээшыс оройдоошыс дуулаагүйдэл, хажуудахынь тад ондоо юумэ дуугархадаа, мориёо зогсоожо, мэнэ иихэдээд Шүлгын хүсэжэ ерэшэхэ байһандал, урда зүг руу удаан хараашалаад байшаха юм. Тсэд Монголой сагаан тала-да аалин намдуу байдал, тойроод хон жэн, юушыс үзэгдэнэгүй. Харин тээ хажуудахана, эсэшөөд ябаһан нүүдэлшэдыс хайрла-хадаа дуудажа байһандал, багахан нуур нара һалхинда сайбал-зан миралзана.

– Бүхэли хүни һэтэ ябаабди, тээ тэрэ булагай захада ошожо амараябди. Хотогор, хоргодуу газаршыс байна, һайса амаржа абабал, нара сагаан үдэшэ үдэрэйхиһөө дутуугүй түргэн яба-хабди, – гэжэ Сэтэ ахамад сайдтаа дурадхаба.

Шадаал хаа урагшаа дабшахаяа бодожошыс байгаа хаа, амарха гээшэнь баһа хэрэгтэй гэжэ мэдэжэ байһан Хүлэгэ, ду-рата-дурагүй Сэтынхээр болобо. Амарха гэхэн үгэ хэлэгдэбэ гү, үгы гү, тэрэ зуурандаа хүн зон, үхэр малтаяа бултааран булаг тээшэ шуумайлдашанад. Мори унаа табигдажа, уһа уугдана, эдэе хоол шанагдана, ябадалдаа эсэһэн заримашуул хоолшыс барингүй тэрэ дороо эмээл тохоногоо дороо дэбдээд унташа-нашыс хэбэртэй. Үнишыс болонгүй, хоолложо абаһан нүүдэл-шэд галаа унтаргаажа (ууяһан утаанай холоһоо харагдажа байхагүйнь тула), барандаа шахуу бүхэ нойрто диилдэшэнэд. Гансал харуулһан хүбүүд саашаа гаража, үшөө һэргэлэн бай-далда абтана.

Хэды бүхөөр унтажашыс байгаа хаа, Хүлэгэ нэгэ юумэнһээ шэмээрхээд һэришэбэ. Харахадань, мууханаар аһажа байгаа

галай дэргэдэ Цоодой бөө тухашаржа, өөрынгөө ажал ябуулна хэбэртэй. Үе болоод улаан сог сооһоо хониной хабтагай дала гаргажа, үлсэжэ сэбэрлэнэйнгээ удаагуур наран тээшээ харуулжа байжа удаан шэнжэлхэ, аман соогоо юушьсэб бүбэнэхэ юм; хэн нэгэни хараанашье хэбэртэй, юрэдөөл, хаража байхада, сэхэтэ ханаа үнөөн болоһон хэбэртэй. Нэгэтэ бэшэ иимэ юумэ хаража үзэһэн Хүлэгын эбһээлһээр саашаа эрьсэжэ һөөргөө унтаха гэхэдэнь, нойрынь хүрэжэ үгэхэ юм бэшэ. Тугаар халхинай сэхээр үлсэжэ байхада, даарахадаа болохоб гэжэ хонин зузаан хүнжэлдэ орожо хэбтэһэн аад, үдын наранай шангаар шаража эхилхэдэ, халуудахадаа хүнжэлөө сэлибэ.

– Заарин бөө, юундэ унтанагүйбши? Амаржа хэбтэ, эсэгдээ, нэгэл мэдэхэдэ, һөөргөө үнөөхи унжагай харгыдаа гарашоод ябахабди.

Цоодой дуугарбагүй. Хүлэгэ бодожо, тээ саанахана опожо «морёо хараһанайнгаа» удаагуур, галай хажууда ерэжэ, тэрэ багаар хэбтэһэн эмээл дүтэлүүлжэ, бөөгэй хажууда һуулсаба. Нютагһаа гаража ерэнһэнэ хойшо энэ хүнтэсэ нэгэ хайн хөөрэлдэхэ байгаа гэжэ ханаһан хэрэгынь одоо мүнөө тохёолдожо байна бэшэ гү? «Тээд хэрэгтэй зугаа байха гү, али үгы гү? Баарһанай амаржа унтаашьсгүй байхада, би үнөөхи хүндэ зугаагаа үүсэхэхэб, ханаагынь зобоохоб, энэмни һөөргөө уур сухалаа хүрэжэ, хүлгэжэ, юрэдөөш амаржа унтахагүйдөө болохо. Байг дөө, хожом нэгэ сүлөөтэйгөөр», – гэжэ бодоходоо, Хүлэгэ мүнөө дарууханаар:

– Мүртэй унтагданашьсгүй, ханаа зобогдоно гээшэ ха. Шишьс унтанагүйш. Зай, заарин бөө, тиигээ һаа намдаа хөөрөжэ үгыш даа, юу хонин эндэхэнээ хаража, үзэжэ байна гээшэбши? – гэжэ юрын зугаа эхилбэ.

Эсэшэһэн бүлхэгэр нюдэнүүдээ үргэбэшье, һөөргөө уруугаа харашахадань, «энэшни намтай хөөрэлдэхөө дурагүйдэнэ, дэмы ерэбэ хаб» гэжэ элшэн сайдай ханажа байтар:

– Минишьс нойр хүрэнэгүй. Харгыдаа, морин дээрээ унтаж хураһан хадаа, бага зэргэ дуг гээд абаһан хүм, тэрэнһээ болобо хаяа. Тэрэнь тэрэ гэлэй, харин яаралтайгаар, тогтон торонгүй ябажа байхада, ямар хайн үзэлгэ байха һэм, тиимэһэнь лэ мүнөө һамбаашалжа, яһала хайса энээхэн ябадалаа үзэбэ хаб. Газаагаа, гэртээ үзэжэ байһанда оробол, ябаха зүгөө

хайн мэдээд, харгыдаа гараад үзэжэ байхада, үлүүсэ туһатай байдаг юм. Харгыдашни угтаһан хада уулын, гол горхонуудай эзэд сабдагууд – шинии өөрыншни тэдэ бүгэдэдэ хайнаар мүргэжэ, шүтэжэ ябаа хаашни – туһалхаараал туһалжа байха гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй. Тиигэбэлшни, толи үзэлгэдэшни юумэн тоб байса тодоор гаража ерэшэхэ. Ухайш даа, урда сагуудта тиимэл байгша юм һэн, тээд мүнөө ехэл гайхажа байнаб, юун болошоо юм, ямар юумэн урдамни торосолдоод, хабшуусалдаад байна гээшэб, ойлгожо ядашоод нуунам? Нэгэ хара зүгэй юумэн... Ши мүнөө намһаа юу нурабан даа? Аа, юу хаража, үзэжэ байһыем шагнаха дуратай... зай... – гэгһэнэйнгээ удаагуур, ехэ бөө харасаа унгаржа байгаа гал руу шэглэжэ, гэшүүһээр үнэһыень худхажа байха үедөө, тугаарайхидаал адли, өөрөө өөртэсэ зугаалжа байһандал дуугаршана:

– Хурай, хурай!.. Огторгой дээрэмнай байгша олон тоото бурхадугда мүргэбэб, баруунай 55 асари ехэ тэнгэринүүдтэ мүргэбэб, Цагаан-Чулуутынгаа эзэн Ехэ-Шубуунтайгаа золголдобоб, унги угсаатан болохо үбгэ эсэгэнэртэсэ хөөрэлдэбэб, эндэхи уула хадануудай, гол уһануудай эзэд лусадһаа хайра гуйлта эрибэб... Тиин иимэ шэнэ һонин мүнөө мэдэжэ абабаб: урда тээ үзэгдэжэ байһандаал адли, һанаһан зорихон хэрэгнай тон олон бэрхэшээлнүүдые дабажашье һаа, эсэсэй эсэстэ бээлүүлэгдэхэл хэбэртэй зандаа. Хүндэ даа, хүндэхэн, харгымнай үшөөл ута орёо: урдамнай, хойномнайсье олон моридтой зон үзэгдэнэ, нула моридсье хоёр тээшээ олоороо харайлданад, хабсагайта үндэр гурбан хаданууд харагдана, нэгэ үхибүүнэй хабсагайн энгэртэ уйлахань үзэгдэнэ, томо гэгшын хандагайн сагаан хохимой яһан модоной гэшүүһэндэ үлгөөтэй байна... ардагарһаа ардагар эбэрнүүдтэй бугын сагаан яһан бэе газарта хэбтэнэ... Тээд... тээд эдээнэй хажуугаар нэгэл юумэн тон ехээр торосолдоод лэ байна, таагданагүй, һүүдэр мэтэ, хүн гү, али хирээ шубуун гү, арай ойлгогдоногүй. Хура-й... юундэ, ямар шалтаг, удхатайгаар ангай эдэ томо яһанууд үзэгдэбэб? Үзэгдэжэ, харагдажа байгаа захын хоёр хаданууд гээшэш – нэгэниинь манай Цагаан-Чулууга, нүгөөдэнь хүрэжэ ошохоо байһан хари газарай хабсагайта хада байба гэлэйсье, харин дундахи шобхо хадань гайтайханаар лэ харагдаад үнгэрнэ, саһа бордоһон ехээр үзэгдэнэ... Энэнь баһа ямар удхатайб? Эдэ бүгэдэ байта-

раа үзэгдэхэ, харин наян сагуудта урдааамнайш, хойноооомнайш муу ханаатад ерэхэ, тиигэжэ мэдэжэ байябди... Энэ минии хэлээшые хайн хадужа аба, тайлбарилжа шада, хожом болоходо аргагүй туһатайшые байжа магадгүй. Ы-ы-ы... тэрээхэн, һүүдэр мэтэ халта-хулта хиртэжэ харагдаад байһан... хирээ, хара хилэн турлааг шубуундал хааганажа байгаа нэгэл юумэн мүнөө намайе гайхуулна, ханаагым зобооно... яажэ энээхэниие тайлбарилжа шадахам гээшэб?.. Ы-ы-ы...

Ехэ бөө гэгтэ дуугай болошобо. Энэмни үшөө юу хэлэгшэ ааб гэжэ Хүлэгийн хүлээжэ дуугай һуутарнь, тэрэнь толгойгоо халта үргэхэдэл болоод, тад ондоо юумэ дуугаржа эхилшэбэ:

– Шинии мүнөө юундэ эндэ ерэхышни, юун тухай намтай хөөрэлдэхэ дуратай байһышни таагаад байнам даа. Минии шара азарга унажа наашаа гарашахада, булгааран ехээр гайхалдаа бэшэ гүт?

– Зүб таагаад байнаш. Тээд юундэ?

– Юундэ, юундэ. Өөрөө тээд юундэ зээрдэ азарга унажа ябанабши? Би энээниеш буруушаахаараал буруушааха байнам, энээнэйш хайн юумэниинь үгы байна гэжэ шамда үшөө нёдондо жэл хэлээ нэм. Наһан соогоо иимэ зүһэтэ мори унажа ябаагүй шинии, гурбан жэлэй саана гэгтэ зэрлиг зээрдэ азарга хургажа эхилхэдэшни, түрүүн гайхажэ абаһан аад, һүүлдэнь шамайе таажэ шадааб. Зүб гүб? Тиимэхээл бишые шара азарга унажа ябаха гэжэ шиидэхэмби.

– Тээд... юундэ, заарин бөө?! Би мүнөөшые ойлгоногүйб? Энээхэн ябадалым буруушаанаб гэхэш, тиигэжэ байгараа өөрөө шара азарга унаад хажуудам ябалсажа байхам? Харин би нүгэлтэй, буруу юумэ үүсхэнэ хаб гэжэ мэдэжэшые байгаа хаа, өөрынхээрэл боложо ябанаб. Нэгэ алдуу хэбэш гэлэйб, тиибэшые угсаатанайнгаа үни галабай ёһо заншальны ханажа, энэ ехэ харгыда гарахадаа, зорёон зээрдэ азарга унажа гарааб. Заарин бөө, шинии намайе ойлгожо шадаагүй хаашни, бэшэ зоной ойлгохонь бүришые хүндэ байха лэ. Ойлгыш даа зүбөөр намайгаа, бишни, үнэн дээрээ, бэшэ зондол адли заншалаа мартаһандаа бэшэ, ондоохон удхатайгаар энэ мори унажа гарааб. Монголой дайда руу баалалтын замаар ерэхэнһээ хойшо, бидэ сартуулнууд түрүүшынхисэ (!)... ойлгоно гүш?! Түрүүшынхисэ һөөргөө (!) нүүдэл хэжэ гараба гээшэбди! Бидэ эндэ байхадаа,

сартуул ёһо гуримаа барандань шахуу алданхайбди, зүб гү? Тиимэһээнъ юумые эхинһээнъ эхилхэдэ яшаха һэм, а-а, заарин бөө?! Шэнээр?! Элинсэг хулинсагнай нэгэ иимэ шухала хэрэгэй гаража ерэшэхэдэ, заатагүй зээрдэ, шара азарга моридые унажа ошодог байһыень һанажа, энэнь мүнөө маанадтаа туһалха һаан гү гэжэ һанахадаал, би зорюута саана гэжэ, энээниенъ хүсэлдүүлжэ ябана гээшэб. Ойлгосотойгоор дуугарна гүб? – Хүлгэшэһэн Хүлэгэ мүнөө, хэнэйшье ойлгоһоор, хараһаар байтар, тогтон торонгүй дуугарна. – Тиимэһээл гансаарханаа һанаа үнөөндэ абташоод бээс тамалжа, зобожо байтарни... татай, харан гэхээм – хүн зон соогуур шимни нэгэ танигдаагүй шара азаргада мордошонхой хуужа хуугаалши! Үнэхөөрөө, гайхалтай байгаа! Баярлаһан гээшэм, уярһан гээшэм! Досоомни нара гараһандал боложо, хоолой соом бүлхи торсолдожо байгаа һэн. Би гансаарханаа сартуул ёһо гуримаа сахиһан боложо, зонойнгоо түрүү зэргэдэ ябаһан бэшэ... харин бидэ хоёр, хүрхэй шанга хоёр... хоёр ондоо зүһэтэ мориндо хуушанхайнууд... зээрдэ азарга, шара азарга моридто хуушанхайнууд хоёр хушуу зоноо хойноо дахуулжа, харгыда гараад ябажа ябанамди! Шиниимни хэлээшээр, одоо нээрээһээ, уха-йш даа! Тиихэдээ ши бидэ хоёр угайнгаа урданайнь заншалые тон зүб, тэрэл байха ёһоорнь сахижа ябаһан болоно гүбди, аа, заарин бөө?! Һанаанда ямар гоёб, ямар таарууб, аа?!

Хаташаһан, харлашаһан хониной дала гартаа эрыюулжэ хууһан бөө тэрэнээ хухалжа, халуун сог руу унагааһан хойноо, нөөхил, толгойгоош үргөөгүй зандаа байһаараа дуугаршана:

– Ухайш даа, иигэжэ ойлгожо шадаһаншни болоол даа. Хэлэнэ бэшэ һэн гүб, шинии юу хэхээ, яахаа байхыешни үшөө нёдондо жэл таагаад байгаа һэм гэжэ. Тсэд шинии хэдэр зантайеш, миниихээр бэшэ, заатагүй өөрынхээрээл болодогыш хайн мэдэхэ хадаа, бултанайнгаа түлөө һанаата сэхэ болоһондоо, шамтай энэ адли бололсожо ябана гээшэб. Һанаһанаа шамда мэдүүлхээш, сугтаа хамта зүбшөөлсэхөөш һанаагүй һэм. Иихэдээ би шамдашье, өөртөөшье үһэрилдэһэн ябадал харуулна гээшэ хаб. Тиигэжэ мэдээрээ. Тсэд үхэрэй толгойн ганса эбэртэл, шинии гансааран зээрдэ азарга унанхай харгыда гарахадашни, угаймнай тэрэ заншалынъ хэршье маанадтаа туһа мүрөө үгэхэ байгаа хаб? Ойлгоно гүш, ганса эбэртэй үхэр үхэр

бэшэ, шадалшыггүй. Тиимэһээл шинии хажууда шара азарга унажа ябалсанаб. Сугтаа хадаа сугтаал юм бээ. Зүгөөр минии шара азарга унажархбод хаагууршы тэнэжэ ябаа наам, яашаха бэлэй? Яашахашыггүй. Би шара азаргатын угтан ха юмбиб, мааналта, таанад шэнги, иимэ-тиимэ гэжэ байжа хорюул үгы ха юм. Зүб бээ? Ухай даа... тиибэ яабашы... элшэн сайд, сэхэ руунь хэлэхүү, ши зүрхэтэйхэнөөр лэ забдажа байнаш. Шамдал адли иимэ нэгэ һонин бодол минии толгойдо орохогүй һэн хаш. Ухаансар... тэрэ зуурандаа тэнэгшы гэхэдэ, хайшаахан юм... юумэнһээ айха, гайхаха гэжэ мэдэхгүй, хүнтэй ханаһанаа хубаалдахагүй, ходол өөрынхээрээ боложо байхаш. Ухайш даа, хожомоо юун шамтай бологшааб. Хэлэнэ бэшэ гүб: харгы ябадалнай яһалаар дүүрэбэшы, шинии зээрдэ азарга унажа ябахашни буруу үзэгдэжэ байна һэн гэжэ. Тээд мүнөө болоһон хойно, ухайш даа, шинии түлөө мүргэл сэхээр хэжэ ябаха болоно гүб? Али, үнэхөөрөө, хоюуланаймнай ёһото заншалаа сахижа, зүһэ ондоо хоёр азарга унаад ябахадамнай зүйтэйшы юм гү гэжэшы заримандаа ханагдаха юм. Юумыс яажа мэдэхэбши, тиимэһээл шиниихээр бололсожо энэ ябанаб, ондоо юумэниинь эндэ үгы, дүүрээ тиигээд.

– Одоо мүнөө намда ойлгосотой болобо. Һайнши даа, заарин бөө, би шамайгаа хүбэлгэн һонор, ухаансар хүн гэжэ мэдэхэл һэм. Мүнөө намдаа дахинаа гомдонгүй, миниингээ хажууда ходо ябалсажа ябыш даа, хэрэгтэй сагтань Сэтэ та хоёртоол найдаха болоноб. Магад һүүлдэнь, хүрэхэ газартаа хүрөөд байхадаа...

Хүлэгэ гэнтэ дуугархаа болишобо. Хажууда һуугаашань:

– «...Тэрээхэн лэ, һүүдэр мэтэ халта-хулта хиртэжэ харагдаад байһан, хара хирээ мэтэ хааганажа байһан юумэн лэ минии ханаас зобооно мүнөө... юун бэ тээд, юун бэ тээд тэрэ?!» – гэхээр, толгойгоо доошонь дүхэгэд гүүлэн һуужа һууһан эмээл дээрэхэнээ һуумгашаа унтан сасуугаа хурхиршаба.

Хүлэгэ һэмээхэн бодожо, хонин хүнжэлөө асаржа, бөөгэй мүр дээгүүрнь нэмэрүүлжэ ошоходоо, тэрэ багаарнь хэбтэһэн нобшо ноохойһоо нэгэ томохон эшэгы абажа, бэс дээгүүрээ хаяжа хэбтэһэн аад, өөрөөшы ойлгонгүй, нэгэ мэдэхэдэ унтаһан байба. Энэ хүн эсэнхэй, сэхэ эсэнхэй. Гэбэшы һүүлэй үедэхи түхээрэлгэ-ябадалай сагуудта дутуу унтагдажа бай-

гаа хүнинүүдтэ ороходоо, нэгэ ондоохоноор даа, налгай зөөлэхэнөөршье гэхэдэ хайшаа юм, юрэдөөл бүхэ гэгшэ нойрто диилдэжэ, мүн эдэл сагууд соо түрүүшынхисэ хайхан зүүдэ ма-наба ха гү, унтаан соогоо үлэ мэдэг энсэхэдэжэ байгаа хэн...

7. Шүлгэ

Нүүдэлшэдэй Хэнтэйһээ мултаржа, сагаан талада гаража амаржа, бүхөөр унтаж байгаа сагтань, бидэшье хамбаашалжа, мэнэ хаяхан Хүлэгийн ханаагаа зобожо, дурсажа байгаа Шүл-гын нютаг зонһоо таһаржа, урда зүг руу мориной оодороогоор ошохонһоонь нааша юу хэжэ, яажа ябаһан ябадалыень хаража, зураглажа үзэбди.

...Түрүү сайдай «Эндэ бү үлэ, нэгэ тээшээ ошо» гэхэдэнь, ню-тагһаа нилээд холодожо гараһан Шүлгэ морёо гэнтэ зогсообо. Гэнтэ зогсооходоо, нэгэн доро хоёр шалтагаанһаа. Нэгэдэ-хээр, хайшаа яаража ябанабиб гэжэ тэрэ бодоодхино. Үнжэды-гөө мүнөө хүнндөө хулуужа, Бидэрэй нуур шадар шууяа-шу-маргаан гаргажа бологүй ха юм! «Али ябаһан руугаа ябажа, хэмээхэн Үнжэдтэ өөр тухайгаа мэдээ үгэжэ, үглөө-мүнөөдөө холын бусашагүй замда бэлдэжэ байха тухайнь дуулгахамни гээшэ гү? Яалтайб?» – гэхэн ханаа-үнөөндэ абташахашье юм. Тэрэнэй моринойнгоо жолоос гэнтэ татаһан хоёрдохи ушарынь гэхэдэ, – харгы дээрэнь, холо саана хэн-юун бэ даа харагдашаба. Ганса шодогор юумэн!? Иимэрхүү юумэ урдань эндэ үзэгдэдэг-гүй бэшэ хэн аал? Ябаган, моритой хүн гү, али нохой, шоно гү? Шүлгын иишэ тишээ хараашалхадань, дүтэ тойрон ондоо үлүү юумэн үзэгдэбэгүй. Тэрэ зуурандаа, урда тээн хэн-юунэй хүдэлжэ ябахыень ойлгожорхиходоо, Шүлгэ баруун жабжаараа энсэхэдэд гэжэ, моринһоо буужа, гааһа, хэтэ сахюураа бэлдэбэ. Тамхилхань гээшэ. «Энэ зэбүүн сагта, мэнэ-мэнэ харанхы бо-лохоо байхада, айхагүй, гансаараа хоохон талаар зайгуулта-жа ябадаг лама гээшэб. Лама хүн хадань дайсад, дээрмэшэд бүүшье дайраг гэлэй, зүгөөр хүнийн харанхыгаар хүнһөө он-доо, үшөө хэрзэгы муухай амитад ганса хүндэ добтолжо оро-ходоол орохо: тэрэ мүнөөхи дүрбэн хүлтэ хүйхэрнүүднай...», – гэжэ байжа аман соогоо бүбэнэһэн Шүлгэ, хоохон гааһаяа хэдэ-хэдэ хоросогоожо, шулуунда сохижо байжа досоохиень

сэбэрлэхэнэйнгээ хүүлээр, аршуулһаа тамхи удхажа, бүхэдэнь холонгын мүнгэн үнгэтэ ута холбооридо зүүгдэһэн сохилбуураараа гал аһаажа, тамхилжа, эндэхэнээ харанхы хүнийе утган абаба. Тугаарай Хайлоостодонь болоһон – өөртэньшье хамаатай байһан мүн бэшэшье ондоо шууя шумаргаанһаа хашарһан бэнь тойронхи шэмээгүй байдалһаа һөөргөө налайжа, амаржа эхилбэ ха. Үнинэйшье иимэ байдалда абтаагүй байһан залуу хүбүүн мүнөө сүлөөтэй болошоходоо, яаралгүй саашаа юу хэхэ ябадалаа, алхам бүхэнөө бодожо эхилбэ. «Һүүлшын гурбан үдэр соо мүртэй унтагдажа, амарагдаашьегүй. О-оо, мүнөөдэр гэжэ, ямар үдэр байба гэшэб! Дэлбэг баатарые хаража байхада, тиихэдэ үшөө, амин нэгэ голтой аха дүүнэрһээ таһаржа эндээ үлэхөө байһан бэшэшье үлбэр үбгэд хүгшэдые, зарим нэгэн нарай нялха хүүгэдые хаража байхада ямар хайратайнууд байба гэшэб. Би гэхэдэ, газар дээрээ ганса сусал хүн, дүтын мяхан түрэл үгы хадаа, уйдхар гаһуудалаар халима дүүрэн хахасалгын онсо удхыень үшөөл мүртэй ойлгожо шадангүй байна хаб. Хоёр тээшээ хубааржа таһаржа байһан түрэлхи зоной дахинаа юрэдөөш уулзахагүйнь магадгүй байха. Хүлэгэ гуайн намайе табяагүй хаань, би Бидэрэй нуур тээшэ тэрьедэжэ ошохо һэн гүб? Тиихэ, ошохо байгаа, заатагүй. Тэрьедэбэш гэлэй һэн бээб, тээд һүүлдэнь Үнжэдтээс хүсэжэ ошоходом манайхид яаха байгаа намайе? Алажа тэндэм хаяад саашаа ябашаха байгаа гэжэ гү? Нэгэ нотагаархид зон хадаа арай тиихэгүй юм һэн бээ. Мүнөө намда Үнжэднил хэрэгтэй...» – гэжэ байжа, эмээлээ дэрлэжэрхёд тохон дээрээ өөдөө хараад хэбтэһэн Шүлгэ бодомжолно. Дүтэхэнэ тушаатай моринийн бэлшэнэ. Шумуул шохойнуудай үсөөрөөд байхада, сэлмэг үдэшын огторгойдохи одо мүшэд тодоор яларжа, зарим үедөө доошоло доошолһоор хүнэй толгой дээрэхэнэ ониб-аниб гэлдэжэ байһандал үзэгдэнэ. Энэнь үни удаан өөдөө хараад хэбтэһэн хүндэ хайханааршье, тэрэ зуурандаа хүрөөтэйгөөршье харагдажа, Шүлгэ үе болоод нюдэнүүдээ шангаар анижархиха юм.

Залуу залитайшье һаа, энэ хүбүүн эндэхэнээ халта зали абаха байгаал даа. Гансаарханаа Бидэрэй нуур багаар ябаха хүнийе юу тэндэнь хүлээнэб? Һүүлдэнь нотаг зоноо хүсэхэ гэжэ хэды үдэр һүни соогуур харайлгахаб? Гайтай, гайтай... Тээд Шүлгын нойрынь ерэнэгүй, яахыншье аргагүй досоонь

хүлгөөтэй. «Эмээлээ дэрлэжэ хээрэ хоноогүй эрэ хүниие ямар эрэ хүн гэхэб, хэтэ сохижо, гал аһаагаагүй хүүхэниие ямар эмэ гэхэб» гэхэн аман үгые гэршэлхээ һанаһандал, тэрэ нээрээһээш мүнөө эмээлээ дэрлээд хүнийн талада энэ тэрэ юумэ толгой соо-хоноо оруулжа хэбтэнэ.

...Тарбаган тахалда* дайруулһан эсэгэ эхэ хоёрынь гэнтэл нэгтэ хоюулаа энэ дэлхэйһээ халижа ябаһан даа. Оршон тойронхи нютаг голоор олон хүн тиихэдэ үхөө һэн. Тоогүй олон. Найман наһандаа ябаһан Шүлгэ энээниие һайн мэдэдэг. Цоодой бөөгэй, бурхан боложо, дайралдаагүй хаань, Шүлгэшые халаха байгаа. Үхэшөөд хэбтэһэн эжы абынгаа хажууда гансаарханаа үлэшөөд, алмайржа, халууржа, арай шамайхан амиды хэбтэһэн хүбүүе бөө гар дээрээ абажа гаража, гэртээ асаржа аргалһан юм гэлсэгшэ. Тэрэ муухай халдабарита үбшэндэ дайруулжа үхэшэхэһөө яажа өөрөө айгаагүй юм һэм, гайхахаар байгадаг. Энэ хүндэ Шүлгэ үхэн үхэтэрөө үритэйгөө мэдэдэг. Харин тиихэдэ эжы абынь ньотагайнь зон гэртэйнь тиишэнь галдажа хаяһан. Нэгэ үдэрөөр үншэршэһэн хүбүүн һүүлдэнь холын түрэл болохо Солхоон эгэшхайндаа байршажа эхилээ. Тээд эдээнэй өөһэдынь байдал тулюур һэн даа. Солхоон эгэшхай Бамбуу нүхэртэеэ муу юумэ баһаншые һайса үзэһэн. Юһэ удаагуур түрэһэн үхибүүдэйн нэгэнииньшые торожо, тогтожо үгөөгүй юм. Гараад лэ, үнишые болонгүй гээгдэшэхэ. Нэгэл хүбүүн дүрбэн ойндoo хүрэтэрөө ябаа, тиигэбэшье, үнөөхил хүйтэ абажа хосороо. Эсэгэ, эхэ хоёрой хиирхэшэхын тэндэ боложо байхада, гайхалтайнь гэжэ, энээнэй һүүлээр лэ, субажа түрэһэн хоёр үхидынь хүн болохо тээшээ боложо, одо-ол, һөөргэнь хиирхэхын тэндэ болгожо жаргуулһан даа. Бамбуу һамгандаа: «Үшөөш юһэн үхибүү түрэжэ шадахал һаа түрөөрэй, хамаагүй, нэгэ аргын оложо тэжээхэл байхабди» гэжэ нээрэһээ юм гү, али жаргалдаа багтажа ядахадаа наадалжа дуугардаг байһан юм, тээд халагын, гурбан жэлэй саана тохёолдоһон, нютагайнь хажуудахана болоһон шанга дайн-байлдаанда алуулһан. Тиихэдэ Баруун Монголой дээрмэшэд абьяастайгаар добтолоо агша һэн. Эрэшүүлэй дуталдажа байхада, яаха-иихэбши, наһатай боложо ябаһан Бамбуу, мүн бэшэшье ньотагай наһатайшуул

---

*эпидемия чумы

дайсадайнгаа урдааа зэр зэмсэг гартаа барижа бодохол баатай болоо хэн.

Нүүлдэнь, баархан Бамбуугай, толгойнгоо хахадсаа хүрэтэр хэлмээр сабшуулшаан бэс Цагаан-Чулуутын хаяада олддоо хэн даа. Үнэхөөрөө гайтайхан тулалдаан болоо хэн тийхэдэ. Дүтын нютагуудхаа тулаламжын ерэжэ үрдсэгүй хаань, хайлоостын бүхэтэйшүүлэй нэгэнииньшье амиды үлэхэгүй байгаа. Орожо ерэнэн дайсадтаяа түрүүшээр урда урдааа харбалдажа байхан хаа, нүүлдэнь тулгардажа, морин дээрэнхэ хэлмээр сабшалдаанай болоходо, залуу Шүлгэшье нюрга руугаа сабшуулжа, тэрэ сэхэ хорьбо-шархань мүнөөшье үс-үс болоод яншажа байгша юм.

...«Үдэшын тэнгэри яатарааш эшэгы гэрэй бэгзэгэр оройдо адли гээшэб? – гэжэ, нюдэнүүдээ һөөргэнь нээхэдэ, Шүлгэ гайхажа абаха юм. – Хүбөө, хаяаниинь гэжэ... эгээ гэрэй хаяадал адли доошолхо юм». Тээд, үнэн дээрэнь хэлэхэдэ, асари сэхэ тэнгэри хаанааа хүнэй үрхэхэн гэртэй адли байха бэлэй? Хабтагай уудам талын дунда балар эртэ сагһаа нааша ажамидаржа байхан малша арад зон өөһэдөө ажабайдалаа байгаалиин бэхи бүхэ жама журамтай адли тааруулжа, дууряажа, сахижа ябадаг лэ хадаа, уурхай-гэрхэнээ тон тэнгэрийн түхэлөөр түхсэрһэн гэжэ мэдэс. Ондоо эндэ юу байхаб! Иигэжэ энэ хүни, ажаמידаралай энээхэн нэгэ һонин нюуса-таабариис Шүлгэ таажа шадаба хаяа?

Нэрюун, хүйтэншэг үдэшэ. Хэдыш тиимэ хаань, мэнэ иихэдээд түрэнэн тэнжэһэн нютагһаа гаран гарангаа ошхохо байхан хүбүүндэ, хагда ногоогоор нэмжыжэ налайхан тала дайдань тэнигэр зөөлэн дэбисхэр мэтэ, одо мүшэдөөр ялархан огторгойнь жэгтэй дулаанаар хушажархёод жэгнэжэ байхан хүбэн зөөлэн хүнжэл мэтэ үзэгдэжэ, үни холодо, үшөө үншэрөөдүйхэн – «найман наһандаа – бурханай наһандаа» – ябаһан үс сагта, эжыгэйнь өөрыень энхэржэ, эрхэлүүлжэ байһыень һануулжа, гэнтэ уяраад, уйлаадшье абаха дураниинь хүрэшэнэ.

Энэ үедэ, тиимэшье холо бэшэ, сүүбэн шонын улихань дуулдашаба. Нүнийн талада энээнһээ зэбүүтэй абяан үгы ха. Үнишье болонгүй, бэшэ золигуудайнь олоороо холо саанааа улилдажа эхилхэдэ, айшаһан мориниинь эзэндээ собхорһоор дүтэлжэ ерэбэ. Хээрын нохосууд бэс бээдээ мэдээ-дохёо үгэлсэ-

hөөр үдэшингөө агнуурида гараба гэжэ мэдэжэшье байгаа хаа, Шүлгэ энээнһээнэ сэхэ айнагүй. Эдэ золигуудшни мүнөө дээрээ бараг садхалангууд байха; үбэлэй янгинама хүйтэн, хооһон саг бэшэ ха юм. Тарбаган, зумбараануудай эшээндээ үшөө ороодүй байхада, тэдэниие зоргон соогоо барижа эдинэ, тиихэдэ үшөө, хоёр хүлгэй хохимойнуудай хоорондо алалсаа хюдалсаа үүсхэжэ байхада, алуулһан, үхэхэн адагууса моридой, хүнэйшье һэе бэе тала дүүрэн тооной хэбтэнэ бэшэ гү. Тиибэшье, шононуудай улилдажа байхада, талада гансаараа байһан хүн юун унтаха һэм даа. Шүлгэ бодожо, хаадагһаа сэрэг байлдаанай гү, али аба хайдагай үедэ хэрэглэдэг бухюу годлиёо абажа бэлдээдхибэ. Жалгада үжэжэ, үтэжэ байһан һэенүүдэй бэшэ, харин үдэшин талада гансахан мориной хүлһэнэй үнэр унхидажархиһан шононууд тэрэниие үргээхэ, үзэхэе ерэхэл байха. Бараг садхаланшье хаа, шуһаша арьяатан хадаал арьяатан, эгээ энээхэн сагта томо боложо байгаа гүлгэдөө агнуурида аргагүй нургаха сагынь ерээд байна гэжэ мэдэе.

Шононууд улилдахаа болишобо. Үнишье болонгүй хула мориниинь шэхэнүүдээ һэрбылгэжэ, хамараараа шурхиржа, байра дээрээ тогтожо ядашаба. Ойлгосотой. Шүлгэ мориёо аргадангаа, иишэ тишшэ анхаралтайгаар хараашалшана. Аһаа, иимэл байха һэн; тээ саанаханахи добо дээрэ нэгэ һүүдэр бии болоһон аад, тэрэ дороо үгы болошобо. Тэрэ зууранда тэрэл байраданы харанхыһаа хоёр нюдэд ялалзашаба. Зэбүүрхэмэ хүйтэн хараса. Иихэдээ саанаһаань хоёрдохи шононь гаража ерэбэ гэшэ. Тала дайдын шуһаша мяхаша сүүбэн шононуудые Шүлгэ нилээд оло дахин хараһан, үзэхэн юм ааб даа. Харанхыда холо байһан шоные тудахагүйб гэжэ мэдэжэшье байгаа хаа, Шүлгэ һуман номоороо мэргэлжэ, мэргэлжэ тэрэ зүг руу харбаадхиба. Һүнийн харанхыда шононуудай уляанһаа дутуугүй зэбүүсэмэ эшхэрээ гаргаһан бухюу годли тала руу холо хиидэн ошобо. Шүлгэ үшөө нэгэ тиимэ годли абажа, нүгөө зүг руу харбаадхиба. Энээнэй һүүлээр энээгүүрынь шэмээн замхаба хэбэртэй, байгараа хула морин номгоржо, һөөргөө эдсэлжэ оробо.

Эмээлээ дэрлээд, һөөргөө унтахаа һанаһан Шүлгэ унтажашадабагүй. Нойр сэлмэшэнхэй, досоонь хүлгөөтэй. Юун тэрэниие хүлгөөнэб? Шүлгэ шэхэнэйнгээ шэлээрхэтэл тала шагнана. Тээд тугаархана... газар дорьбоходол гээ ха юм. «Баян-Улаа-

наар ябажа ябаһан манайхидай шэмээ аяар энэ хүрэтэр ерэхэ гэжэ гү? – Шүлгэ хойто зүг руу удаан шагнаархаба. – Арай үгыл байха, ондоо шэмээн дуулдаа бээ». Тиибэшье шэхээ газарта табижа байжа дахинаа удаан шагнаархаба. Үгы, юун дуулабагүй.

Нэгэ хэды соо тэршэлжэ хэбтэһэн Шүлгэ бодожо, морёо эмээллэбэ. Золигон шононууд гээшэб. Яажа мэдэхэб, тээ саа-наханань гансаараа ябажа ябаһан түбэд ламада добтолжо ороо гэлэй, үгышые хаа, хүнэһыень зайлатар айлгаа гү?

«Ябажа ябаһан?.. Үгы тээд, хүнёо дүүрэн ябажа ябахагүй, нэгэ тээ хонохо, үнжэхэ газараа олохо байгаа бэшэ юм гү? Ная-шаг болотор тэрэ багаарнь арбаад үрхэ айл байһанаа, сагай муудахада, саашаа, Бидэрэй нуур тээшэ нүүжэ ябашанхайнууд юм гэжэ энэ лама мэдээ-дуулаагүй байгаа гэжэ гү? Сохом тэндэ хонохоб гэжэ найдажа ябаһаншые байхадаа болохо. Али юрэдөө, тала дүүрэн тэнэжэ, зайгуултажа хурашаһан хүн, «малгайгаа табиһан газар манайхи» гээд лэ, нэгэ хонхосог газарта хонолгоо оложо хэбтэшэхэ байгаашье юм гү, хэн мэдэбэ. Тээд тишээ... түбэд лама тээшэ ошолтой гү, али үгы гү? Ошоод юун гэхэбиб? А, ошоош хаа, бээ танюулхагүйб. Ондоо мүргэл, ша-жантай хүн, һонигүй, сэдхэлдэш тааранагүй... Бараг байгаа хаань, тэрэ зандаа саашалшахаб», – гэжэ байжа нилээд толгой-гоо үбэдхөөжэ байһан Шүлгэ, һүүлэй һүүлдэ мориндоо мордо-жо, урагшаа шангаар шогшуулшаба.

Үнишые болонгүй холо саана түүдэгэй носожо байхыс обёорбо. Тэндэ сохом түбэд лама. Түүдэг хонхосог соо бэшэ, үндэр газарта хэбэртэй хүлэмхитэнэ. «Юундэ? Үндэр газарта жабартай, хүйтэншые, хэрэгтэй хэрэггүй зондо холоһоо хараг-дахашье... Аа, лама хадаал лама, хүнһөө ондоо. Тиибэшье, га-лай носожо байгаа сагта, шоно хүндэ добтолхогүй, энэнь зүб», – гэжэ шэбшэһэн Шүлгэ, моринойнгоо ябадалыс удааруулаар, добо дээрэхи түүдэгтэ дүтэлбэ. Хажуу тээһэнь үе болоод шононууд улилдана. Түүдэгтэ дүтэлхэ бүринь мориниинь, айһан-даа юм гү, хамараараа шуухиржа, урагшаа ябажа үгэхэ юм бэшэ. Шононуудай улилдахыс, хари хүнэй харанхыһаа дүтэлжэ ябахыс обёорхоор бэшэ байһан лама түүдэгэй хажууда хүдэлэн-гүй хууһан зандаа. Һэ, ямар обёорхоһоон байха, саашаа хара-шоод онсотой шангаар маани мэгзэм гээшэсэ уншана хэбэртэй. Һүни хооһон талада, шононуудһаа айгаагүй хүн ямар шүдхэр,

дээрмэшэднээ айхаб даа. Тэнүүл ламада тиитэрээ тонуулхаар-
шье юун байха бэлэй?

Гэнтэ амаа нээшэнэн Шүлгэ: «Татай!» – гэжэ досоогоо
бүглүүгээр хашхараад абаба. Харан гэхээн, газарта заби-
лаад хууһан Лхүндүг лама, хууридаа хууһан зандаа дээшэлжэ
эхилбэ?! Үгы! Шүлгэ хии юумэ, хорьмоһоо хараагүй. Наруул
сагаан һара доро, түүдэгэй туяа соо энэнэ элихэн үзэгдэнэ! Добо
дээрэ хууһан хүн газарһаа сохом нэгэ алхам өөдөө ошожо тог-
тоһонойнгоо удаагуур, тэндээ аалихан Шүлгын байһан зүг тээ-
шэ эрьсэлдэжэ эхилбэ. Хүн газар хоёртой хоорондо хооһон зай!
Хуухынгаа үһэнэй бодошотор һалганашаһан Шүлгэ гэнтэ мэд-
дээ орожо, моринойнгоо шадалаар эндэхээ тэрьсэдэжэ ошобо.
Юу хараба, үзэбэ гээшэбэ?! Аймшагтай! Хэды зүрхэтэй, зориг-
той хүн гүүлэдэгшье һаа, Шүлгэ мүнөө зүрхөө тогтоожо ядажа,
хойшо урагшаа, хооһон тала руу, дээрэхи огторгой өөдэшье
хараха зуурандаа моринойнгоо шадал соонь гүйлгэжэ мэдэбэ.
Тугаарай талада амаржа хэбтэхэдээ үдэшын тэнгэриие яажа
һайхашаажа байгаа һэм, мүнөө тэнгэриһээ, хүлэмхи һараһаа,
һүнийн харанхыһаа, шонын уляанһаа аймшагтай юумэн газар
дэлхэй дээрэ үгы шэнгээр үзэгдэнэ! Талын добо дээрэхээ талын
бүргэдэй яажа хүрөөтэйгөөр бододогтол адли, далигүй, миин
лэ хоёр хүлтэй хүнэй һүнийн тэндэ добо газарһаа өөдөө бодожо
байхыс хоёр нүдөөрөө элихэн харалши, хүндэ хэлэлши – хэн
этигэхэбэ?! Тээд тэрэ ороолон-шүдхэрын мүнөө бүргэд шубуун-
дал адли далитай болошоод, хойноһоонь эрыюулжэ ябаа бэшэ
юм аабза? Ай, бурхан... Айшаһан, арай шамай гэжэ талада үүр
сайлгаһан Шүлгэ, наранай гарахадал сэдхэлээ номгоржо, үд-
хэн шугы соо хорожо, бүхэ гэгшэ нойроор нойрсошобо.

* * *

Шүлгэ Дэльдинэйхи руу наранай орохын тээ урдахана,
бүрүүл бүүдэгэр боложо байхада ошохо гэжэ шиидэнхэй. Ха-
ранхы һүни хотошо нохойнууд шаг шууяа табилдажа, хари
хүниие аймаг хотондоо тиимэ бэлээр дүтэлүүлхэгүй. Тиэхэдэ
гэрэй зон, малшадшье хүрэтэрөө, мүнөө сагта баран һэргэлэн
болонхой.

Шүлгэ үлүү болохо хубсаһа зэмсэгээ шугы соо нюужархёод,
Бидэрэй нуурай баруун талыс барижа ошобо. Моритой ганса

хүн зайгуултажа гү, али адууһа мал бэдэржэ ябаал бээ, яашаха нэм. Тиигэжэ бодоһон тэрэ, отог байрын тээ хажуудахана хони адуулжа ябаһан хонишондо ошожо, тэрэнтэй тамхи бааюулжа, энэ тэрэ хони хөөрэлдэжэ яаралгүй тэндэхэнээ һууба. Наһатайшаг боложо ябаһан хонишон, эгээ Шүлгын ханаааадал адли боллосожо, хүлгөөтэйхэн энэ сагта Бидэрэй нуурай захаар мүнөө дээрээ дан лэ хаа шэмээгүй байдалай тогтошоод байхаарнь гайхажа, энэнь тиимэшье һайтай бэшэл байха, – нэгэтэл, шанга шуурганда адли, бузар муухай юумэн тохёолдожо магадгүй гэжэ ханаа зобонгёор дуугарха юм.

Шүлгэ наһан соогоо иимэ муугаар дуугардаг, иимэ мохитонхон хоолойтой хүнтэй хөөрэлдэжэ үзөөгүй ха. Хонишон үбгэжөөлэй холойниинь гэжэ: тамхинай мохиндо барюулшанхай аад, дуугархатайгаа зэргэ тэрэ дороо «хааг-хуг» гээд лэ хахашана. Тэрэнэй хэлээшын Шүлгэ арай шамай ойлгожо абана. Нураһан юумэн нураар табигдахагүй гэдэгтэл, үбгэжөөл, хөөрэлдэжэшье байхадаа, гааһанһаа халажа шаданагүй. Харлажа хуушаршаһан, тагларшаһан гааһанайнгаа мохиинь ухашалжа сэбэрлэжэ абаад лэ, хирэ тоһондо барюулшаһан аршуулһаа тэрэ дороо тамхи удхажа, шүдгүй амаараа үмхэн хоросогоожо, тамшаажа байжа хөөргөө тамхилшаха юм. Хаража байхада, баарһаниинь хайратай. Тээд наһан соогоо, үбэл зунгүй, жэлэй дүрбэн сагта хоёр наранай хоорондо хони дахаад ябалши. Гансааран хадаал гансааран, хажуудаш хөөрэлдэжэ сагаа үнгэргэжэ байха хүншье үгы, үшөө үлэн хооһон, боро хотоёо арай шамай борлуулаад ябаа нэн гү, тиимэһээл энэ муухай тамхи яаха аргагүй эгээ һайн «нүхэрынь, эдсэнииньшье» болошоол юм бээ.

Байд гэжэ һуутараа, тэрэ хонишонинь гэнтэ:

– Хааг-хуг, хааг! Залуу хүбүүн, бү гайхаарай, зүгөөр би шамайе танижа байнаб. Хааг... Ши сартуул утганай Шүлгэ гэшпэш. Зунай найр дээрэ манай бүхэ барилдааша... хааг-хуг... Золхые яажа диилэһын хаража баясаа нэм. Хааг-хааг... Юундэ баясаа нэм гэжэ гү? Би шамдал адли тэрээндэшье, хуг-хааг... Дэльдин баяндашье дурагүй хүм. Олон жэл соо Дэльдинэй хони, адууһа манажа ябадагби, хааг-хууг, хааг... тээд намайе баһажа, түлбэриинь тон багаар түлэдэг. Ха-хааг, харуу хомхой хүн тэрэшни, – гэжэ дуугарба.

– Та хэн гэжэ нэрэтэйбтэ? Минии Золходо, Дэльдиндэ дура-гүйем хаанаһаа мэдээ юмтэ?

– Хуг-хаг... Минии нэрээрни яахашниб. Добо нүхэтэй, газар шэхэтэй гэлсэгшэ бээ? Хааг-хуг, хааг!. Сохом Үнжэдтэеэ уулзахаа ерэн байхаш, мүнөө ошоходоо дуудахамни гү?

– Найн хүн ханаагаар гэжэ, яажа танайнгаа дээрэ хүрэжэ ерэшбэ гэшэбиб. – Хүлгэшэһэн Шүлгэ эмээлэйнгээ ганзагаһаа гоё гэгшын хазаар абаба. – Абагты энээхэниис, намһаа бэлэг. Үнжэд хэмээхэн наашаа ерэг лэ даа. Би эндээ хүлэжэ байхаб. Хамаагүй, үглөөгүүр болоторшые хүлэжэ байха гэжэ хэлээрэйгты.

Хонишон үбгэн яаралгүй хазаар шэнжэлжэ эхилшэнэ. Гүрдэгэр туранхай хаариташаһан гарнуудайнь худаһанууд нарһан модоной үндэһэн дээгүүр гүбылдэһэн гэшүүхэдтэл адли үзэгдэхэ юм. Байд гээд үбгэжөөл:

– Хууг-хуг, ха... Гоё хазаар. Мүнгэ, гууляр элбэгээр шэмэглэгдэнхэй. Хааг-хааг... Аба даа энээнэ хөөргөн, намда шамһаа бэлэг, түлбэри... хууг-хааг... хэрэггүй. Намда найдахадаш болохо, Үнжэдтэ заатагүй шинии захяас дуулгахаб, – гэжэ дуугараад, хууриһаа бодожо, бургааһан таягаараа хонидоо үргээһээр хотон тээшнэ туужа ошобо.

Оройшог, Суг мүшэнэй эгээ огторгойн оройдо ерээд байхада, Үнжэд ерэжэ, Шүлгэтээс халуун инагай дураар золголдобод.

– Би танингаа мүнөө хаяар ерэхэ байха гэжэ хүлэжэ ядажа байгааб. Ой-ёх-даа... – Үнжэд уйлаганаад абаба. – Яаха болонобиб, яаха, Шүлгэ? Энээхэн арбаад үдэр соо унтаха нойроо алданхайб. Эжы абамни хайратайнууд даа, яажа тэдээнэйнгээ үгэ дуулангүй, үршөөлын абангүй гэрһээ тэрьедэжэ гарахабиб? Эжымни бүришые хайратай... Эсэгэ намайе хайрланагүй, минии хэлээшые хэншые гэнгүй, үглөө-мүнөөшые Золходо хадмада үгэхөөр бэлэн. Яаха болонобиб? Ямар хонинтой ерэбэбтэ? Урда ерэхэдээ юугээ хэлэнэ хэмтэ? Нээрээһээ ондоо тээшээ, холо руу гаража ошохо зорилготой гүт? Мүнөө намайе абаашахаяа ерэбэб гэжэ гү?

Эндэ Үнжэдэй Шүлгыс «та» гэжэ байхарнь гайхалтагүй юм. Энэнь нютаг голойнь заншал. «Үнжэд, эгээ ядахадаа намайгаа «та» гэжэ бү байгыш даа, хонигүй, аягүй байна» гэхэдэньшые: «Шадахагүй байнаб, хэлэмни эрьсэдэжэ үгэнэгүй, хара багаһаа

наашаа хоёр гурбаньш наһаар аха, эгэшэ хүниие иигэжэ хүндэлжэ дуугаржа һураһаһан хадаа» гээд лэ, өөрынхсэрээ болоно һэн.

Шүлгэ иишэ тиишээ анхаралтайгаар хараашалаад абана.

– Үнжэд, хайрата инаг нүхэрни, шиниингээ досоо мүнөө ямар болоод байһыень хуу ойлгожо байнам. Тээд бишни яаха болонобиб, шамгүйгөөрөө хаанаш байжа шадахагүйлби даа. Шамаяа абаашахал гэжэ ерэбэб... зүгөөр энэ зандаа бэшэ... магад үглөө үдэшэ... нүгөөдэр... Саг үшөө туласа ерээдүй. Бэлэн зандаа байгаарай гэжэ мэдүүлхэс ерэбэб. Һайн, тарган тобир мори унажа гараха бшууш даа, харгы замнай холо, сэхэ холо. Шадаа хаа, хажуудаа үшөө нэгэ һула, хэлгэжэ унажа, ашаагаа тээжэ ябаха мори абалсаа хааш Һайн байгаа. Шадахагүй хаа, һанаагаа бү зобоорой, ондоо нэгэ аргыень олохо байхабди. Би хэлгэжэ унаха морёо нютагтаа бэлэн болгожо орхёод ерэнхэйб.

– Халаг, энээн тухай түрүүн хэлэхэ байгаат. Зай, яахаб тээд, түргэн хоёрдохи морёо бэлдэхэл болоо юм бээб. Холо газар зорихобди гэнэ гүт? Юун, аяар Түбэд руу зорихобди гэжэ гүт? – Үнжэд дахинаа уйлаганашана. – Тиигээ хаа, нютагаа, гэрээ... хэниеш дахинаа харахагүйб, үзэхэгүйб гэжэ гүт? Ай-даа... Юундэ эхэнэр хүнэй хуби заяан иимэ гээшэб? Зүгөөр заяандааш би Золходо хадамда гарахагүйб. Муу хүн тэрэтнай, хэрзэгы. Үгы хаа би бээс хорлохоб...

– Үнжэдни, тиимэ муухай юумэ бү дуугарыш даа. Э-эх! Минии эжы, аба хоёрой амиды мэндэ ябаа хаань, баян хаань... эсэгэшни, магад, зүбшөөлөө үгэхэ байгаа...

Үнжэд Шүлгын амые гараараа хаана.

– Ойлгыт даа намайгаа зүбөөр, бишни эсэгынгээ гэрһээ тэрэнэй зүбшөөлгүйгөөр тантай тэрьедэжэ ошохо болоһондоо уйдана гээшэб. Хайшаншь гээ хаа, эсэгэмни ха юм. Зүгөөр мэдэжэ, зүб руунь ойлгожо байгты; минии талаһаа хэрэг шиидхэгдэнхэй: – би Золхыс бэшэ, таниие шэлэнхэйб.

– Оо, дуулажа, шагнажа байхада ямар зохид гээшэб. Намайгаа шэлэнэн хадашни, мэдэжэ байгаарай, би шамайгаа наһандааш гомодхоохогүйб, саашадаа хододоо сугтаа, жаргалтай һуухабди. Үнжэдни, би үнэхөөрөө шамгүйгөөр байжа шадахагүй байнаб. Тэрьедэжэ гэрһээн гараагүй хаашни, эсэгэшни шамайе яжааш намда хадамда үгэхэгүй. Дүтэ наагуур байршаа

наамнай, заатагүй бэдэржэ оложо бусааха. Үшөө үйлыешни үзүүлхэ... энэнь намдашье хүртэлсэхэдоо болохо.

– Мэдээжэ. Тээд аяар тэрэ холын Түбэд руу ошонгүй байжа болохогүй юм гү? Дан лэ хаа холо. Бараг дүтэ байршаа хаа, эжыгээшье хэмээхэн эрьежэ гү, али мэдээ нурагаашье үгэжэ байха бэлэйб. Хайрата эжымни... Шүлгэ, намайе хүлисөөрэйгты, би нэгэ юумэ танда хэлэхэм... хүлисөөрэйгты. Танай энэ үдэрнүүдтэ намайе гэрхээм... хулуужа гэхэ гү абаашахаяа байһан тухайтнай би эжыдээ хэлэнхэйб. Хүлисыт, хайрлыт даа, эжыдээ хэлэнгүй яажаш тэрьсэдэжэ ошохо аргамгүй. Баарһан эжы, намдаал адли уйлана, намайгаа хайрлана. Түбэд орон тээшэ ошохоо байһан тухайгаа хэлээгүйб. Хэлээ наамни, үшөө юун болохо хэм. Найдүүлнаб, эжы эсэгэдэ хэлэхэгүй, би эжыдээ тон этигэдэгби.

– Үнжэд, юугээ хэлэнэш иихэдээ?! Болииш, яажа байһан хүн гээшэбши?! Хамаг хэрэгнай буруутажа байхагүй бээ? Тээд... дүүрээ хаяа, эжыдэш найдахал болоо гүбди. Дахинаа манай энэ нюуса тухай ондоо нэгэш хүн мэдэхэ ёһогүй! Ойлгоно гүш, нэ-гэ-шье!

– Шүлгэ, би тантайгаа хаанашье ошоход, газарай захашье хүрэхэб. Эжыһээ бү ай, би мэдэнэб: хэндэшье хэлэхэгүй гэжэ. Намдаа яатараа дуратай гээшэб. Эсэгэдэ бүхы наһаараа гомдожо ябадаг юм. Бүри залуухан басаганай тэрээндэ хадамда гарахаа дурагүйдэхэдэнь, эсэгэ эжыс хүсөөр носожо эдгэһэн, хүсөөр һамга хэжэ абаһан бшуу. Тиимэһээ нэгэ тиимэрхүү ушар байдалыс намдаа, басагандаа, хүсэхөө һананагүй. Зай, бишни ошоһуу даа, үни боложо байнаб. Хаана, хэзээ, хайшан гээд уулзахабибди? Дахин ерэхэдэтнай, нютаг голтоёо, эжытээ... хахасалгымни һүүлшын үдэр болохонь гэжэ гү? Һай-е...

– Тиимэ, яахыншье аргагүй. Үнжэд, би хуу бодожо, тоомжолжо үзөөб. Би дахинаа энээгүүртнай үзэгдэхэгүйб, тиимэһээ хүниндөө... тээ тэрүү... баруун хадын үбэртэ түүдэгэй аһашабал, минии дохёо гэжэ мэдээрэй. Аргалаар түлихэб, үүрэй сайтар уужа аһажа байха. Һүнийн адуу манаашад гэжэ һанаха бээ. Харин ши тиишэ ошонгүй, энээхэн голойнгоо баруун талаар сэхэ хойто зүг шэглэн үгсөөрэй. Мүнөө тэргэд һара гаранхай, һүни сагаан, би шамайе алдахагүй байхаб, утгахаб. Гэбэшье, яажа мэдэхэб, намтай дайралдаагүй юм хаа, эгээ хо-

лын гэжэ, гурбан тогоо сайгай бусалха зайда ошоод, шугын захата зогсооройш. Айлта үгы. Үе болоод уули шубуунай хү-хиржэ байгаа хаань, намай гэжэ мэдээрэй. Харин ямар нэгэ шалтагаанаар тэрэ хүни шинии ерэжэ шадаагүй хаашни, нүгөө хүниинь мүн лэ тэрэл газартаа түүдэг носожо байха. Тиигэжэ хэлсэбди. Би шамдаа тон найданаб, этигэнэб. Бээе шангаар баряад, нэгэ-хоёр үдэр хүлэжэ үзэ. Эжытэйгээ дахинаа энэ хэрэг тухай бү хөөрэлдэ, намтай уулзаһанаа бү дуулга. Тиигээшье болобол, зобогдохоороо зобогдохо байна. Орон нютагаймнай сабдаг эзэдүүд харалсажа, харгыемнай сагааруулха юм бээ. Зай, яба даа, хаяар уулзатарая баяртай...

Шүлгэ Үнжэдөө бээдэе няжа, таалаад абаба. Гэбэш басаганай холошье ожожо үрдээдүй байтар, хэмээхэнээр оогложо байлгаба.

– Шагнышэ-э, танай газагуур юун нохойнуудай, моридой шуулдаан болошобоб?! Нэгэ шухала юумэн болобо аалтай? Мэдэдэг хай... Магад намда хэрэгтэй, минии хүлэжэ байһан юумэн...

– Нээрээһээ, хүлгөөн болоно хэбэртэй, – Үнжэд шагнаар-хаһанайнгаа удаа, ханаа зобонгёор, – Шүлгэ, та мүнөө юун гэжэрхибэт, юун, ямар юумээ хүлсэнэбтэ? Танайшье гансаар-ханаа эндэ байхатнай аймшагтай болохонь ха, ошогты эндэһээ түргэн, – гэбэ.

– Үгы, шимни гэртээ түргэн ошожо, юунэй болоһыень мээдэ, тугаарайнгаа хонишон үбгэжөөлөөр намдаа дуулгажа үзын даа. Би энээхэн жалга соогоо нюутдаад хүлэжэ байхаб.

Нилээд болоһон хойно, хүлэмхи харын туяада ябаган хүнэй дүтэлжэ ябахые хараһан Шүлгэ жалгаһаа гаража, өөрыгөө мэдүүлжэ, ханяхадаад абаба. Хонишон үбгэжөөл хажуудань ерэхэдээ нэгэ иимэ һони дуулгаба:

– Хааг-хуг!.. Манжын Энхэ-Амгалан хаанай нэгэ бүлэг сэ-рэгшэд ха гү, али ондоо дээрмэшэд юм гү... хууг-хууг... таниг-даа мэдэгдээгүй зэмсэгтэй зон манай Хара тала руу зүүн урда зүгһөө нэбтэрэн орожо... хааг-хууг-ха... хулгай дээрмэдэлгэ хэжэ ябана гэлсэнэ. Бидэрэй нуур тээшэ... хууг... маанад тээшэ ерэхээс айгаад, тойрожо, тээ саахануур хойшполбо ха. Ти-хэдээ... хууг-хууг... тэдэ золигуудшни, юун, таанадай нютаг голые барижа ошоһон болоно гү, а? Хууг-ха... Хаанай тагнуул

сэрэг дээрмэшэдые бэдэржэ энээгүүрнай дайраад хойшолбо. Маанадые, яажа мэдэхэб, хэргэлэн байгты гэнэ хэн. Хааг-хааг... Нэгэ хэды хүбүүднай түргэн зуураар бэлэдхэл хэжэ, хаанай сэ-рэгшэдтэй мордолсобо. Хааг-хуг!. Юун гэхэн муухай саг боло-жо байна гэшэб, юуш ойлгохоор бэшэ. Хууг-хууг... Үнжэд шамайе ойлгод гэжэ бай гэнэ, юу хэхэ, яахаяа өөрыешни мэдэхэ гээ хэн. Зай, би ябаһуу даа. Отог соо нэгэшье хүн унтанагүй, хүлгөөтэй. Хааг-хуг!..

Шүлгэ үбгэжөөлые ябуулжархёод, мүн лэ ханаа үнөөндэ абташана: «Яалтайб? Айнги хүлсэжэ байһан юумэмнай тохёол-дожол халаба гэжэ гү? Дан лэ хаа түргэн, яажа хоёр-гурбан хоногооршые удаараагүйб. Манайхид холо ошожо үрдибэ-гүй, мэдэгдэшэхэн хаяа? Юун лэ бологшо ааб! Дээрмэшэдые эрыюулжэ ябаһан хаанай тагнуул сэрэг нютагымнай хүрэнгүй, тойрожо саагуур гарадаг хай...».

Мүнөө эндэ байһанайнь хэрэгшыегүй, аймшагтайшые гэжэ ойлгоһон Шүлгэ, шугы соо нюужа ерэхэн юумэндээ бусажа, тэндээ үүр сайлгаба.

* * *

Наранай дээрэ гараһан хойно Шүлгэ һөөргөө, Хайлоосто тээшээ харайлгаба. Нютаг нугаарынь юунэй боложо байхыень бэсэрээ үзэжэ, нодөөрөө хаража абахаа тон хүсэшэнхэй. Хоёр аюулай хоорондо: танигдаа мэдэгдээгүй байһан дээрмэшэдтэ, тиихэдэ түшэмэл хаанайнгаа тагнуул сэрэгшэдтэ баригдашаха-гүй гэжэ тон хэргэлэн болошонхой ябана. Урдань хооһон тала, моритой гансашье хүн харагданагүй. Хонишон үбгэжөөлэй хөөрэхэнөөр, Дэльдинэйхихээ хойшоо харайлгажа ошоһон мо-рин сэрэгшэдэй мүр сараашье үзэгдэхэгүй юм. Гайхалтай. Али тэдэ зон саахануур, гол нугаар бэшэ, доболиг талые барижа үг-сэбэ гэжэ гү?

Үдэрэй дүүрэгтэжэ байхын тэндэ, Шүлгэ Нарин голдоо бууба. Тээ саана Цагаан-Чулуутань харагдана. Гэнтэ урдань, шииг нойтоор элбэг голдо, сохом хоёр зуугаад моридой үн-гэрхэн шэнэхэн мүрнүүд бии болошобо. Хажуудахи хадын хүн-ды руу буужа ерээд, голоо дахаад дээшэлхэн мүрнүүд. Хэдэб тездэ? Шүлгэ анхаралтайгаар адаглашана. Тоонто нютагайнь үшөө харагдаашьегүй хаань, тэрэ зүгһөө утаанай үнэрэй халхи-

наар ерэжэ байхыень тэрэ тугаарай ойлгожо эхилэнхэй ябана. Ябан утаанай үнэр шангадашаба. Һанаагаа зобожо эхилшэһэн Шүлгэ тэрэ зуураа нютаг голойнгоо тэндэһээ тэнгэри тулама хара утаанай бадхажэ байхыень обёороодхибо. Тэрэнэй мориё зуг татуулхатайнь тэндэ, тээ саанахи добын саанаһаа хэдэн моритой зон гаража ерэшэбэ. Мүнөө сагта хэнтэй-юунтэйш уулзахаа түбэгшөөжэ байһан сартуул хүбүүн хажуу тээшээ халба хүрэжэ, горхоной баруун бэе барин харайлгажа ошобо. Урдаһаань ерэжэ ябаашадһаа моритой хоёрын илгаржа, хашхаралдаһаар Шүлгыг эрыюулжэ эхилээд, хүсэхэгүй байһанаа мэдэхэдээ, горхоной зүүн бээдэ тогтожо, хойноһоонь хоёр удаа-гуур харбажархёод, тогтожо торонгүй урагшаа харайлгалдажа ябаһан бэшэнээ хүсэжэ ошобо. Ойлгожо байхада, эдэ зон сэхэн яаралтай ябана.

Харанхы болохын тээ тэндэ Шүлгэ, хоёр хоногой саана-хана заарин бөө, элшэн сайд хоёртойгоо һүүлшынхисэ гэжэ мүргэжэ байһан Цагаан-Чулуутынгаа хаяаһаа анхаралтайгаар дүтэхэнэ байһан Хайлоосто нютаг тээшээ хараашалжа байгаа һэн. Сохом энээхэн үдэрэй туршада нютагтань ямар аюулай болохыень таажэ ядан, гайхажэ гэлынэ! Нютаг гэхэдэнь, нютаг-һаань юуншье үлөөгүй! Уржадар, нүүжэ ошохоо байһан зоной гэр байраяа задалжа байхадань, үсөөхэн гэрнүүд үлэжэ байһан юм, тээд мүнөө тэдэнэйшье мүр сараанинь үгы лэ. Хуу галда носожо дүүрэжэ, үнэһэн тоборог, утаа уняар боложо харагдана. Тэндэ хон жэн: нэгэшье хүнэй, үхэр малайшье абяа гаража, ябуунтажа байхань үзэгдэнэгүй.

Иимэ муухай юумэ хоёр нюдөөрөө хаража, үзэжэ байһан Шүлгэ мүнөө шүдөө зуушанхай, хэн-юунһээш айхаяа болишонхой, отогойнгоо һуурин тээшэ харайлгажа ошобо. Ерэхэдэнь, һанаагынь амаруулһан нэгэ юумэн гэхэдэ, алуулһан, хюдуулһан амитад, хүнүүд үзэгдэбэгүй. Утаан соогуур ябажа ябахадаа, зүүн захата багахан ганса эшэгы гэрэй бүтэн зандаа үлэшөөд байхыень обёорбо. Баярлажа абаһан Шүлгэ тэрэ зуурандаа тэрээхэниис Дэлбэг баатарай гэр гэжэ танаадхина.

– Галдахаа һанаа юм һаа, гэртэймни намайе галдаад ошогты гэжэ хэлээ бэшэ һэн гүб таанадта, үгы һаатнай үүдээр үзэгдэһэн лэ хүниис харбажа алахаб. Һаһаяа эдижэ, тэнхээ тамираа алдаашье һаа, Дэлбэг баатар нэрээс үшөө алдаагүй, ном һаадагаа

татажа диилэхэл байхаб, – гэжэ гэрэй эзэн үбгэжөөл моритой хүнэй газаань ерэжэ тогтоһон шэмээс абахадаа, досооһоонь хүлэмхи хоолойгоор хашхарба.

– Дэлбэг баатар, энэ биб, Шүлгэ... Шүлгэ. Ойлгод гэгты, намаяа бү харбажархигты, – гэхээр Шүлгэ үүдэн тээшэ дүтэлбэ.

– Хара бузар нохойнууд! Дүтэлөөд лэ үзэгты! Харбахаб! Намда хамаагүй, би мүнөө хэнхээ-юунхээш айнагүйб, ами наһаншье намда хэрэггүй!

– Дэлбэг баатар, а-а, нээрээһээ би, Шүлгэби. Дуугаарни намайгаа танинагүй гүт? Уржадар би өөһэдынхидтээгээ хойшоо гаража ошоогүй, урагшаа, Бидэрэй нуур тээшэ ошохо гэжэ эндээ үлөө һэм. Та гансааран тиихэдэ бэшэнээ үдэшэхэ гэжэ гэрһээ гараагүй хэнтэ, тиймэхээл минии нютагтаа үлэшэһым мэдэнгүй байшаһан байгаа ха юмта, – гэжэ байжа Шүлгэ шангаар дуугарһаар үүдэнэй хажууда ерэбэ.

– Шүлгэ!? Хө-өрхэй, нээрээ, Шүлгэ бэшэ аалши? Хаанаһаа!? – гэжэ сэхэтэ гайхажа абаһан Дэлбэг, үшөө ном һаадагаа гартаа барихан зандаа, үүдэнэйнгээ халхабшыс үргэбэ. Урдань мууханаар энсэбхилхэн Шүлгын үнэн бэсэрээ зогсожо байхыень харахадаа, тэрэ мүн лэ баярлаһаншье, гашуудаһаншье шарайс нэгэ доро үзүүлжэ, нютагайнгаа хүбүүнэй энгэртэнь толгойгоо нэнгэн сорхирсо уйлашаба. Шүлгыншье нүдэд соо уһан ялалзашана. Тэрэ зуура шэшэрһэн, халганаһан үбгэжөөлэй аманһаань гараһан үгэнүүдыс арай шамай ойлгожо абана.

– Хө-өрхэй, нютагаймни хүбүүн, энэ хаража үзэжэ байна гэшэш, хайшан гэжэ хайрата хайхан нютагайнгаа халажа һандаржа байхыень. Хара, хайса хара, хадужа аба... Ёо-ох... залуу хүбүүн, наһаншни ута, нараншни эртэ, энэхэниис наһан соогоо, хоёр нүдэдэйнгөө һүүлшынхисэ анилдатарнь мартахагүй байхаш... Хэрэгтэй байха дө-ө, хэрэгтэй, аргагүй... Халаг, хайран залуу наһамни хаанабши... Ёо-ёх, солигон зайраа Золхо, хара нохой, шамайс би...

Нарин голоор боро хараан буушанхай. Харанхы боложо, мүн үдэшин һэбшээнэй шангадажа байхада, Хайлоосто нютагай бууса байра дээрэ бууража, унтаржа байһан гал, сог һөөргөө эршэ туяагаа шангадажа, холо саана хүрэтэр талын хүрөөтэй түймэр боложо үзэгдэшэнэ.

Иихэдээд нютагайнгаа үнэхэн тоборог боложо, газар дэл-

хэйн нюруу дээрэхээ үгы боложо байхыень хоёр нюдөөрөө хаража, шарайшалжа байһан хүгшэн залуу хоёр бүхэтэйшүүл, мүнөө эндэ юуш хэжэ шадахагүй байһанаа мэдэржэ, хара буужа, халаглажа хажуу тээхэнэ, муухан эшэгы гэрэй хажууда зогсонод. Зарим үсдөө, нээрээһээ, хүндэ ами наһаяа алдаха, алуулха гээшэ юрэдөөш хамаагүй шэнги болошодог ха гү? Эгээ энээхэн сагта ямар бэ даа дайсадай, дээрмэшэдэй Дэлбэг Шүлгэ хоёрой хажууда харайлгалдажа ерэшөө наань, хэдышье олон байг, хамаагүй, хэушье гэнгүй, эдэ хоёр урдаһаань шадахысаа тулалдаа үүсхэжэ халахаар бэлэн болошонхойнууд. Тсэд тиимэ юумэн тохёолдобогүй, эдэ хоёр бүхэли хүни, үүрэй сайтар шахуу эльгэ зүрхөө үбдэжэ, хүндэ зугаагаа хубаалдажа, талын дунда гансата үншэржэ үлэшэһэн боро хара багахан эшэгы гэртэ үнгэргэбэ.

...Һүүлдэнь, гуламтын хажууда һуухадаа, Шүлгэ Дэлбэг баатарта өөрынгөө һүүлшын үдэрнүүдэй ябадал тухай юушье нюунгүйгөөр дууһан хөөрөжэ үгэбэ. Харин үбгэжөөлэй хөөрэхэн юумэн гэхэдэ иимэ байба.

Үсэгэлдэр үглөөгүүрынь хооһоршоод, уйдашоод, аалин намдуу байдалда абташоод байһан Хайлоосто нютагыс зүүн Долоодойн голһоо мориёо түгшөөжэ алахын тэндэ харайлгажа ерэхэн, арбан гурбан наһатай, жүрхид угай адууша хүбүүн дахинаа хүлгөөбэ гээшэ. Ехэхэн хүрдэжэ, айжа абаһан хүбүүн уйлажа байжа, үнгэрхэн үдэшэ манажа байһан гурбан зуугаад адууень Тосон нуурай тэндэхээ ерэхэн олон сэрэгшэд-дээрмэшэд намнажа абаашаба гэбэ. Үүр сайхын тээ урдахана, үшөө наһаар багашаг энэ хүбүүс сэхэшүүлэй хайрлажа нэгэ тээ хорожо бага зэргэ унтаад абахыень эльгээһэн лэ хадань, жалга соо унтажа байһан хүбүүн, гэнтэл тэрэ багаарнь шууяан шумаргаанай эхилшэхэдэ, хүрэн бодобошье, тэрэ дороо бээс нюужа, хажуудаханань юунэй боложо байһыень хуу хараһан, шагнаһан ха. Һүнийн хулгайшад адуушан эсэгэхэнь ба хажуудахи нүхэрһөөнь тэдээнэй нютагтань хэды бүхэтэйшүүл бииб, ондоо сэрэгшэд үгы гү гэхэ мэтыс мэдэжэ абаһанайнгаа удаагуур, тэрэ доронь хоюулыень сабшажа, үшөө хоёр харуулшан нохойнуудыень харбажа алаһан байба. Һүүлдэнь, байһан бүхы адууень намнажа абаашангаа, нютагынь дайлажа, дээрмэдэхэ гэжэ шиидээ ха. Гэнэ боложо, тэрээхэн хүбүүнэй хоргодоод байһан газар тээшэ адуун хүрэг намнагдажа, хүбүүн мэдэгдэхэ болоходоо, морин-

доо мордожо, наашаа зугадажа гарахан байба. Хэдэн моритой-шуул хойнохоонь эрыюулхэн аад, хүсэнгүй үлөө юм ха.

Адуушан хүбүүнэй аймшагтай зугаагаа хаял дүүргэжэ, хайлоостынхидой нэр-мэр гэлдэжэ байхада: «Харыгтэ-э, дээр-мэшэд ерэбэ-э!» гэжэ хэн бэ даа нэгэнэй хүхирхэнь дуулдаа. Урда зүгтэхи талада улаан тоohon бурьяжа байба. Моритой олон зон наашаа харайлгалдажа ябана гэжэ ойлгоhon зон хүлгэжэ, зариманиинь моридоо барижа унажа, нүгөөдүүлынь ябаган нюсэгөөршье баруун тээшээ зугадажа эхилбэ ха. Баархан, жүрхид угай адууша хүбүүн эгээ түрүүлжэ тииншээ харайлгажа ябашоо. Гэбэшье, ерэжэ ябахан моритойшуулай гэгээн сагаан үдэртэ зүүн тээхээ бэшэ, урда зүгөө дүтэлжэ ябахыень харахадаа, эдэ дайсад бэшэ, сохом Сэцэн хаанай харуул сэрэг байха гэжэ тухайлжа абаад. Тиибэшье, тэдээнхээ багал хайн юумэ үзэхэгүйгөө ойлгожо байхан хайлоостынхид уруу-дуруу урда зүг харан зогсоо ха. Моритой зон дүтэлжэ ерэхэдээ, нээрээхээ, өөхэдэнь хаанай харуулшан сэрэгшэд байба. Ахалагшань – Золхо. Хооһоршоод тооной байхан нютагыс харахадаа тэдэ түрүүн гайхажа абаа хаш. Нүүлдэнь юунэй болоһыс мэдэхэдээ ганиржа, галзууржа эхилээ. Ерэһэн сэрэгшэдтэ билдаганалдаха хоёр-нэгэн хүн олдоол нэн бээ, зүгөөр олонхинь ташуурдуулжа, нарин бэрээгээр сохюулжа, Хирээтэ гол тээшэ туугдагдаа. Тиигэжэ, Золхо, мүнөө дээрээ сүлөөгүй байхан дээрэхээ, хайлоостын зоние Хирээтэдэ абаашажа, хаандаа үнэн сэхэ албатан болохо заримашуулай хараса доро тушаажа үгэхээс ханаба хаяа. «Хара торгуудта адли, хара муухай урбагшад. Таанадшье, золигон сартуулнууд, баһа нэгэ иимэ муухай ябадалаа гаргажал халаба гүт? Агуу Чингис хаанай сэрэгшэдтэ ташуурдуулжа, туугдажа Монгол сайхан орон руу асарагдахан ахир богоолнууд, һөөргөө нютаг тээшээ тэрьедэжэ ошохоо нэдэбэ гүт? Тонилжо ошоһон түрэл гарбалытнай хүсэжэ, бултытнай Хирээтын нуурта тунааж алахабди. Мүнөө дээрээ таанад тииншээ ошожо байгты! Заримашуулайтнай хайн дураараа хүзүүндээ шулуу уяад, нуурта шэнгэжэ байхадатнайшье болохо. Сэрэгшэд, эдээнис хайрлажа байнгүй, арһа мяханайнь шулгартар шабхуурдаарайгты! Энэ зэбүүн сагта, орон нютагаарнай дээр-мэшэд, хулгайшадай олошоржо, хариин дайсадай довтолхонь дэбэржэ байхада, таанад гэжэ, түшэмэл хаандаа шүтэжэ, туһа-

лалсажа байхын орондо, тэрьедэжэ саашаа ошохо гэжэ?!. Юун гээшэб, а? Энээнийе дуулахадаа, Сэцэн хаан минии хэлээшые тон дэмжэхэ байха. Үзэхэт даа, үзэхэт, үйлөө үзэхэт!», – гэжэ байжа Золхо шангараа, хайлоостынхидой хараһаар байтар гэр байрыень галдажа хаяа. Дэлбэгэй гэртээ ороод гаража үгэхэ-гүйдэ: «Дэлбэг, би хэмшые гэнгүй, шамайе тэндэшни амиды-гаар галдажархиха хэм, зүгөөр өөрөө сэрэгшэн хүн хадаа, шини хүн зонойнгоо дунда нэрэ солотой болоһон, урда сагуудта түшэмэл хаанайнгаа түлөө баатаршалга гаргажа ябаһанайшни түлөө гэжэ, хайрлажа орхиһууб. Хайшаа ошохо хэмши, туража үхэхынгөө тэндэ өөрөө Хирээтэ гол тээшэ мүлхижэ ошонол бээш», – гэжэ Золхо хэлээд, сэрэгшэдээ гурбан хуби болгожо ху-баажэ эхилээ. Таба зургаан сэрэгшэд хайлоостынхидые адууһа малтайнь Хирээтэ руу туужа, ехэнхинь Долоодойн голдо үзэгдэһэн үдэшын дээрмэшэдые эрыюулхээ ошожо, харин Золхо өөрөө нэгэ хэдэн сэрэгшэдтээ Сэцэн хаандаа ошожо, эндэ-хи сартуулнуудай Хүлэгэ элшэн сайдтаяа бодхуултажа гараһан тухайнь дуулгахаяа һөөргөө түргэн харайлгажа ошоһон байба.

«Наашаа ерэжэ ябахадаа Золхотой уулзаһоогүймни болоо лэ. Нэгэ бага холо байгдаба гэшэ гү, тэрэгүй хаа, тэрэшни на-майе таниха һэн», – гэжэ Шүлгэ, тугаархана добын саанаһаа гэгтэ гаража ерэшэһэн моритой хүнүүдые ханаандаа оруулна.

– Дэлбэг баатар, танай эндээ, нютаг голдоо үлэхөө ханаһан хэрэгтнай иихэдээд халашабал гэшэ. Нэгэ тээшээ ошохо бай-гаат. Шара гол тээшэ, сартуул угсаатан зондоо ошогты. Тэндэ таниие хайн таниха, нэгэ тээ байха байра олдохомье бээ, – гэжэ Шүлгэ хэлэхэдээ, тугаарһаа хойшо хожуулаа удаан хөөрэлдэжэ эсэшэһэндээ, дуугай болошоод амаржа байһан мэтэ шэмээгүй байдалые таһалдуулжа дуугарба.

– Үгы байха, би эндээ үлэхэб, намда ханаата бү боло, – гээд, наһажаал үбгэн дахинаа дуугай болошобо.

Гэр соохи шэмээгүй байдалые газар, хаанаб даа, нэгэ тээ үшөө шатажа дүүрээгүй галай пяс-няс гэхэ абьян таһалдуулна. Харин эндэ гал аһаагдаагүй, дэншые аһанагүй. Зүгөөр гэрэй үрхэ, хаяа, үүдэнэй забһараар түймэрэй туяатаһан галай ба һүлэмхи харын толондо хоёр эрэшүүлэй урда урдаһаа хара-шоод һуухань мэдэгдэжэ байгаашье хаань, тэдээнэй нюур ша-райда ямархан бодолнууд зураглаатай хаб гэжэ үшөө таажэ ша-дахаар бэшэ харанхы.

Дэлбэг дуугаржа эхилбэ:

– Ёо-х... харана гүш, энэ углуудахи угаа дамжажа ерэн алтан хайрсагыг. Хүлэгэ ноён энэ ханзыг намда гэжэ орхихогүй байгаал даа, тээд, зүнтэглэжэ байһан бишье энээниень ойлгохогүй, юундэ орхиулба гэшэбиб? Харгыдаа абажа ябахаа түбэгшөөгөө юм гү манайхид. Хирээтэ, Шара гол тээшэ энээнэ ябуулха байгаал даа. Яалтайб мүнөө? Ямаршыг түргэн юумэ хубилна гэшэб. Хайлоосто нютагнай иимэ түргөөр хайлашаха юумэ гэжэ хэн мэдэбэ тээд. Миниишье энэ газар дэлхэй дээрэхэнэ хэхэ, байха юумэмни иигэд гээд баһа дүүрэхэ тээшэ боложол байна хаш.

– Би туһалһуу, энэ хайрсагаа абаад, үнэхөөрөө, Шара гол тээшэ энэ зандаа ошосбди.

– Үгы, би эндэ үлэхэб гэнэ бэшэ һэн гүб, – гэхэнэйнгээ һүүлээр, Дэлбэг үбгэжөөл гэнтэ: – Шүлгэ, харанхы байгаа сагта, хоюулан угайнгаа угалзата энэ хайрсагыг газаахи сэргын дорохоно булажархия, – гэбэ.

Шүлгэ гайхажа абабашье, дуугай байжа, үбгэжөөлэй хэлээшээр болобо. Хоюулан газашаа гаража, сэргэһээ хоёр алхам урагшаа зайда хүрэжэ эхилшэһэн газар малтажа, нилээд удаан тухашаралдабад. Тиигэжэ, алтан абдарыг эшэги, үхэрэй зузаан арһанда орёожо байжа газарта булаба.

Һөөргөө гэртэ ороходоо уухилшаһан үбгэжөөл:

– Ё-ох, ши бидэ хоёр нэгэ сэхэ хэрэг бүтээжэрхибэ гэшэбди. Болоо, болоо, һанаамни нэгэ бага тэгшэржэ эхилбэ. Энэ үнэтэй сэнтэй хайрсагыг хэн юундэ гэжэ эндэ орхиһоной хэрэггүй, дайсадтаа гэжэ гү? Үлэгшэн нохойн тархи, орхихо байхаб шамда, Золхо. Шүлгэ, хө-өрхэй, наһаншни ута даа, тиимэһээ шинии энээхэн алтан хайрсагай эндэ булаатай байхыень мэдэжэ байхадашни үлүү бэшэ байха. Саашадаал өөһэдөөн, харгы замдаа һэргэлэн ябажа үзөөрэйгты. Ё-ох, шангахан лэ байха ха, гансаардаад ябана гэшэш. Харана гүш, тэрээхэн углууда манайхид харгыдаа гэжэ түхээрһэн хүнэһэнһөө ямар сыхыень намдаа гэжэ орхёод ябашаба гэшэб. Урид мэдэһэн һаа, арсаха байгаа. Шүлгэ, ши эндэһээ абалсаарай, таанадта харгыдатнай хэрэгтэйл байха, – гэбэ.

Шүлгэ тэрэһэнһэнь таһа арсаба. Хахасалгын саг дүтэлжэ байна гэжэ мэдэхэдэ гү, үбгэжөөл һөөргөө шэмээгүй байдал-

да абташаба. Тиихэ зуурандаа Шүлгын хажуудань бии байһан үгыеншни мартажархсод, өөрөө өөртээ хөөрэлдэжэ байһандал, аман согоо гүбэр-шэбэр дуугаржа байтараа, гэнтэ дуу дуулажа эхилшэбэ. Түрүүшээр дууншые гэжэ ойлгохоор бэшэ, нэгэ саанаһаа даа, сээжын гүн сооһоо арай шамайхан аялга үгэнүүдые гаргаба. Гунигтайгаар даа, даншые һаа гунигтайгаар...

...Наян-Наваа наваала-й
Наян-Наваа минии гү?!
Заян, Заяа заяала-й,
Заян-Залаа минии гү?!

Үбгэжөөл зогсон татад байһанаа, дуунайнгаа хоёрдохи бадагые эхилбэ:

...Байдан байдаа байдала-й
Бада-Ёго минии гү?!

Энэ удаагуур тэрэнэй хоолойнь шэшэрээд, дуунайнь үгэнүүд ойлгогдохоо болишобо.

– Би энэ дуус нэгэтэ Онон голой шадар нүхэдтээ зайжа ябахадаа, агын талын буряад эхэнэрэй гоёор хангиурдажа байхыень шагнаа һэм. Ямар гуниг дуун гээшэб. Дэлбэг баатар, юун тухай дуун бэ?

Үбгэжөөл гунигтай нюдөө үргэжэ:

– Юун тухай дуун бэ гэжэ гү?. Ё-ох... хө-өрхэй гэжэ, хөөрэхэ болоо һаамни, ута унжагай зугаа болохол даа эндэмнай. Агын буряад эхэнэрэй дуулахые шагнааб гэнэ гүш? Тээд энэ дуумнай буряадшые бэшэ, монголшые бэшэ, манай сартоул зоной дуун юм лэ дөө. Шагнаха байгаа юм гүш, тээд? – гэбэ.

– Шагнахаб, дуратайгаар шагнахаб, – гэжэ Шүлгэ үнэнхэ зүрхэнһөө хэлэбэ.

– Шагнахаб? Тиигээ һаа, шагнахал болоо гүби дөө. Шимни намдаа тээ тэрэ углууда байһан бүлүүрһээ айраг удхаад үгэлши, амамни хаташоод байна. – Үбгэжөөл хажуудахи багахан түгсүүл дээрэхэ модон аягаа абажа һарбайба. Тиин хахад аяга айраг гудамхиһанайнгаа удаагуур, аягаа гартаа баряатай зандаа һөөргөө газар руу шэгээ шаажа, яаралгүй хөөрөөгөө эхилбэ:

– Ёо-ох... миний бага байхада үбгэ эсэгэмни энэ дуу дуулаг-ша хэн, тийхэдээ, наһамни ошонтоо, бурханай орон – Наян-Наваа нютагаа бусаха сагни дүтэлөө гэжэ хэлэдэг байгаа. Баруунай баруун зүгтэ, түхэрээн жэл соо дулаан, мүнхэ ногоон ургамалтай, үндэр уулануудтай, үзэсхэлэн хайхан Хиваа дайдаар манай угсаатан зон урдань ажаһууһан юм ха. Дээдын сэхэ соёлтой, эрдэм ухаанай мэргэжэлтэй, үнэтэ эд зөөри элбэгтэй, гоё хайхан үндэр байшангууд, хэрэм хорёотой байһан гэхэ. Үнгэ бүрийн сэсэгүүдээр бүрхөөгдэһэн сэсэрлиг тунгалаг нуурай уһаар сэсэрэн холонготожо, гоё хайхан хүзүүтэй үнгын шубууд тэндэнь тamarжа байдаг байгаа... Үшөө тийхэдэ, хүнэй зэргын үндэр модондо амтатай сэлсэгэр жэмэс барсайтараа ургаж, жэмэстээ диилдэһэн халаа мүшэрэйн хухаршахын тэндэ боложо байхада, хүнүүд тулгуураар тэдэнийе сэхэлдэг юм ха. Харин намарай сагай ерэхэдэ, тэрэ багаарнь моритой хүнэй ябахын аргагүй болошодог байна. Юундэб гэхэдэ, эдэсшэшэһэн алим жэмэс моринойн туруунда гэшхэгдэхэдэ туюун* боложо зобоодог юм ха. Зүгөөр... ёо-хо-хо... сартоул зон тийхэдэ хайхан жэмэсэй архи уудаг байгаа. Манай дайдые булимтаран абаһан монголшууд һүүлдэнь сартоулнуудые дуряжа гоё хубсаһа үмдэдэг болоо, хайхан урлал, соёл, эрдэм ухаагааншь хүгжөөгөө. Тийгэжэ үбгэ эсэгэмни угсаатанһаа дуулаһанаа хөөрөжэ байгша хэн. Тээд хаана байһан, аяар тэрэ холын Наян-Наваа нютаг, Хиваа орон гээшэб? Хэн тэрэнийе хаража үзэһэн юм? Али магад, таанад үзэхэ байгаа юм гүт? Мэдэхгүй дөө, мэдэхгүй, жаргалай орон гээшэ үнэн дээрээ бии юм гү? Хаана юм: эндэ гү, тэндэ гү... Ёо-ох, хара торгууд, юундэ тээд тэрэ баруунай баруун зүгруу нүүжэ ошоод байнаб? Наян-Наваада... али Заян-Наваа гээшэдэ хүрэшөөд, жаргалаа үзэжэ байнад гэжэ гү? – гэжэ байжа, газар шагаашаһан зандаа үбгэжөөл дуугаржал һууна. Дэлбэгыгэ нюрга талаһаань харахада, хэзээ заяандахи шүрбэһэлиг шамбай бэснь мүнөө хатажа эхилшэнхэй аад, арбан гурбан-дүрбэн наһандаа ябаһан хүбүүнэй бэе марьяс һануулха юм. Шүлгэшье юумэ дуугарбагүй. Ихэдээд үбгэжөөл зугаагаа дүүргэбэ ха гэжэ һанажа байтарнь, тэрэнь дахинаа аалихан хөөрөөгөө үргэлжэлүүлбэ:

---

*мориной туруунда сугларшаһан няалдангир бог хог

– Ё-ох дөө... Үни холодо Чингис хаанай Сартоул гүрэн руу дайгаар ороходонь, манайхид урдахаань аргагүй ехэ тэмсэл үүсхэһэн хабди. Тиигээгүй юм хаа, магад, булта амгалан мэндэ үлэхэшье байгаа. Монголой ехэ хаан монголшуудые хайнаар, дайгүйгөөр угтаһан арад зониие тоножо хюдангүй, хэрэм хотонуудынь эмдэжэ галдангүй орхидог байһан юм гэлсэгшэ. Харин тиихэдэ, манайхидай тэрэ ехэ алдууһаань боложо, али зүбшье монголшуудай урдаһаа тэмсэһэн байгаа юм гү, бү мэдэе, сартоул сэрэгшэд булимтаржа ороһон дайсадтаа бута сохюулжа, барандаа хюдуулжа халахаһаан байха, арад зон, гэр бүлөөрөө аймшагтай ехэ аюул үзэһэн байна. Сартоулай ниислэл Үргэнчэ хото үхээрээр дүүрэжэ, хотын гудамжа шуһаар урдаһан; монголшууд шуһа нюжөөр худхалдаһан эд зөөриисень абахаяа жэрхэжэ, Амуу мүрэнэй хаалтые сүмэ сохижо, бултыень үерэй уһанда урадхуулаа ха. Монгол зэрлиг сэрэгшэд газар дайдыемнай үнэһэн тоборог болгоо, элдэб гоё хайхан байшангууд, хэрэм хоройнуудые бута сохижо һандаргаагаа, тэдэндэ хэрэггүй, туһа хүргэжэ шадахагүй, үлүү үргэ аматан болохо үлбэр үбшэн зон, үбгэд хүгшэдые гам хайрагүйгөөр алаа, басагад эхэнэрнүүдые хүсөөр эдлээ, үсөөхэн тоото үлэһэн зонийн газар дээгүүр таража үгы болоо. Тэдэндэ хэрэгтэй, туһатай болохо байха эрдэмтэд, алташа-мүнгэшэ дархашуул, урашуул, адууһа малыень харууһалжа байха үхибүүд, залуу басагад, бэрээдүүд гээд лэ амиды орхигдоо юм ха. Монголшууд багашуул хүүхэд, хүбүүдые, ехэнхидэе нарай нялха үхибүүдые дуратайгаар өөһэдтөө абажа, олоорын зүүн зүг руу ябуулдаг байгаа, – ерээдүйн сагта өөһэдынгөө тоо олошоруулха гэжэ. Тиигэбэшье, ухаа орошоһон, томо болошоһон хүбүүдые (ерээдүйн сагта дайсаднай болохо гэжэ тухайсахадаа), Хиваа дайдаар хэрэглэдэг сартоул тэргын мөөрэй тэнхлэгэй* үндэрөөр хэмжэжэ, тэрэһээ набтар багашуулыень богоол болгожо орхижо, үндэрнүүдыень аханар эсэгэнэртэнь адли тооложо, тэрэ зуурандань тахир һэлмээрээ сабшажа аладаг байһан. Яаһан хэрзэгы, муухай амитад гээшэб... Тиихэ багта, тэрэ сагуудта энээн руу намнуулжа асарагдаһан нэгэ хүбүүн – манай зээрдэ азаргын угтан байһан хүн – оройдохоноо 12-13 наһандаа ябаһан ха. Яахыншье аргагүй, тэрээхэн хүбүүмнай тэргын мөөрэй тэнхлэгэй үндэр-набтарай хэмжээн-

---

*тэргын гол

дэ оробол гээшэ. Гай боложо, толгойнь орой хурга үлүүтэйхэн дээшээ бултайжа байгаа. Ёо-хо-хоо... Хэмжээ тааралга гаргадаг хүнэйн «алаха» гэжэ дуугархатайнь зэргэ, хүбэлгэн һонор манай хүбүүн энгэр сээжэһээ зандан модоор бүтээгдэһэн гоё гэгшын элжэгэниие харуулжархиба гээшэ. Гайхаһан монголшуудай «энэ хэнэй бүтээл бэ?» гэжэ һурахадань, «мини, өөрымни» гэхэн хаш. Хүбүүе дахуулжа ехэ тушаалтан жанжада абаашаба. Ехэ жанжа хүбүүнэй бүтээлые хараад үнэншэбэгүй. «Элжэгэн гээшэ манай нютагта тоогдодоггүй, тулюур амитадай тоодо ородог юм. Хэрэггүй, харин гурбан хоног соо хурдан хатарша гү, али халхинтай урилдажа ябаһан һайхан хүлэг мори бүтээгээд асараа хаашни...» – гэжэ сэрэгэй дарга хөөрөөгөө дүүргэнгүй, нам тээшэ һэлмэдэ сабшуулшаһан аймшагтай ехэ шархатай нюураа шадага улан болгоод, энэсгээ һэн, – гэжэ угсаатан хүбүүмнэй бүри һүүлдэнь, һаһатай болоһон хойноошые оло дахин дурсадаг байһан гэгшэ. Ехэл айжа абаһан байгаа ха. Хүбүүн гурбан үдэр амарангүй модо хиилэжэ, дахинаа ехэ жанжын урда һалганан байжа зогсоо гээшэ. Хиилэхэн мориень шэнжэлжэ байһан жанжа гэнтэ: «А-а, ши гэжэ, сартоулнуудай сатагар садаа хадаал садаа, иихэдээ намда монгол мори бэшэ, өөһэдынгөө ута шодогор бэстэй, ута хүлнүүдтэй мори бүтээжэ бэлэглэхээ һанаба гүш? Хэрэггүй энэшни! Таанадай морид хэдыш хурдан һаа, оодохон зайда гүйгөөд һалашадаг, уухилшадаг. Харин набтар, оодон хүлнүүдтэйшые һаа, эсэхэ сусаха гээшые мэдэхэгүй монгол сүлхэ моридһоо һайн морид дэлхэй дээрэ үгы юм гэжэ мэдээрэйш!» – гэжэ хашхаржа, модон моринойнь хүлнүүдые хоёр тээшэнь хуулажа хаяһан гэдэг. Хүбүүхэнэй һалааб гэжэ һанажа байтар, нэгэ нүдөө аниишаһан сухалтай жанжа байтараа номгоржо, талаан бэлигтэй хүбүүе бэшэ ехэшүүл дархашуултай хамта зүүн зүг руу ябуулаа һэн ха. Һүүлдэнь монгол руу ябуулагдаһан сартоулнууд сооһоо олон дархашуул гараһан юм гэгшэ. Манай энэ алтан хайрсагыешые хоёр зуугаад жэлэй саана намда элинсэг хулинсаг болохо Урзай дархан бүтээһэн байна. Эдэ мэтэ угсаатан дархашуулнай һаһа барахынгаа урда хүбүүндэ: «Хуушанай дархан нэрысм хухалангүй саашадаа ябаарай, сартоул угтан зоноо үсын үедэ суурхуулжа байгаарай» гэжэ захидаг байһан гэгшэ, – гэжэ Дэлбэг зугаагаа дүүргэбэ.

Тэрэнэй хооһоршоһон аягаа Шүлгэдэ харбайхадань, дахинаа үбгэжөөлдэ һабаһаа айраг удхажа үгэбэ. Удаан хөөрөөнһөө эсэшэһэн Дэлбэг яаралгүй, амаа тамшаажа байжа, ундаа харяана.

Энэ удаагуур Шүлгэшье сугтаа айраг уулсажа, нилээд шэмээгүй һуһанаа:

– Зээрдэ азаргын сартоулинууд... Шара азаргын сартоулинууд... Би урда тээнэ «сартуул» гэжэл дуулажал байһамби, харин тиихэдэ та мүнөө «сартоул» гэнэт, тээд али үгэнэ зүб юм? Хаанаһаа иимэ һонин нэрэтэй угтан зон гээшэбибди, гайхадагби? Намдаа ойлгуулжа, хэлэжэ үгэхэ байгаат даа. Тиихэдэ үшөө нэгэ һонин... юун гээд хэлэлтэйб... энсэдэтэйшье шэнги... үндэр хамартад тухай дуулаа һэм. Юундэ, хаанаһаа энээн тухай мэдэнэбиб гэхэдэ, хамараарни зон һонирхоод һаладаггүй. «Энэ болотороо нюур шарайгаарааш угаа алдаагүй зандаа ябаһан хүн гээшэ шиил байнаш. Одоо гэжэ, хамаршни, мэрхэгэрһээ мэрхэгэр, «сартуул хамар» гээд зон намайе наадалдаг болошонхой. Заримдаа зоболонтой болошодог», – гэжэ дуугархадаа, Шүлгэ жабжынгаа захаар мууханаар энсэхэдээд абана. Тэрэнэй хэлэһэн һүүлшын үгэнүүдые дуулаагүй юумэдэл, Дэлбэг:

– Тиимэ. Зээрдэ ба шара азаргын нэрэнүүдые зүүжэ ябаһан сартоул изагууртамди. Манайхид мүнөө бултааран шахуу «сартуул» гэлдэдэг болошонхой агша, харин би үбгэ эсэгийнгээ хэлэжэ байгшаарнь «сартоул» гээд лэ дуугаржа байдагби. Энэнэ лэ зүйтэй байха гэжэ һанагшаб, – гэбэ.

– Тиигээ һаа бишье энээнһээ хойшо «сартоул» гэдэг болохоб.

Үбгэжөөл Шүлгэ тээжэ халта харахадал гэбэ.

– Болоо гээшэ тиихэдээ. Ёох-хо-хо... тэрэ холо үе сагта сартоул зон гээшэ гүйдэлэй гоё һайхан моридые олоор баридаг, андалдадаг, худалдадаг, тиимэ үүлтэрэй моридай түлөө тэндэхи баяшуул-хаашуулынь гэжэ алта мүнгээс абдар ханзааршье хаяжа байдаг байһан юм гэгшэ. Хө-өрхэй, мүнөө болоходо, хаана, хэзээнэ байһан тэрэ һайхан сартоул орон бэ-э. Зай гэжэ, эндэмнай ута унжагай зугаа боложо байна гү? Шүлгэ, хүбүүмни, шимни иихэдээд ябахаар боложо байна бэшэ гүш? – Газарһаа нюдөө холодуулаагүй айраг һоросогоожо һуһан үбгэжөөл энэ удаагуур толгойгоо үргэжэ, шэхээ Шүлгэ тээшээ табиха юм.

– Дэлбэг баатар... аха захатан, ханаагаа намда бү зобогты, битнай юу хэхэ, яаха байхаяа өөрөө хуу ойлгожо, мэдэжэ байнам. Мүнөө дээрээ сүлөөтэйб, Үнжэдые хүлээхээрээл хүлээхэ болоноб. Тиыхын хажуугаар, манайхидай хойноһоо хэд-юуд, хэды зон, хэзээ сагта эндэлхээ намнажа ошохоо байнаб гэжэ мэдээд-дуулаад ябахаа хананам. Дэлбэг баатар, та миниингээ табижа байһан асуудалда харюу үгыг даа, гуйнаб танингаа. Дан лэ хаа һонин хөөрэлдөөн эндэмнай мүнөө боложо байна. Хэн, хэзээнэ намда дахинаа иимэ һонин зугаа зугаалжа үгэхэб?

– Яаралгүйб гэнэ гүш? Тээд өөрөө аймшагтай энэ хэрэг, ябадалаа хайса мэдээд, ухаамжалаад байгаа юм бээш, би шамда этигэнэб. Байз... юун, ямар зугаа, хөөрэлдөөн бэлэй? Аа, тиимэ, тиигээ хадаа, шагныш даа саашань...

Өөрынгөө хөөрөөндэ дашууршаһан үбгэжөөл дахинаа дуратайгаар хөөрөөгөө үргэлжэлүүлбэ:

– Иимэ нэгэ домог, түүхэ мэдэхэб, үбгэ эсэгэмни хөөрэгшэ һэн. Шагнахал болоо гүбши тээд... Баруунай холын зүгтэхи долоон ехэ мүрнүүдэй хоорондо һалбаржа байгаа, бидэнэй тугаарай дурсааша үзэсхэлэнтэ хайхан, үргэн уужам Хиваа дайдын нэгэ заха буландань зэргэлээ хоёр томо уула гэгээн сагаан үдэрһөө байха, һүнийн одо мүшэдэй доромье сагаан сахюур шулуугаар яларжа, толотожо байдаг юм ха. Тиимэһээнэ лэ тэндэхи зон Сарата уула гэжэ эдэ хадануудаа дулаанаар дурсажа байдаг юм гэгшэ. Хадын хаяа хадхажа һууһан зонииныһе сартуулнууд гэжэ нэрлэнхэн. Эдэ гайхамшагта гоё хадын хаяада тэрэ үни холо сагта нэгэ баян бардам хаан ажаһууһан гэбы. Хаан хүгшэрхэдөө зөөриёо, баялиг газараа хоёр хүбүүдтээ хубаажа үгэбэ. Энээхэн үедэ гү, һүүлдэнэ һэн гү, орон нотаг руунь дайсад нэбтэрэн орожо, зээрдэ ба шара азаргануудые унаһан хаанай хоёр хүбүүд хоёр хушуу сэрэгшэдээ хойноо дахуулжа, дайсадайнгаа урдаһаа ошобо ха. Хө-өрхэйнэ, тэрэ ехэ шухата дайн байлдаанда хаанай ехэ хүбүүнэй алуулжа унахада, унажа ябаһан, эзэндээ үнэн сэхэ, ондоо хэнийнш нюргандаа һуулгажа үзөөгүй хайханһаа хайхан, үндэр томо зээрдэ азарга дахинаа хэнэйһе гарта орожо үгэнгүй, зэрлиг тооной боложо, мандажа байгаа үглөөнэй хайхан улаан наранаар гү, үгы хаа, унтаржа байгаа үдэһын һэрюун сагта али нэгэ хадын шанха оройһоо оршон тойронхи дайдын онсотой шангаар доһолторнь

олон үдэр хүни удаагуур инсагаалжа, эзэнээ үгылжэ байһанаа, һүүлэй һүүлдэ, шууяатай аадар бороогой һүүлээрхи алтан үнгэтэ холонгын гэшхүүр дамжа дамжаһаар хүхэ мүнхэ тэнгэри өөдэ дэгдэн гарашан юм ха. Тиихэдэнь, шара азарга унажа ябаһан дүү хүбүүнийнь хоёр хушуу сэрэгшэдэйнгээ удамаршань боложо, дайсадаа дараад, даагаа һүүлдээд гэртээ бусаһан. Тэрэ саһаа эхилжэ хаанай ехэ хүбүүнэй зээрдэ азарга тэнгэрийн морин – бурханай морин – гүүлэжэ, мүн албатан зонииньшье зээрдэ азаргын сартоул угтан гүүлэдэг болобо. Сагай саашаа ошохо тума, хүзэгшэ зон зээрдэ мори унажа, шабхуурдажа ябахаһаа байха, юрэдөөл улаан-зээрдэ зүһэ, үнгэ гээшые хорюултай, сээртэй болгожо, «манай яһатан зон үсын үедэ, хэтэ мүнхэдөө зээрдэ мори унахагүй, улаан эмээл тохохогүй, улаан шуһа эдихэгүй» гэхэн бүри шанга жама, журамшье абаһан юм ха.

– Аа, тиимэ юм һэн бы, хайн мэдэжэ, ойлгожо абабалби. Ямар һонин домог, түүхэ гээшэб! – гэжэ Шүлгэ эндэ үгэ табилсаба.

– Тиимэ, тииһэн. Түрэл хайхан орон нютагаа орхижо, баалалтын замаар монголой дайда руу ерэхэншье һаа, манай зээрдэ азаргын сартоулнууд, тиихэдэ, эндэ ерэхэнһээ хойшо маанадһаа таһаржа эхилжэ байһан уряанхан ба дэрбэтэн угтан гээд, һаяын саг болотор шуһа эдидэггүй зандаа байһан лэ даа. Һонинийнь гэхэдэ, шара азаргатынхидта энэ ёһо хорюултай бэшэ байһан. Хөөрхэйнь гэжэ, үбгэ эсэгэмни бэрхэ үльгэршэн, домогшон байһан юм. Энэ мэтэшэлэн, үшөөшье олон ондоо һонин зугаа маанадтаа хөөрөжэ байгша һэн. Харин бидэ гэхэдэ мүнөө, даншье һаа ехээр монгол абари занда орошонхой хабди. Тээд яаха болонобибди, ерэхэн саһаамнай хойшо хэдэн зуун жэл үнгэршэбэ хаяа? Үни саг дө-ө. Мүнөө болоходо, ёо-ёх гэжэ... юу хэлэхэбши, ямар юумээ дурдахабши... хаана байһан тэдэ гоё ута хүзүү, бэе, хүлнүүдтэй сартоул морид бэ? Монгол набтар мори унажархёод тала дүүрэн харайлгалдахаһаа бэшэ... – Һүүлшын үгэнүүдые дуугархадаа, Дэлбэг бүхэли үдэшын туршада түрүшынхисэ нэгэ мууханаар энсэхэдэл гэбэ. – Зан абари, жама ёһоо хуу барандань алдажа эхилэнхэйбди. Зээрдэ моришье унажа, улаан шуһаншье эдидэг болошонхойбди. Һаяхан болотор шахуу энэ гуримаа алдангүй ябаһан һүүлшын хүн гэхэдэ – элшэн сайднай байһан аад, энэшье хүмнай ёһоо алдажа

эхилэнхэй бэшэ гү? Мүнөө болоходо, гансахан лэ Цоодой бөө, шажан мүргэлэйнгөө талаар сэхэ зиндаа эзэлжэ ябаһан хүн хадаа, маанадайнгаа иимэрхүү ябадалыс буруушаажэ, торосолдожо, шадаал хаа, урданайнгаа ёһо гуримыс бү алдаһайбди гэжэ ханаата боложо ябадаг хүн лэ даа. Тэрээнһээ боложо, шара азаргын угтан хүн байгаад, шуһа эдихэгүй байха гэжэ, а? Аха дүүнэр нэгэ угтан зомди гэхээ ханана гээшэ гү?

– Дэлбэг баатар, одо-ол мүнөө намдатнай юумэн баран ойлгосотой боложо эхилбэ. Үнэхөөрөө, гайтай һонин юумэ мэдэжэ абабалби!.. Та намайгаа мүнөө анхаржа, хайса шагнагты даа, би тандаа нэгэ һонин зугаа хөөрэлхүү... сохом танайнгаа дуулаагүй, мэдээгүй байһан ушар... Аһаа, харагты даа... минии мүнөө ойлгожо байхадам, та гансаарханаа манайхидыс холын харгыда үдэшэжэ гэрһээ гараагүйт, тиимэһээ маанадайнгаа хоёр сэхэ ахатан болохо зон – Хүлэгэ гуай Цоодой бөө хоёрой эндэһээ гаража ошоходоо зээрдэ, шара азарга моридыс унажа ошоһыень мэдэнгүй үлэшэһэн байгаа хат? Тээд, юундэб?! Хүлэгэ гуайн һүүлэй үедэ зээрдэ азаргыс өөрөө һургажа, унажа ябадаг болоһыень бидэ хаража, гайхажэ байгша һэмди, харин Цоодой бөө... гайхалтай! Ябахынгаа зүг урдахана, хаанаһааншьёб гэнтэ шара азарга дээрэ мордошонхой һуужа һууба гээшэ! О-оо, юундэб тээд? Дэлбэг баатар, а?! Ойлгожо байна гээшэ гүт?

– Ёо-хо-хоо, юугээ хэлэжэ байна гээшэбши, шимни ихэдээ?! Мэдээ, дуулаагүй байгаалби. Ямар һонин юумэ намдаа дуулгабаш? Хари гэжэ, би таанадайнгаа эндэһээ мордоходо... таанадай гэжэш даа, шамайгааһ эндэ үлэшэһыень мэдээгүй байгаа ха юмбиб. Манайхидай ябалганай болоходо би гэрһээш гараагүй һэм, сэдхэлни хүмэринхэй зандаа байгаа, аргагүй. Хүлэгын зээрдэ азарга унадаг болоһыень мэдээл юм һэн бээбэ, харин... Цоодой, заарин бөө... шара азарга унажа ошобо гэжэ гү? Һонин дөө, сэхэ һонин лэ... Тиихэдээ тэдэ хоёрнай үнинэй өөһэд хоорондоо хөөрэлдэнхэй, иимэ нэгэ шийдхэбэри абанхай байгаа гэжэ гү? Ондоо юушгэб.

– Тон зүб. Зондоо мэдүүлэнгүйгөөр, үнинэй нэгэ иимэ шийдхэбэри абаһан байгаа. Танай мүнөө намда хөөрэжэ байгаа, алдагдашоод байһан угайнгаа заншалыс һөөргэнь һэргээхээ ханаа гэжэ гү? – Шүлгэ мүнөө дан лэ хаа хүлгэшэнхэй дуугарна.

– Ёх-хоо, магадгүй, магадгүй. Сартоул баян хаанай бардам

шанга хоёр хүбүүд ямар нэгэн холын харгыда гарахадаа, али дайн байлдаанда мордоходоо гү, тэдэ хайхан морины унажа ошодог байһан гэжэ домог соо хэлэгдэһэн байгша. Манайхин мүнөө... магадгүй, хэдэн зуун жэлэй саана монголшуудта иишэ намнуулжа ерэнһээ хойшо түрүүшынхисэ хуури байдалаа хэлгэжэ, баруун хойто зүг барижа ошобо гэшэ. Нүүлдэнь, хэн мэдэбэ, үшөө саашаа... сартоул нютаг хүрэтэрөө нүүжэ яба-шахадаан болохо лэ, ө-ө, Шүлгэ? Ёо-х, шимни намдаа ямар ехэ һонин дуулгаба гэшэбшэ. Халагни халаг, хайран үгэлһэн наһамни... Нэгэ бага залуу хаа, заатагүй таанадтайгаа сугтаа ябалсаха нэм... Мүнөө манайхид Байгал далай багаар хуури-жахаа ошобо хаяа? Аһаа гэжэ, баһалтагүй, яһала холохон газар байха дөө. Би тэрэ хүрэтэр ошожо үзөө нэм даа... Маанадай эмээл морёор харайлгалдажа ябахада бараг лэ байһан юм бээ, харин мүнөө ашаатай морин тэргээр, тэмээн хамбытай, жаахан үхибүүд, һамгадтай ябахада холохон лэ харгы байха. Ёо-ох, тээд, хара торгууд бүри холо зайда ябашоод байна ха юм. Манайхид шэнги зон нүүжэ ябаа бэшэ гү? Тээд яагаашьегүйл...

– Зүб даа, Дэлбэг баатар. Ехэ һонин хөөрэлдөөн боложо байна эндэмнай. Үнэхөөрөө, үнэн дээрээ, Хиваа дайдын сартоулнууд үнгын жэмэс, ногоон ургамал гэшыс ехээр хэрэглэжэ, мяха муу эдижэ, шуһа гэшыс мэдэхэшьегүй зон байгаа аалам? Манайхидай тэрэ дайда хүрэтэр ошоошьегүй хаань, магад, би... энэ наһандаа, нэгэ дахиншье хаа, элинсэг хулинсагайнгаа холын буусыс эрьжэ ерэхэдээ болохолби, а, Дэлбэг баатар?!

– Сартоул орон нютагай дэлхэйн нурганһаа үгы боло-шоодшье байхада, тэрэ багаархи дайдаар һөөргөө зоной ажа-байдал һайжаржа эхилэнхэй юм гэлсэгшэ... Ёо-х дөө, һаянай гансахан гашуудалда баригдашоод байһан би мүнөө шамтай-гаа бүхэлийн үдэшэ зугаалжа, нэгэ һайниис үзэбэ, дуулаба гэшэб. Хө-өрхэйн... болоо болоо, һайнши даа нютагайм хүбүүн. Тээд саашадаа... – Үбгэжөөл һөөргөө дуугай болошобо.

Шүлгэ мүнөө, өөрөөшье мэдэнгүй, үүдэн тээшэ хараашал-жа байһанаа ойлгобо. Тэрэнэй досоохиис тааһан мэтэ:

– Зай гэжэ, ябажа үзэ дөө шимни, һаруул болошобо, иигэд гээд наран гарахань. Шимни, бидэ хэд, ямар угтан зонуудбди гэжэ һайн хадужа абаба гүш? Үбгэ эсэгымни хэлээшээр, бидэ Хиваа гүрэнэй Үргэнчэ хотын Шитэй Хоромчи гэжэ үндэр нэрэ

солотой хүнэй уг дамжажа ябаһан зон байхабди. Иигэжэ һайса хадужа аба, яажа мэдэхэб, нараншни эртэ, наһаншни ута байна гэшэ. Баһа халагынь гэхэдэ, мүнөө болоһон хойно энэмнэй хэршье хүн зондоо хүндэтэй уг изагуур юм дө-ө. Али халажа, дууһажа байһан сартоул угтан зон юм гүбди? – Дэлбэг урданайхидаал адли дорьбогүй, намдууханаар дуугаржа байһанаа, байд гэн, нэгэ ондоохоноор, шангаханаар дуугаржа эхилшэбэ. – Шүлгэ, шагна намайе, анхаралтайгаар. Намда нэгэ гуйлта байна, сэх гуйлта. Нютагай хүн нютагайнгаа хүндэ гэжэ, наһаяа эдihэн, үтэлhэн үбгэн залуу наһатанда гэжэ ханданаб, тиимэхээ шагна! Ши Бидэрэй нуурһаа наашаа бусахадаа заатагүй энээгүүр дайраад гараха ёһотойш, ойлгоно гүш, халташье хаа, заатагүй! Ёо-хо... нэгэ хэрэг байха, сэх хэрэг...

– Тсэд юундэ нютагаараа дайрангүй ябаба гэшэбиб? Ямаршье шалтагаан, юунэйшье боложо байгаа наань, дайраад гарахалби. Саашаа ябаха харгымнай энэл багаараа ха юм.

– Ёх-оо дөө, залуу нүхэр, тиигэжэ хэлэхээ бү яара. Юунэй урдашни хүлсэжэ байһыень яажа уридшалан таахабши. Ехэ хүлгөөн дахинаа энэ дайдаарнай эхилшэбэ хаяа. Тиибэ яабашье, Шүлгэ, нэгэ аргын оложо, заатагүй намайа эрьсэжэ үзөөрэй, зөө? – Дэлбэг һөөргөө гунигта абтажа, Шүлгын урдаһаань сиилэшэһэн нюдөөрөө сэхэ хаража, халганаһан зүүн гараа үбдэг дээрэн табиба.

– Бусалһанһаа ама хүрэхэ, бууралһаа үрээл дуулаха гэлсэгшэ гүбэ? Тиимэхээ үнэн зүрхэнһөө үрэхээ һананаб шамдаа, хадужа аба. Энэхэн, үнэн тоборог болошоод байһан нютагтаа үрөөһэн бөөрэ, бөөрийн боро хара шулуун мэтэ боложо үлэшөөд байһан үбгэжөөлэй үрээлые шагна. Монголой үргэн Хара талаар үнинэй суурхаһан Дэлбэг баатарай һүүлшын үгэнүүдые дуула! Үрээһэнб, хожомоо намайе иигэжэ нэгэ үрээгээ һэн гэжэ һанажа, дурсажа ябаха байхаш... Ёо-ох дөө... бай, бай, хүлсэд гэ, намайгаа бү тогтоо, шагна. Би үнинэй мэдэгшэб, шамаар омогорхожо байгшаб, ши ухаансар, солбон шуран, шадалтайшье хүбүүнши, байтараа баатар нэрэ зүүжэ ябахадааш болохош. Тиигээ хаа, үндэр нэрээ һанажа, зонойнгоо түрүү зэргэдэ ябалсаарай, зээрдэ, шара азаргын сартоул угсаатанайнгаа түлөө ами наһаяа бү гамнаарай! Тиигээ хаа, зондоо хүндэтэй ябахаш, нэрээ мүнхэлхэш. Энээнһээ сэх жаргал, соло, үн-

дэр нэрэ гээшэ эрэ хүндэ олдхогүй байха. Олзо мүнгэндэ бү обтоорой, бүдүүлэг зан хэзээдэш гаргажа бү ябаарай. Үнжэд-тээ олон үхибүүтэй боложо, үнэр баян, үлзы жаргалантай хуугаарай! Ёох-өө, баяртай! Баяртай! Харгы замдаа хайн ябаарай, урдашни олон олон үндэр дабаанууд хүлээнэ... Ёо-х-хоо...

Үбгэжөөл богонихон хүдэһэн дэгэлэйнгээ шагтануудыг тайлажа, бүһэнһөө нютагайн эрэшүүлэй атаархажа байдаг, заанай хоёогоор бүтээгдэһэн барюултай ута мүнгэн хутагаа гаргажа:

– Бари энээхэниис, Дэлбэг баатарай гарһаань абahan бэлэг-ни гэжэ ханажа ябаарай. Намда энэ хутагын хэрэгын дүүрбэ хаяа. Яаж мэдэхэб, гэнтэ хэрэггүй зоной гарта орожо байха һэн гү, шамдаа бэлэг болгон барюулжархихадамни, өөрымни досоо дулаан байха, – гэбэ.

Шүлгэ бэлэгһэнь арсабагүй. Гэр соо харуул боложо байхада, Дэлбэгэй гунигтай уһалиг нюдые тэрэ элихэн хараба. Хоюулан газашаа гараба. Зүүн наруули хадын зүг дээхэнүүр үглөөнэй шад улаан наранай мандахань үзэгдэнэ. Хоёр эрэшүүл халуунаар тэбэрилдэжэ тарабад.

Шүлгэ тэрэ багаарханаа эмээлтээс эдсэлжэ үнжэһэн мориндоо мордожо, һөөргөө Бидэрэй нуур тээшэ харайлгажа ошобо.

* * *

Шүлгэ һэргэлэн ябажа, уржадар хоорондонь үнгэргэһэн шугыдаа ерэжэ тогтобо. Харанхы болоходо, Үнжэдтэйгөө хэлсэһэнэйнгөө ёһоор, баруун хадын үбэртэ түүдэг носообо. Галайнгаа хайн носохын хүлэжэ, тээ саанаханахи жалгада хоргодожо хууһанаа, дахинаа түүдэгтээ аргал, тонтоогоол нэмэжэрхёод, һөөргөө хойто зүгэй шугы руу ошожо хорообо. Сагай ошожо, хүнийн хахадһаа үнгэржэ эхилхэдэ: «Үнжэд удааржа байна, түүдэг обёороогүй гэжэ гү, али ондоо шалтагаан гү?» – гэжэ Шүлгын ханаагаа зобожо байхада, урда зүгһөө мориной аалихан шогшоһон шэмээ дуудашаба.

Нарын толондо хойноо мори хүтэлһэн моритой хүнэй дүтэлжэ ябахата, сохом Үнжэд гэжэ тухайсахадаа, айлгахагүй гэжэ, нэгэ удаагуур уули шубуундал хүхиржэрхёод, шугыһаа гаража, голой зөөлэн харгы дээрэ нүхэрөө угтажа зогсобо. Хүлгэшэһэн хоёр ханинар уулзажа, тэрэ дороо харгыгаа үргэлжэлүүлбэд.

Тиихэ зуурандаа ханаагаа сэхэ зобошохон Үнжэдөө Шүлгэ шадахысаа номгоруулхаа оролдохо юм.

Баруун хадынгаа үбэртэ түүдэгэй ашаахыень Үнжэдэй тэрэ дороо обёороошье хаань, түхсэрэлгэнь тиимэ бэлэн бэшэ байшоо. Золхын сэрэгшэдтээ үзэгдэнхөөнь хойшо отог соонь хүлгөөтэй зандаа, хүн зон нэргэлэн. Иимэ сагта, Үнжэдэй нэмээхэн түхсэрэлгэдэ, тэдээнэйдэ үнинэй ажаллажа байһан наһажаал хонишон үбгэнэй туһалалсажа, мори унаагынь бэлдэлсээгүй хаань, үшөө юун болохо нэм, бү мэдэе. Золхо Хайлоостоһоо бусахадаа, Дэльдин баянайда орожо сартуулнуудай бодхуултажа ошоһон тухай хөөрэнхэн, хаяар хадаг табихаая ерэхэ тухайгаа мэдүүлхэн байшаба. Ябахынгаа тэндэ Үнжэдтэй газар уулзашахадаа: «Үнжэд, ши бидэ хоёрой хамтарха саг одоо ербэ. Шамаар һамга хэхэ ханаатай байһан сартуул Шүлгэшни шамаяа хаяад оро сараагүй тэрьсэжэ ошобо. Үнэн дээрээ үгытэй хүнэй ябадал иимэл байхал даа. Бидэ үглөөдэртөө түшэмэл хаандаа урбагшадай хойноһоонь эрыюулжэ ошохомнай. Хүсэхэдөө, эрэшүүлыень тэндэнь толгойн саазада хүртөөхэбди, бэшыншарай нүсэгөөр шабхуурдажа һөөргөн асархабди. Үнжэд, нээрээһээ гэжэ, үнэн дээрээ Шүлгэшни ахир эрэ байһанаа харуулба. Найн дураараа минингээ һамган болын даа, жаргалтай һуухабди. Торгон соо бамбалзажа, тоһон соо умбажа байхаб гэжэ мэдэжэ байгаарай», – гэжэ байжа дуугараад, яаралтайгаар урагшаа харайлгажа ябаһан байба.

Шүлгэ Үнжэд хоёршы мүн яаралтайгаар ябажа, Нарин гол өөдэ ошобо. Хайлоостодо дүтэлхэдэнь һүлэмхи утаа уняарай үнэрһөө ондоо юумэн үгы, хон жэн. Гансал Дэлбэг үбгэжөөлэй борохон эшэгы гэр газар дээрэхэнэ борбойжо харагдаха юм. Тээд тэндэшы мүнөө хон жэн хэбэртэй. Ондоо болошохон юумэнийнь гэхэдэ, үбгэжөөлэй гэрын хабтагай аргалаар хүрээлээтэй. Юундэ? Хүнэй гайхахаар. Шүлгэ морин дээрэһээ Дэлбэгы ооглобо. Тээд досоонь абья аниргүй. Шүлгэ моринһоо буужа үүдэрнь шагаахадаа, залд гэжэ абаба. Малгайгаа абажа, удаан зогсоһонойнгоо удаагуур, тээ хажуудаханань, морин дээрээ һуужа байһан Үнжэдтэ хандажа:

– Эндэ буруу юумэн болоо. Ши ябажа бай, би шамайе хүсэхэб. Харана гүш, хойшоо зубһан энэ үргэн хүндые? Энэхэнүүрээ үгсэжэ, тэрү-ү тэрэ харагдажа байгаа ой тээшэ

ошохобди. Баян-Улаан гэжэ нэрэтэй хада юм. Ойн заха хүрэтэр шамайе хүсөөгүй хаам, тэндээ хүлэжэ байгаарай, – гэбэ.

Үнжэд Шүлгые ойлгожо, дуугай саашалба, харин нүхэрын морёо найгашаһан сэргэдэ абаашажа уяба.

...Цагаан-Чулуута тээшээ гарнуудаа хабсаргажа наман-шалһанайнгаа удаагуур, Шүлгэ гэртэ оробо. Эндэ юумэн урид-шалан түхээрэгдэнхэй. Нууһан зандаа байһан гэрэй эзэнэй урдахи табхансаг дээрэ тэбшэ соо эдэе хоол табяатай, мүнгэн сүгсэ соо унгаршаһан санзай үзэгдэнэ. Доронь аргал, адха хуурай ногоон. Бэсынь тойрожо мүн лэ аргал обоолоотой. Ойлгосотой болобо: хэтэ сахюур сохижо гал аһаахал хэрэгтэй. Жадын үзүүртэ бэсэ сүмэ хадхажа хорооһон Дэлбэг баатарай ноур шарайда зоболонгой нэгэшье тэмдэг үгы. «Намда һүүлшынгээ гэрээд үгэнүүдые хэлэжэ байхадаа, иигэжэ бэсэ хороохоб гэжэ мэдэжэ байгаалтай? – гэжэ Шүлгэ бодоно. – Баатар хүн хадаал баатар, баатарай үхэлөөр үхэбэ гэшшэ». Шүлгэ үбгэжөөлэй нюдыень аниулба. Үшөө энэ хүнэй һүүлшын захяас дүүргэхэнь хэрэгтэй.

...Юун байха һэм, хуурай ногоо дахажа аһаһан гал тэрэ зуурандаа багахан гэрые утаагаар дүүргэжэрхибэ. Шүлгэ газашаа гарахынгаа тэндэ, үүдэнэй хажууда байһан туламтай эдэе хоол обёорбо. Дахинаа Дэлбэг баатарай хэлээшые һанажа, өөһэдөө ашаа ехэтэйгээ мэдэжэшье байгаа һаа, үбгэжөөлые хайрлахадаа, али хүндэлхэдөө гү, тэдээндэ гэжэ зорюута орхигдоод байһан хоёр туулмаг ашааснь абаад гараба. Дахинаа гэр тээшэ харахаа зүрхэ алдажа, түргэн мориндоо мордожо, хойшоо хатаргашаба.

...Баян-Улаанай шэлэнхээ Шүлгэ Үнжэд хоёр орон нютагаа, Хара талаая гунигай нюдөөр харанад. Монголой газар дайдын барагдахагүй ехэшье хаань, энээнһээ һайхан, сэдхэлдэнь дүтэ орон нютаг хаанашье дахинаа олдохогүй байха! Иимэл ха юм даа, хүнэй түрэнһэн, үдэнһэн тоонто нютаг гэшшэ. Холо саана хүрэтэр, аяар хаана холо байһан, хүнэй нюдэнэй харасын арай хүрэжэ ошомо хүхэ тэнгэрийн хаяа хүрэтэр, дууһашагүй ута тала нэмжынэ. Намарай дунда һарын ябажа байхада, яахыншые аргагүй, ургамал ногоо хумиржа шарлашанхай, одоо тиимэһээ энэ ехэ дайда мэнэ һаяар орохоо байһан наранай элшэ туяа доро алтан шаргал үнгөөрөө миралзажа, найгалзажа, айхабтар гоё гэгшээр үзэгдэхэ юм. Нютагтаяа хахасажа байһандань юм

гү, али бэе бээдээ инаглан дурлалсажа, жаргал баярайнь бил-таржа байһанһаань юм гү, бү мэдэе, ханилжа эхилжэ байгаа хоёр залуушуул Хара талынгаа иимэ һайхан байха гэшынь түрүүшынхисэ үзэжэ байһанаа мүнөө бээсэрээ мэдэржэ абабад.

– Үгы, нээрээһээ, ямар һайхан гэшэб Хара таламнай, анхаржа харагты даа. «Хари хүйтэн газарта нам үгыгөөрөө таанад байжа шадаха юм аалта, һайса ойлгожо, хадужа абыт юрэдөө, яажа намаяа орхижо ошохоо байһан зонууд гэшэб-тэ?» – гэхэншүү мэтэ, тоонто нютагаймнай тала дайда өөрөө уһа нюдэн болошохын тэндэ, һүүлшынхисэ гэжэ, шадаха зэргээрээ, эгээ һайхан баялиг дэлгэсээ нэмэринхэй, маанадаа хурылжа, һөөргөн дуудажа байһандал үзэгдэнэ лэ, – гэжэ Үнжэд аалихан дуугарна. – Тон һайхан дангина басаганай шарайдал адли. Үгы, үгы ондоохон даа... налгай һайхан сэдхэлтэй эжынэрэймнай шарайдал адли. «Баяртай, баяртай, үхибүүд-ни», – гэжэ нютагнай өөрөө уйдажа байна гэшэ. Энэ һайхан үдэрэй һүүлшын толон, бидэ хоёрой наһан соогоо дурсажа яба-ха һүүлшын үзэгдэл... Нээрээһээ, эжытэе дахинаа юрэдөөшые уулзахагүйб гэжэ гү?..

Шүлгэ дүтэлжэ, морин дээрэһээ Үнжэдөө тэбэрсэд, хаса-рынъ таалаад абаба.

– Шимни ямар гоёор дуугардаг хүмши, мэдэхгүй байгаал-би. Эгээ манай нютагай хуурша-үльгэршэн Онхоцой үбгэжөөл-дэ адли. Тиибэшые, нүхэрни, дан схээр бү уйдыш, бү уйлыш даа. Минишни досоо мүн лэ бүглэржэ байна.

– Ойлгооб, болёоб... Тэрэ саана, танай нютагта юун аһанаб, та аһагаа бэшэ гүт? – гэжэ, нюдэнэйнгээ нёлбоһо аршажа бай-һан Үнжэд, ямар юумэнэй, юундэ тэндэ аһажа байһынь ойл-гоһон хэбэртэйгээр һураба.

– Тиигээ, би аһагаааб, тэндэ муу юумэн болонхой. Би гэхэдэ мүнөө, яахыншые аргагүй, шамдаал адли нютагайнгаа һайха-ниие харахынгаа хажуугаар, саанань нэгэ тээ шорой тоһон бурьялнаа гү гэжэ айнгяар хараашалналби даа. Болоо, болоо иихэдээ, мүнөө болтор хойноһоомной эрыюулжэ ябаһан сэрэг-шэдэй харагдаагүйнь. Тиибэ яабашые, ерэхээрээл ерэхэ байха, һэргэлэн лэ ябаха болонобди.

– Юу һэргэлэн ябаха гэжэ, мэнэ иихэдээд харанхы боло-хоо байхада, яажа ой соогуур ябаха болонобибди, танайхидай ошоһон мүрынь алдажархихагүй юм гүбди?

– Нэ, бэрхэлши шимни, зүб ойлгоод байналши. Хойно-
хоомной эрыюулээшэд мур алдахагүйн тула хүнндөө бэшэ,
үдэртөө ябаха байгаа зон бэшэ гү? Ганса мур дахаханаа бэшэ,
тэдэш маанадай хайшаа зорихон, хаагуур ябахыс хайн мэдэнэ-
гүй гээшэд. Тиихэдэнь, ши бидэ хоёр мэдэжэ байнамди. Сохом
Гунзан хада хүрэтэр ошохо замыень би хайн мэдээд байнам,
тэрэ болотор өөхэдынхидөө хүсэхэ байгаа бэшэ юм гүбди.
Мүрыень алдажархёомыс хаа, тухайсаад, олохоороол олохоб.
Зүгөөр ши бидэ хоёр, шадаал хаа, үдэртөөш, хүнндөөш ябахаа
оролдохобди. Мэдэжэ, ойлгожо байгаарай; харгыдаа муухан лэ
амаржа, унтажэ байха хабди гэжэ. Ойлгоно гүш, оройдохоноо
хоёрхон хүнэй танигдаа, мэдэгдээгүй газараар ябажа ябаха гэ-
шэнь... тиихэдэ үшөө хойнохоошни мүрыш дахаад нэхүүл сэрэг
ябаха юм байна. Э-эх, өөхэдынхидөөл түргэн хүсэжэ абахайб-
ди... Тиимэл даа, Үнжэд. Нэгэ хайннинь гэхэдэ, бидэ хоёрой
хүнндөө амаржа байхада, эрыюулжэ ябаашад гэнтэ дээрэмнай
орожо ерэшэхэгүй, баһа амарха, нойрсохо зон байгаа бэшэ юм
гү? Харана гүш, энэ олон мүрнүүдэй анзаһаар урбуулжархихан-
дал бирсайжа байхынь. Байтараа, хүнин тэн багаар һара га-
раха, тиихэдэ мур элсэр харагдажа эхилхэ. Алдахагүй байхаб-
ди, шадахысаа ябахабди. Байз гэжэ, нэгэ аргынь оложо, нэхүүл
сэрэгыс, ойро зуурашыс хаань, тогтоожорхидог хаа... Тиигээ
хаамнай манайхид саашаал холодожо ябаха юм хэн бээ. Тэр-
гэ ашаатай, үхибүүд малтай нүүдэлшэдтэ юун тиитэрээ түргэн
ябагдахаб даа. Хүлэгэ-гуай, хаанай нэхүүл сэрэг хойнохоом-
най ерэгшэ аа гү гэжэ ехэхэн лэ айжа байһан юм. Ээ-х... тсэд
тэрэнь тохёолдожол халахань гээшэ. Халаг, дан лэ хаа эртүүр
мэдэгдэшэбэ гээшэбди. Нэгэ долоон хоног хойнотожо мэдэгдээ
хаа, магад, юрэдөөш хүсэгдэхэгүй байгаабди. Хэр олон сэрэг-
шэд байхань хаб? Аргаа барагдахадаа, тэдээнтэй тулалдаха бо-
лонобди гэжэ гү? Аймшагтай даа...

– Би Золхоһоо айнаб, заатагүй таанэдыс эрыюулжэ өөрөө
ошохоб гэжэ байна хэн. Хүсэгдэжэ баригдашоо хаа, халаа гэ-
шэлди. Танай нэрыс дурсахадаа, хоорондохи уулзалгамнай
ямарханаар үнгэрхэ байха хаб гэжэ хоротойгоор энсэжэ байна
хэн. Тиихэдэ, мүнөө болоходо, би үшөө хажуудатнай байлсажа
байхаб... Айдахатай даа, айдахатай, – гэжэ Үнжэд дээрһээ ха-
наа алдана.

– Уулзуужамди, хамаагүй, Сэцэн хаанай урда хүүлээ шар-бажа байһан хара нохой, хаахаруу сагдаа. Үнжэд, шагна даа намайгаа, миниишни досоо мүнөө гэнтэ нэгэ иимэ бодол орошобо. Энээхэндээ, энэ ойн захада, маанадые эрыюулжэ ябааша сэрэгшэдые хүлээбди.

– Ай зайлуул, юугээ хэлэнэ гээшэбтэ, Золхын һабарта һайн дураараа оросбди гэжэ гү?

– Тиимэ юумэн гэжэ огто байхагүй. Харин юундэ эндэхэнээ хүлээхэ болонобибди гэхэдэ, энэ хадын шэлэ дээрэнээ наашалжа ябаһан сэрэгшэд холоһоо харагдажа байха ха юм. Тиимэ бээ? Тэдээнэй тоогынь абахабди, энэнь манайхидта тон хэрэгтэй. Үшөө тиихэдэ, хэээнь, хэды хоногой зайда хойноһоомнай эрыюулжэ ябанаб гэжэ мэдэхэбди. Энэнь бүри ехэ хэрэгтэй юумэн байха. Нэгэн гэхэдэ, тагнуул хэбди. Бидэ, хоёрхон зон хадаа, тэдэндэ тиимэ амархан мэдэгдэхгүй, хүсэгдэхгүйбди. Энэ хойтохи үдхэн ой соо хорошодошье бэлэн. Тиимэһээ гэжэ, яажа мэдэхэб, энэ харгыһаа зайсажа, моридоо эдеэлүүлэнгээ, нэгэ тээ ошожо амарая. Золхо сэрэгшэдтээ али багаар үнжэхэ, хонохо байха гээшэб? Тиихэдэнь... тиихэдэнь... – Урда зүг руу удаан харашоод, толгой соохоноо нэгэ шухала юумэ болбосоруулжа байһан Шүлгэ дуугай боложо, Үнжэд тээшэ энэсбхилэд гэн, – шимни тугаархана юун гэжэ зохидоор дуугаржа байна хэмши даа, а? Тала дайдамнай эгээ дангина басаганай шарайдал адли гэжэ гү? Тиимэһэнь, минии һайхан дангина, ойлгыш даа зүб руунь, шимни энэ зуураа орон нютагтаяа, Хара талатаяа хахасахагүй, магад үглөөдэр, үшөө хоёр гурбан үдэр соошье үдэшын һайхан наранай энэ багаар орохыень һайхашаан хаража байхадаа болохолши.

Иигэжэ хөөрэлдэһэн хоёр, моридоо хүтэлһөөр, зүргэ харгыһаа хадууржа ошобо. Эдэ хоёрые зорюута хүлээжэ байһандал, һайхан элшэ туяагаа тала дайдаараа сасажа удааршаһан наранай элшэсэ түргэн хуряажа, баруун гүбээнүүдэй саагуур хоргодохотойнь зэргэ, оршон тойрон һүүдэр унажа, Баян-Улаанай ара үбэрөөр эртын үдэшэ буужа ерэшэнэ.

Инаг хоёр үни холын иимэ сүлөөтэйхэнөөр, хүн зон үгы хээр талада хоюулханаа хоноходоо, дуран соогоо дуранай охиндо абтажа, налайжа, бэе бээдээ эрхэлэлсэжэ үүр сайтар байлай мүртэй унтаншьегүй үнгэргэбэд...

8. Холын замда

Үргэн ехэ жалгын эрьедэхи ута үдхэн хяаг үбһэнэй хоорондуур хэдэн томо тарбагануудай эдсэлхэ гү, үгы гү гэхэндэл, залхуурангыар ногоо, үндэхэ мэрэхэнь үзэгдэнэ. Үдэшэндөө хүйтэн хоногдобошье, үшөө үндэр наран абаха юумэсэ абажа, үдэрэй болзор соо газар дайдаяа шарахаараал шарана. Тиимэһэнь лэ, энэ үедэ ута үбэлэйнгөө унтари бэлдэжэ, налгай нойртоо диилдэжэ эхилжэ байдаг эдэ тарбаганууд мүнөө газар дээхэнүүрээ гүйлдэжэ, тарга абажа тэжышэһэн бэсэ наранда налайса шаража байнад ха. Зүб даа, тарга хайса абагдаа, эдсэ хоолшье эдижэ садагдаа, тиибэшье, үшөө хүйтэрөөгүй байхада, юун хара харахы нүхэндэ орохоёо яараха бэлэй. Ямаршье амитад, ургамал ногооншье хүрэтэрөө, байгаалийн ехэ жама табисуураар бултадаа наран өөдэ, харуул, дулаан тээшэ тэгүүлжэ байдаг гээшэд лэ.

Тарбагануудта мүнөө тон зохид. Үе болоод сүүбэн шоноһоо бэшэ ондоо зобоохо, хүлгүүлхэ дайсад эдээндэ үгы тооной юм. Жаргалай орон гээшэнь эндэл ха. Тэниглэн тэнюун, түрэхэн гараһан, томо боложо үдэхэн газар дайдаһаа үлүү юумэн үшөө хаана ондоо тээ байдаг бэлэй?! Жаргал, баярнай дуталдаа гээд, ондоо хари газараар тэнэжэ, мунхижа ябаһанайшье даа... Гэнтэ тарбагануудай эгээ томонь, удамаршань ха гү, амтатайхан ногооной үндэхэ мэрэжэ байһанаа болижо, һэртылгэһэн шэхэнүүдээ урда зүг руу табижа, удаанаар шагнаархашана. Нэгэ тээ, холо хэбэртэй, ойлгогдохоор бэшэ, нэгэ һонин абья шэмээн дуулдахадал гэбэ. Юун бэ? Адууһа мал гү, тээд хажуугаарынь юун нэгэ һонин, һииганаһан, мууханаар эшхэрһэндэл абьян дуулдахадал гэнэб? Тиинэ. Байтараа тэрэ зүгэй шэмээн шангадажа эхилбэ. Энэ удаагуур удамарша тарбаган «хяг-хяг!» шангаар хусаад абаба, – иихэдээ бэшэдтээ һүрдэлгын дохёо үгэбэ гээшэ. Тиин мүнөө бултааран нүхэн дээрэ согсойн һуушанхайнууд, шэмээ гаража байһан зүг руу хараашалшанад. Тарбагад гээшэ анханһаа ехэ һонюуша амитад, тиимэһэ оршон тойрон юунэй боложо байһынь мүнөө хуу хаража, ойлгожо һууна.

Саада урдахи дабаагаар, тэнгэри хүрэмэ тооһо татуулһан зөөдэл харагдаба. Түрүүшээр һүрэг адуунай, тэмээнэй табгайн, хони малай туруунуудһаа оршон тойронхи газар хүдэлэн дорь-

боходол гэжэ, наашаа болохо тумаа тэргын сахаригай ханхинаан, унага гүүдэй үүрхээн, үхэр малай мөөрөөн, олон зоной үймөөн шангадажа, бүри дүтэлжэ ерэхэдээ эдэ олон зон амитадай үнэр танар оршон тойронхи арюухан агаарые аргагүй муудхаахадал гэнэ. Зөөдэлшэ зоной дээхэнүүр яаралгүй элижэ байһан талын бүргэд хүсэтэ далияа һэбин шууд доошоо шуумайшана. Иимэ хүрөөтэй байдалай шангадажа байхада, айшаһан тарбагад шанга шангаар хусалдан, нүхэн руугаа шурд гэшэнэд.

...Ай, хөөрхы, губиин гунигта дуун – тэмээнүүд толгойгоо хинсайлганхай урагшаал жүдхэнэ. Хахинаһан мөөртэй хэдэн муухан модон тэргэ дээрэхи үйһэн мухалиг доро нарай бага үхибүүдээ, наһажаал зоноо һуулганхай, гэрэй бараа, хоол хубсаһаа ашанхай, олон тоото адууһа малаа урдаа тууһан зуу гаран зон энээхэн сагаан талаар баруун хойто зүг шэглэн үнгэрнэ.

Тээ саанахи жалгын эрьедэ, дошо дээрээ согсойлдожо һууһан тарбаганууд тээшэ харайлдажа ябаһан хотошо нохойнуудаа һонирхонгёор хараашалжа байһан Хүлэгэ гэдэргээ эрьсэжэ, өөрыень хүсэжэ ябаһан Сэтые хүлээжэ, морёо тогтообо.

– Юун болооб? – Гэхэ зуураа хамарайнгаа тамхи энгэрһээ гаргаба.

Сэтэ тугаархана тээ хажууда газарта хэбтэшэһэн нэгэ үхэрые тойрошоод байһан зоние харахадаа, тиишээ гүйлгэжэ ошоһон байгаа.

– Барагтай. Могойдо хадхуулаа хаш, хүлниинь гэжэ олиггүй ехээр хабдашоод, ябажа шадахаар бэшэ хадань хороожо, эдишэ болгохо гэлсээбди. Шэнэ мяхан манда юун үлүү гарахаб. Хүбүүд муудаһан үхэрые түргэн эдлээд, хүсэнэл бээ маанадаа. – Сэтэшье тамхилжа эхилшэнэ.

– Могой бараг гэшэ, ходо хадхажэ байдаггүй, харин Ябалаан, Гунзан хадаар ябахадаа адууһа малаймнай хүлөө хухалха, дохолсогоохо гээшэнь үшөөл олон үзэгдэхэ байгаа юм бээ.

– Ахамад сайд, энэшье барагтай гэжэ мэдэе, зүгөөр ши дан лэ яаралтайгаар маанадаа ябуулнаш. Морин дээрэ һуугаад ябаһан бидэ яашаха һэмди, харин муу амаржа, муу эдсэлжэ ябаһан адууһа малнай туража, зобожо эхилхэдээ болохо. Тиихэ болоо һаань, эдэ бүгэдэ баялигнай нэгэ хэды үхэһэн малһаа холо саана гарзатай байхадаа болохо.

– Сэтэ, бишни шамһаа дутуугүй эдэ бүгэдые хуу ойлгожо,

мэдэжэ байналби даа, тээд юунэйхи гэжэ адууна малайнгаа бүхэли зундаа, намарай эхин харадашье тарга абахыень хүлээхэн болонобибди? Яараагүйдэ аргагүй болошно; хүрэжэ ошохо газарнай холо, тиихэдэ үшөө хойномнай юун боложо байгаа юм?

– Зүб лэ даа, ойлгосотой, тиибэ яабашье ябадалаа бага зэргэ удааруулжа, хаа яашье хаа амаржа ябаха байгаа ха гүбди гэхээл ханана хаб.

– Бааа зүб дуугарнаш, тээд бодхуултажа гарахан бидэндэ хуулита хаамнай дуратай байха гэжэ хананаш? Хаанай харуул сэрэгшэд, магад, мүнөө хойноһоомнай эрьюулжэ ябаа, тиихэдэнь бидэ яаралгүй эндэхэнээ, сагаан талада амаржа хуухабди. Мүнөөнэй шууяатай, хүлгөөтэ сагта аюулта байдал хаанашье маанадые хүлээхэдэ болохо, тиимэһээ түргэн ошохо тээшээ ошожол ябаашамнай дээрэ ха.

– Минии ханаашаар хаа, хэн маанадые эрьюулжэ ерэхэ бэлэй, хэн юундэ хэрэгтэй зонуудбди, а? Энэ сэмүүн сагта Сэцэн хааниие ондоо хүлгөөхэ, зобоохо юумэн дүүрэн гэжэ мэдээл.

– Би тиигэжэ ханахагүй байнаб даа. Үнэхөөрөө сэмүүн сагай газань буушоод байхада, бүхы албатан зоноо нэгэн доро болгожо, хамтаруулжа, хүсээ эгээ шангадхаха байха сагтань, айл аймагынь ами амяаран таһаржа, бутаржа, маанад шэнги заримашуулайнь зугадажа, түшэмэл хаандаа урбажа ябана гэхэдэшье болохо, юу хайн байхаб. Тиимэһээ сартуулнуудта сухалаа хүрэхэн Сэцэн хаан нэхүүл сэрэг хойноһоонь эльгээхэдээл эльгээхэ. Тээд, бидэнэй гэм зэмэ эндэ тиимэ ехэ байна гэжэ гү? Манай хаан, бэшэшье Халха Монголоой хаашуул өөһэдөө эндэ зэмэтэй бэшэ гү? Тэдэнэй ухаагаараа зүб ойлгожо шададаг юм хаань, хайшан гээд табан хурган ами амяаран байхадаа хүсэгүй дорой байханаа, хамтархадаа зүгээргүйхэн шанга нюдарга болоодхидог бэ, тон тэрээндэл адли, эбтэй ээтэй байжа, хариһаа ерэхэн дайсадайнгаа урдаһаа хамта бултааран бодохо байгаа. Һм... тиихын орондо ганса амяа харапанхайнууд, үшөө өөһэд хоорондоо алалсаа хюдалсаа дэбэрүүлжэ, албатан зоноо зобоожо байха гэжэ. Али би буруу юумэ шапшажа байна гүб, ши юун гэжэ ханаха байнаш?

– Монголоой хаашуул тухай хэлэхэдээ зүб дуугараа юм бээш. Тиимэһээл хэлэнэ бэшэ гүб, энэ хэсүү, сэмүүн сагта Сэцэн

хаандамнай маанадыс тиимэ сэх сүлөөтэйгөөр эрыюулжэ ябаха сэрэг байха юм гэжэ гү?

– Им... Ехэ сэрэг эндэ хэрэгтэй юм аал? Арай зуу гаран хүнхөө бүридэһэн, тэмээ тэргэ ашаануудтай, үхибүүд, һамгадтай маанадай хойноһоо табин һайн хурдан моридтой харуул сэрэгээ эльгээжэрхёо һаань дүүрээ гэжэ мэдэхэ юм. Бидэ юу хэжэ шадахабибди? Тиимэхээ һэргэлэн лэ ябаашамнай дээрэ. Сагаан газараар ябажа ябахада түргэн, һайн гэжэ ойлгожол байгаа хүн бээб, тиибэшье, аргагүй муухай сагай тохёолдошоо һаань, ара модон соо хороходо, бээ хамгаалхада нилээдгүй дээрэ бэшэ гү? Тиигээд лэ таанадаа яаруулна гэшэб. Дахинаа тэрү-ү тэрэ харагдажа байгаа, Баян-Улаанһаамнай дутуугүй, хойтохи ой руу түргэн ошожо орошодог хаа.

Ехэшүүлэй хажууда мүнөө моритой нэгэ залуу хүбүүн бии болоодхино.

– Хүлэгэ гуай, үсэгэлдэр һүни барижа шадаһан хулгайшанаа яахабибди гэжэ таанадһаа һурахыемни манайхид эльгээбэ. «Таанад намайе хаана, хайшань абаашажа алахаа һанаабта, хүлисыт, хайрлыт, һамгамни гурбан багахан үхибүүдээрээ гансаараа гэртээ үлэнхэй юм» гэжэ байжа уһа нюдэн болоно, духаараа газар арай соо сохихын тэндэ байна. Үшөө саанаа, схээр дохолжо, мүртэй ябажашье шаданагүй, – гэжэ мэдээсэһэн залуу сэрэгшэ хүбүүн, харюу хүлээнгээ, байра дээрээ тогтожо ядажа байгаа хилэн моринойнгоо хазаарыс угзарад-угзарад гээд абана.

Хүлэгэ дуугарбагүй. Зүгөөр морёо хүлөөрөө нэшэжэ, ябадалынь түргэдүүлбэ. Энэмни юун гэхэнь ааб гэжэ элшэн сайд тээшэ харашоод байһан Сэтэ, тэрэнэйнгээ дуугархагүйдэ:

– Гэмынь урдаа, гэмшэлынь хойноо. Хулгай хэхэдээ бэрхэ хадань, харюудань гэжэ, арба дахин нюргыень һайса ташуурдаад табигты саашань, – гэбэ.

Ушарынь гэхэдэ, урда үдэшэ нүүдэлшэдэй амаржа, гүн нойртоо диилдэнхэй байхадань, гэнтэ нохойнуудынь хусалдажа, харуулшадынь хуугай табилдажа бултыень һэрсэбэ, һүрдөөбэ гэшэ. Ямар дайсад, юун аюул бэ гэжэ түрүүшээр ойлгожо ядажа байһанаа, һүүлдэ мэдэхэдэнь, танигдаа мэдэгдээгүй хэдэн зон тээ саанахана харууһан доро бэлшэжэ ябаһан адуунһаань хэхэг адууень таһалжа тэрьедэхээ һэдэһэн, харайлдажа ошоһон но-

хойнуудай нэгыень харбажа алахан байба. Юу байха хэм, хэргэлэн ябахан торгон сэрэгшэд тэрэ зандаа хулгайшадые хүсэжэ, нэгыень барижа шадахан юм.

Нэгэ хэды болоод Сэтэ дахинаа, бэшэ зондоо «яарахал хэбэртэй» гэхэншүүгээр тээ саана морёороо түргэн гэшхэлүүлжэ ябахан Хүлэгые хүсэжэ ерэбэ. Тугаархана амарха, ябадалаа удааруулха тухай дуугарханаа ханажа, сохом өөрынгөө буруу байһые ойлгоһондоо гү, бага зэргэ аягүйрхэнгээр, мүнөө ханааень зобоожо эхилһэн ондоо ушараа дуулгаба:

– Ахамад сайд, хажуу тээ ябахан харуулшадаймнай нэгэн харайлгажа ерэхэдээ, иимэ нэгэ һонин дуулгаба. Тэдээнэй анхаржа хараашаарнь, энэ үглөөнһөө хойшо ямар бэ даа хоёр-гурбан моритой хүнүүд холо саагуур маанадтай адли ябалсажа байна хэбэртэй ха. Үе болоод добын саанаһаа бултаганалдажа харагдаад, гэдэргээ орошоно гэнэ. Харуулшан хүбүүдэй тэдээн тээшэ харайлгажа олоходонь, саашаа тэрьедэшэнэ. Минии бодоходо, тэдэ юрын зон бэшэл ха, магад ямар нэгэн тагнуулшад, али мүнөө энэ табихаа байһан хүнийн хулгайшанай нүхэд, түрэлхидынь байжа болоо? Ханаа зобохоор лэ.

– Тээд ши өөрөө юун гэжэ ханаха байнаш?

– Би гү? Хараад үзэбди, энээхэн хулгайшанаа табихадамнай, магад дахалдахаа болихо зон байха, үгы хаань... үгы хаань, үшөөл хэргэлэн ябаханаа ондоо юун маанадта байхаб? Урда үдэшэ мори хулуухаа ханаһан, энэ багаархи зон бэд даа гэжэ ханаха байнаб.

– Магад, – гэжэ ганса үгөөр Хүлэгэ дуугарба.

Нүүдэлшэд хүнндөө хэргэлэн хонобо. Сэтэ өөрөө унтангүй тооной байжа, хэдэн шиираг хүбүүдтээ хамта, амаржа унтаж байһан зоноо харууһалжа байһан харуулшадһаа үшөө саагуур гаража байжа хэмээхэн ябаадшые үзөө, тээд хэргылхэ, айха юумэн үгы хэбэртэй. Зүгөөр нүгөөдэрынь, Хүлэгын хүсэлэн, хүлээһэн хойтохи ой руу зүг-зүгхэн ороод ябахадань, гэнтэ саанаһаань хори-гушан моритой зон гаража ерэшэбэ. Алдагдаа хадаа алдагдаа. Нүүдэлэйнгээ урда туршуулда ябахан гурбан хүбүүд, танигдаагүй олон зонтой шэлэ дээрээ магнай тулган уулзашахадаа, айһандаа һөөргөө харайлгалдан ерэжэ, нотагаархидтайгаа сугтаа жагсаалай байдалда абтажа, дайралдажа тулалдахаар бэлэн болоодхинод. Жаа үхибүүдтэйгээ тэргэ дээрэ һуугаад ябахан зарим залуу эхэнэрнүүдшые ашаа соонь

байлсахан үлүү номо хаадагуудыг абалсажа, тулгардажа ерээ хаань, эрэшүүдээ али зэргээрээ тулалалсахаар бололсоно.

Шэлэ дээрэ байгааша моритойшуул мийн юрын зон бэшэ, барандаа сэрэгэй хэрэгсэлтэй эрэшүүл. Тиимэ олоншыг бэшэ хаа, дороһоо өөдөө зүдхэжэ ябааша хайлоостынхидто ороходоо, дээрэхээ даншыг хаа хүрөөтэйгөөр үзэгдэхэ юм. Магад саанань, ой соо, үшөө олон һэлмэ жадатай зон хоргодоод байгаалтай, хэн мэдэбэб?! Хаанай намнуул сэрэг хойноһоомной хүсэжэ ерэшэнаагү гэжэ айжа ябан гэхээн... урдань юрэдөөш хүлэсгдээгүй байһан муухай ушар тохёолдожо байха гэжэ! Дайсадын юм гү, бэшэ гү?

Тулгарданги байдалда абтаһаһан нүүдэлшэд байр дээрээ тогтошобод: урагшааншыг ябаха, сухариханшыг аргагүй. Хайлоостынхидой хотошо нохойнуудай хусалдахань ба хоёр талаһаа моридой үс болоод үүрһээхэ инсагаалалдахаһаа бэшэ ондоо шэмээн эндэ замхашаба. Байтараа дээрэхээ моритой дүрбэн хүн яаралгүй буужа ерэбэ. Тэдэ айһан, сошоһон зан үзүүлэнгүй, тийхэдэнь сартуулнуудшыг баһа айһан янза үзүүлэнгүй байжа, адли дүрбэн хүн халта урагшаа гаража тэдээниг угтаба.

Шанга хүн хаш гэжэ мэдэхээр, ханхагар сээжэтэй, үргэн шанаатай, бүргэдтэл хурса харасатай, бултанһаа ахамар нэгэниинь малгайгаа абажа дохиходоо:

– Амар сайн, танигдаагүй нүүдэлшэ зон! Хаанаһаа ябаһан, хайшаа зорихон хэд гээшэбтэ? – гэжэ сэхэ руунь зугаагаа эхилбэ.

Хүлэгэ мүн лэ малгайгаа абажа, ошон хахалаа эльбэжэ байжа дохиһонойнгоо удаа:

– Таанадай, маанадайшыг түшэмэл хаан болохо Сэцэн хаанай хаяа халхабша болохо Бидэрэй нуурай баруун урда зүгһөө наашаа гаража, Ара Монголой арай наахануур газарта тогтожо, шэнэ байдалаар түбхинэхэ гэхэн заабари, захиралта хаанай ехэ түшэмэлһөө зунай эхин һарада абаһан байжа, энэ мүнөө нүүжэ, тэрэ захиралтыгень бэлүүлжэ ябана гээшэлди даа, – гэбэ.

Халта дуугай болошоод байһанаа, саадахи танигдаагүйн:

– Тээд уг гарбалаа, хэд юуд нэрэтэйгээ юундэ хэлэнэгүйбтэ? – гэжэ сулалтайгаар һураба.

– Халха Монголой газар дайдаар хамта байршажа, нэгэл хаанай албатан зон байгаа хадаа, булта адли нэгэ эрхэтэй байхабди. Ошожо ябаһан харгы дээрэмнай маанадыг тогтоожорхёод, өөһэдөө хэд-юүгээшэс хэлэнгүй, бидэндэ энэ асуудал

табижа байхадаа яанабта? – гэжэ Хүлэгэ, шадаал хаа, тэсэмгэй томоотойгоор дуугархаа оролдоно.

Ербэгэр хахалта энэ харюудань яажа, юун гэжэ дуугархаа мэдэхгүй байһандаа, хараһаар байтар, хүлгөөд абашана. Нүхэд тээшээ харахадань, тэдэнь мүртэй дэмжэнэгүй хэбэртэй.

Ербэгэр хахалта гэнтэ сукхалаа хүрэжэ, моринойнгоо хазаары угзаран татан:

– Хаана байһан, хүрэжэ хэмжэшэгүй Халха Монголоой тала дайдыс дурдаһан ерүүл зон гээшэбтэ? Таанад гэжэ, хэнһээш һурангүй, мэдүүлэнгүй манай газар дайдаар ябажа, малаймнай үбэлдөө эдихэ байха хагда ногоос гэшхэжэ, хороолсожо байгаад, хэд юуд зон байһанаа хэлэжэ, маанадһаа зүбшөөл абахынгаа орондо, убайгүй, өөһдөө урдаһаамнай асуудал табижа байхадаа, нэтэрүү, бэрхүүгээ харуулжа байна бэшэ аалта? Иимэ нэгэ нүүдэлшэ зон танай дайдаар үнгэржэ гараха ёһотой гэжэ, юундэ Сэцэн хаанай сагдаанарай нэгэнииньшье бидэндэ ерэжэ дуулгаагүйб теэд?! Тиимэхээ, ямар нэгэн гэршэлгэ болохо юумэн хаанай зүгһөө таанадта бии гү? Харуулагты, үзүүлэгты! Үнэн дээрээ хаанаһаа ябаһан хэд гээшэбтэ, үтэр хэлэгты! Худалаар хэлэһэн, харанхы хүниис шэлэжэ ябаһан харгын зугадуул зон бэшэ гүт? Бидэ таанадай хойноһоо үнинэй адаглажа байнабди. Бидэниис мүнөө дээрээ таанадһаа үсөөн зон гэжэ бү ханажа байгаарайт, хэрэгтэй юм хаань, энэ дороо хэниисшье хүнөөжэ шадаха байха олон моритойшуул бии болоодхихо. Хэмнэй хэндээ үһэрхэ ёһотойб?! Таанадыс эндэтнай тогтоожорхёод, энэ зандаа зараса хүниис Сэцэн хаанай үргөө руу ябуулжа, нэгэ суу һураг хүлэсхэ эрхэ бидэндэ байхашье, али үгы юм хаа... үгы хаа... гурбан хушуу мал зөөриһөө арба арбан толгой таһалжа үгэгты, ондоо хөөрэлдөөн эндэ байхагүй! – гэжэ ганиршаба.

...Дан лэ хаа намарай нялуун үдэр боложо байна. Һалхи һэбшээгүй энээхэн һудал соо бүришье хаа бүгшэм. «Иимэрхүү үдэрэй харюуниинь гэжэ заатагүй байха. Мүнөө һүниндөө али үглөөдэртөө хүйтэржэ, хада уулаар саһа бордоһо хаяхадаа магадгүй», – гэжэ бодожо үрдихэн Хүлэгэ, энэ үдэрэй халуунһаа юм гү, али хүлэсгдэйгүй байһан айлшадай иимэ орёо, муухай асуудалһаа яажа мултархаб, яажа нэгэ зүб харюу оложо дуугархаб гэжэ маргаһандаа гү, досоогуураа гэнтэ хүлһэ хаябашье, һөөргөө бээс шангадажа:

– Тиимэ юумэн гэжэ юу байхаб. Бидэ өөхэдынгөө дураар бэшэ, харин түшэмэл хаанайнгаа зарлигаар ябаһан зон гээшэбди гэжэ дахинаа дабтаха байнам. Энэ захиралтыень бидэнэй бэелүүлхэ тээшээ болоходомнай, хаан урмашажа, өөрөө маанадта, нэмэри гэжэ, адууһа мал үгэлсөө һэн. Тиимэхээ, ойлгоно гээшэ гүт, таанад Сэцэн хаанайнгаа үгэһэн, бэлэглэһэн тэрээхэн адууһа малхаань таһалжа абахаа һэжэжэ байһан зон болонот. Энэнь хожомоо хаанда дуулда гэлэй? Бидэнэй һүүлээр бэшэшье бүлэг зон, иигэд гээд, үшөө хүйтэршөөгүйдэ, хойшоо субажа эхилхэ ёһотой. Өөхэдөөн дураараа харгыгаа шэлэжэ ошохо байгаа юм бээд, тиибэшье танай дайдаар ябаха зоһинь байхал байха. Ара Монголоһоймнай газар дайда руу баруун тээһээ хүсэ шадалаа эршэдэжэ байһан Орос Сагаан хаанай сэрэгшэд наашаа дүтэлжэ ябана гэжэ таанадшыё дуулаһан бээт, тиимэхээ заха газараа ерэжэ ябаашадта эзэмдүүлжэ байна гүбди гэжэ ханаата болоһон манай хаан зарим албатан зоноо тишпэнь нүүлгэжэ, хилэ барисаагаа бүхэлжэ эхилхээ ханашанхай ха. Али Сэцэн хаанайнгаа иимэ захирал тухай үшөө дуулаа-мэдээгүй зон байжа байна гээшэгтэ? Хойноһоомнай хаанай харуул сэрэг хүсэжэ ерэхээр хэлсээ юм һэн, тээд юундэ тэдэ удааршабаб гэжэ бидэшье өөхэдөө гайхажа ябанабди. Харуул сэрэг бидэниис ахин гаража, үшөө саашаа Гунзанай гурьбаар хойшоо орожо, Байгал далай шадар тагнуул хэжэ ерэхэ ханаатай ха. – Хүлэгэ мүнөө эмээл дээрээ хүндэлэн һуушанхай, үнөөхи хамарайнгаа тамхи яаралгүй татажа байжа дуугарна. – Маанадыё һүнийн харанхыё шэлэжэ ябана гэнэт. Зүб, тээд саанаһаа тиимэ заабаритай юмди. Таанадайшыё мэдэхээр, һүүлэй жэлнүүдтэ Монголой дайдаар хүлгөөтэй, дан лэ һаа хүлгөөтэй, зайгуул дээрмэшэд олошороо, схэнхидээ Манжа хаанай тагнуул сэрэг үймөө үүсхэнэ, адууһа мал хулуухаһаа байха, хүн зоһиниеш гам хайрагүйгөөр алажа хюдана. Һм... Манжа хаан гэхэхээ байха... хоһошыё ошолтогүй хэлэхэ болоо һаа, өөхэдымнэйш хүйхэршүүл, дээрмэшэд гэжэ байхал байна даа. Үсэгэлдэр һүни юун гээшэб? Хэндэшье тойбо түбэг хээгүй харгыда ябажа ябаһан маанадай моридыё хулгайшад хулуухаа һэдээ лэ. Нэгэ хүйхэрыень барига шадабашыё, мэнэ һая табибабди. Хулгай хэхэдээ бэрхэ аад, баригдашахадаа уһа нюдэн болоно һэн. Үхибүүдни үлэн хоһон, һамгамни үбшэн... Танай эндэхи хүйхэршүүл бэшэ аабза? Зай

гэжэ, зугаагаа нэгэ бага ондоо тээшэнь болгосбди; хайн тээшэнь гэхэ гү. Манжын хааниие, түшэмэл Сэцэн хаанаашье орхис даа мүнөө дээрээ. Ём... гансал гомдол, голхорол үгы, сэхэ руунь гэжэ хоёр тээһээ хэлсэсбди. Үнэхөөрөөшье, бидэ танай газар дайдаар үнгэржэ ябаа хадаа, таанадаа хүндэлжэ, танилсангаа гэжэ, нээрээһээ гурбан хушуу малһаа нэгэ нэгэ толгой мал бэлэг болгожо барижархихадамнай яашаха һэм, үгыршэхэгүй байхабди. Зүб гү, нүхэдни? – гэжэ, гэнтэ хаанаһаа юм, хүнэй тархи толгойгоо эрьешэхээр ута унжагай худал үнэниие шашаһан Хүлэгэ хажуудахи нүхэд тээшээ зүбшөөл эриһэндэл харапана.

Тээд энэ үгүүлэнь тудаха газараа оложо тудабa хэбэртэй. Байтараа ербэгэр хахалтын ба тэрэнэй гурбан нүхэдэйн нь нюур шарай, зугаань хубилжа, хоёр талаһаа талын зоной талада гэнтэ уулзашахадаа яажа танилсалгын уулзалга болодог һэм, тон тэрээндэ адли хөөрэлдөөн боложо, хамтадаа гал түлижэ, нэгэ-хоёр аяга замбаа эдihэнэйнгээ удаа, хоёр тээшээ таража ошобод. Тиихэдээшье сартуулнууд эндэ тон болгоомжотойгоор зугаагаа үүсхэжэ, үлүү үгэ хүүр үсөөнтэй байхаа оролдожо, нэрэ обог, уг гарбалаашье хэлэхэдээ хазагайруулжа худалаар хэлэжэ халаа һэн.

...Хүлээгдээгүй байһан нэгэ сэхэ орёо ушарһаа зайсабал хаяа? Нүүдэлшэд харанхы болохын тээ урдахана ойн гүн руу шурган орожо, түргэн эндэһээ холодохоо һэдэшэнэ.

Дулаан, унжагай намар боложо байна гэжэ хэды хэлсэжэшье байгаа хаамнай, намарай дунда улари харын гарашоод байхада, яаха аргагүй, саг сагтаа гэдэгтэл, эндэ, үндэр газарта хүниндөө хүйтэн хоногдожо, үглөө үглөөгүүрын ой соо энэ жэлэй түрүүшын хюруу үзэгдэбэ. Тээд шиигтэй ногоон дээрэ мүр аржытар үзэгдэжэ байбашье, наранай үндыхэтэй зэргэ тэрэ дороо хайлажа үгы болошохо юм. Нүгөө үглөөгүүрын шэнгэн ой соогуур налайжа ябаһан зон һөөргөө сагаан таладаа гаража ерэшэбэд. Сохом дүрбэ табан үдэрэй туршада талаар ябагдаха байха... Тээд, энээнэй һүүлээр, о-оо, Онон мүрэнэй, Хэрлэн мүрэнэй эхи урадхалаа абажа гараһан бартаа сэхэтэй хүбшэ тайга, яашагүй үндэр ута Ябалан хада эхилхэ лэ!

Энэ багаархи ябадалда түрүүшын эсэжэ эхилһэн мал үзэгдэбэ. Нэн түрүүлжэ жэжэ божо мал ба тэргэдэ ябаһан мори, сарнууд...

9. Нэхүүл

Нүнийн гал холохоо харагдаха, тиимэһээн хара багаһаа нааша хүдэр, шэрхи байдалда хураһаһан Шүлгэ Үнжэд хоёр Баян-Улаанай шэлэ дээрэ түүдэг носоонгүй бага зэргэ дааража хонобошье, үглөөдэрынь бүхэлийн үдэр налгай наран доро ээлжэлжэ байжа дуран соогоо унтаж, амаржашье абаба. Тээ саанахана шүдэртэй гурбан моридынь садатараа эдээлнэ. Морид тээшэ хараашалжа хэбтэһэн Шүлгэ: «Үшөө нэгэ мори бидэ хоёрто хэрэгтэйл байгаа» гэжэ бодомжолно. Утын харгыда гараһан зон заатагүй нэлгэжэ унажа байха гү, али ашаагаа тээгээд ябаха үлүү мори, заримашуулынь хоёршье мори хойноо дахуулаад ябадаг гэшнэ. Тиимэ нэгэ мори Шүлгэ өөртөө бэлдэнхэй һэн; тэрэнэ Бидэрэй нуурһаа һөөргөө бусахадаа абахаб гэжэ Хайлоостодоо орхёод ошоһон байгаа (хэн мэдэбэ тээд: оройдохоноо хоёр-гурбан үдэрэй туршада иимэ ехэ хубилалтанууд нютагтань болошохо юм гэжэ). Хайран тэрэ морин; нэгэн гэбэл, Хирээтэ гү, али Шара гол руу туугдажа абаашагдаа, үгы һаа, Золхын сэрэгшэдэй нэгэнийн унажа ошоһон байха.

Уһагүй газарта хадань, абажа ябаһан тэмээнэй хоолойн арһан тулам соохи айраг айруултай холижо байжа эдээлжэ хууһан Шүлгэ гэнтэ зог татажа, амархан нойроор унтаж хэбтэһэн Үнжэдөө һэрэбэ:

– Хара даа, тэрү-ү тэрэ... урда зүгтэ тооһо шоройн эбхэржэ байхые. Хараба гүш? Аһаа... харайлдажа ябаа олон моридой тооһон гэшнэ энэшни. Сохом, ши бидэ хоёрой хүлэжэ ядажа байгаа Золхо бэшэ аал даа? Ерэбэл гэшнэ, золигшни. Болохо юумэнийн саг соогоо боложол һалаба. Ээ-х, яажа үшөө хоёр-гурбан хоногооршье хойнотобогүйб. Зай гэжэ... – Шүлгэ наран өөдэ хараашална. – Үнэн дээрэ нэхүүл сэрэг юм һаа, үшөө холошог ябана. Нааша дүтэлхэдөө, тэдэш нютагаймнай хара тоборог боложо байгаа буусаар бага зэргэ эрьсэлдэхэ байха. Тиигээд, саашань гэхэдэ? Яагаашье һаа, үдэрэй дүүрэнтэжэ байхада Баян-Улаанай ара модон руу орохогүй гэжэ мэдэс; мүшхэжэ ошохо мур ула харанхыда алдашахаа айха. Али бидэ хоёрто адли, энээхэн шэлэ дээрэ сэржэ хонохо, үнжэхэ гэжэ гү? Магадшыегүй. Үгы ха даа, үгын зүб байха. Хоёрхон бэшэ, олон мори-той зон юун гэжэ эндэ, уһагүй газарта хонохо бэлэй, а? Нарин

голоймнай хажууда хүнийс үнгэргөөд, үглөө үглөөгүүр эртүүр эндэ байха. Тиыхэ. Аһаа... тиыхэдэнь би гэжэ... хаанаш хоног, яажаш байг, юрэдөөл, хэды олон моридтой, хэды сэрэгшэд бэ гэжэ энэ хүнидөө туршуул хэжэ үзэхэ байна... Үнжэд, яажа мэдэхэб, ши мүнөө хайса эдсэлжэ аба, бишни шинии унтаанда садатараа эдсэлэнхэйб. Моридоо барижа ерэхүү, – гэн, шурд саашаа гүйжэ ябашаба.

Нимгэн сэдхэлтэй Үнжэд ханаагаа зобошобо. Үсэгэлдэрһөө хойшо яаха удаан ябажа байһан саг мүнөө түргэн саашалжа эхилшэбэ. Байтараа, холо саанахи тэнгэри тулама тооһо шорой наашаа болохо тумаа, үнэхөөрөөшьс, мори унаһан хүнүүд боложо, Нарин голоор үгэжэ ерэхэдээ, тоборог үнэһэн боложо байһан нютагай буусада ерэхэ удааршаба. Түргэн ябажа ябаһан сэрэгшэд тэндэ тогтожо, мори унаагаа ундалуулжа байнад лэ ха. Эндэхэ харахада, холошьс хаань, сохом жара-далан моридтой зон байнал хаш гэжэ Үнжэд Шүлгэ хоёр таажа, тухайсажа абаба.

«Үшөө олон байгаагүйнь болоо, энэш маанадтаа хайн», – гэжэ Шүлгэ аман соогоо шэбшэнэ.

...Харанхы боложо байхада Шүлгэ бэсэ зэхэжэ эхилшэбэ.

– Аймшагтай даа, Шүлгэ. Танай тэдээндэ баригдашоо хаа, би яаха болонобиб? Тиигэжэ байжа та бодожо үзэхэн гүт?

– Юундэ би тэдээнэй һабарта оробо гээшэбиб, тиймэ юумэн байхагүй гэжэ мэдээрэй.

– Яажа мэдэхэб, яажа мэдэхэб, оройдоо гансаарханаа ха юмта. Үгы, теэд, тэдэ зонойнгоо хэды байхыень, хэзээ хойноһоомной эрыюулжэ ерэхэ байхыень тухайсажа абаа хадаа, саашаа түргэн ябаашамнай дээрэ бэшэ юм гү? Зүгөөр та мүнөө минии асуудалда сэхэ харюу үгэбэгүйт. Һөөргөө ерээгүй хаатнай, би... би яаха болонобиб, хайшаа ошохобиб?... Али эндээ бэсэ хороохо болоно гүб?

– Үнжэд, яажа байна гээшэбши, ямар муухайгаар дуугарнаш, болииш юрэдөө. Нээрээһээ гэжэ, хүнийн харанхыда юундэ баригдажа байба гээшэбиб, ерэхэб Һөөргөө, заатагүй. Сэхынх хэлэхэ болоо хаа, энэхэн ганса үдэшын бэшэ, харин саашанхи ябадалнай намайе сэхтэ зобооно. Би тугаарай, шинии унтаанда, удаан бодожо үзөөб. Нэн түрүүн ши бидэ хоёр амгалан тайбан ябажа, өөһэдынхидөө алдангүй хүсэжэ ошохо ёһотойбди. Зү-

гөөр, тэрээнхээ сааша лэ... Оо-яа, энэл зобооно даа. Үнэн дээрээ хаанай тагнуул сэрэгшэдтэ манайхидай хүсэгдэшөө хаань, яахаа байха зонбиди? Тэндээ алуулаад хаягдаха гү, али араг яһаяа хуулуулхын тэндэ һөөргөө туугдажа асарагдаха гү? Шамтай уулзахадаа, Золхо намайе занажа байгаа гэнэ һэнши. Тэрэшни мийн хөөрүү зугаа бэшэл байха. Хаанай захадахи тагнуул сэрэгшэд – туршуул сэрэгшэд гээшэш – эгээ шанга, шамбай, шадалтай эрэшүүлһээ бүридэһэн байдаг, баһажа тэдэниие яажаш болохогүй. Тээд... аргагүй хүсэгдэшөө хаа, тэдэнтэй тулалдаха болонобди гэжэ гү? Юунэйш болоо хаань, би амидыгаар баригдахагүй байхаб. Ши бидэ хоёр мүнөө дээрээ тагнуул сэрэгэй тоос, тухайлжашье хаа, абаад байнабди. Далаад сэрэгшэд гэнэ гүбди... али хожомоо тулалдаад, туршалдаад үзэхэдэшье яашаха байгаа юм, а, Үнжэд? Бидэ, үдэшэлсэжэ ябаа хүбүүдтээ хамтадаа дала гаран эрэшүүл болонобди. Нэгэ хайн газарта хүлэжэ абаад лэ, гэнтэ добтолоо хаа... нэгэ ухааниинь байнал ха эндэ...

– Шүлгэ, тантай муу юумэнэй тохёолдошоо хаань... та найхидай һөөргөө туугдажа асарагдаха болоо хаань... мэдээрэйгты: би бусахагүйб, бишье баһа Золхын һабарта яажаш орохогүйб...

Мууханаар энээдэ алдаһан Шүлгэ Үнжэдэй хасарыс таалаад абана.

– Үнжэдни, тиимэ юумэн болохогүй, мэдэжэ бай. Шимни намаяа үшөө муу мэдэнэш. Яажаш хаа, ши бидэ хоёр Золхын һабарта орохогүй байхабди, ойлгоно гүш? Ябадалайнгаа аргагүй буруутажа эхилээ хаань, хоюулханаашье хаа, тэрьедэжэ саашаа ошохобди. Заяамнай харалсажа, туһалалсахагүй юм гү? Ой-яа, ямаршье орёо харгы урдамнай хүлээнэ гээшэб?! Тэрээхэниел дабажа шададаг хаа. Тээд... тээд, шимни эндэ аргагүй зүб дуугаржа, зүб һанаагаа зобожо байналши даа. «Тиимэ юумэн болохогүй, иимэ юумэн болохогүй, намайе муу мэдэнэш» гэжэ байжа үлүү юумэ минии эндэ ярижа, һаахаржа байһанай хэрэггүй ха, бурхан үшөө шагнажа байха һэн гү. Нэргэлэн лэ байхань хэрэгтэй болоно. Үнжэд, шагна даа, намайгаа. Үнэхөөрөө, юумыс яжа уридшалан мэдэхэбши... миниингээ һалашоо хаа... тиимэ нэгэ муухай юумэнэй аргагүй тохёолдошоо хаань... хуби заяагаа саашань өөрөө шийдхээрээ. Үнэн дээрээ һөөргөө,

гэртээ бусажа шадахагүй юм хаа, манайхиды юун хүлээнэб, тэрэл арга байдалаарнь ябаха байха болоно гээшэ гүш? Ондоо шамда хэлэжэ, заажэ үгэхэ юумэн намда үгы байна. Халаг. Тээд хүндэ зол заяа, жаргал гэжэ байлсадаггүй юм гү, а? Үншэн хэнзэ би хэды болотор зобожо, тулижа ябаха хүнбиб? Мүнөө дээрээ намда ерэнэн, үзэгдэжэ байгаа жаргал гээшэ... нэгэ найн юумэн гээшэ... шимни болонош... хажуудамни ябалсажа ябаа гансахан шимни...

Нэгэтэ болохо байха иимэ хүндэ зугаа мүнөө эдэ хоёрой хоорондо боложол халаба гээшэ.

...Һүнийн хахадаар Шүлгэ Баян-Улаанай шэлэнхээ буужа, Хайлоосто голойнгoo хоёр эрьсэрнь ургахан шэнгэн бургаанан соогуур хоргодожо ябажа, нэхүүл сэрэгэй үнжэжэ байхан газарта хэмээхэн дүтэлбэ. Тэрэнэй эгээ айжа ябахан юумэн гэхэдэ – нохойнууд нэн, тээд тэдэ хусанагүй; ямар найн гээшэб. Эндэ тэндэ мууханаар аһажа, унтаржа байгаа түүдэгүүдые тойроод сэрэгшэд амаржа, нойрсожо байна хэбэртэй.

«Харагтылши эдээхэниис, ямар хүрхэйнүүд юм; түймэрэй галда шатаһан гэр, хото хорёогоймнай үлөөшые суглуулжа түүдэг носоожорхёод, налайжа унтажа байха гэжэ. Тиихэдэ, нүүжэ ябааша манайхид, барһадууд, хэды олон жаа үхибүүд, наһатайшуултайшые хаа, намарай дунда һарада гал носоохоёо айжа, хээрэ хүдөөдэ дааража хоножо байха», – гэжэ байжа Шүлгэ хороо бусална.

Тоборог тоонон болоод үлэнэн һууриин захадахи, сэхэр соробхилжо байгаа галай хажууда, хоёр хүн уруугаа харашоод һуунад. Һүнийн харуулшад хэбэртэй хаш; дүтэхэнэ байһан жалжагы хуушан сэргэдэ хоёр моридынэ эмээлтэй зандаа уяатай үзэгдэнэ. Уруугаа харашоод һуугаа хадаа, эдэш, харгы замдаа эсэшөөд ябаһан сэрэгшэд, тиимэнхээ һуумгашаа унтажа байна гээшэ. Урагша хойшоо нэмжынэн голой захаар үшөө хоёр хүнэй моридоо манажа байхань һарын сагаанда үлэ мэдэг харагдана. Ондоо энэ тойрон шэмээгүй. «Үнжэд бидэ хоёр зүб байгаабди, хамта дээрээ эндэ жара гаран сэрэгшэд байнал ха, – гэжэ Шүлгэ тон шухала, хэрэгтэй байха тооснь абаба. – Нэлгэжэ унажа ябаха мори дахуулжа ерээгүй хадаа эдэш маанадые баһажа, бараг тиихэдэд гээд хүсэхэбди гэжэ һанашанхайнууд ябана», – гэжэ бодоходоо, Шүлгэ мууханаар энсэдэнэ алдаха юм.

...Шүлгын шууя гаргаа хаань, үдэшын харуулда байһан моритой дүрбэн зон тэрэ зуура урдаһаань бодожо ерэхэ байха. Энэнь ганса хүндэ бага бэшэ гэжэ ойлгожогшье байгаа хаа, Шүлгэ бургааһан соогуур шоно мэтэ гэтэжэ, манаанда байһан хоёртонь дүтэлбэ. Хаадагһаа шууя шэмээ татаха бухюу годлиёо абажа, харуулшан сэрэгшэнэй нэгыень тэрэ дороо үхэсэ харбажархихаа ханабашье: «байг даа сааш, мүнөө дээрээ миний дайсан бэшэ шамайе харбаадшье яахабиб» гэжэ, моринойнь сээжэ бэе барижа харбажархиба. Тэрэ зуура, хүнийн харанхыда, шонын муухай ульяһаа дутуугүй сууря гаргажа ошоһон бухюу годлиин эшхэрхэ абяан, шархатаһан мориной шаад гэжэ инсагаалха, сошожо, айжа абаһан харуулшадай хашхаралдаха, дайн байлдаанай үедэ бухюу годлиин эшхэрээ дууламсаараа, дээрэнь хууһан эзэн-сэрэгшэдхэ дутуугүй хүрдэжэ, бээ эһэжэ хураһаһан сэрэг мориной хэр-мэр гүйлдэхэнь, Шүлгын өөрын, шууя дээрээ шууя нэмэлсэжэ, шанга гэгшээр эшхэржэ, хашхаржа байхань нэгэн доро хамтаржа ошоходоо, оршон тойронхи хүнийн шэмээгүй байдалы онсотой шангаар таһалжа хаяба. Шүлгэ моринойнгоо гүйдэл дунда хоёрдохи годлиёо хоёрдохи харуулшанай мори руу табиба: моригүй хоёршье сэрэгшэдээр Золхо үсөөрэг, хамаагүй, мүнөө морины хайрлажа байха саг бэшэ. Энэ үедэ түүдэгэй захаар зүгөөргүй сэхэ хөөрсэгэнөөн, хүлгөөнэй боложо байхыень мэдэжэшье байгаа хаа, Шүлгэ мүнөө манаанай мориной дундань орошоод, шадаха зэргээрээ морины таһалжа, тала руу намнахаа оролдоно. Тэрэ муухайгаар хашхарна, үшөө нэгэ хэды удаагуур айшаһан морид руу харбажашье үрдибэ. Тиин, үргэһэн морид гол уруудажа харайлдажа ошобо. Энэнь лэ Шүлгэдэ хэрэгтэй байгаа; ганса хадаал ганса, ондоо юу хэжэ шадахабши даа. Хойноһоонь эрыюулжэ ерэһэн харуулшадай дүтэлхэдэ, намнажа ябаа мориноо орхижо, эрыюулээшэдэй урдаһаань хэды харбажа тэдээниие удааруулһан лэ хойноо, Шүлгэ мориёо Баян-Улаанай хүнды өөдэ залажа харайлгаба. Үшөө хайса амаржа үрдсэдүй, эсээд ябаһан харуулшан сэрэгшэдэй морид, хоёр үдэрэй туршада садатараа эдсэлжэ, амаржа байһан Шүлгын хурдан хулые хаанаһаа хүсэхэ бэлэй.

Һарын һаруул туяагаа хуряжа баруун хадын саагуур орохоо байхада, Шүлгэ Баян-Улаанай шэлэ дээрэ гараба. Уули

шубуундал хэдэ удаа хүхирхэдэнь, саанаһаа Үнжэдынь ерэжэ, нүхэрөө хаража баярлаһандаа уйлаганаад абаба.

– Ёһоор, ёһоор һанаһан хэрэгни бүтэшэбэ. Тиигэг золигууд, нойроо таһалдуулжа, үүр сайтар, үглөө үдэ болоторшые тала дүүрэн моридоо суглуулжа байг. Бага зэргэшые һаань, Золхын харгыснь удааруулжа шадаһандаа баяртай байнаб. Зай гэжэ, одоо мүнөө ши бидэ хоёр шамдажа үзэсбди, – гэжэ дуугарһан Шүлгэ, ганзагануудаа гурбан моридтоо хубаажэ тээбэ. Тэрэ зуурандаа тэдэ хоёр шэлэһээ доошолжо, арын үдхэн ой соогуур үгы болошнод...

10. Мүшхэлгэ

Нүүдэлшэ олон зон бэшэ, оройдоо хоёр хүн хадаа, Шүлгэ Үнжэд хоёр яһала түргэн харгыдаа ябана. Үдэршые яба, хүнишые яба – тэдээндэ адли шэнги. Нүнийн харанхыда урда ябаа-шадайнгаа харгы алдажархибибди гэжэ балай айһанайнь үгы хэбэртэй: һаяын үдэрнүүдтэ үнгэрһэн олон амитадай ба хүндэ ашаа тээгээд ябаһан буха тэргын мүр сараа һара сагаан үдэшэ үдхэн ногоон дээрэ аржытар харагдана. Энэнь һайн лэ юм бээ, тсэд нүгөө талаараа, иимэ элихэн мүр эдээниие эрыюулжэ ябаа-ша Золходошые ямар ехэ гэршэ, туһаламжаниинь боложо байна гээшэб?

Шүлгэ Үнжэд хоёр мүнөө сагаан талада гаранхай ябана. Тээ саанаханахи баруун набтар добын оройдо хэдэн томо хара юумэдэй үнинэй харагдажа байхада, түрүүн юуд-хүүд, ямар амитад бэ, али хээрэ талын томо хара шулуунууд гү гэжэ ойлгожо ядажа ябаһан Шүлгэ, байтараа, халта хулга хүдэлөөшөөрнь, тэндэ тэмээнүүд зогсоно ха гэжэ таажэ абаба. Үшөө олон-олон хүлгөөтэ хүйтэн үдэшэнүүд урдань хүлсэжэ байна гэжэ һайн мэдэжэ ябаһан Шүлгэ, хажуудахи нүхэрөө хайрлахадаа:

– Үнжэд, харана гүш, тэрү-ү тэндэ тэмээнүүдэй байхые, тиимэһээ тэрэ багаарынь, добын саахануур айл аймаг байна ёһотой. Ши бидэ хоёр хэдэн үдэр мүртэй амаржа унтангүй, халуун хоол эдэшые барингүй, дан лэ һаа яаража ябана хабди. Үдэрэй дүүрэнтэжэ, хүни болохоо байхада, харгыһаа хажуу тээшээ гаража ошоходо яашаха һэм, нэгэ дахиншые һаа, дулаан гэр соо налайжа унтаха тухайгаа бодоел, ошоебди тишшээ, – гэбэ.

– Аймшагтай бэшэ гү, ямархан зоной тэндэ байһыень мэдээгүй аад. Тиихэдэ... налайжа унтаж байхадамнай, Золхо хүннндөө урдманай үнгэржэ гарашахагүй юм бээ?

– Оройдохоноо хоёрхон хүнэй, эрэ эхэнэр хоёрой харгыда ябажа ябахада, хүндэмүүшэ талын монгол зон юундэ хонуулхагүйб даа. Мүн Золхонь сэрэгшэдтээ, амиды хүн зонууд хадаа, баһал утын харгыда амаржа, нойрсожо ябаа бэшэ юм гү? Минии бодоошоор хаа, тэдэ хойноһоомнай сохом үдэр хахадай зайда ябаһан байха. Ошоебди, ошожо тишэ хоноебди, – гэжэ Шүлгэ тэмээнүүдэй байһан зүг тээшэ толгойгоороо зангаба.

Добын оройдо гарахадань, томоһоо томо буура тэмээн гурба дүрбэн тайлаг, энгин тэмээнүүдэ ерэжэ ябаашадта гүжэржэ харамнахадаа гү, аймшагтай улаан нюдөөр хараашалжа, хамар амаараа шуухиржа, байра дээрэ тогтожо ядашана. Тээ саана, дорохоно, хэдэн эшэги гэрнүүд боролтожо харагдана.

Харгыда ябаһан хоёр, үнэхөөрөөншье, танигдаа мэдэгдээгүй байһан эндэхи зондо яһала хүндэлүүлжэ, нойрсожо үнгэргэбэ. Гансал, өөһэдөөн, яахыншье аргагүй, хаанаһаа хайшаа зорижо ябаһан тухайгаа хазагайруулжа байжа худалаар хэлэхэ баатай байгаа. Үглөөгүүр бүри эртүүр, бүүр түүрхэнэ сайбалзажа байхада, гэр тойронхи ногоо муутай газарта дутуу ядуу эдэслһэн моридоо барижа, харгыгаа үргэлжэлүүлбэ. Тсэд үдэ багаар, гэнтэл хажуу тээһэнь, номо һума, бэшэшье зэмсэгүүдтэй дүрбэн моритой хүнүүд харайлгалдажа ерэшбэ гэшэ. Хари тээһэ ябаһан хоёр гэжэ мэдэхэдэ, ерээшэ эрэшүүл, ёһын тэдыдэ гэжэ, арай шамай мэндэсэ хэлсээшье хаа, баһамгай янза үзүүлжэ морин дээрэ һуунад.

Уха-й! Урда сагуудтал адли, талада уулзашаһан лэ хүнтэйгөө тамхи зугаагаа зохидоор хубаалдажа һууха саг гээшэнь дан лэ хаа хомор үзэгдэдэг болошонхой байнал ха.

Хажуудаханаа танигдаагүй моридые харахадаа эрбэгэр нюдэдөө ялалзуулжа, байра дээрэ тогтожо ядажа байһан гоё буурал сагаан азаргынгаа жолоос угзаран бажууһан, бэсэр мундуушаг, бэшэнһээ ахамар нэгэнэйнь «бидэ эндэхи газарай эзэд гээшэбди» гэжэ мэдүүлхээ ханахадаа гү, дээрэлхүү зангаар хаанаһаа ябаһан, хайшаа зорихон хэд юуд хоёр гээшэбтэ гэжэ байжа шангаржа һурахадань, Шүлгэ:

– Хара талын хойто хаяагаар ажаһуудаг уряанхан угта-

найхи байхабди. Намгамни түрэхэ болошонхой аад, үшөө эртэ байгаандань гэртэхиндэнь айлшалаад ерэхэ гэжэ ябанабди. Аһаа, тиимэ, үшөө гэр тойронхи ажалай мүнөө дээрээ бараг, хүйтэн болошоогүй байгаа сагта гэжэ. Хүрэхэ, ошохо газарнай Онон мүрэнэй эхи багаархи газар юм даа, – гэжэ шадаха зэр-гээрээ айһан, хүрдэһэнэй тэмдэг харуулхагүйгөө оролдоно.

– Аа, һамган гүзээлшэнхэй гү. Яажа, хайшан гэжэ, аяар хаана урда зүгтэ байһан Хара талын хүбүүн байгаад, ошожо ошожо, Ононой эхин шадарай сэбэр хайхан эхэнэрээр һамга хэжэ шадаба гээшэбши? Хи-хи-хи. Шанга, яһала һамгаша эрэ гүш даа? Маанадтаа, хэшээжэ хайрлажа, заажа үгыш, бидэшье мүнөө шамайгаа дахасалдажа ошожо, тэндэһээшши өөһэдтөө сэбэр басагадыень хулуужа абаад... үгышые һаа, гүзээлүүлээд ерэшэхэ байгаалди, аа? Хи-хи-хи. – гэжэ, жоонигор нюуртай, үүдэн шүдэ үгы, хүйхэршэг янзатай залуушаг нэгэниинь хама-райнгаа нүхэнүүдые һэртэлзүүлэн, хажуу тээһээ ирзайтараа энэбэ.

– Бүри залууһаа яһала тэнэгдэжэ ябагдаа даа. Гурбан жэлэй саадахи намар Ононой эхиин ой модоор хэрмэ, булга агнажа дүүргээд бусажа ябахадаа энэ һамгантаяа танилсаа һэм. Гэртээ үшөө хоёр жэлһээ үлүүтэй хүбүүмнэй үлэнхэй агша, – гэжэ бай-жа Шүлгэ, харгыда гараад ябажа ябаһан юрын үбгэ һамган хоёртол адли болохоо һэдэжэ дуугарна.

– Ши худалаар хэлэнэгүй бээш? Уржадэр мэдэгдээ та-нигдаагүй нүүдэлшэ олон зон энэ багаар хойшолоо гэлсээ һэн. Тэдэ зоноо хүсэхээс яаража ябана бэшэ гүт? Харыт, моринойнь хүлһыень гэжэ. – Үүдэн шүдэ үгы мүнөө энэхээс болижо, асууһан сухалтай нүдөөр ахамад нүхэр тээшээ хараад абана. Тэрэнь дуугарбагүй, зүгөөр дээрэлхүү зангаа үзүүлһэн зандаа Шүлгын хурдан хулые хомхойгоор шэнжэлнэ.

– Ахатан, Мохуу Шоногой зүб дуугаржа байна хаш, ха-рыт наашаа, энэ хүнэймнэй моринойнь урда ганзагада, ошо-жо ошожо, мундууһаа мундуу мугуй уяатай байнал. Ямар сэхэ дайн байлдаан соогуур хэн юугээ мундажа ябахаа һанаһан хүн бэ энэмнай, а? – гэжэ энэ удаагуур, гоё хайхан бэстэй шаргал гүү унаад ябаһан гурбадахи хүниинь эндэ оролсожо эхилбэ.

Хажуудахи залуушуулдаа ахатан гүүлжэ ябаашань:

– Хаража, шэнжэжэ байхада, юрын хүн бэшэл хэбэртэй

гэжэ тугаарһаа тухайлжал байнам. Маанадые мэхэлхэ ханаатай байһан энэ хүнэйнгөө хулһан годлинуудыень, хэлмыень, гоё найхан барюултай мүнгэн хутагынь харыт. Үглөөнһөө үдэшэ болотор үхэр малай үмхэй һүүл үнэрдэжэ ябаа бэшэ хула мориень харыт. Сэрэгшэ хүн энэтнэй, – гэжэ амаа һариилгажа байжа хоолойгоо шангадаба.

– Сэрэгшэн!? Хари тиимэл байха һэн, худалаар хэлээшэн. Хэн гээшэбши, хэнэй тагнуулшанбши?! Уржадар үнгэржэ ошоһон нүүдэлшэдэй гү, али мүнөө-үглөөдөө энээгүүрнай үзэгдэхэ байха дайсад дээрмэшэдэй гү? Үтэр хэлэ, үгы хаашни алаад эндэшни хаяжархихабди. Намганиинь үнэнхэхөө гүзээлшэнхэй гэжэ гү, шалгажа үзэбдил. Нүха-ад, энээхэниие намдаа даалгажархигты. Хи-хи-хи... – гэжэ байжа үнөөхи үүдэн шүдэгүй дуугараад, Шүлгын мориной хазаарһаань шаб баряадхиба.

МонголоЙ талада, морин дээрээ эзэн хаан мэтэ һуугаад ябаһан танигдаа мэдэгдээгүй хүнэй моринойнь хазаарые хэн нэгэнэй хажуу тээһэнь зүбшөөлгүйгээр шүүржэ абаха гээшэ, эрэ хүниие, бүһэтэй хүниие эгээ сэхээр баһаһан, доромжолһон ушар гээшэ! Талын зоной жама мэтэ энээхэн заншал заршамые эбдэжэ, аашалжа байһанаа эдэ дүрбэн өөһэдөөншые мүнөө һайн ойлгожо, мэдэжэ байгаал юм бээ.

Тээд энэ муу муухай ушарай гэгээн сагаан үдэр соо тохёолдошоол хадань, бэшэ нүхэрэй хажуудань үгьдэ, гансал өөртөө найдаха болоһон Шүлгэ шуран түргөөр, гараа нэгэ һарбагад гэхэ зуурандаа, мэнэ һая дурсагдажа байһан, шамбай бүхэ хуһанай үндэһөөр хэгдэһэн мугуйгаа ганзагаһаа һугалжа, хула моринойнь хазаарта аһалдашоод, тогтоожо ядажа байгаа үүдэн шүдэгүй хүйхэрэй ээм мүрэ руунь ябуулжархиба. Ойро зуура оог хашхараан, моридой түбэрөөн эндэ эхилшэбэ.

– Харайлга саашаа! – гэжэ Үнжэдтөө хашхарха зуурандаа, урдуурнь хойто бэээрээ зурагад гэхэн буурал сагаан азаргын уусан бэе руунь мүн лэ мугуйгаараа Шүлгын мундажархихада, үбшэндэнь шангаар инсагаалһан мориной шурд саашаа собхород гэхэдэнь, эзэниинь газар үмхэн тарайшаба. Гурбадахи нэгэнэйнь тахир хэлмээ һугалжа, тээ хажууһаа Шүлгэ тээшэ даб гэхэ багтань, мугуйгаа сээжэ бэеынь барижа шэдэжэрхибэ. Юу байха һэм, долоон эсэгэ сартуул зон соогоо нэрэ солотой боложо ябаһан залуу эрын булшан сарбууһаа булай эршэтэйгээр

ошоһон мугуй-мунада сохюулхадаа, шаргал гүү унаад ябааша, амияа абажа ядахадаа, хэлмээ гарһаа алдажа, моринойнгоо хүзүү тэбэрин харанхалан унашаба.

Эдэ ушарнууд, хөөрүү хүнэй хэлээшээр хаа, нюдэ аниха зуура тохёолдоод үнгэрбэ. Дээрмэшэдэй дүрбэдэхи залуугайнь нюрганһаа номо хаадагаа абажа, харбахаяа түхээржэ байхадань, хэлмээ хугалжа үрдиһэн Шүлгын тэрээн тээшэ шамдахадань, нүгөөдэнь айһандаа саашаа харайлгажа мэдэбэ. Сэрэг байлдаанай гашуун нёлбоһые яһала долёожо үзэһэн Шүлгэ морин дээрээ эрьелдэхэ зуураа, газардуулжа шадаһан дайсадаа шүүм-жэлээдхинэ. Гурбан эрэшүүлэй хоёрынь өөртэнь сохом тойб хэжэ шадахаа болинхой хэбтэнэд, харин боро азаргаһаа унаһан «эндэхи дайдын эзэнийнь» арай-арайхан газарһаа үндыжэ бодожо байбашье (ами наһан хэндэшье хайратай), ара нюрганһаа номо хаадагаа абажа, ганса гэжэ дэмы баһаһан дайсанаа харбахаар забдаһана.

– Амиды үлэхөө һанаа юм хаа, хая хажуу тээшэнь зэмсэгээ! – гэжэ, морёороо гэшхүүлхын тэндэ хажуудань бии болошоһон Шүлгэ, шангаар бадашаба. – Үтэр хая гэнэм, үгы хааш үхэтэршни сабшажархихаб!

Хэрэгэйнгээ буруутаад байхые ойлгожо эхилһэн тэрэ, шонын нюдөөр Шүлгэ тээшэ хёлогод гэжэ, годли номоо дороо хаяжа, нэгэ хоёр алхам саашаа хээд, газарта һуушаба. Толгойниинь яһала үбдэнэ, яншана хаш, толгойгоо хоёр гараараа бажуугаад, нюдөө анишаха юм. Гараа хуха сохюулһан үүдэн шүдэ үгыниинь тээ саана мүн лэ ёоложо, хашхаржа һууна, харин сээжэ руугаа мугуйгаар мундуулһаниинь, мэдэхэгүй, амиды юм гү, үгы гү, мүнөө эмээл дээрэһээ удааханаар газар руу гулгидан унашаба. Эзэнээ алдаһан мориниинь тээ саашаа гүйжэ ошоһон аад, һөөргөө эрьелдэжэ, инсагаалжа байжа хоёр тээшээ гүйжэ эхилшэнэ. Гэнтэ хаанаһаашьёб шундагай зэбын шууяһан абяанай дуулдашахада, Шүлгэ хула моринойнгоо хүзүүн доогуур толгойгоо нюугаадхиба. Харан гэхээн, тэрбелжэ ошоһон үнөөхи залуумнай тээ саанаһаа, дайн байлдаанай үедэ гү, али аба хайдагай хаһада холоһоо харбадаг шобхо үзүүртэй нарихан ута зэр зэбсэгээр харбажа байба. Баарһаниинш даа, шадал муутын годли холо ошонгүй, тээ саанахана унашаба. Жабжынгаа захаар энэхэдэд гээд абаһан Шүлгын ара нюрганһаа мүн

лэ шундагай зэбэ годлиёо абажа, булсуудань хүрэтэр татаһанай удаагуур, залуу хүбүүнэй зогсоод байһан зүг руу харбажархихадань, шангахан эшхэрээ татажа ошоһон годлинь тэрэнэй толгойнь зүг дээхэнүүр дүүсээр саашалшаба. Арай толгойгоо нюужа үрдиһэн хүбүүн, дахинаа һөөргөөшье эрьсгүй саашаа харайлгажа арилшаба.

...Үнжэдынь яһала холо харайлгажа ябашанхай аад, мүнөө моридоо аалидуулжа, һөөргөө харан харан гэшхэлүүлнэ. Тиихэдэ Шүлгэ, яжа мэдэхэб, газарта толгойгоо бажуугаад һуугаашань, хойноһоонь гэнтэ харбажа байха һэн гү гэжэ, морин дээрэхээ номонийнь утаһыё һэлмээрээ таһалжа хаяад, тээ саана инсагаалжа байгааһа шаргал гүүс бага зэргэ намнахын хүсөөр барижа (гүүн хадаа холын харгыда илламаар ябаха байха), нүхэрэйнгөө хойноһоо шамдажа ошобо.

...Үнжэдэй нюурыё харахаар бэшэ: айһан, уйдаһан, баярлаһаншье шэг үзүүлнэ.

– Та тэдэ зоноо яагааба?

– Өөһэдөө зэмэтэйнүүд. Нэгэниинь бүглэржэ унанхай хаш, бэшэниинь бага зэргэ гэмтэйшье һаа, бараг үлэнхэйнүүд. Ши бидэ хоёр түргэн эндэхээ саашалжа үзэе. Дуулана һэн гүш, манайхидай энээгүүр уржадар үнгэржэ гараһан тухай ярижа байхыень. Үглөө мүнөөдөө хүсэхэбди, яагааһыё һаа хоюулханаа бэшэ, өөһэдынхид дундаа орохобди, – гэжэ, мүнөө болоһон хойно, сэхэн муухай ушарһаа гарсалдаһанаа ойлгожо, нилээд хүрдэжэ абаһан Шүлгэ хэдэ дахин дээрэхээ һанаа алдаад абана. Тэрэ зуураа газарта хүрэн буужа:

– Ай-яа гэжэ, бишһи хойнохи ганзагаа энэ барижа ерээшэ гүүдэ тээһүү, миниишһи ганзага үгы, һула хүнгэнөөр ябаашамни дээрэ ха, яжа мэдэхэб, харгыда юушье болохо байна. Тугаар һая ганзагануудни яатараа тойб хэбэ гээшэб, нэгэ заал сэхэдһэн байгаа һаань, мэдэхэгүй, эрьсдэжэ ядаһаар байгараа муухай ушарһаа гарсалдажа шадаха байгаа һэн ха гүб, – гэжэ, нэгэ мууханаар энсэхэдэд гэнэ.

Тиин эдэ хоёр эндэхээ морёороо соёруулһаар саашалбад. Нилээд болоһон хойно, мориной инсагаалһан абяа ара таладаа дуулажархиһан Шүлгэ түргэн эрьсэжэ хараашалшана.

Мүн лэ эрьсэжэ хараашалһан Үнжэд:

– Һалаа гээшэлди, ербэл даа дахинаа! – гэжэ шангаар хашхараад, бүхы бэсэрээ һалганашаба.

Байтараа Шүлгэ энсэхэдэд гэжэ:

– Эзэгүй ганса морин гүйжэ ябана. Үнжэд, ходол иихэдэжэ айжа бү байгыш даа, зү? Минии хажуудашни байгаа сагта шамтаймни юуншье тохёолдохогүй байха гэжэ хэлэнэ бэшэ һэн гүб. Хари гэжэ, тугаарай нэгэ тээ мори инсагаалхадал гээ юм һэн. Энэшни иихэдээ, энээхэн шаргал гүүеэ үгылһэн, тэдэ золигуудай ахалагшын унажа ябаһан буурал азарга хойноһоомной хүсэжэ ерэбэ гээшэ. Маанадта үшөөл хайн, гэнтэ олон моридтой болошоболди, – гэнэ.

Буурал азарга яаража ябаашадые хүсэжэ ерэхэдээ, залуухан шүдэлэн гүү тойрожо байжа үүрхэхэнэйнгээ удаагуур номгоржо, бултанай хойно адли ябалсажа эхилнэ. Нэгэ һамбаандань Шүлгэ һэмээхэн дүтэлжэ, гүйжэ ерэхэдээ хүлөөрөө хазаарайнгаа ута жолоос таһалжархихан азаргын мухар хазаарһаань баряадхиба. Уутаяа уудалжа үлүү ногто оложо, бариһан азаргаяа шаргал гүүнэй һүүлһээншэ шангаар уяадхиба. Тиигээд дахаад ябажа бай.

Энэ үдэр эдэ хоёр өөһэдынхидөө хүсэбэгүй. Гэбэшье эли тодо мүрөөрнь бодоходо, тэдэншэ холо бэшэхэнэ ябана лэ. Мүнөөдэр хүндэ үдэр байгдаа, шангашье ябагдаа, тиимэһээ үшөө харанхы болоодуй, зүг-зүгхэн боро хараанай буужа байхада, харгыһаа хажуу тээшээ гаража, голой захын бургаанһан соогуур моридоо эдсэлүүлэнгээ, амарха, хонолгодоо бэлдэхэ гэжэ шиидэбэ. Тсэд урда сагуудта адли гурба бэшэ, табан морид болоходоо харуһатай байжа, мүртэй унтагдабашьегүй. Хүйтэншье хоногдобо. Бургаанһанай үбэртэхи хонхосог соо хуурай жэжэ гэшүүһэ олоор дороо дэбдижэ, дулаан дэгэл, хүнжэл соохоноо хорожо хэбтэһэн хадаал, тиитэрээ сэх даарабагүй ха.

Хируутай хүйтэнхэн үглөөгүүр гэдэһээ үлдэшэһэн хоёр үндыжэ, эгсэ эрьсын дорохоно гал түлижэ, халуун эдсэ бариха гэжэ шиидэбэ. Арһан богсо сооһоо хөөдэ барюулшаһан гуулин томо гүсэ гаргажа, досооншэ аян замай түрүүшын үдэрнүүдтэ эдигдэхэ гэжэ бэлдэгдэһэн аад, олон хоногой үнгэршөөд байхада муудаха тээшээ боложо байһан хуурагдаһан мяха дууһыень шанажэ (энэ үдэр дахинаа эдсэлэгдэхэ һэн гү, үгы гү), нэгэ һайса эдсэлжэ абабад.

Унжагай сагаан тала үшөөл дүүрэхээр бэшэ. Тиибэшье саашаа ябаха туманшэ газарыншэ үндэрдэжэ, шобхо-шобхо нүсэгэн

хада, гүбээнүүдээр элбэгжэнэ. Хаа-яа эндэ тэндэ хайлаахан модод, бөөн-бөөн яргайнууд үзэгдэжэ эхилбэ.

Моридоо түргэн гэшхэлүүлжэ ябааша залуушуулай урдахи үшөө нэгэ үндэр дабаан дээрэ гаража ерэшэхэдэ, холо саанахи баруун хойто зүгтэ үндэрһөө үндэр, ой модо элбэгтэй хүхэльбэр үргэн хада харагдашана. Энэ – Ябалан хада! Ньютагаархидынгаа үнгэржэ ошоһон харгыень дахажа, ута хүнды-худал өөдэ зүдхэ зүдхэхөөр Ябалан хадын шэлэ хира дээрэнь гаража, саашаа нилээд дугысахан хойноо, ара гэзэгэ руунь доошолжо ошохо ёһотой байха. Тсэд тэрэ хүрэтэр үшөө үдыхэн даа.

Наяын үдэрнүүдтэ яһала дулаан байгдаа хаа, мүнөө хада тээһээ халхилаад, һэрюухэн, хүйтэншэг гэхэдэ хамаагүй үдэр. Энэ хүр хүлдэ үндэр хада тээшэ дүтэлжэ байһанда гү, али юрэдөө саанаһаа уларил муудажа байгаа юм гү, хадын оройгоор хара үүлэн элбэгжэжэ, урагшаа субажа эхилбэ.

– Шүлгэ, харагты даа, ямар муухай үүлэнүүд бэ, огторгоймнай бордоһолхоо, саһа хаяхаа ханаа бэшэ бээ? Энэ намарай шубуунай зада үшөө болоодүй байна бэшэ аал, тэрэ гээшэнь үзэгдэхөө ханаа хаш, – гэжэ дуугарха үедөө Үнжэд, хажуу тээшэ унжажа гарапоод байһан эмээлэйнгээ маюузаар носолдошно.

Харин нүгөөдэнь:

– Болоодүй байха, эртэшэг бэшэ гү? Намарай үдэр оло дахин хубилжа, урбажа байдаг бэшэ аал даа, – гэжэ харюусангаа, морин дээрэхээ тонгойжо, урдахи мур анхаржа хараашалшана. – Хайр шулуутай газарай эхилжэ байхада, манайхидай ошоһон мур муушаг харагдадаг боложо байна, ошожо-ошожо, эндэ ерэшэһэн хойноо тэдээнээ алдажа байгшабди, ойлгожол ябая, – гэнэ.

Байтараа Үнжэд, юу урдаа харажархиһан юумэдэл, аалихан:

– Харыг, тэрү-ү саана, урдамнай юун зон ябажа байна гээшэб, танайхидаа одоо хүсэбэ бэшэ гүбди? – гэжэ шэбэнэбэ.

– Бэшэ, би хаража, ойлгожо байнам. Мэнэ һая хажуу тээһээ, баруун хадын хүтэлөөр 40-50 толгой хүрэг адуу тууһан хоёр хүн наашаа гаража ерэшэһэн аад, ябаһан руугаа хүндэлэн, зүүлжээ гаража ошохо бээ гэжэ ханажа байтарни, үгы лэ. Харыш, адуунайнгаа толгой залажа, хойшоо, манайхидуулай ябаһан хар-

гыгаар дээшэлбэл. Адуушад зон хадаа, урдань морин тэргын, олон адууһа малай үнгэрһэн шэнэ мүрые ойлгожо, харажал ябаһан байха, – гэхэн Шүлгэ, тэрэ зуурандаа нэгэ ондоохоноор даа, – ябаг, ябаг, хэдыш болотор энэ харгыгаараа ябаг саашаа, энэнь бидэндэ тухатайш байжа магадгүй. Шулуутай газарта муухан үзэгдэжэ байгаа манайхидай мүр эдэ адуунай ябаһанай һүүлээр үгы тооной болошохо лэ. Тиимэ бэээ, Үнжэд? Тиихэ, тиихэ байха, ой-яа... – гэжэ байжа саашаа дуугархадаа, нюуртаа баярлаһан маһагар шарай үзүүлшэнэ.

Шуумгай ябажа ябаа Шүлгэ Үнжэд хоёр үнишье болонгүй адуу туугааша наһажал үбгэн ба арба гаран наһанай хүбүүн хоёрые хүсэжэ ерэбэ. Урдаа мүн лэ хоёрхон хүниие – эрэ эхэнэр хоёрые хаража байбашье, үбгэжөөл айһан шарай үзүүлнэ. Нюдэ шүдөө ялалзуулһан солбон дорюун хула морин дээрэ сэрэгэй баран зэмсэгтэй шаб гэмын танигдаагүй залуу хүбүүс хаража байхадаа, наһажал хүн айгааш юм бэээ. Энээниень ойлгоһон Шүлгэ:

– Сайну-у, адуу туугаашад! Хээрэ, хүдөө газарта уулзаһан хайн хоёр. Хаанаһаа, хайшаа зорижо ябана-а? Хаража, тухайсажа байхада, эдир залуухан аша хүбүүн буурал сагаан үһэтэй боложо ябаһан үбгэ эсэгэдээ хамһалсажа, нэгэ тээшнень адуун хүрэг намнажа ябанал гээшэ хат, – гэжэ толгойгоо дохин, баруун гараа сээжэдээ абаашан байжа мэндэшэлсэбэ. Тсэд үбгэжөөл урдаһаань миин лэ аалихан дохибо. Шүлгэ тэрэ дороо:

– Аа, бидэ гэжэ, үбгэ һамган хоёр, урдамнай нүүжэ ябааша өөһэдынхидөө хүсэхэ һанаатай энэ яаража ябаналди даа, – гэжэ энсэбхилһэн зандаа ушар хэрэгээ өөрөө түрүүлжэ мэдүүлбэ.

Үбгэжөөлэй нюурһаа айһан тэмдэг буужа, нэрэ обогоо, хайшаа ошожо ябаһанаа хөөрөжэ эхилбэ. Баян эзэнэйнгээ басаганай хадамда гарахадань, энжэ гэжэ нэрлэгдэһэн адууень ошохо байха газартань зээ хүбүүнтэсэ сугтаа хүргэжэ ябаһан байба. Хүргэхэ айлайхинь Онон мүрэнэй эхин багаар байдаг, энэ хүнндөө, үгы һаа, үглөөгүүр эртүүр тэндэ хүрэхэ ёһотой юм ха.

– Зээ хүбүүн бидэ хоёр энээхэнүүрээ үнишье ябангүй, зүүлжээ гаража, ондоо һудал, харгыгаар ошохо ёһотойбди. Хари гэжэ, тугаарай хажуу тээһээ энэ харгыда ороходомнай, урдамнай олон зоной ябаһан мүр үзэгдэжэл байһан юм, та-найхидай байшаба хаяа.

«Зүүлжээ гаража ошохо? Байз... магад бидэшье зүүлжээ гаража ябаһан байхадаа болохолди, а? Хэн мэдэбэ, эндэхэ сааша хоёр хубаараад, хоёр ондоо харгыгаар ябашаба гэлэйбди, а? Ы-ых! Золигон Золхо тиигэжэ ханадаг хай...». – Шүлгэ тэрэ зуура шуумар түргөөр ухаагаа гүйлгэжэ эхилшэнэ. Арбан табан наһатайдаа ехэшүүлые дахасалдажа түрүүшынхисэ адуу хулуулсаһанаа ханаадхина. Ехэшье айжа ябаа бэлэй тиихэдэ. Мори адуу гээшые аргагүй хайн мэдэхэ, хулгай хэжэ ябаашадайнгаа ахалагшань ябаһан Хүхы: «Адуун хүрэг намнажа ошоходоо, түргэн лэ саашаа тэрьедэжэ ябахаа бодохо бэшэ, мүн хайшан лэ гээ хаа, хойноһоошни заатагүй эрьюулжэ ерэхэ байха зоноо мэхэлхэ, мүн сараагаа нюужа, үгы болгохо тухайгаа бодолсожо ябахань үлүү хэрэгтэй байдаг юм даа», – гэжэ байжа дуугархадаа, хулгайшад соогоо эгээ залуу ябаһан Шүлгэдэ ухаа заажа байһан мэтэ, урдаһаань хаража байжа хэлэһэн юм.

«Золхые буруу харгыгаар ябуулшадаг хаа... нэгэ үдэр хоногоршые удааруулшадаг хаа... Манайхид гэжэ, мүнөө болоходо, адуун хүрэг хулуугаад, тэрьедэжэ, мүн сараагаа мүшхүүлжэ ябаашадтал эгээ адли болошонхойнууд ябажа байна ха. Хүрхэй Золхо! Ы-ы... – Шүлгэ шүдөө хабираад абана. – Нүүдэлэймнай ябадал Хайлоостодоо байхадаа нюусаа табяагүй байһан хаа, мүнөө болоходо, дүүрээ, нюусаа алданхай бэшэ гү?»

Иигэжэ байжа бодомжолһон Шүлгэ, мэнэ хая танилсажа байгаа үбгэжөөлдэ, өөһэдыгөө Бошогто хаанай газар дайдаһаа, тиихэдэ, тэндээ байжа шадахын аргагүй бологдоходо, тэрьедэжэ ябаһан зонуудбди гэжэ байжа шашажа эхилшэбэ.

– Манай хаан бодхуултажа гараһан албатан зоноо бусааха, хэһээхэ ханаатай хойноһоомнай намнуул сэрэг эльгээхэдээшые магадгүй гэжэ бага зэргэ айгдажал ябагдана. Тсэд, хэн мэдэбэ-э... тиитэрээ айһанай юмэн эндэ байгаа юм гү, үгы гү, юрэдөө? Хэндээ, юундээш хэрэггүй багахан бүлэг зон гаража ошоол юм бээбди. – Шүлгэ худалаар хэлэхээрээл болоно, тибэшье, хюмһанай харын шэнээн мууе өөртэнь хээгүй байһан наһатай хүндэ мууе хүсэхөө хананагүй. – Намнуул сэрэгтэй аргагүй хүсэжэ ерэшэхэ байгаа юм хаань, таанадайнгаа адуун хүрэгтэй мүрөө худхажа байгаашамнай маанадтаа ехэхэн лэ таатай, зохид юмэн боложо үгэжэ байна хаяа. Мүн сараагаа нюухада, эгээ зохид, хайр шулуу элбэгтэй газарааршые ябагда-

жа байна гэшээ. Харыг тээд өөхэдөөн; танай адуунай ябаһанай һүүлээр манайхидуулай мур юрэдөөш мэдэгдэхээ болишоод байна лэ. Тиимэһээ, хэн мэдэбэ, бидэшье нэгэ заа саашаа ябаад, харгыһаа хадууржа, зүүлжээ ябашаһан байба гэлээлди, а? Ябаг, бэдэрэг тиигээд, хаанай сэрэг маанадые Ябалан хадаар дүүрэн. Тиһээр, мунхиһаар байтарнь бидэ холодожол, хүсэгдэхөө болижол ябаха һэн хабди. Та үбгэжөөл, ойлгожо байна гэшээ гүт, яатараа минии мүнөө эндэ ярижа байхыемни? Ябаһан мурөө нюухаа һэдэнэ гэшээлди даа. Зээ хүбүүн та хоёр, бага зэргэшье һаа, мүнөө дээрээ маанадтаа туһалжа шадахаар зон болоод байна гэшээлтэ. Аһаа, тиигээ һаатнай... туһалаа һаатнай, би энэ хүтэлөөд ябаһан гоё һайхан буурал азарга хазаар эмээлтэйн тандаа хүлһэлхэб. Үнэхөөрөө тиитэрээ айха юумэниинь үгы эндэ; үнэн дээрээ эрыюулжэ срэхэ сэрэг һаа, үшөө үдыхэн, хоёр-гурбан хоногһоо срэхэдээ болохо. Тиитэрын таанад хүрэхэ гэхэн газартаа үнидэ хүрэшөөд, һөөргөө бусажа ябахалта. Тиимэ бээ? – гэжэ байжа Шүлгын дуугархада, азаргада атаархашаһан адууша үбгэн хэлээшээрнь болобо.

Шаргал гүүе үгылжэ, хойноһоонь гүйжэ срээшэ хүнэй морие Шүлгэ нэгэшье харамнаагүй. Азарга морид гэшээ талада байхадаа һархалзажа, собхоролдожо байдаг һаа, холын харгыда гарахадаа тулюур амитад, хүлэржэ, түргэн эсэшэдэг гэжэ Шүлгэ мэдэхэ болонхой агша. Тиин, хоёр бүһэтэйшүүлэй хоорондоо хэлсээ баталалсаһанайн ёһоор, адуу туугааша үбгэжөөл харгыһаа хадууржа гарангүй, харанхы болотор энэл харгыгаараа саашаа ябалсаха, тиһэн лэ хойноо хүлһэ гэжэ нэрлэгдэһэн азаргаяа тэндээ абаад, һөөргөө бусажа (хайр шулуута хадын харгыгаар хоёр тээшээ туугдажа ябаа адуун хүрэгэй мурнууд, яаха аргагүй, хүнэй толгой эрыюулжэ, нэгэ ойлгогдохоор бэшэ худхалая үзүүлхэл юм бээ), урда тээ хараалһан замаараа ошохо болобо.

Иигэжэ, энэ үдэр эдэ дүрбэн сугтаа адуу туужа ябаба. Шүлгэ яарана, үе болоод лэ һэмээхэн хойшоо хараашалха юм. Мүн урагшаашье; хэээл өөһэдынхиднай үзэгдэшэнэ ааб гэжэ хүлээжэл ябана.

Яагаашье һаа, болохо, тохёолдохо байха ушар-сагуудын: нютагаархидтайгаа уулзахань, Сэцэн хаанай нэхүүл сэрэгэй мэнэ-мэнэ хүсэжэ срэхэн дүтэлжэл байна. Тиин яажа мэдэхэб, нэхүүл сэрэгэй хүсэжэ срэшөө һаань, өөрынгөө мурөөр ябажа

ябаа үбгэжөөл, зээ хүбүүн хоёрто тодхор үзүүлжэ болохоб гэжэ бодоһон Шүлгэ, тэдэнээ бараг эртүүр табиба. Өөһэдөө хүни орой болоһон хойно хабсагайн хадын нэмэргэдэ хонолгоо хэбэ.

Шүлгэ үнгэрһэн үдэрэй туршада нютагаархидаа хүсэжэ шадаагүйдөө голхорно, тиибэшье яһала урагшатай хэрэг бүтээжэрхихэндээ хөөрүү: өөрөөшье мэдэнгүй, үе болоод лэ адуушан үбгэн, зээ хүбүүн хоёрые дурсажа байха байгаа һэн.

...Эртэ үглөөгүүр эдэ хоёрой ехэшье холо ошожо үрдээдүй ябатарнь, гэнтэл хажуу тээһэнь:

– Шүлгэ, энэ ши гээшэ гүш? – гэжэ хэнэйшьеб шангаар дуугаржархихада, туйлай ехээр залд гэжэ абабад. Тээ хажууһаань, бөөн яргайнай саанаһаа, нүүдэл зонойнгоо ара талада харуулшанаар ябаһан Шонуу сайр сагаан шүдэнүүдэйнгээ ирзайтар энсэһээр гаража ербэ.

Шүлгэ баясахынгаа хажуугаар, оройдохоноо хорёод алхамай газарта байһан хүниие обёоржо шадангүй ябаһандаа эшээдшье, өөрыгөө зэмэлээдшье абаба. Олон үдэр хоногууд соо хүлээгдэжэ ябаһан энэ уулзалгань болохо ёһоороо болобол гээшэ.

Үнишье болонгүй, өөһэдынхидэйнгөө дунда ороходоо, Шүлгэ ямар ехэ эсээд ябаһанаа ойлгожо, мэдэжэ абаба.

Тэрэнэй залуу хамгантаяа хүсэжэ ерэшэһэндэнь, нютагаархидынь баясахань юм. Шүлгэ Үнжэдөө Солхоон эгэшхайтайгаа, гурбан үхибүүдтэйн танилсуулжа, шадаал һаа сугтаа бэс бээдээ туһалалсажа, нэгэ газарта унтаж-үнжэжэ, эдэе хоол барилсажа ябаха тухайгаа мэдүүлнэ.

Шүлгэ элшэн сайдтаа, нютагаархидтаа хүрөөтэй, аймшагтай байдалай мэнэ-мэнэ тохёолдохоо байһыень, тиихэдэ яажа нютагтаа үлэһэн зонийнь Хирээтэ гол тээшэ нарин бэрээгээр сохюулжа абаашагдаһан, гэр буусануудайнь галдагдаһан, Дэлбэг баатарай яажа үхэһэн тухайнь дуулгажа, нютаг зоноо бахардуулба, һанаа үнөөн болгобо. Зон хүлгэшэбэ, зариманиинь уйлалдажа эхилшэбэ...

– Би анхан сагһаа энээнһээл айжа байгаа һэм. Һм... Сэцэн хаан миин тиихэдээд орхибогүй, бидэ энэ муухайһаа гарсалдажа шадабагүй гээшэбди. Һм.. Юун лэ бологшааб. – Барагар хара шарай үзүүлһэн Хүлгэ ошон һахалаа эльбэсэгээнгээ, хамарайнгаа тамхяар носолдошоно. Һүүлдэнь, удаахан дуугай болошоод байһанаа, Шүлгэ тээшэ нэгэ уриханаар мийһэрэд гэн:

– Шиниимнай хожомдожо наашаа гараашагни, мүнөө боло-
ходо, маанадтаа ямар сэхэ туһа хүргэжэ байна гэшэб. Болоо,
болоо ихэдээ, – гэнэ.

Ябууд дундаа Хүлэгэ суглаа үүсхэбэ. Нүүжэ наашаа гара-
хадань түрэл гарбал болохо хайлоосто нютагаархидыгаа арбан
үдэрэй туршада харгы замдань үдэшэлсэжэ ябаха уялгатай-
гаар Шара голһоо, Хирээтэ нютагуудһаа ерэхэн арба гаран
залуу хүбүүдээ урда үдэрнүүдтэ һөөргэнь ябуулжархёогүй бай-
ханиинь, мүнөө болоходо, ямар сэхэ туһатай байхань гэшэб!
Тэдэнтэйгээ хамтадаа Золхын сэрэгшэдһээ тоогоороо дутуугүй
боложо байна лэ. Тиибэ яабашье аймшагтай даа: аргагүй муу
юумэнэй тохёолдошоо хаань, нэгэ талаһаань миин юрын залуу
хүбүүд, нютагай эрэшүүл байжа байха, тиихэдэ урдаһаань хаа-
най шэлэгдэмэл туршуул, торгон сэрэгшэд довтолхо! Хаанай
торгон сэрэгыг яашье баһажа болохогүй – шанга даа! Тэдэнтэй
эндэхэнээ, харгы дээрэ уулзашабал, хайн юумэниинь үгы байха,
тиимэһээ зайлажа, ой модо руу орожо хоробол дээрэ гэжэ, сар-
туулнууд, тоосолдохын хүсөөр, арайшыг гэжэ үгэ үгөө хоорон-
доо ойлгосолдобод. Наһатайшуулай болгоомжотой байжа,
шадаал хаа, Золхын урдаһаа дай, наншалдаа үүсхэхэгүйгөө ду-
радхажэ байхада, залуушуулынь гэжэ: «хамаагүй, дайралдахаб-
ди, туршай, бү сухария» гэлдэхэһээн бэшэ ондоо юумэ дурадха-
хагүй юм. Торгон сэрэгтэй дайралдаад, өөһэдынхиһөө байха,
түрэл гарбалшыг юм хаань, хүнэй хүбүүдыг аюулда оруулжа
алдажархёо хаа, ямар аймшагтай гэшэб? Наһан соогоошыг
бээс хүлисэхэгүйш. Зүгөөр Золходо миин байжа үгэхэгүй, хайн,
дээдэ талынь барижа тулалдаха гэхэ мэтэ шухала хэлсээ, яба-
далнууд энэ хүрөөтэй суглаанда абтажал халагдаба.

Тиимэһээ нүүдэлшэд ябажа ябаа харгыһаа халба хүрэжэ,
зүүн хойто зүгтэ үзэгдэжэ байгаа шобхо-шобхо хадануудтай ой
шэглэн яаража ошобо...

11. Ононой эхин

Ябалан хада! Монголоой газар дээрэхи үсөөхэн тоото үндэр
хадануудай нэгэн! Энэ хадын хойто ара үбэрһөөнь Сүхэ, Орхон,
Тула горходууд эхисэ абажа хойшоо урладаг байха, тиихэдэ,
урда үбэрһөөнь – оо! – алдар суута Хэрлэн, Онон мүрэнүүд мүн-

дэлэн гаража, зүүлжээ урдаха тумаа үргэн ехэ дэлисэ, хүсэ шадалаа абажа ошодог юм! Эртэ урда сагһаа нааша түүхэ домогто түүрээгдэһэн, үльгэршэн үбгэдтэ үрээгдэһэн, хүрьһэтэ газар дээрэхэнээ хүдэр шамбай хүбүүдые, сэсэн һонор сэрэгэй жанжанарыс тэнжээһэн, хоёр эрьс хүбөөһөн зубшажа ажамидаржа байгаа монгол туургата арадуудай, мүн ан амитадайшыс ундаа харяжа байһан һүр һүлдэтэ мүрэнүүд!

...Мүнөө эдэ хоёр ехэ гол горхоной нэгэн – Онон мүрэнэй эхин – нүүдэл зонийс хүрөөтэйгөөр угтан абаба. Эндэ ой модо, шийг нойто элбэгтэй газар. Хайлоостын сартуулнууд түрүүлжэ үргэн ута хүнды өөдэ үгсэжэ ошоо бэлэй, тээд тэрэнь саашаа, дээшээ болохо тумаа уйтан боло болоһоор, һүүлдэжэ ерэхэдээ, хабшуу худал-хүнды, хүн зоной ганса нэгээрээ арай шамай субажа ябаха муухай газар болошобо. Байтараа эндэ тэндэ газарһаа ургашаһан үхэрэй шэнээн томо хара эльгэн шулуунууд элбэгжэжэ, олон тоото соором соогуур тогтомог уһанай сайбалзахань үзэгдэнэ.

Үс болоод лэ, ашаа тээбэри тээһэн тэргэ, тэмээн хамбынгаа энэ тэрэ болдо солдонуудта дондоролдохо, түгсүүл унуулида торсолдохо, бүһэтэйшүүл хүхөөрөө харгыгаа сэбэрлэхэ боложо, бүришыс удааршабад. Иимэ газарта ямар аюул урдань байха бэлэй, тиимэһээ харуулша хүбүүд баран хойто талада ябана.

Наашаа гаража ерэхэнһээ хойшо хоёр үдэрэй үнгэрөөд байхада, бүри муухай, унуули дархида баригдашаһан, зузаан хүбхэндэ даруулшаһан бартаа газарта ерээд юрэдөөш тогтошод: ерэхэ-хүрэхэ газартаа хүрэжэ ерэшэбэ бэшэ аал даа? Саашаа тэргэтэй ашаа шэрэжэ ябаха харгы үгы. Яаха бологдоноб? Нэхүүл сэрэгэй мүрыень алдангүй хойноһоонь эрыюулжэ ерээ хаань, энэ багаар лэ угтаха бологдохонь ха. Мэнэ иихэдээд үбэлэй сагай ерэхээ байхада яажа эшэгы гэр бараагүй, унтари зөөригүй, адууһа малгүй үлэхэбши; юунэйш боложо байгаа хаань эдэ бүгэдөө хаяхагүйш. Тиимэһэнь нүүдэлшэд һөөргөө халта доошолжо, үнгэржэ гараһан нэгэ багахан талмайда тогтожо, саашанхи хүлээгдээгүй байдал тухайгаа бодожо эхилшэбэ.

...Шүлгэ харгыда ябахадаа хаанай тагнуул сэрэгыс хэр зэргэ тогтоожо, удааруулжа шадаһан байгаа юм, бү мэдэс, тиибэшье, тэрэнэй өөһэдынхидтөө ерэхэнһэнь хойшо дүрбэн үдэрэй үнгэрөөд байхада, солигон Золю хүсэжэ ерэхээрээл ерэбэ.

– Ерэбэ-э, моритой олон зон үнишье болонгүй эндэ байха!
– гэжэ, хойнохи туршуулда ябаһан гурбан хүбүүдэй нэгэниинь морёо түгшээжэ алахын тэндэ харайлгажа ерэбэ.

– Ашаатай тэргэ, тэмээнүүдээ хаяя эндэнь. Эбэртэ бодо мал, хони ямаануудыешье баһа. Гансал адуун хүрэгөө урдаа туужа саашалябди. Намгад, үхибүүд бултааран эмээл моридтоо мордог, эгээ хэрэгтэй ашаа зөөриесэ хойноо тээг! Нялха жаахан үхибүүд, наһажаал зоноо али зэргэ хэрэгтэй ашаатайнь хойнохи яргирцаг эмээлтэй моридтоо хундалдуулжа, хүтэлжэ түргэн хүнды өөдөө ошогты! Үлүү юумэсэ хаягты саашань эндэнь, бү гамнагты! Эрэшүүл гэжэ! – үлүү ашаа зөөриесэ баһа хаяжа, сэрэгэй жагсаалда бэлэн бологты!! – гэжэ байжа хүлгэшэһэн Хүлэгэ хашхаржа, уур сухалдаа моринойнгоо амынь заалашахын тэндэ угзаржа, собхоржо, дэбхэржэ байгаа азаргынгаа нюрган дээрэнь арай шамай тогтожо бууна.

Болохо юумэн болобо иигээд. Сэцэн хаанайнгаа харуул сэрэгэй һабарта орохогүйгөө бодошон хайлоостынхид дуу-шуугүйхэн Хүлэгийн ба Сэтын хэлээшээрнь бололсожо, аргагүй тухашаралдашанад. Тиин, үнишье болонгүй, эмээл моридтоо обоо ашаа тээһэн зон шамдуу түргөөр хада өөдөө зүдхэжэ ошобо.

Хүсэжэ ерэхэн нэхүүл сэрэг ойн гүн соо орхигдошоод байһан олон тоото ашаа, малнуудай байхыс харахадаа гайхажа, тэндээ бага зэргэ удааршабад. Сартуулнуудыс иигэжэ байжа тэрьедэхэ юм гэжэ огто хүлээгээгүй ха. Харахадань, тэдэнь тээ саанахи эгсэ хабсагайта хада өөдэ шадал мэдүүлжэ зүдхэжэ ябаба.

«Мүнөө болоһон хойно хайшаа харайлданабта даа, барһадууд. Ташуурайм амта үзэ үзэхөөр һөөргөө ошохоо байһанаа мэдэхэгүй» гэжэ, энсэдэ алдаһан Золхын тэдээниис хүсэжэ ошон гэхэнь, өөрынь сэрэгшэдһээ дутуугүй сэрэгэй бүхы зэмсэг, хуяг дуулгатай олон эрэшүүл гэнтэ урдань хана мэтэ бии болошобо.

«Хаанаһаа иимэ олон эрэшүүл? Урдаһаамнай эсэргүүсэжэ бодохонь гэжэ гү? Үшөө дээдэ таладамнай...» – Золхо гайхашана.

– Э-эй! Сартуулну-уд, шагнагты намайе... Таанадтай мүнөө би, Сэцэн хаанай тагнуул сэрэгэй дарга, Золхо хөөрэлдэжэ байнаб. – Баруун хасарһаань үргэ руунь доошолһон ехэ шарһаһаа боложо юм гү, баруун нюдөө татагад-татагад гүүлэжэ һура-

шаһан Золхо дороһоо хашхаржа эхилбэ. – Хайшаашье ошожо шадахаа болсбди гэжэ ойлгогты. Хүсэжэ шадаа хадаа, таанадые табихагүй байхабди. Ихэдээд доошологт-ын, бидэ таанадые һөөргэтнэй бусаажа абаашаха гэхэн хаанай захиралтатайбди, яхашьегүйбди, маанадһаа айха юумэн үгы. Бидэ бултааран нэгэл хаанай, Сэцэн хаанайнгаа албатан зонийнь гээшэбди, таанад маанадай дайсад бэшэ гүбтэ.

Дээдэ таладань шэмээгүй. Сэрэгэй жагсаалда байһан хайлоостын эрэшүүл морин дээрээ хүдэлэнгүй һууһан зандаа. Нилээд болоһон хойно, эрэшүүлэй дундаһаа Хүлэгэ урагшаа гаража, Золходо оробол хоёр дахин шанга хоолойгоор:

– Золхо-о! Шамайс шагнабабди, мүнөө минии хэлэхые дуула. Шинии урдаһаа мүнөө би, Халха Монголой Хара талаар үни холоһоо нааша байршажа байһан сартуул долоон эсэгийн уг изагууртанай ахамад сайд Хүлэгэ харюусажа байна гэшэ. Зүбөө-өө, ши Сэцэн хаанай туршуул сэрэгэй ахалагшан гээшэш, тиихэдэ би тэрэл хаанай элшэн сайдынь байһанби. Тиймү-ү? Бидэ гэжэ, Хайлоосто нютагай зээрдэ азаргын сартуул угтан зон, өөһэд хоорондоо үгэ үгөө ойлгосолдожо, хэлсэжэ, һайн дураараа хаанай мэдэлһээ гаража, ондоо тээшэ нүүжэ ябана гээшэбди. Дахинаа Сэцэн хаан манай түшэмэл хаан бэшэ болобо гэшэ, тиигэжэ ошожо дуулгадашһи болохо-о. Хаана хүрэтэр ошохо, хэнэй мэдэлдэ байхабибди, энэ манай хэрэг. Шишье мүнөө маанадта хэншье бэшэ гээшэш, тиймэхээ харгыһаамнай зайса, тойб бү хэ бидэндэ! Дүтэлөөд лэ үзөөрэйгты, хамаагүй, тулалдахабди! Таанадһаа айхагүй байхабди, «мүрынь ганса, мүргэлынь нэгэ», үхэсэ тулалдахабди! – гэжэ Хүлэгэ эрид шанга байһанаа мэдүүлбэ. Хүндэхэн байдалда орошоод байһанаа мэдэжэ байһан сартуул эрэшүүл элшэн сайдайнгаа иигэжэ байжа дуугархадань, зориг орожо, зэмсэг һаадагаа гарнуудтаа үшөөш шангаар баряадхиха юм.

Энэ удаагуур доодо талада нэгэ оно дуугай болошобо. Нэрмэр гэлдэхэнэйнгээ һүүлээр, Золхо дахинаа:

– Э-эй!. Хайлоостын сартуулну-уд, гэм зэм багатай юрын хара зонууд! Шагнагты даа намайе һайсахана. Юундэ таанад энэ толгой муутай болоһон ноёнойнгоо үгэдэ орожо, иитэрээ зобожо ябана гээшэбтэ-э? Түшэмэл хаанайнгаа түшэг тулгуури болохо сэрэгшэдэй урдаһаа эсэргүүсэхэбди гэжэ гү? Энэ зүнтэг-

лэжэ ябаһан Хүлэгыгөө барижа намда тушаагты, тиигээд лэ дүүрээ. Би таанадые яахашьегүйб, үхэр малаа һөөргэнь туугаад Нарин голдоо бусахадатнай болохо-о... Би тангаригаа үгэнэ, – гэжэ һииганаһан һөөлдэнги хоолойгоор хашхаржал мэдэнэ.

Гэнтэ дээдэ талаһаань бухюу годлиин эшхэрһэн абяанай дуулдаадхихада, дайн байлдаанда ябажа һураһаһан шанга сэ-рэгшэн лэ хадаа, Золхо агшан зуура зузаан арһан хуягаараа бээс халхалжа үрдихэндөө, сэхэ бэс руунь ерэжэ орохо байха год-лиһоо бээс абаржа шадаба. Тэрэ зуура дээдэ таладань хүнүүдэй шууяан дуулдаад замхашаба.

Иимэ юумэ үзэхэб гэжэ огто хүлээгээгүй байһан Золхын ба-руун нюдэн зүндөө татагад-татагад гээд абаба. Нюдөө анижа байжа, дээрһээ нэгэ сэхэ ханаа алдажа: «А-а! Шанга даа, шангаар харбаад байнал» – гэжэ шэбшэһэнэйнгээ удаагуур, уралнуудаа жомбойлгожо үлэ мэдэг энсэһэн янза үзүүлжэ:

– Э-эй!. Сартуулнууд! Бидэ, тагнуул сэрегшэд хадаа, жагсаа-лайнгаа, сэрегэй ёһо гуримые сахижа, таанадтай урда урдаһаан харалсажа, ёһотой эрэшүүлэй хоорондо боложо байдаг шухала зугаа, хэрэг үүсхэжэ байнабди гэжэ ханажа байхада... э-эх даа, хэнэйш эшэжэ абамаар ахир муухай ааша гаргажа, һүүл үгы хо-хор годли хүн руу табижа байхадаа, яндан лэ, халаһан зонууд байнат дө-өө. Юунэйш боложо байгаа сагта, дайсадтайгаашье тулалдажа байха сагтаа, ёһотой эрэ хүнэй үндэр нэрэ солыень үргэжэ ябахаһаа үнэтэ юумэн маанадта байдаггүй лэ-э! «Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара» гэхэн сэсэн мэргэн үгэ мэдэхэгүй гээ-шэ гүт? – гэжэ байжа гоё һайханаар ярижа байхадань, хэншьёб саанаһаань таһа хүрэн оролсошобо.

– Һэ-й, Золхо-о!. Мэхэ-гохоёо гаргажа шадаагүйдөө, он-доохоноор хаагалжа эхилшэбэ гүш?! Хэн шамда этигэхэб, хаа-най шэбэртэй хүлэй улыень долёжо ябаһан хара нохой. Һэ-й! Амаргүй шанга эрэ, сэсэн сэрегшэн Золхо шагна, дуула намайе! Шинии урдаһаа харбаһан хүн – энэ би, Халха Монголһоо байха, Бээжэн хото, Хитадай газар дайдааршье нэрэ солоо суурхуулжа шадаһан Дэлбэг баатарай хүбүүн, ангуушан Жангай гээшэб! Һайса хадужа аба – Жангай!! Муушагаар харбаба хаб, харин аха захатанай үрдижэ болжоулаагүй һаань, хоёрдохи годлимни бамбай хуягыш соо сохихо байгаа. Хэнһээш асуужа һурангүй урдаһаашни харбаһан, шинии хэлээшээр, тэрээхэн ахир хүн гээ-

шэнь би гансааран болуужам, намда хамаагүй, харин өөрөөшн
ни яндан, нэрэ яһаа хухарһан эрэшүүлые хайлоостын эрэшүүл
соо олохогүй байхаш. Золхо-о! Аргагүй тулалдаанай болошоо
һаань, хоюулан, зорюута гэжэ, хажуу тээшээ гаража, тулалсуу-
жамди! Ойлгобо гүш, нэрыем һайса хадужа абаба гүш?! – гэжэ
байжа тогтон торонгүй, хэн юунһээш айха, гайхахаяа боли-
шоһон Жангай мүнөө хашхаржа, хуугайлжа байхадаа, хайшан
гэжэ эсэгынгээ наһа бараһан тухайнь Шүлгэһөө дуулахаһаан
нааша аргагүй гуниг гашуудалда абташоод байһан, досоонь
багтажа ядажа, бусалжа байгаа хоро, сухалаа гаргажа байнал
гээшэ ха.

Юрэдөөш танигдаа, мэдэгдээгүй хүнэй иигэжэ байжа до-
ромжолжо байхада, ямархан харюу үгэхэмни хаб гэжэ Золхын
һанажа байтар, ондоо хүн хэбэртэй, дахинаа дээрэһэнь хаш-
харжа эхилшэбэ.

– Золхо-о! Өөрыншни мүнөө маанадтаа хэлэжэ дуулгаагүй
һааш, бидэшни шамайгаа дайсадтайгааш тулалдажа байхадаа,
ахир муухай ааша гаргадаггүй, үндэр нэрэ солоёо муудхаадаг-
гүй, ёһотой эрэ, ёһотой сэрэгшэн хүн юм гэжэ мэдэдэггүй бай-
гаалди. Тиимэ амаргүй шанга, ухаатай хүн хадаа, маанадтаа,
һүүл үгы һохор годли хүн руу табижа байдаг яндан зонуудта,
хэшээжэ хайрлажа, хэлэжэ үгышэ-э: яажа шимнай үндэр нэрэ
солоёо мартажархёод, Хайлоостодоо үлэһэн үлбэр тулпоур зон-
тоймнай тулалдажа, гүрэмэл ташуураар шабхуурдажа, нарин
бэрээгээр сохижо байжа Хирээтэ руу намнажа абаашаһанаа,
нютагыемнай үнэһэн тоборог болотор галдажа хаяһанаа, алдар
суута Дэлбэг баатарай яажа үхэһэн тухайнь, а-а?

Энэ мүнөө урагшаа гаража, хоёр гараа амандаа абаашажа
байжа хүхирһэн хүмнай Сэтэ гээшэ.

Нөөс даа!. Энээнэй һүүлээр Золхотой юун болоо гэжэ һа-
нанат? Мэнэ һаял мэдээ орошоһондол, баруун нюдөө бүришье
ехэ татагад-татагад гүүлэһэн тэрэ, саанаһаа нэгэ, сохом үншэн
хабһанайнгаа оёорһоо, гуринха шонын ульяндал адли үзэлэй
муухай абяа гаргажа:

– А-ы-ыы! Иигэлдэжэ байгаа хадаа, булта толгойн саазада
хүртэхбди гэжэ мэдээрэйгты! Сэрэгшэд, урагша-а! Эдэ урбаг-
шадые гамнаха, хайрлаха юумэниинь үгы, харбажа алахыень
алаад, үлээшэдынь мориной һүүлһээ шэрэжэ абаашахабде-эй!

– гэхэнэйнгээ удаагуур, өөрөө хэнхээш түрүүлжэ, урагшаа даб гэбэ. Тээд тэрэнэй ханаашаар тиимэ бэлээр бүтэхэ хэрэг бэшэ байшаба энэнь. Урдахаань шанга шууя татахан шүбэгэ, хандагай, шундагайшыё годлинууд хийдэжэ ерэбэ. Эндэ тэндэ зарим ёолоһон сэрэгшэдэй, годлидо тудуулһан моридой шангаар инсагаалхань оршон тойрониё онсотойгоор сууряатуулшана.

– Халагынь, хаяхан болотор бидэнээ аршалажа байһан хаанай эрхим сэрэг, яахыншыё аргагүй, дайсаднай боложо халабал гээшэ гү? – гэжэ, сарлагай шүрбэһэ, эбэрээр няажа бүтээгдэһэн, мүнгэ зэдээр шэмэглэгдэһэн эбэр номоо татажа, хүн зонтой адли түрүүшынгээ годлиё доодо зүг руу табиһан Хүлэгэ, мүнөө эндэ тохёолдошоһон ушарта арай шамай этигэжэ байһандал, ошон хахалаа эльбэжэ, толгойгоо хэжэржэ байжа дуугаржа үрдихэ юм.

Тагнуул сэрэг түрүүн бахардажа абаба ха. Гэбэшье хаанай хажуудахи сэрэг нэгэл хамбаашалжа бидэниё булихадаа болохо гэжэ Хүлэгэ Сэтэ хоёр хайн ойлгожо байнад.

– Түрүү сайд, ши энээхэнүүр бү бай, аймшагтай. Аргагүй нэгэ муу байдалай тохёолдошоо хаань, зоноо дахуулжа саашалхаяа бодохо ёһотой болонош. Бидэ шамтай шамгүй нэгэ аргынь оложо, Золхыё эндэнь тогтоожо, золигон тэрэнэй хабарта орохогүй тухайгаа өөһэдөө бодожо үзүүжэмди. Ошо эндэһээ, зонтоёо түргэн энээхэн хадынгаа оройдонь гаража, үшөө яажа тэндээ адуун хүрэгөө тогтоохо тухайгаа бодожо үзэжэ бай, – гэжэ Сэтэ эридээр забдаба. Хүлэгийн дурагүйдэжэ дуугархаа ханахад: – Яба, яба, бага үхибүүд, хамгаднай яажа байгаа юм, юун, шинии ханаае тэдэ зобооногүй гэжэ гү? Золхын сэрэгшэдһээ дутуугүй эрэшүүл маанадайшыё дунда яһала байха, ханаагаа бү зобо, – гэжэрхёод, дахинаа иигэжэ ярилдажа байха сүлөө үгы гэжэ мэдүүлһэндэл, элшэн сайдаа тоохоёошыё болижо, хамаг ханаанинь мүнөө энэ тойрон эшхэржэ, шууяжа байгаа годлинуудай шэмээндэ торошоно. Шахардама, аюулта байдалай тогтошоходо, тэрэ һөөргөө, залуу омог наһандаа бусаһан мэтэ боложо, шангахан харюусалгата хэмжээнүүдые нютагайнгаа хүбүүдтэ, мүн өөрынгөөшыё урда табижа эхилшэнэ.

– Оо-х! Эдэш бидэнэй хоёр захыё барижа гарахаа хэдэжэ байна. Шүлгэ, ши баруун талаа алдангүй хаража яба. Тэндэ модо һөөгүүд элбэгтэй газар, хамбаашалжа дээдэ таладамнай

гаража байгшаб. Харин ши, Гислим, – гэжэ Сэтэ, тэрэ зуура нүгөө тээшээ эрьхэх хоорондоо, мэдэхэ танихагүй хүнэй гэнтэ харажархёо хаа, айжа абамаар, аймшагтай муухай нюуртай – толгойнгоо оройһоо баруун нюдэ хүрэтэрөө һөөмэй шэнээн сэх шархатай, мухар шэхэтэй (нэгэ сэх байлдаанай үедэ зүүн шэхээ һэлмэдэ абхуулжархиһан) барагар томо бэтэй хүндэ хандажа, – зүүн талаа барихаш. Шинии шуран, зүрхэтэйгыш мэдэнэб, тиибэ яабашье, шадаал хаа, туршуул сэрэгшэдэй урдаһаа хам орошонгүй, хүбүүдтэйгээ хамта хада өөдэ сухариха тухайгаа бодохо бшууш. Ойлгоно гүш, бага багаар булгааран һөөргөө сухарихабди! – гэжэ ябууд дундаа хашхаржархёод, яжа гүйдэлэй морид урилдаанай болохын урдахана байра дээрээ тогтожо ядажа байдаг бэ, тон тэрэндэл адли, урда сагуудта сэрэг дайн гээшые нилээд үзэһэн хөө хара моринойнгоо мүнөө дайшалхы шуналда абташоод, бүхы бэсэрээ һалганажа, байра дээрээ собхоржо, дэбхэржэ байхадань, арай амыень заалахын тэндэ зогсоожо шадабашье, һөөргөө дахинаа модо гэшүүһэндэ дайруулжа унасахын тэндэ эгсэ хадын үбэрөөр саашаа харайлгашаба.

Сартуулнууд Золхын урдаһаа сэхшые тулалдангүй, аалихан дээшэлнэд. Дээшээ болохо тумаа энэ танигдаагүй хада эгсэ боложо, тэндэ үхибүүд, һамгадай, адуун хүрэгэй шууян элбэгжэ шэнэ. Тэрэ багаар юун боложо байгаа юм, мэдэхээр бэшэ, нэгэ һамган лэ шангаар уйлана хэбэртэй, тэрэнииес юм гү, али ондоо хүниес гү, элшэн сайд хараана ха.

– Дээшээ, дээшээ! – гэжэ Сэтэ мүнөө хоёр тээшээ хараашалжа байжа хашхарна. – Годлинуудаа гамнагты!

Тээ доро шархатаһан нэгэ мориной бодожо ядажа шангаар инсагаалжа байхада, хэм бэ даа нэгэн ябууд дундаа духа руунь мугуйгаар буулгажархина. Пэс гэтэр газарта унаһан морин тэрэ дороо шэмээгүй болошохо юм. Мүн сээжэ руугаа шархатажа, ёоложо байгаа Ильбые морин дээрээ хүндэлэн хэбтүүлһэн Шаран Сэтын захаар түргэн дээшэлжэ ошноно. Хайлоостынхидой барандаа шахуу хадын оройдо гаража байхада, хэрэгэйнгээ буруутаж, тэдэниес тогтоохонь мүнөө хэсүү болоо ха гэжэ ойлгоһон тагнуул сэрэг ябадалаа намдажа захалба.

Сэтэ һүүлшын сэрэгшэдтэеэ хадын оройдо гараба. Мэнэ һая баруун захада харагдажа байгаа Шүлгын гэнтэ хайшаашьеб үгы болошоныень хэншые мэдэнгүй үлэшэбэ...

Нүүл заха барижа ябаа Шүлгын нүүлшынгээ годлиие доо-
шонь хийдхүүлжэрхсод, өөдөө даб гэхэтэйн тэндэ, нэгэ тээ
дүтэхэнэ үхибүүнэй уйлахань дуулдахадал гэбэ. Харан гэхээн,
гайхалтай, тээ саанахана, хабсагайн хүмэгтэ, моринойнгоо
жолоос гартаа шанга бажууһан, оройдохоноо дүрбэ-табан
наһатай үхибүүн уйлажа байба. Хайшан гэжэ бэшэ зонһоо ха-
дууршоо юм, али моринийн юумэнһээ үргэжэ иишэнь абажа
харайгаа юм гү, юрэдөөл, баарһан, эндэ гансааран үлэшөөд лэ
уйлажа, үбэр, нүмэри газарта хадань, хүбүүнэй бархирхыень
хүн дуулангүй үлэшөө ха. Шүлгыс өөрын хүн гэжэ ойлгоһондоо
гү, намайе гансаарыем эндэ бү орхиит гэхэндэл, хүбүүн хоёр
гараа харбайн тэрэниие угтаба. «Молохонугай хүбүүн байна»
гэжэ Шүлгэ таажа үрдинэ. Шүлгын газарта хүрэн буужа, ябууд
дундаа номоо нюргандаа үлгэжэ, хүбүүс мориндонь хуулгахаа
байхадань, хажуудаханийн модоной мүшэр хухаржа, тэндэнээ
гэнтэ Золхо гаража ерэшбэ.

– Үрдихэгүйш, бү забда! – гэжэ номо хаадагаа бэлэн баряад
ябаһан тэрэ, Шүлгын ямар бэ нэгэ зэмсэгэ гартаа абахын тэн-
дэ хашхарба. Үрдихэс болёоб гэжэ ойлгоһон Шүлгэ, шүдэнэйн-
гөө захаар энсэдэ алдажа:

– Яахаб тээд, мүнөө шинии зүб. Харбаха юм хаа харбахал
байгаа юм бээш, харин халта урид уулзашоо хаамнай, мэдэхэ-
гүй... хэмнэй хэнийгээ... Эгээ ядахадаа энэ үхибүү мориндонь
хуулгажа табиһуу, бага зэргэ хүлээхэ байгаа юм бээш, ёһотой
эрэ хүн, сэрэгшэн хүн юм хаа. Саашаа шинии дуран, – гэбэ.

– Бү ёгтоло, Шүлгэ. Зүб яринаш, урдамни зэмсэг үгы, үхибүү
тэбэрээд байһан шамайе хороожо, хаанай тагнуул сэрэгшын
дарга гүүлэжэ ябаһан үндэр нэрээс бузарлуулхагүй байхаб.
Хари гэжэ, тугаарай модоной саагуур шамайе гүйлгэжэ хараг-
дана ха гү гэжэ ойлгожол байгаа хэм; дайралдаа хаашни, хар-
бажа унагаахадань болохо байгааб. – Золхо баруун нюдөө
татагад-татагад гүүлэжэ, иишэ тиишээ хараашалаад абана. –
Дүтэ багаар танайхид үгы бэшэ аал даа; баран хуу энэ дээрэхи
хоһон хубхай хабсагайн оройдо зугадажа гарашанхайнууд.
Дүүрээ гэшэт, холо ошохогүйт. Хара, бишье зэмсэгэ хуряа-
хамни, адли болохобди, хөөрэлдэс... Шишье өөрөө энээнисмни

хамбаашалжа, нэрээ бузарлажа байха эрэ бэшэ юм бээш? Зай-зай, үнэншэнэб, муухайгаар бү хара... Ха-ха! Нонин гээшэнь, мүнөө болоходо дайсамни болошоод байһан шамтай тулалдаха бэшэ, хөөрэлдэхэ дурамни сэхэн хүрэшөөд байжа байнал.

Энэ үедэ дахинаа шэмээн дуулдаад, Золхын хоёр сэрэгшэд мододой хоорондуур үзэгдэшэбэ. Юунэй эндэ боложо, хэниинь хэниигээ барижа байһыень ойлгожо ядалдажа байхадань, Золхо:

– Бараг, бараг, намда ханаагаа зоболтогүй. Би эндэ урданайнгаа нэгэ хайн танилтай гэнтэ уулзашоод зохидоор хөөрэлдэжэ байнам. Маанадһаа бэшэ ондоо хүн эндэмнэй үгы хэбэртэй, иигэд гээд мүнөөдэрэймнэй намсалдаан дүүрбэ ха. Болоотой, ошогты. Яараһандаа эдэе хоол муутай наашаа гаража ерэшэһэн маанадаа хайрлахадаа, эдэ зонууднай зөөри зөөшэһөө хубаалдажа схынь орхёод дэшэлбэ бэшэ аал? Тиимэһэнь, хамаагүй, гайхалтагүй, зоргон соогоо дуратай малынь хороожо, ёһотой гэгшын үдэшынгөө хоол бэлдэжэ байгты, – гэжэ байжа хорон хэлээ гаргажа эхилшэнэ.

Орилжо эсэһэн хүбүүн, мүнөө Шүлгын гар дээрэ һугшарна. Наран дээрэ гаранхай. Тугаарай энэ багаараа гайтайхан шууя үзэһэн ой «эсэб, амарха байгаа» гэхэншүү, һөөргөө шэмээгүй байдалда абтажа эхилнэ.

– Шүлгэ, би шамайе гайхажа байнам. Яһала солбон, шуран эрэ гэжэ ханажа байхадамни, ши гэхэдэ, намтай буляалдажа байгаа басагаа мартажархёод, хаяжархёод, аяр энээн руу тэрьедэжэ ябаха гэжэ? Үнжэдөө хаяжархёод гэхэе хананам. Зүб гү? Ши намтай тэрэ басагые буляалдаха ханаатай байгша бэшэ һэн гүш, юун болошобо гээшэб? Би хаяхана, таанадые эрьюулжэ наашаа гарахынгаа урда үдэшэ, Үнжэдтэй уулзажа, хэзээ хадаг табиха, хурим түрөө хэхэ тухайгаа хөөрэлдөө һэм. Худалаар хэлэнгүйб, эхэ эсэгэ хоёрынь энэ удаагуур хоюулан намда зүбшөөлөө үгөө. Манай ёһо заншалаар, басаганай гэртэхинэйнь зүбшөөлөө үгөөл хаань, юумэн зүб руугаа шийдхэгдэдэг гээшэ ааб даа. Гэбэшье... гэбэшье, шамайе хайн мэдэхэ хадаа, минии харгы дээрэ нэгэтэ бэшэ дайралдажа намда тойб хэһэн хадаш, дахинаа Үнжэдэй толгойе эрьюулжэ байгшаб гэжэ шамһаа энэ болотор айжа ябааб. Ойлгоногши, би энэһэнһээл айжа ябагша һэм, ондоо шамһаа айжа үзөөгүйб. Болоо гээшэ гү тийхэдэе, а? Юумэн дүүрээ гэжэ мэдэе, ши мүнөө хэншье бэшэ гээшэш!

Энээнһээ урда тээ ши бидэ хоёр захиралта хаанайнгаа адли хоёр эрхэтэн байһан хаа, мүнөө ши ахир муу богоолшониинь болохош, магад толгойн саазадашыь хүртэхэ байхаш. Али иимэ гоёор минии гарта орожо байхадашни, нэгэ шалтаг оложо, шамайе хороожорхёо хаамни яахабши? Ха-ха! Бү айгаарай, мүнөө бэшэ, үглөөдэр... Шүлгэ, гайхажа байһан намда нэгэхэншыь үгөөр хаа, табиһан асуудалдамни харюу үгэжэ хайрлыш: юундэ гэнтэ Үнжэдөө мартажархёод энэ зугадажа ябана гээшэбши? Үнэхөөрөө ойлгожо ядажа байнаб шамайе? – гэхэн Золхо, харюу хүлээн дуугай болошобо.

Шүлгэ: «Үглөөдэр хадаа үглөөдэр...» гэжэ урдаһаань хэрзэгыгээр дуугарха гэжэ байһанаа, нэгэ юумэ ханажа: «Байг даа, яажа юумые уридшалан мэдэхэбши, үнэхөөрөө юунэй урдашни хүлэжэ байһыень мэдээгүй аад» гэжэ бодоходоо, номгорһон янза үзүүлжэ:

– Яахаб теэд, дүүрээ хадаа дүүрээ. Мүнөө болоһон хойно, үнэхөөрөөшыь, юумые нюуһанайнь хэрэг үгы ха. Зүгөөр мэдэжэ байгаарай: шамһаа мүнөөшыь, үглөөдэршыь айжа байһан хүн эндэ үгы гэжэ. Мүн хэн-юунһээ айһандаа би Үнжэдые орхёогүйб. Юрэдөөл, минии хэрэг буруутаа. Наашаа гарахынгаа урдахана бишыь Үнжэдтэй уулзаа һэм, теэд эжы аба хоёройнгоо мэдэлгүй гэрһээ гаража, намтай холо дайда руу тэрьедэжэ ошохо аргагүй байһанаа мэдүүлээ һэн. Яагаашыь хаа, ошожо шадахагүйб гээ. Тиихэдэнь би яаха байгаабиб? Үнжэдэй түлөө гэжэ өөһэдынхидтөө урбажа, тэндэ үлэхэ арга баһа намда байгаагүй. Иимэл даа, ондоо бэшэ шалтаг бидэ хоёрой хоорондо байгаагүй. Теэд иимэрхүү юумые ши ойлгожо шадаха хүн байгаа юм гүш? Эхэнэр эрэ хоёрой хоорондо дуран гэжэ байха, бэе бээс ойлголсохо, хайрлалсаха гэжэ байха, хайрлалсахадаа нэгэниинь нүгөөдэдөө гансал һайниие хүсэхөө оролдохо. Тиимэһээл Үнжэд бидэ хоёр бэе бээс тон һайнаар ойлголсообди... яахыншыь аргагүй хахасаабди... дүүрэшөөл даа... Харин тиихэдэ, ши гэжэ... ямар дуран гээшэнь шамда байха бэлэй? Эжы аба хоёрын зүбшөөлөө үгөө гэхэхээ ондоо юумэ мэдэхгүй хүн байнаш... Зүб, нэгэ талаараа, манай ёһоор хаа, басаганайнгаа хуби заяас эжы аба хоёрын шийдхэдэг, тиибэ яабашыь... яажашыь хаа... хоёр залуушуул бэе бээс ойлгосолдохо, танилсаха, мэдэлсэхэ ёһотойл даа. Ши мүнөө эндэ сэхэн лэ шангаржа

байнаш, зүгөөр хэн хэнийемнай юун үглөөдэр хүлээжэ байгаа юм, хэн мэдэбэ, тиимэхээ намһаа шамда гэжэ, нэгэл гуйлта байха: Үнжэдөөр һамга хэхэдээ, тэрээхэн зохид эхэнэрые бү баһажа байгаарайлши даа. Дүүрээ тиигээд, ондоо минии шамтай хөөрэлдэхэ юумэн үгы. Үнэхөөрөө үглөөдэр болотор табиха юм һаашни ябахамни, – гэжэ зугаагаа дүүргэхэдээ, Шүлгэ нюдөө газар руу шэглэжэ: «Бурхан харалсажа, туһалалсыш даа. Золигон Золхо, шинии муухай һабарта орожо шадангүй саашаа зугадажа шадаа һаамнай, ямар эшхэбтэр юумэн шамайе нютагташһи хүлээжэ байнаб?» гэжэ, амаа мушхуулан байжа мууханаар энсэхэдээд абана.

– Шүлгэ, ши хэды муу, тулюур байдалда орошоод бай-
башье, урдаһаам урданайхидаал адли хүрхэйтэһэн зандаа бай-
налши. Тиимэхээ одоо мүнөө тонилходош болохо... үглөөдэр
болотор...

Баруун нюдөө татагад-татагад гүүлэһэн Золхо, моринойн-
гоо гэдэһые хүлөөрөө нэшэн, доошоо түргэн гэшхэлүүлжэр-
хибэ.

12. Зугадалга

Хабсагайта хадын оройдо адууһа мал, хүн зоной олоороо сугларшоод байхада сэхэн таарамжа муутай газар. Эндэ байжа байхадаа, нэгэ үс сагта Золхын һабарта оронгүй, бэсэ аршалжа шадаха байхабди гэжэ хайлоостынхид һайн мэдэнэ. Зүгөөр эндэ үни байгдахагүй, яажашье һаа, саашанхи ябадалаа бодомжол-хонь хэрэгтэй; энээн тухайгаа аха захатан толгойнгоо үбдэтэр бодомжолнод, арсалдаадшые абанад, теэд нэгэ зохид тааруу хэмжээ оложо шаданагүй. Һайн юумэнийнь гэхэдэ – эндэ, үндэр газарташые һаань, бага зэргэхэн талмай газар байжа, моридой сохом нэгэ хэдэн үдэр соо зулгаажа байха ногоон бии хэбэртэй. Тиихэдэ үшөө зузаан хүбхэн, ойн үндэр ногооной хоорондуур-хи хэдэн томо тоором соогуур ундаа харьяжа байха тогтомо-л уһаншые яһала үзэгдэнэ. Эндэ шииг сэхэтэй газар. Энэ хада мэтэ-шэлэн тойроод харагдажа байгаа үшөө хэдэн үндэр хадануудай шэлэ хүзүүнһэнь, худал хормойһоонь урдажа ошоһон олон ба-гахан горхонуудһаань Онон мүнэн эхисэ абадаг лэ ха гэжэ ойл-гогдохоор бологдоно.

Нүүдэлшэдыс хүрээлжэ шадаһан нэхүүл сэрэг үглөө, нүгөөдэрынь хоёр удаагуур дайлажа туршаба, тээд тэрэнь бүтэбэгүй. «Хайшаа ошобтэ-э, туража үхэхэ болоходоо өөһэдөө наашаа буужа ерэхэтэ-э, хэдыш болотор хүлсэхэбде-э...», – гэжэ байжа дороһоо хараажа, энээлдэһээр һөөргөө бусабад.

Тээд тэдэ зүб хэлэнэ ха. Хэдын оройдо хаагдашпоод, гансал адуун хүрэгһөө бэшэ ондоо мал, гэр бараашыггүй, мүртэй унгары дэбдихэршыггүй зон хайшаа тэрьедэжэ ошохо бэлэй? Омог дорюун зарим залуушуул, Олго, Гислим, Шаран мэтэ хүбүүд хүрээлжэрхёод байһан нэхүүл сэрэгэй һула талыень сүм сохижо, эдэ һубарьяа хадануудай шэлэ оройгоорнь дугысаһаар хойшоо тэрьедэжэ ошобди гэжэ дурадханашье.

– Эмээл морёор хадаа түргэн ябагдаха, ямаршы хабшуу хада, һудалаар ябажа болохо лэ.

– Зүб хэлэгдэнэ, урда тээнэ тойб хэжэ, ябадалымнай удааруулжа байһан үхэр мал, тэргэтэ ашаа үгы байха ха юм.

– Ондоо юушгэб. Үхэр малаа хаяжа ошоходоо саашадаа байжа шадахагүйбди гэжэ айһанай хэрэггүй. Бидэ залуушуул, хожомынь нэгэ тээһээ адуун хүрэг намнажа асаруужамди.

– Үгы тээд, юугээ гэжэ, һүүлэй жэлнүүдтэ алта мүнгөө суглуулаа юмди? Хүрэхэ газартаа хүрэхэдөө, нэгэ тээһээ гэр байра, бэшэшы хэрэгсэлнүүдыс худалдажа абахада болохогүй юм гү?

– Нэхүүл сэрэг маанадһаа халахаяа болёо гэжэ мэдэс. Хэды болотор эндэ байха зонбибди? Үни тэсэжэ шадахагүйбди, иигэд гээд адуун хүрэгэй эдихэ хоолшыс дүүрэхэ. Бараг дээрээ доошолжо, бээс тушаагаашамнай дээрэ.

– Яатараа Золхоһоо айнабибди, тулалдаад үзэхэдэ хайшаа юм? Дээдэ таладань байгаа хадаа булигдахагүйбди, өөһэдынь саашань намнажа, орхижо ерэхэн юумээс баран һөөргэнь бусаажа абахабди.

Залуушуулай үүсэхэн шанга-шанга зугаагай боложо байхада, зарим наһатайшуулшыс эдээниие дэмжэлсээд абаха юм.

Һүүлэй һүүлдэ Хүлэгэ:

– Эмээл морёор хабшуу хада һудалаар, хаагууршыс зугадажа абахада түргэн гэнэ гүт? Зүб лэ юм бээ. Зай тиигээд, нэгэ тээгүүр мултаржа гараба гэлэйбди, тээд хэдыш түргэн ябаа һаамнай хаанай сэрэг хүсэхөөрөөл хүсэхэ. Таанад, залуушуул

гэжэ, гансал өөһэдынгөө тала барижа дуугаржа бү байгты, маа-
надайнгаа дунда эхэнэрнүүд, жаа үхибүүд, үндэр наһатай эжы
абанарнай байлсана гэжэ бү мартагты. Эдэ зонууднай таанад
шэнги шадамар бэрхээр муухай газараар ябажа шадаха гэжэ
һанаагта? Үни удаан морин дээрэ ябажашье шадахагүй байха.
Эндэ үни байжа шадахагүйбди – баһа зүб. Дахинаа дабтаһуу:
эндэһээ мултаржа шадабашье гэлэйбди, тээд хари газарта, хүй-
тэнэй сагта хооһон нойтон ерэшэһэн маанадые хэн тиимэ ду-
ратайгаар угтаха, хэн тиимэ бэлээр гэр байрын хэрэгсэлнүүдые
үгэжэрхихэ байхаб? Саашань гэхэдэ, Золхотой дайлалдаад,
тулалдаад үзэхөө һананат. Һм... Тээд урдаа хараха байха таа-
надаа, залуушуулаа, эндэхэнээ алдажархёо һаа, юунэйхи гэжэ
саашаа нүүжэ ябаха болонобибди, а? Хэн бэшэ зоноо хари га-
зарта харалсажа, хэрэгтэй сагтань хамгаалжа байха болоноб?
Юрэдөөл, таанад, залуушуул гэжэ, бүтэхэгүй, таарахагүй үүс-
хэл эдэбхи гаргажа байна хэбэртэйт. Тиимэ бэшэ гү? Харин би
гэхэдэ, Золходо алта мүнгэнһөө дурадхаад үзэхэдэ ямар һэн
хаб гэжэ бодомжолжо үзөөб. Тээд, тэрээндэш этигэнэгүйб даа.
Абахынь абажархёод, бидэниие үшөө доромжолжо байжа, үхэр
малһаа дутуугүй урдаа туужа абаашахаараал абаашаха хүн. Хаа-
най зарлиг бэслүүлээгүйһөө айха байха. Харин алта мүнгэ аба-
жа байжа бидэниие табихан гэжэ Сэцэн хаанда дуулдаа һаань,
өөрөө шангахан хэлһээлтэдэ орохо лэ. Тиихэдэ... үшөө саашань
гэхэдэ... – Хүлэгэ дуугаа хуряжа, дорьбогүйгөөр дуугаржа
эхилшэнэ. – Саашань гэхэдэ... сэхынь хэлэхэдэ... би мүнөө юуш
хэхэ, яахаяашье мэдэхэе болишоод байнам. Сартуул долоон эсэ-
гын уг изагууртанай таһардаһан болохо хайлоосто нютагаар-
хидни, бултааран хамта нэгэ зүб хэмжээ абажа үзээл даа?

Хүлэгэ гэрһээ гараһаар түрүүшынхисэ нэгэ иимэ дорьбо-
гүйгөөр дуугарба. Юундэб? Хаанаб, хайшаа орошобоб энэ
хүнэй урда сагуудта харуулжа, үзүүлжэ байһан хурса шанга
үгэнүүдынь, ябадал хэрэгүүдынь? Һалаа гэжэ гү? Тээд ямаршые
шанга, һонор хүндэ эсэгдэхэ, сухариха гэжэ байдаг ха юм даа.
Яахыншые аргагүй. Хүлэгэ мүнөө эсээ, тон эсээ, үнэхөөрөө юуш
хэхэ, яахаяашье мэдэнэгүй.

Зон шэмээгүй байжа шагнаба. Залуушуулшые шэмээгүй.
Түрүү сайдайнгаа хэлэһэн үгэнүүдынь досоогоо болбосоруул-
жа, бодожо үзэнэд ха гү? Зүб юм бээ, хайсахан бодожо үзэһэн

лэ хойноо дуугарха, харюусаха хэрэгтэй; дэмы юумэ шашажа байнгүй. Дан лэ хаа шухала зугаа боложо байна эндэмнай.

Үдэрэй саг. Дулаан. Намарай саг гээшэ, одоо нээрээхээ, олон зантай намгандал, оло дахин хубилжа байха. Тиимэ байдаг – нэгэ дулаан, нэгэ хүйтэн. Үсэгэлдэр үдэшэ хадын оройдо даншые хаа халхитай, хүйтэн хоногдобо. Удаан намарай боложо байгаа сагта, харгы замдаа бараг хүнгэнөөр хубсалжа ябаһан зоной заримашуулынь хүиндөө бодожо, үбэлэй үедэ үмдэжэ байдаг самидаа хүрэмэ, үһөөрнь доторшоо оёгдохон зузаан арһан гуталнуудаа, үгышые хаа, морин дээрээ хуугаад ябахадаа гуталайнгаа дээгүүр үмдэдэг дугтуйбшануудаа гаргажа үмдэнэ һэн. Харин мүнөө хүн зон һөөргөө дулаасажа, дуу шуутай боложо, үдэшэлэн үмдэгдэһэн зарим зузаан гуталнуудашые тайлажа эхилшэнэ. Эндэ тэндэ гал носоожорхёод халуун эдэс барижа, амаржа, унтахаа ханаһаниинь һөөргөө наранда налайжа хэбтэнэ, нүгөөшүүлынь галай хажууда дүхэриглэн хуужа саашанхи байдал тухайгаа ханаа үнөөн бололдоно. Сэтэ шанга журамаа сахиһан зандаа; үе болоод лэ түүдэгэй хужууһаа саашалжа, харуушпан хүбүүдые шалгажа, заабари үгэжэ, дээрэхээ дүрбэн зүг руу анхаралтайгаар хараашалаад абаха юм. Хадын оройдо гараһанһаа хойшо Сэтэхээ дутуугүй ханаа үнөөндэ абтаһаһан Хүхы, үшөө нютагһаа наашаа гарахадаа, табан хушуу малайнгаа туубаригшадай ахалагшань боложо ябаха тушаалтай байһан хүн, мүнөө болоходо, табанһаа байха арай шамай нэгэ хушуу малтай – нэгэхэн хүрэг адуутай үлэшөөд байһандаа өөрөө эндэ зэмэтэй юумэдэл, бүришые сэхэ ханаата боложо, хайшан гэжэ багахан талмай дээрэ эдэ моридоо тогтоожо, эдээлүүлжэ байха тухайгаа унтаха нойроо алдажа, адууша хүбүүдтэйгээ сугтаа адуун хүрэгөө адуулалсадаг болошонхой агша.

...Хүлэгэ мууханаар уужа байгаа галай хажууда зоноороо хамта үнөөхи, дорьбогүй шэг шарай үзүүлһэн зандаа хууна. Гайхалтайнь гэхэдэ, урдаһаань хэрзэгыгээр, сухалтайгаар дуугарха хүнүүд сохом байха гэжэ хүлэжэ байхадань, нютагаархидынь баран шэмээгүй; өөһэд хоорондоо аалихан хөөрэлдэхэһөө бэшэ. Али дорьбогүй болошоод, бээс хула табишоод байһан элшэн сайдаа хайрлажа байна гэжэ гү?

Нилээд дуугай хууһан Хүлэгэ дээрэхээ нэгэ сэхэ ханаа алдажархёод, ошон хахалаа эльбэжэ, түүдэг тойроод хуугаашадые

ээлжэлүүлэн байжа хараһанайнгаа удаагуур, хэндэшье хүлээг-дэгдээгүй байһан үшөө нэгэ дорьбогүй зугаагаа эхилбэ:

– Нютагаархидни, би таанадаа иимэ муухай байдалда оруулһандаа өөрыгөө зэмэлнэб. Минии буруу мүнөө болоходо тон сэхэ ха. Юрэдөөл, анханһаа нааша сэхэ алдуу хээ, дэмы энэ хэрэг үүсхээ хаб. Хүлисэжэ шадаха юм хаа хүлисыг даа. Тээд яаха болонобиб? Эндэһээ мултаржа гарахамнай тон хэсүү, бүтэмжэгүй болоод байна. Туршуул сэрэгэй хүсэжэ ерэшэхэдэнь, түргэн лэ тэрьедэжэ, энэ шобхо хада дээрэ гаража ойр зуурашье бээ абархаяа ханахаһаа бэшэ, ондоо юумэн тиихэдэ толгойдо ороогүй һэн. Харин мүнөө болоходо, үнэхөөрөөшье, хүйтэнэй мэнэ-мэнэ болохоо байхада, эд бараа, мал зөөригүй хайшаа ошохобибди? Эндэ ондоогоор бодоһоной хэрэггүй. Байтараа доошоо буужа бээ тушааха болоолтойбди? Байзагты, байзагты, юундэ шуулдажа эхилшэбэт, бага зэргэ дуугай байжа шагныг даа намайгаа, гуйнаб. Һанажа, бодожо байһан юумээ хэлэһэн руугаа нэгэ мүнэн хуу хэлээдхихүү. Үнгэрһэн һүни унтаж ядажа хэбтэхэдэ, олон юумэ толгой соогоо оруулжа байгаа һэм. Һм... би гэжэ, би хадаа... Золхын һабарта орохогүйн тула эндээш бээ хороохо һэм, тээд... арай бээ барижа, тэрэнэй муухай ааша, доромжолгодо орохол баатай болохо хаб гэжэ ойлгожо абааб. Элүүр мэндэ байжа, үнэн бэээрээ Сэцэн хаанай урда зогсохын тула гэжэ. Тиимэ. Нютагаархидни, мэдэжэ байгты, би бүхы гэм зэмэс өөр дээрээ дааж абахаб, хаанай урда сэхэ зогсожо, энэ хэрэг ябадал намһаа уламжалһан гэжэ ойлгуулхаб. Толгойн саазада хүртөөш хаа хүртүүжэм, айнагүйб, гансал таанадни намһаа боложо бү зобоһойт гэжэ айгдана. Тиимэ, ондоогоор бодоногүйб. Дүүрээ. Хэлэхэ гэхэн юумээс баран хэлэбэб, саашань өөһэдөө мэдээрэйгты, яагтынышье намайе, – гэжэ дүүргээд, мэнэ һая хэнэйшьеб гал руу шэнэһэн модоной намаатай гэшүүһэ хаяхада, урдаһаань гэнтэ үдхэн хара утаанай бадхашахада, тэрээндэнь хахажа сасашана.

Зон, унтаһанһаа һэриһэндэл, шуулдашаба.

– Юугээ иихэдээ шашана гээшэби, Хүлэг! Анхан сагһаа шамда буруушаагаа һэмди, ши маанадай үгэ дуулаагүйш! Мүнөө болоходо: «Би гэмэтэйб, би зэмэтэйб, яагтынышье...». Тиингүй яахаби, хайшаа ошохоби, өөрөөл хаанай урда зогсожо, гэмээ амсаха ёһотойш. «Үхэхэб, алуулхаб» гэжэ байха-

даашье эгээ хүнгэн талынь барижа дуугарна гүш? Шинии амархан үхэшэхэдэ, аймаг зоншни яахаб? Ой-ёх даа...

– Ши, Бөөбэй, урданайхидаал адли ярижа, хүндэлэндэ хүлөө шэхэжэ эхилшэбэ гүш? Наашаа гаража ерэхынгээ урда тээ Шара голой Похой та хоёр лэ эгээ иигэжэ, шүлһээсэ найруулжа байжа, ахамад сайдай урдаһаань хашхаралдана һэнтэ. Похойшни тэндээ үлэнхэй, ши юундэ теэд Шара гол руу ошонгүй, маанадые дахажа ябаа юмши? Сугтаа хадаа сугтаа, адлил булга нэгэн амин зон ябаха ёһотойбди гэжэ хэлсээ бэшэ һэн аалди, мартаагши? Үһэнэйнгээ сайшатар, толгойнгоо халзан болошотор газар дээхэнүүр гэшхэлжэ ябаа хадаа, миин хоһон ярья үүсхэжэ, үргэ амаа эндэ бүлөөдэжэ байнхаар, нэгэ ухаатай юумэ маанадтаа дурадхыш! Бэрхэл гээһэй, ухааншни эхэнэр-нүүдэй гээгээһээ оодохон бэшэ аал даа?

– Үгы, үгы, һөөргөө бусаха харгы хаагданхай гэжэ мэдэе. Хайлоосто нютагһаамнай юуншые үлөөгүй, Золхо үнэһэн тоборог болгожо хаяа. Түрүү сайд, бидэ таниигаа орхихогүйбди, сугтаа хадаа сугтаа...

– Зүбөө-ө зүб, сугтаа хадаа сугтаа. Нэгэ аргыень оложо урагшаал зүдхэжэ үзэбди. Нютагтаа орхижо гараһан наһатай-шуулдаал адли, зарим тэды үлбэр зоноо, жаа үхибүүдээ эндээ орёод, зугадажа саашаа ошоходомнай хайшаа юм? Золхо эгээ муухайгаа харуулжа, үлбэр тулоур зониие эндэнь алаад хая-жархихагүй, бэшэ зонуудтал адли, Хирээтэ, Шара гол руу туужа абаашаха байгаа бэшэ юм гү? Бодоходомни, энээнһээ ондоо зүб шийдхэбэри олдохогүй янзатай. Хожомой һүүлдэ, хүрэхэ газартаа хүрэжэ, бараг хайн түбхинэһэн хойноо, орхижо ерэһэн зоноо бараниень шэнэ нютагтаа асаруужамди.

– Би энэ хөөрөөс дэмжэхэ байнам. Мүнөө болоһон хойно, яагаашье наа, хойнохи харгымнай хаагдаа гэжэ мэдэе. Тэндэш үхэл, эндэш үхэл, юун илгаа байнаб? Халха Монголой хаашуулһаа боложо, тэдээнэй өөдэгүй, мууһаа боложо, Хара талаар үзэгдэжэ байгаа хара муухай хёмороон, дайн байлдаан соогуур аяар гуша гаран нютагаймнай хүбүүд хосоржо унаһан гэжэ бү мартагбди. Үшөө хэды сэхэ адуу малай хосорһон, дээр-мэшэдэй гарта ороһон тухайнь хэн зүб тоосень гаргажа шадаха байхаб?

– Элшэн сайд, та Золходо алта мүнгэ дурадхаад үзэхөө һанааб гэнэ һэнтэ. Нээрээһээ гэжэ, бэшэндэнь мэдүүлэнгүй һэмээхэн

өөртэйн уулзажа хөөрэлдөөд үзэхэдэ хайшаа юм? Абахашье байгаад бэшэнхээ түбэгшөөжэ, айжа байгаа аалам?

– Хэрэггүй, Хүлэгэ гуай хэлэнэ бэшэ хэн гү, тэрэшни миин мэхэлээд лэ халаха хүн гэжэ. Алта мүнгыемнай абажархёод, арһа нюргыемнай хуулахын тэндэ хаанай урда туужа абааша-хаараал абаашаха хүн. Муухай, Сэцэн хаанай бүгсые арай долёохын тэндэ байдаг солиг. Би дэмжэнэгүйб.

– Юуш гэлдэгты, би Хүлэгыг гэмнэхээрээл гэмнэхэб. Хайшаашье ошожо шадахаа болишоод, муухайһаа муухай хаалта-хаабарида орошоод байна гэшпэбди. Бараг дээрэн доошоо буужа бэсэ тушаагаа хаамнай өөһөдгэмнайш хайн бэшэ гү? Золхо өөрөө хэды дахин иигэжэ байжа уряалнаб?

– Золигон Золхыг мэхэлхэ нэгэ арга оложо үзэхэ байгаалди даа. Ямар арга гэжэ гү? Хари, бү мэдэе, би өөрөөшье мэдэнэгүйб. Тээд тэрэнэй тархи-толгойснь эрыюулхэ юумэ олдохогүй байха гэжэ гү? – Тугаарһаа хойшо юрэдөөш шэмээгүй байһан Шүлгэ мүнөө эндэ үгэ абалсаба.

Эсэгынгээ үхэл, толгойн сааза, хаанай урда үбдэгсөөн унаха байха тухайгаа дуугаржа байхадань, айһандаа гү, хайрлаһандаа юм гү, хэлээшынэ бургуушаһан Олто, Шүлгын һүүлээр дахинаа эндэхи хөөрэлдөөндэ хам оролсошоно:

– Хам байса бидэниие хаажа шадаһан Золхо сэхэл табиха байха. Би хаа, нэгэ һамбаашалжа, гэгтэ дайгаар добтолжо орохол хэн байнам, тиигээд лэ хэрэг бүтэхэ. Ойлгожо байнам, гарза байха, тээд ямар наншалдаан, байлдаан соогуур гарза байдаггүй бэлэй? Мэнэ һая хэлэгдэнэ бэшэ аал; нютаг голоорнай болоһон һүүлшын табан жэлэй хёмороон соогуур аяар гуша гаран эрэшүүлнай халаһан гэжэ.

Хүбүүнэйнгээ иигэжэ байжа дуугаржа байхада дурагүй-дэһэн эсэгэ:

– Ойлгостой, ойлгостой, хүнэй хэлэһэн юумэ дабтажа бү бай. Хүнһөө сэхэ ухаатай болошооб гэжэ һанаагши; тугаарһаа хойшо дайралдас, дайралдас гэхэхээн бэшэ, – гэжэ, Олтыг тэрэ доронь тогтоожорхино.

Үдэрэй туршада хадын оройдо болоогүй шууян, шумаргаан боложо үнгэрбэ. Нүниндөө, үглөөдэрыньшье үс болоод лэ эндэ тэндэ бүһэтэйшүүл сугларшоод хөөрэлдөө үүсхэхэ юм, тээд зүб шиидхэбэри абтагданагүй.

...Хадын оройд оройдо хүнндөө хүйтэн хоногдожо, түлээнэй элбэг байхан хадал даарагданагүй. Түрүүшын тулалдаанда хүлөө шархатахан нэгэ залуу хүбүүе Цоодой бөө бараг түргэн хүл дээрэнэ табижа шадабашье, сээжэ руугаа ехээр шархатахан Ильбыс яажаш абаржа шадабагүй, тэрэнэ энэ үглөөгүүр наханһаа нүгшэбэ. Бэеыень тээ дорохоно абаашажа, хонхосог соо булажа хүдөөлүүлбэд. Энээндээ сохюулһандаа гү, заарин бөө бүхэли үдэр уруу дуруу галай захада үбһэ ногоо шатаажа хэншүү табижа, зэд наһата соо зула бадараажа һууба. Харин үдэшлэн тээ шажан мүргэлэйнгөө үзэл хэжэ эхилһэн бөө тэндэхэнээ обхогод гэн, муухай гэгшэ шарай үзүүлжэ:

– Ухайш даа! Харагтылши... харагтылши?! Сээг, сээг... хажуудаханамнай, гартаа хүнэй яһан хохимой барижархиһан хүн галай дэргэдэ ирзайжа һууна лэ! Дүтэхэнэ даа... бүри дүтэхэнэ. Хохимой тархи баряад байһан хадаа, ямар нэгэн харын бөө мүргэлэй хүн хаанай туршуул сэрэгтэй ябалсажа ябана гэжэ гү?! Сээг, сээг... баруунай табин табан тэнгэрийн толгой дээжэ бариһан Хаан-Хурмас тэнгэри үзэн хаража абыш, ойлгуулжа хэлэжэ үгыш... – Цоодой бөө мүнөө нюдөө анинхай, унахын тэндэ найгалзажа, сан хэнгэрэгээ даншыс хаа шангаар наярүүлжа эхилшэбэ. – Хаан-Хурмас тэнгэримни, хайрлажа хэшээжэ туһалалсыш... сээг, сээг... – гэжэ байжа нилээд үзэжэ, хаража һууһанаа, хоёр жабжаараа шүлһөө сайруулжа, хүхирхын тэндэ һууриһаа собхорон бодоһон аад, саашаа һууха байха газараа оложо ядашана. – Сээг, сээг!.. Энэ ихэдээ ши, Жэвээн бөө бэшэ аабзаш?! Ухайш даа, тиимэл байха һэнши! Шамһаа ондоо хэн байхаб, хэн ондоо намтай үһөөрхэлдэхөө һанахаб? Сээг, сээг! Зүүнэй дүшэн дүрбэн тэнгэрийн аха заха Атай-Улаан тэнгэрийн талаһаа хоро хүргэхэ, хардалга, гүрдэлгэ хэхэ гэлһэн харын мүргэлтэй Жэвээн бөө хажуудамнай ябалсажа байнабши-и?! Тиимэл байха һэн! Тэрэ солигон Золхо энээниеш хажуудаа абаад ябажа, могойн мүрөөр маанадыс мүшхүүлжэ ерэлһэн байгаа аалам? Яажа урид ухаандамни оробогүй, яажа ойлгожо ябабагүй гэшшэбиб, ухайш даа... мүнөө болоһон хойно... Харгыдаа хаража, үзэжэ ябахадам, хари гэжэ, нэгэл юумэ ойлгогдонгүй үзэгдөөд лэ үнгэржэ байһан юм. Нүүдэр мэтэ... энэ муухайш-ни намһаа гоё гэгшээр бээс нюужа шадаад байба гэшшэл. Аһаа, одоо ихэдээ һонёор намда баригдашабагши-и? Дахинаа ша-

майе алдахагүй, урдаа табихагүй байхаб, үзөөрэйш... Үзэхэш даа, үзэхэш, хамаагүй, тулалдахабди, хэмнэй хэнийгээ...

Заарин бөөгэйнгөө мүнөө ямархан байдалда абташоод байхыень ойлгожо эхилхэн нютагаархидынь дуугай байжа шагнаба. Мэдэжэ, ойлгожо абахадань, хаанай тагнуул сэрэгтэй сугтаа харын угай бөө хүн ябалсажа ябана хэбэртэй. Тэрэнь юушгэ юм?

Байтараа зон дуугай зандаа иишэ тиишээ таража хонолгодоо бэлдэжэ эхилшэнэ. Хайн юумэнийнь үгы, нэгэ хайн юумэ эндэ мүнөө дуулданагүй.

...Онгонһоо гаража ядажа, ногтуу хүндэл галайнгаа хажууда уруугаа харашоод хууһан заарин бөө Хүлэгыс дуудаж:

– Бишни онгоёо уруулжархёод байхадаа, зарим тэды хэлхэнээ һүүлдэнь мартажархихадааш магадгүйб, наһатайш боложо ябана гэшэ бээб, ши тиигэжэ мэдэжэ байгаарай. Маанадай, бөө удаганарай, үзэхэн хараһан юумыс зоной өөхэдэйнь хайн хүзэглэжэ абаагүй, ойлгожо, тайлбарилжа шадаагүй хаань, туһа нүлөөнийнь тулпорхан байдаг юм даа. Тиигэжэ мэдэхэ хэрэгтэй. Элшэн сайд, шагна даа намайгаа анхаралтайгаар. Ойлгожо байхадам, ши юугээл гэжэ һонин һонин, хэрэгтэ хэрэггүй юумэ шашанаш эндэ: «бэсэ хороохоб, үгы хаа тушаахаб, халаабди, харгымнай хаагдаа, иигэд гээд дүүрээ» гэжэ байжа? Би таанадта үни гэхэдэ, нүүхэ гэжэ хэлсэхэн саһаа хойшо хэлэдэг бэшэ һэн гүб: ханаһан, зорихон хэрэгнай хэды хүндэ, орёо байбашье, эсэсэй эсэстэ яһала урагшатайгаар дүүрэхэ байха юм гэжэ? Мартанагта, али миниингээ хэлээшыс юрэдөөш тооногүй гэшэ гүт? Дахинаа дабтанам: манай хэрэг, ябадал иихэдэд гээд дүрэшөөгүй, саашаа харгытай байна. Яагааш хаа харгы байна! Ямар харгы? Эндэ хайса бодожо үзэхэнь хэрэгтэй. Зай гэжэ, тэрэшыс тэрэ, тэхэшыс ямаан гэлэй... Мэнэ хая Жэвээн бөөс таажа шадаһамни – минии өөрымни хэрэг байха, харин нэгэ ондоо юумэн тухай би шамда дуулгахаа һананам. Хара даа, шагна... Хэнтэйһээ наашаа буужа ерээд, булагай захада түрүүшынгээ ехэ амаралта хэжэ байхадаа, би ехэ үзэл хээ һэм. Һананагши? Тиихэдэ нэгэ һонин юумэ нюдэндэм үзэгдөө юм һэн. Гайхалтайнь гэхэдэ, мүнөөнэй, дулаанай байгаа сагта, саһа бордохон ехээр орожо, олон морид хоёр тээшгээ харайлдажа байха байгаа һэн. Тээд тэрээхэн үзэгдэлни мэнэ хая дахинаа нюдэнэйм урда

харагдажа байба гээшэ? Юундэ хаб? Энэ миин бэшэ, нэгэл удхатай байха. Ойлгобо гүш даа, намайгаа энэ удаагуур? Би хэлэхэ гэхэн юумэеэ хэлэбэб, тиихэдэ ши энэ хэлээшье саашань ухаан соохоноо болбосоруулжа, гүйлгэжэ үзэжэ байгыш даа, магад, маанадтаа тухатай, хэрэгтэй юумэн байжа болохо, зү? – гэхэнэйнгээ удаагуур, энэ тэрэ бөөгэйнгөө хэрэгсэлнүүдые туулмаг соонь хэжэ, унтари нобшо тээшээ маяргаһаар ябашаба.

Эгээ энээхэн хамбаанда, Цоодой бөөгэй хууһан түүдэгһээ тээ саанахи ондоо түүдэгэй хажууһаа... гэнтэл морин хуурай хүгжэм зэдэлшэбэ?! Энэ иихэдээ Онхоцой үльгэршэн нютаг зондоо мэдээ-дохёогоо үгэбэ гээшэ. Зон түрүүшээр залд гээд абаба. Дан лэ хаа хэсүүхэн байдалай эндэнь тогтошоод, дайсадайн гараа хүрэмэ газарай зайда байжа байхадань – юун, ямар хүгжэм, ямар дуун байдаг бэлэй?! Гайхалдажа абahan хүнүүдэй элшэн сайд тээшээ асуунгяр хараашалхадань, тэрэнь унтариингаа хажууда дуугай зандаа тамхья татажа хууна. Тээд нүгөө талаарнь бодоод үзэхэдэ – хэнһээ, юунһээ айха юумэниинь байгаа юм? Хаанай тагнуул сэрэгһээ бээ нюугаад, хоргодоод байна бэшэ ха юм, – юумэн эндэ үнидэ элирэнхэй, мэдээтэй лэ. Юрэдөөл «айһан хүндэ – аргалшыё хүдэлхэ» гэдэгтэл, хүнийн харанхыда гэнтэл морин хуурай дуу дуулажархихадаа зон сошожо абаба гээшэ.

Эгээ ядахадаа элшэн сайдһаа хураншыёгүйгөөр үльгэршэнэй хуур дээрээ наадажа эхилшэхэдэ, Хүлэгэ түрүүн мүн лэ сошожо, сухалдаад абабашыё, тэрэ дороо бээ барижа, хүлгэн сошоһоноо мэдүүлхэгүйгөө оролдожо, яаралгүй унтари руугаа шургаба. «Наадаг лэ даа, яашаха һэм. Хүнийн харанхыгаар морин хуурай абья дуулажархёод, Золхо наашаа зүдхэжэ байхагүй байгаа юм бээ. Нютагаархидни эсэнхэй, тээд эсэнхэйһээ гадна үшөө нэгэ сэхэ үбшэндэ – сэдхэлэй үбшэндэ дайрагданхай. Тиимэ. Минии мэдэхээр, дуулаһанһаа, морин хуурай аялга аргагүй хүнэй зүрхэ сэдхэлэй хүбшэргэ дайража, уяруулжа, баярлуулжа шададаг юм гэлсэгшэ. Тиидэг байһан байха, тиимэһэнь Онхоцой үльгэршэн наада, наада, нютагаархидниш шамайгаа шагнажа амараг, эсэнхэйгээ гаргаг, бишыё хүгжэмэй зэдэлэн соо налайжа унтахуу...», – гэжэ аман соогоо гүбэр-гүбэр дуугарһан Хүлэгэ, хонин дулаан хүнжэл дороһоо морин хуурай дуу шагнахаа бээ зэхээдхинэ.

...Оршон тойрон уянгата хүгжэм зэдэлнэ, хүнийн ой суурятана. Тээ саана манаанда байһан зарим моридшыё энэ дуу

абахадаа, түрүүшээр шэхэ нюдөө хүрмылгэн байжа шагнаар-
хажа байhanaa, һөөргөө эдимшэ ногоондоо умхашаха юм.
Хүхы адуушан хүбүүдтээ сугтаа баһал нэгэн доро бултааран
хүгжэмэй зэдэлжэ эхилһэн зүг тээшээ анхаралаа табижа, тон
шэмээгүй байдалда абташанад. Тиихэдэ, торгон сэрэгшэдээ
эрьсжэ, шалгажа, өөрөө хүнийн шэмээнһээ дутуугүй «шэмээ»
болошоод ябаһан Сэтэ, тон хүлсэгдээгүй байһан нэгэ һонин
абяа дуулажархихадаа, түрүүшээр зог татажа, гайхангыар
шагнажа байhanaa, нюураа уршылгажа: «Оо-х, солигон Онхо-
цой лэ, үбэшгэйрөө бэшэ аабза энэмнай? Юун, элшэн сайд унта-
шаһан байба гэшэ гү, энэ үтэлһэн, зүнтэглэһэнөө хорихогүй»,
– гэжэ харааһаар ябадалаа саашань үргэлжэлүүлнэ.

Оршон тойрон уян налгай хүгжэм зэдэлнэ, хүнийн ой суу-
рчатана...

Уулын харгыгаар ябахадаа
Улаан зээрдэдэ найдаарай,
Ушар хэрэгэй хүндэхэндэ
Улад зондоо найдаараа.
Хадын харгыгаар ябахадаа
Хүлэг мориндоо найдаарай,
Хүшэр байдалай ерэхэдэ
Хамаг зондоо найдаарай...

Энэ үедэ нюдөө нэгэ нээжэ, нэгэ анижа арай унтаагүйхэн,
түрүүшынгээ зүүдэ арай манажа эхилээдүй байһан Хүлэгэ:
«Һм... Онхоцой үльгэршэмнай шэнэ байдалай шэнэ дуу зохёо-
жорхёод дуулажа байна бэшэ аабза? Тиихэдэ... Цоодой ямар
шуурган, ямар бордоһо саһан тухай бодожо байхыем хэлээд
ошобо гээшэб?» – гэжэ һанахатайгаа зэргэ, тэрэ дороо шанга
гэгшээр хурхиршана...

* * *

Үглөөдэрыншэ эртүүр һэрибэб гэжэ һанаһан Хүлэгийн нюдөө
нээхэдэ, гал аһашанхай, тэндэ Эсэн тухашаржа харагдана. Саа-
нахи үшөө нэгэ соробхилжо байгаа түүдэгэй хажууда хоёр
хүнэй ябасагаахань үзэгдэнэ, бэшэ түүдэгүүд арай унтархын
тэндэ хүлэмхилнэ: зон баран бодоогүй, унтаатай зандаа.

– Аа, хэрибэгтэ, бодогты, иигэд гээд сай бусалхаа байна, – гэнэ, энсэбхилхэн Эсэн. Нонин гэхэдэ, энэ залуу хамганиинь юунэйш, ямаршыс хүндэ сагай тудад байхада, зобохон, уйдаһаанаа харуулжа байдаггүй эхэнэр юм. Нэгэ талаараа энэнь зүбшыс юм гү гэжэ Хүлэгэ ханадаг; бэсдэ амар бэшэ гү? Өөрөө гэхэдэ, тад ондоо хүн лэ; анхан саһаа хэрэгтэ, хэрэггүй юумэндэ ходел ханаагаа зобожо байха; энэнь, магад, түшэмэл хаанһаань хүртэгдэһэн «элшэн сайд» тушаалтайнь хамаатай байжаншыс болоо юм бээ. Арбан дүрбэн жэл болобо ха, энэ хоёрдохи хамга абаһанһаань хойшо. Яһала һайн һуугдадаг, тээд нэгэ ехэ муунь гэхэдэ – үхибүүтэй боложо шадаагүй хоёр.

Хүлэгэ түрүүшын хамганһаа ганса бэшэ, үшөө хүбүүтэй болохоо ехэтэ хүсэһэн, тээд тэрэнь бүтэхгүй хэрэг байһаһан гэжэ урид хэлээ һэмди. Тиимэһээл һүүлдэ, хоёрдохи хамгаа абахадаа, хүбүүтэй болохоб гэжэ найдаһан. Эсэн хоёр удаагуур түрэжэ үзөө, тээд үгы даа, үхибүүдынь яаш тогтожо үгөөгүй. Түрүүшын жэлнүүдтэ, барһан, Эсэниис харахада хайратай байгша һэн. Үхибүү түрэжэ шадахагүй, нүхэртөө хүбүү бэлэглэжэ шадахагүй эхэнэрэй досоо ямар байгша юм – энээхэниис эхэнэрһээ бэшэ ондоо хэн зүб руунь хэлэжэ шадахаб даа. Юрэдөөл үхибүү түрөөд, тэдээнээ мүртэй томо болгожо үрдиншысгүй тэрэ зуура олоорнь алдажархиха гээшээрээ талын зон анхан саһаа нааша дан лэ һаа зоболон үзэһэн зон гү? Хаанашыс абаад үзэжэ, хаража байхада – баян бардам баяшуулайшыс, үгытэй ядуу малшанайшыс гэр байрада – хуу адли мэтэ лэ. Тиимэ. Талын зоной ажабайдалынь аргагүй хүндэ. Аймшагтай халуунайшыс, янгинама хүйтэнэйшыс сагта, оёор шала үгы борохон хара гэрнүүдээ газар дээрэхэнэ торгоожорхёод байхада хэсүү байнгүй яахаб даа. «Эсэн, би шамайе баринагүйб, нютагаа бусаха һаа буса. Ши үшөө зохид сэбэрхэн зандааш, нютагтаа һайн нүхэртэй боложо, олон үхибүү түрэжэ эхэнэрэй, эхын жаргал гээшыс эдлэхэдэ болохош?» – гэжэ нэгэтэ Хүлэгэ, залуу хамгаа хайрлахадаа хэлэһэн аад, тэрэ дороо үлүү юумэ дуугарба хаб гэжэ ойлгоо һэн. Уйданги нүдөөр урдаһаань хараһан Эсэн: «Үгы дөө, танай өөрынтэй дурагүйдөөгүй юм һаа, би хаанашыс ошохоо һананагүйб, ошохо мүртэй газарниш үгы... тантайгаа жаргалтай һуунаб», – гээ һэн. Үнэхөөрөө, үнэн дээрэнь бодоходо, Эсэндэ саг зуура ошоод орошохо мүртэй

гэр байра, түрэл түтимшье үгы юм. Аймшагтай тэрээхэн тарбаган тахалай монголоой дайдаар ябажа байхада, Эсэнэй эжы аба, гэр байра гэхэхээ байха, бүлэгөөрөө байрлажа байхан түрэл гарбалыншье баран шахуу тэрэ бузар үбшэндэ дайруулжа үгы, гэр байраншье баран шатаагдажа хаягдахан лэ даа. Энэ талаараа Эсэн Шүлгэ хоёрой хуби заяа тон адли байха. Зүгөөр Эсэнэй нотагаа бусахаа ханаа юм хаань, Хүлэгэ миин хооһон табихагүй, гэр байра, үхэр мал баран үгэхэл юм хэм бээ, тиибэшье хайн дураараа наһанайнь хани нүхэр боложо ерэнэн энэ эхэнэрэй аргагүй уйданги нюдөөр урдаһаань хаража харюусаһаниинь, үс болоод зүрхыень шэмшэрүүлжэ байдаг юм. Хоюулан хэлсэжэ, нэгэ хүбүү Хирээтэхээ үргэжэ абажа, даншье хаа жаргалдаа багтажа ядажа байтарнь, тэрэньшье схээр хүйтэ абажа гээгдэшөө хэн. Тиигээд лэ эдэ хоёрой үхибүүтэй боложо жаргаха гээшнь үзэгдэнгүйгөөр дүүрэшөө.

...Хүлэгэ галай хажууда ерэбэ. Тэ-ты-ы! Ямар хүйтэн үглөөгүүр гээшэб? Иимэ хүйтэн үглөөгүүр энэ намартаа түрүүшынхисэ боложо байна бэшэ аал? Хүйтэрхөө ханаалтай? Гал дээрэ хитад сайгай хоншуу хайхан үнэр анхилна. Эсэн сайнгаа дээжэ хангайн эзэдтэ, огторгойн бурхадта үргэһэнэйнгөө удаагуур, бусалма халуун үдхэн сай нүхэрэйнгөө модон аяга соонь хэжэ үгэбэ. Һм... Амтатай хүтэй сай! Наһатай болоһон, тэрэ саанаа үшөө тон эсээд ябаһан хүндэ хайхан сайһаа бэшэ ондоо амтатай юумэн байдаг бэлэй? «Хабсагайта хадын оройдо, нэгэшье үхэр малай үгэдэ, ямар хүтэй сай?!» – гэжэ заримашуул бодоходоошье магадгүй байха.

– Мэнэ хая Хүхы харуулшан хүбүүтээр хү эльгээгээ. Өөрөө хаагаа гэнэ хэн. Яһала сэхэ лэ, харыг, энэ хүхүүрээр* дүүрэн үдхэн хү, багашуулнай, наһатайшуулнай мүнөөдэрэйнгөө туршада хайхан сайтай, хүтэй байха, – гэнэ Эсэн. Ойлгостой. Адуун хүрэг соонь энэ жэл унагалһан арба гаран гүү байха, тиимэхээ, хаянай, эндэ гарашахаһаань нааша, юрэдөөш хаагдадаггүй байхан тэдэ, адуушан Хүхын ухамайшалһанаар хаагдадаг болошонхой юм.

– Нобшо сооһоо туулмагтай үйрүүлһэн мяха гаргаад байнам. Халуун гал дээрэ энэ дороо тунга шүлэшье шанахада бо-

---

*арһан мэшээг

лохо. Бэлдэхэм гү, уухагта, али сайгаа уухагта? – гэжэ Эсэнэй хурахата, Хүлэгэ тэрэ дороо: – Бэлдэ, бэлдэ, уухаб. Хүйтэн үглөөгүүр лэ, досооһоо дулаасуулха, шишье өөрөө уугаарай, даараад байһан байхаш, – гэнэ.

Хэды тулюур байдалда орошоодшые байгаа хаань, эдэ зонуудай хоол хүнэнэһинийн элбэг. Тээд тиимэ байнгүй яахаб; нэгэ хэды үдэрөөр харгыда гараһан зонууд бэшэ лэ. Ехэ нүүдэлэй ехэ хэмжээнүүдэй гурбан жэлэй саанаһаа нааша абтагдажа байһан хаань, харгын хоол хүнэнэн сохом хахад жэлэй саана бэлдэгдэжэ эхилэгдэһэн байха. Аарса, айрһа хурууд, шара тоһон мэтэ муудахагүй сагаан эдсэһээ эхилээд лэ, эгээ хэрэгтэй байха шарагдаһан, борсологдоһон, үйрүүлһэн мяхан хүрэгтэрөө хуу бэлдэгдээл юм бээ. Эндэ гансахан низа биза болотороо үйрүүлэгдэһэн мяха абаад үзэхэдэ юун гээшэб! Талын зон гээшэднай галаб үни саһаа нааша табан хушуу малһаа ондоо ажал гээшые балайшые мэдэхгүй байһан хадаа, эдэ амитадайнгаа абари занһаань эхилээд лэ, саашань гэхэдэ, хэзээ, ямар сагтань үдхэхэ, хороохо, эдлэхэ гэхэ мэтыс, одоо нээрээһээ, өөһэдынгөө табан хурганһаа үлүү саана мэдэдэг болошонхой байгаа юм бээд. Тээд үнэхөөрөө гайхахаар байгдадаг бэшэ гү – ямаршыс халуунай сагта тоһо мяхаа муудхангүй абаад ябаха гээшэмнай?! Хэн эдэ зонийс иимэ ухаатай юумэндэ хургааб? Хэншыс бэшэ – ажабайдалынь өөрөө хургаа! Амбан томо сар унагаажархёод, бүхы мяхыснь яһанһаань һалгааж, хатааж абаһан хойноо үйрүүлжэ ерээд лэ, өөрынь сууха соо багтаажархёод, эмээлэйнгээ хойнохи ганзагада туулмаг соо тээгээд ябажа ябахал даа. Мяхан муудахашьгүй, ашаа боложо ехэ зайшыс эзэлхгүй. Танигдаа мэдэгдээгүй газараар нүүжэ ябаһан зоной эрэшүүлын баран шахуу годли ном, һэлмэ, хуяг, мугуй гэхэ мэтэ зэбсэг хэрэгсэлнүүдээ бээдээ абаад ябадаг гээшэ ааб даа (дайсад, дээрмэшэдтэй дайралдашоо хаа мориной хорёогоор харайлгахашьс саг гэжэ байха), тиимэһээ, шадаал хаа, ондоо ехэ ашаа мориндоо тээгээд ябахагүйгөө оролдодог байха. Тиигэжэ байхадань, бүгэдэ зонийнгоо хэдэн үдэр, һара соошыс эдихэ байха бүхэли үхэрэй мяхыс... үхибүүдын эмээлэйнгээ хойно ганзагалжархёод хойноһоонь ябалсажа ябаха! Түргэн зуура гал дээрэ бусалһан уһанда хатааж үйрүүлһэн мяхаяа, дээрэһэнь мүн лэ хатааж абаад ябаһан мангирай буурсагтай сугтань хэжэрхиш – тиигээд лэ

дүүрээ! – зон ехэ багагүй бүхэлиин үдэр садхалан ябаха. Харгы-да яаралтай ябаһан зондо ондоо юун хэрэгтэй байхаб?

...Тэ-ты-ы! Энэ үедэ хонолго нобшо сооһоо бэри Цэцэгүүр гаража ерэшэнэ.

– Эсэгэ-а, хатан абгай, сайну-у!

– Сайхан, сайхан. Дааража хоноогто, ехэхэн хүйтэн үглөөгүүр боложо байна.

– Тээд юундэ хүйтэн байхагүйб даа, харыг өөһэдөөн, огторгой тэнгэримнай олиггүй муухай боложо байна лэ. Мэнэ иихэдээд «Шубуунай зада» гээшэнь эхилхэнь бэшэ гү, – гэжэ дуугарһан Эсэн, – Цэцэгүүр, бодоо хадаа, уһа асараадхил даа, би шүлэ шанаһуу – гэнэ.

– Юун... юун гэжэрхибэт? Ямар шубуун?

– Нэ, болис даа юрэдөө. Мүнөө болотороо «шубуунай зада» гээшые мэдэхэгүйб, дуулаагүйб гэжэ гү? Зай, түрүүн уһандаа ошоод ерэшэ, эсэгэдээ шүлэ шанажа үгэе, тиигээд шамдаа, залуу бэридээ, ухаа зааха болоолтойбди?

Цэцэгүүрэй үбдэг хүрэмэ хүбхэ, унуули, эльгэн хара шулуунай хоорондуур ябажа, уухилһаар дороһоо уһа шэрэжэ ерэхэдэнь:

– Бэрхэш, Цэцэгүүр. Дааража бодоһоноо, зүндөө дулааса-шабагши, али үгы гү? Халуун хүтэй сай уужа бай, байтараа тунга шүлэ уухабди, – гэнэ Эсэн.

Хүлэгэ зүб хэлээл хаш, хаража байхада, Эсэн үнэхөөрөө, хэды хэсүү байдалда абташоод байгаанье хаа, энээнэ огто мартаһандал, хүнгэн зөөлэнөөр зугаалжа байха эхэнэр лэ даа.

– Та намдаа миниингээ мүнөө болотор мэдэхэгүй байһан тэрээхэн шубуудууд тухай хэлэжэ үгэхөө бү мартаарайгты, зай?

– Зай.

Хүлэгэ мүнөө хоёрдохи аяга сайгаа хоросогоожо галай хажууда дуугай һууһан зандаа. Тиибэшье, хоёр эхэнэрнүүдэй юун тухай хөөрэлдэхыень, хаана нэгэ тээ эшэгы дороһоо үхибүүнэй бүдэхэр уйлажа байхыень, тиихэдэ тээ саахануур манаанда байһан хүбүүдэй адуун хүрэгөө тогтоожо ядажа хашхаралдахыень, нүгөө талада хоёр харуулшан сэрэгшэдэй модоной саагуур зурагад гээд саашаа орошихыень хуу адаглажа, ойлгожо байна.

– Зай, манай залуу бэри Цэцэгүүр, шагна даа, «шубуунай зада» гээшые энэ болотороо мэдэнгүй байжа, хожомоо ондоо хүнүүдэй наада, зугаа боложо байгшабши...

Минии үхибүүн наһандаа ябахадам, намарай нэгэ үглөөгүүр эжымни газааһаа орожо ерэхэдээ: «Шубуунай зада» эхилхэнь хаш, огторгой тэнгэримнай олиггүй муухай боложо байна» гээ юм һэн. «Юун гээшэб?» гэжэ һурахадам: «Эгээ энээхэн сагта, уһа голой хүрэжэ, улари шубуудай һарьдаглажа байһан намарай дунда һарын һүүлшын гурба-дүрбэн үдэрэй туршада, үбэлэйхихөө дутуугүй хүйтэн үдэрнүүд тохёолдодог юм. Хойто холын Хэнтэй хадын шэлэ оройгоор байрын саһан орохо, аянай һүүлшын томо шубууд дулаан орон руугаа нийдэжэ ошохо. Энэнь жэл бүхэндэ заатагүй болодог, энэл сагтаа. Жэлэй бүхы дүрбэн сагта, үдэр хүнигүй тооной хони малаа адуулжа, хада хээрээр үнгэргэжэ ябаһан малша арад зон байгаалиингаа бүхы зан, заршамуудыс тон һайн, нягтаар мэдэхэ хадаа, энээхэн болзорые «Шубуунай зада» гэдэг юм. Урда үдэрнүүдтэнь аянай сэхэ шубуудай дальбараануудаа дахуулаад урагшаа нийдэхээ һанахадань, тэдэнь дахалсаад ошожо үгэдэггүй юм гэлсэгшэ. Арай гэжэ хушууржа, сугларжа, аян замдаа гарахадань, нэгэ хэды болоод лэ, энэ жэлэй дальбараануудынь ондоо тээхи танигдаагүй газар уһан, ута замһаа айхадаа гү, али түрэхэн, тэнжэхэн газар дайдатаа хахасахаа һанахагүйдөө гү, эрьсэлдээд лэ һөөргөө бусаһадаг юм ха. Баарһад, сэхэ шубуудай иигэжэ зобожо байхыень харахадаа, Байгаалиин Эзэн өөрөө эндэ хам оролсожо: «Таанад гэжэ, энэ жэлэй шара уралтангууд, тоомоо таһаржа, эхэ эсэгынгээ үгэ дуулангүй байна гүт?! Зайлагты, тонилогты эндэхэ түргэн, үгы һаатнай, һаяын сагуудта саһа-бордоһо хаяжа, хуу бараниистнай хосоргоожо һалгаахаб! Би таанадыс хайрлахагүй байхаб...», – гэхэ мэтээр шангархана гээшэ ха. Тиигэжэ сэхэ шубууд дальбараануудаа саһа бордоһон соогуур төөрйулжэ, айлгажа абаад ябаһадаг заншалтай байна. Дальбараануудынь хэды хашхаралдажа, шууялдаашье һаа, сэхэшүүлэйнгээ хойноһоо нийдэхэл баатай болодог...» – гэжэ эжымни тиихэдэ намдаа ойлгуулжа үгөө юм һэн. Ёонининь гэхэдэ, эдэ хүйтэн үдэрнүүдэй һүүлээр һөөргөө намарай дулаан үдэрнүүд тогтошохол даа. Эндэ нэгэ мууниинь гэхэдэ: аянай һүүлшын шубуудай нийдэжэ ябаһада, гол нугаарнай хоһоршоод, шэмээ аниргүй болошоод, хүнэй досоо уйдхар, гуниг түрүүлжэ байха. Яахабши тээд, газар дэлхэйн, байгаалиин бэхи бүхэ табисуурыс буруушаажа байнгүй, тэрэл ёһо гуримаарнь ажамидаржа байха

гэжэ түрэшэһэн хүнүүд лэ хадаа... ямар гомдол эндэ байхаб даа. Цэцэгүүр, одоо шимни ойлгожо абаба гүш, а? – гэжэ Эсэн зугаагаа дүүргэбэ.

– Ойлгооб, баран ойлгооб. Ямар гоё хөөрөөн гээшэб, ямар гоёор хөөрэдэг хүн гээшэбтэ, хатан абгай! Би энээнэй урда тээ таниие иимэ хүн гэжэ мэдэдэггүй байгаалби.

«Зүб даа, Эсэн аргагүй гоёор хөөрөжэ шададаг, би мэдэхэб. Саанаһаа нэгэ иимэ зонууд түрэдэг лэ ха... эндэмнай үшөө Онхоцой үльгэршэн байха...» – гэжэ, хамарайнгаа тамхи яаралгүй татангаа бодожо һууһан Хүлэгэ, гэнтэ һууриһаа хүрэн тооной бодошобо! Тиин, Эсэн Цэцэгүүр хоёрой гайхажа абатарнь, хятад шаажан хөөргөө энгэр руугаа шэдэжэрхёод, унажа торохын тэндэ дүтэхэнэ байһан бүтүү шэрэнги руу ошожо орошобо.

«Һм... э-ээ... Эсэн мүнөө: «...огторгой тэнгэримнай олиггүй муухай боложо байна...» – гэбэ бэшэ аал?! Тиигээ лэ! Тиигэжэ байхадань, Цоодой бөө баһал өөртэнь үзэгдэжэ байгаа «...огторгой тэнгэри... саһа бордоһон, һалхи шуурган тухай» хэлэжэ байгаа бэшэ һэн аал? Зүб, тиигэжэ хэлээ? Үгы, тээд, юундэ?. юундэ эдэ хоёр... Эсэн Цоодой бөө хоёр, хоюулан нэгэ доро саһа бордоһон тухай дурдаба гээшэб?!» – гэжэ бодолгодо абтаһаһан Хүлэгэ, бэсынгээ толгойһоо эхилжэ хүл хүрэтэрөө жэрэг-жерэг гээд абахыень мэдэрээдхинэ. Тиин, «энэ миин бэшэ, нэгэл удхатай байха» гэжэ бодохотойгоо зэргэ, баһал заарин бөөгэйнгөө: «...энэ үзэгдэл хоёр удаагуур намда үзэгдэжэ байна... олон морид хоёр тээшээ харайлдана... эндэ миин бэшэ, нэгэл удхатай байха... мүнөө дээрээ арай таажа шаданагүйб, шишьэ энээн тухай бодомжолжо байгаарайлши», – гэжэ үсэгэлдэрхэн үдэшэ галай хажууһаа бодонгоо дуугараад, унтари тээшээ маяргаһаар ошоһыень мүнөө элихэн гэгшэ нюдэнэйнгөө урда үзэбэ.

...Гараа нюргандаа үргэлшэһэн Хүлэгэ шэрэнгиин саагуур хоёр тээшээ гэшхэлжэ харагдана. «Шүлөө халуундань уугты!» – гэжэ галай дэргэдэ байһан һамгадай хашхархыень юрэдөөш дуулаагүй юумэдэл, заарин бөөгэй хэлээшээр «нэгэ юумэ ухаан соохоноо болбосоруулжа, ухамайлжал» ябана.

«Шубуунай задын» болоходо, шииг нойто сэхээр унабашь гэлэй, тээд «олон моридой хоёр тээшээ харайлдажа ябахань үзэгдэнэ...» гээшэнь ямар удхатайб эндэ? – гэжэ байжа, өөртэнь даалгажа хэлэгдэһэн бөөгэй орёо хүндэ таабари, тайлбариень

таажа ядажа ябатараа, гэнтэл зуг татан байшаба: тэрэнэй толгой соо нэгэ һонин бодол орошобо. Гэнтэл, агшан зуура... Тиин, тэрэ дороо, бүхэтэйшүүлээ галай дэргэдэ суглуулба.

* * *

– Нүха-ад, харагтылши, огторгой тэнгэрийнгээ олиггүй муудаж байхыень? Үүлэнүүдын гэжэ... ямар хүрөөтэйб. «Шу-буунай зада» гэшэнь болохонь бэшэ гү? Хоёр гурбан үдэрэй туршада шийг нойто унаха, бордоһо саһан болохо. Тиихэдэ эндэ, үндэр газарта, саһан элбэгээр унахадаашье магадгүй... – гэжэ байжа дуугаржа эхилһэн Хүлэгэ, нэгэ мэдэхэдэ, Эсэн Цоодой бөө хоёройнгоо хэлээшыень алдангүй тооной дабтажа байһанаа ойлгоодхиходоо, шүлһэндөө хахашаһан мэтэ боложо, нэгэ оно дуугай болошобо. Тээд тэрэнэй гэнтэ хүлгөөд абаһыень эндэ суглараад байгаашадай хэнийнь ойлгохоб даа: Эсэн эндэ үгы, магад Цоодой бөө өөрөө?. – Һм... нүха-ад, энээхэниие лэ ёһоор хэрэглэжэ шадаагүй һаа, ондоо бэшэ юуш хэжэ шадахагүй зонууд байхабди. Мүрын ганса, мүргэлын нэгэ... «Субажа ябаһан барасуудһаа, сугларжа һууһан шаазгайнууд хүсэтэй» гэдэг бэлэй гү, тиимэһээ шагнагты даа намайгаа анхаралтайгаар, сугтаа нэгэ хэмжээ абажа үзэсбди, – гэжэ, нюдэндөө гэнтэ сог, зали оруулшаһан Хүлэгэ саашаа яаха, юу хэхэ тухайгаа нютагаархидтайгаа хубаалдажа эхилбэ.

Барһаниинш даа, хоёр гурбан хоногой саада тээ, тулюурхан байдалда орошоод байхадаа, яажа хүнэй нюур шарай хаража шадахаа болишоод байгаа һэм, мүнөө гансата хубилшанхай, урданайхидаал адли эрид хурсаар дуугаржа эхилшэнэ. Шанга даа, манай Хүлэгэ, шанга! Наһатайш боложо ябаа һаа, үшөө хүбэлгэн һонор зандаа! Нэгэ иимэрхүү, тулгардуу байдалай тохёолдошоходо, элшэн сайдайнгаа шаб байса шухала хэрэг, хэмжээ абажа шададагыень мэдэхэ болошохон нютагаархидын мүнөө хэлээшыень өөгшөөжэ, дэмжэжэ, нээрээһээл, һонор ухаатай хүнийнь лэ нютаг зонойнгоо урда тала барижа, удамаршан боложо ябаха ёһотой ха гэжэ үшөө дахин үнэншэжэ, мэдэжэ абаба.

Нютагтаа байхадаа хайшан гэжэ холын замда гэнтэ түхээржэ эхилшөө һэм, тон тэрэндэл адли, мүнөө һэр-мэр һэмээхэн түхээрэлгэ боложо, булта зон гансал саһанай унахыень хүлээжэ ядан байшанад.

Удын наранай баруун тээшээ хэлбыжэ байха сагта саһа шуурганшые эхилжэ, хайлоостынхид хадын оройһоо түргэн доошолжо, ара таладань Золхын табиган арбаад харуулшан сэрэгшэдтэ гэнтэ хүрөөтэйгөөр довтолжо, саашаа тэрьедэжэ гарашаба.

...Саһанай адхаржа байхада, дээрэһээншэ шанга гэгшын түсрөөн-наяраан, олон зоной хашхаралдаан, годлинуудай эшхэрээн болоод лэ, хэды зоной мултаржа гарашаганиншэ мэдэгдэнгүй үлэшөө һэн. Харуул сэрэг тэрэ дороо өөһэдынхидтөө ошожо энэ ушарые дуулгаал һэн бээ. Мэхэтэйхэн Хүлэгэ энэ сха саһа бордоһон соогуур мүр сараагаа үгы болгожо тэрьедэхээ һэдэнэ гэжэ ойлгожо абаһан Золхо, тэрэ зуура хойноһооншэ эрыюулжэ ошобо.

...Аймшагтай даа, даншые һаа аймшагтай. Үнэн дээрээ, хайлоостынхид хайшааншые ошонгүй, барандаа булта энээхэн хабсагайта хада дээрээ мүнөө тон шэмээгүй байдалда абташанхай байжа байна гэшэд. Саһанай орожо байхада харагдаашыегүй һаань, хаанай сэрэгшэдэй тээ доохонуурыншэ шууяатайгаар үнгэржэ ябахань элихэн дуулдана. Аймшагтай... Золхо эдээнэй мэхэ-гохыеншэ таажа шада гэлэй?! Али нэгэ бага оройтожоншые һаа ойлгоод, тэрэ зуурандаа һөөргөө бусажа сэршэг гэлэй?! Тиигээ һаань юун болохоб?! Һалаал юм бээ; элшэн сайдай сэсэн толгойдо орожо шадаһан тэрэ хэрэг ябадалыншэ! Харин мүнөө нүүдэлшэд, сха багагүй бултааран, ямар нэгэн нохойнуудыншэ хусалдагшаб, моридыншэ инсагаалжархигшаб гэжэ айһандаа тэдээнэйнгээ ама хамарыншэ бээлэй, жолоогой үзүүрээр бүглэжэ, бажуужа абахынгаа хажуугаар, үшөө аргадажа аядажа, зүрхөө сэхэн хөөршэнхэйнүүд байлсана.

Тээд хэд-юуд энэ сха шэмээ-шууяатайгаар хадын үндэрһөө доошолжо, зүүн урда зүг барин тэрьедэжэ ошобо гэшэб? Хай даа, гэжэ! Хайлоосто нютагаархидаа холын харгыдань хэдэн үдэрэй туршада үдэшэлсэжэ ябаха гэжэ даабаритай байһан түрэл саданарайншэ нөөхи арба гаран залуу хүбүүдүүд ба... адуун хүрэг. Тиигээд лэ дүүрээ. Тээд нимэ ушар хэрэгээр эндэ ябалсажа ябаһан тэрээхэн залуушуул тухай Золхо хаанаһаа мэдэхэ һэм даа. Адуун хүрэг урдаа намнажа ошоһон хүбүүд шадахысаа шанга шууяа гаргахые оролдожо, тоогүй олон годли харуул сэрэгшэдэй урдаһаа табижа, түргэн эндэһээ саашалхаяа

оролдоно. Яагаашье хаа, иигэд гээд һөөргөө бусахал ёһотой байһан эдэ хүбүүд, элшэн сайдай заабарилһаар, ябан ябатаараа адууһа морёо бага зэргээрнь орхи орхиһоор, эсэсэй эсэстэ өөһэдөөшье хоёр-нэгээрээ ой соогуур таража үгы болошохо ёһотой юм. Гансал Золхын һабарта орошохогүй тухайгаа һайн бодомжолжо ябахыень Хүлэгэ Сэтэ хоёр оло дахин дабтажа, заабарилжа үгэһэн.

...Байтараа ой соо аалин намдуу байдал тогтоһон хэбэртэй болобо. Тээ саахануур эрьелдэжэ ябаһан Сэтэ Хүлэгэдэ дүтэлжэ:

– Хоёр тээшээ туршуулда эльгээгдэһэн хүбүүднай ерэбэ. Золхо сэрэгшэдтээ тэрьедэжэ гараһан хүбүүдэймнэй хойноһоо хойшоошье харангүй харайлгажа ошобо хэбэртэй. Тиэхэдэ маанадай орхижо гараһан ашаа бараа, үхэр малыемнай табан лэ сэрэгшэд харууһалжа үлөөд байна. Баһа яарана хэбэртэй; ашаа зөөри тэргэдэ ашажа байхань харагдана гэнэ. Тиигээ хадаа тэдэшни үхэр малымнай туугаад доошолжо, ерэһэн харгыгаарнай бусахаа һэдэнэ гээшэ. Яаража үзэхэмнэй гү? – гэжэ мэдээсэбэ.

– Ухайш даа... Хаан Хурмас тэнгэри! Баруунай табин табан тэнгэри, хамаг сартуул уг гарбалтанаа үргэжэ, харалсажа байдаг хада хангаймнай эзэд, Цагаан Чулуутымнай эзэн – буурал сагаан Бүргэд шубуун, маанадаа аршалжа, хамгаалалсажа үзыт даа! – гэжэ дүтэхэнэ байһан Цоодой бөө хоёр гараа үргэн байжа наманшалжа эхилшэнэ.

– Болоо болоо... Эрхэтэ тэнгэри, заяата эсэгэмни, хайраа хүргэжэ, хаанай тагнуул сэрэгыг хүбүүдэймнэй хойноһоонь дахуулжа абаашабал гээшэ. Дүтын түрэл болохо тэрээхэн хүбүүдыемнай харалсажа, амар амгалан гэр байра хүрэтэрнь бүрин бүтэн абаашалсажа үзыш даа – гэжэ, зүүн хүтэл тээшэ эсэшэһэн нюдөөр харашоод, Цоодойн хойноһоо гүбэнэжэ байһан Хүлэгэ, тэрэ дороо шэг шарайгаа хубилгажа:

– Доошоо, түргөөр, доошоо, шэмээ сэх гаргангүй! Сэтэ, ши хүбүүдтэйгээ түрүүлжэ ошожо, Золхын үлөөшэ харуулшадай зэр зэмсэгыень хуряжа абажархигты, алажа хюдажа байнгүйгөөр. Хайшань зайсуулха, яаха байһанаа һүүлдэ хэлсүүжэмди, – гэжэ аалиханааршье хаа, онсотойгоор хандаба. Һүүлдэнь Цоодой тээшэ эрьсэжэ:

– Заарин бөө, шиниихээр хаа, маанадай эндэ хоргодоод байхысманай Жэвээн бөө гээшэш таахадаа магадгүй болоно гү? – гэжэ айнгяар хураба.

– Айлта үгы, тэрэ золигыш алдахагүй байхаб, таажа шадахагүй. Маанад тухай мэдэхээ, дуулахаа хэдээ хаань, энээнһээ хойшо Дээдэ юртэмсэһөө намда мэдээ, дохёо ерэжэ байха. Золхотой сугтань хоюулыень мэхэлхэ нэгэ арга шадалаа олохол байхаб.

– Тиигээ хаа болоо.

Сэтын хүбүүдтэйгээ доошолжо ошоһонойнь һүүлээр, үнишье болонгүй Хүлэгэшье зоноо хойноһоонь дахуулжа ошобо. Тэрэ яарана, тон хүлгэшэнхэй, баяртайшье гэхэдэ хайшаа юм; тэрэнэй ханаһан, бодоһон хэрэгын зүб руугаа ябажа эхилбэ лэ. Түргэн эндэһээ доошолжо, саһанай будхажэ байгаа сагта, мүр сараагаа арилгажа, нэгэ тээшээ тэрьедэжэ ошохонь лэ шухала.

Хайлоостынхид һөөргөө ашаа зөөритэсэ, үхэр малтаяа боложо, ерэхэн хүнды руугаа шамдуу буужа, бүхэли һүни ябажа, үүр сайхын тэндэ урданайнгаа, баруун хойшоо шэглэхэн ойн харгы дээрэ хүрэжэ ерэшэбэд. Саһан үшөө болёодүй, бага зэргэ үшөө бургаһан зандаа. Золхын табан сэрэгшэдые унаа моригүй, сэрэгэй зэмсэггүй болгожо, хоёр үдэрэй эдээ хоолтой эндэхэнэнь орхижорхёод, хараһаар байтарнь хойшоо шэглэхэн харгыгаар ошоһон болоод, далда орохотойгоо сасуу, халба хүрэжэ, хажуудахи харгы үгы муухан хүнды руу орошобо. Ихэдээ, яажэ мэдэхэб, эрыюулээшэдынь һөөргөө бусажа ерэбэл, буруу харгыгаар ябаг саашаа гэжэ ханаа ха.

Нүүдэлшэд үглөө үдэрыншье нэгэшье амарангүй ябаба. Ойһоо гаража сагаан талада буухадаа, харгыгаа үшөө буруутуулжа, баруун зүг барижа ошобо. Тэрьедэжэ гараһанһаа хойшо хоёрдохи үдэрэй дүүрэнтэжэ байхада, эсэжэ унахын тэндэ болоод ябаһан зон нэгэ хонхосог газарта тогтожо, амаржа, одоол налайжа үнгэргэбэд.

...Һүнийн хахадаар хойнохи харуулһаа хэлгэгдэһэн Шүлгэ, сар тэргэ дээрэ дээвэри* нэмэрүүлээд, уняя** дээгүүр хэбтэрээ зохёогоод нойрсожо байһан түрэлхидөө һэрюулжэрхихэгүй гэжэ, хажуудаханань дүрбхилжэ байгаа галай хажууда ерэбэ. Гурбан үхибүүдтээ унтаж байгаа Солхоон эгэшхайн хажуугаарын хэбтэлсэһэн Үнжэд тэрэ дороо Шүлгын урдаһаань бодожо ерэшэнэ.

– А, ерэбэ, туршуулайнтнай ээлжээ дүүрэбэ гү? Даараа, үлдөө ёһотойт. Танай үгыдэ эндэмнай үхэр хороогдожо, зон нэгэ һайса халуун эдэс барижа, мүнөө баран бүхэ нойрто абтанхайнууд. Би таниие ерэхэ болоо ёһотой гэжэ, мяха, шүлэ энэ галай захада табяад байнам, эдигты, үшөө халуун зандаа байха. – Үнжэд гал, сар тэргэ хоёрой хоорондо ябуунтажа эхилшэхэ үедөө, аалин, шэбэнэн байжа дуугарна. – Баригты, энэ хэлгэхэ хуурай гуталаа. Шииг, саһа ехэтэйдэ гуталтнай шал нойтон болоо хэбэртэй, тайлаадхигты, би галай дэргэдэ хатаажа табихуу.

– Үнжэдни, барһамни, яатараа намдаа һанаагаа зобонош. Амаржа унта, эсээд байгаа ёһотойш. Бишни иимэрхүү юумэндэ дадаһан хүн байхаб, яахашьегүйб. Мэнэ эдэслээд, баһа амаржа хэбтэхэб.

– Эдэслээд, минии хажуугаар хэбтэлсээрэйгты, танай хэбтэхэ зай бэлдэнхэйб, тэндэ бараг дулаан байха ёһотой.

– Үнжэд, ши мэдэдэг һайш, шамтай уулзажа наашаа гараһанһаа хойшо би нэгэ... байз... юун гээд хэлэлтэйб? Тон зүбөөрнь хэлэхэ болоо һаа, би нэгэ иимэрхүү дулаан хараса, дулаан хандаса гэшые бүри үни холодо... зүүдэн шэнги холо сагта... найман наһа хүрэтэрөө эжы, абатайгаа байхадаа үзэдэгөө һананам. Би шамда хэлээ бэшэ һэн гүб, найман наһандаа гэнтэ эжы аба хоёроо алдаһанби гэжэ? Аһаа, тиимэ, тиихэдэл нэгэ иимэрхүү дулаан нүлөө эхэнэр хүнһөө, эжыһээм гэс даа, бэсыеш жэгтэйгээр жэгнэжэ байгша һэн. Тиимэһээ ха гү, үнидэ мартагдаад байһан тэрэ дулаан нүлөө мүнөө һөөргөө ерэжэ байһандал болодог болошоо. Би энээндэнь тон баяртай ябадагби, энэһээ боложо үни удаан соо амиды мэндэ ябаһайб, шамтаяа жаргал,

* гэрэй оройн эшэгы

** эшэгы гэрэй хана – түшэлгэ болодог нариихан модод

баяр гэшые дүүрэн эдлэжэ, олон үхибүү түрэжэ, үндылгэжэ байһайбди гэжэ бододогшые болошооб.

– Нэ, мүнөө хаяхан хэн намайе унта-унта гэнэ һэм. Иигэжэ байжа өөрынтнай ярижа байхада хэн унтаха бэлэй?

Зониие һэрюулжэрхихэгүй гэжэ, Шүлгын халуун эдэе баритарнь, хоюулан галай дэргэдэ аалихан хөөрэлдэжэ нилээд һуубад.

– Харагты даа, Шүлгэ, тандаа мүнөөдэр эндэ үзэһэн, хараһан, гайхажа абаһан нэгэ юумэ хөөрэхэм гү?

– Магад үглөөдэр, а? Ши, үнэхөөрөө, амаржа унтаха байгааш. Шангахан байдалда абтаад ябанабди, харана гүш, манайхид бултааран амиды үхэһэн хоёрой хоорондо унтажэ байна.

– Аһаа, мэнэ гэхээр. Тээд та эдээлжэ үшөө дүүргээдүй байна ха юмта, дүүргэтэртнай һуулсаһуулби хажуудатнай, – гэжэ Үнжэд, нэмэрижэ һууһан үһэтэй дэгэлээ хойноо заһаадхина.

– Юун тиимэ һонин, гайхахаар юумэн минии үгьдэ эндэмнай болобо гэшэб?

– Зүгөөр шухала, намда хэрэгтэй зугаа. Та эдээлэгты, эдээлжэ байгаад шагнагты. Энээхэн лэ болзор соо хөөрэлдөөд болюужамди. Тугаарһаа хойшо һанаагым зобоожо эхилһэн юумэ танһаа ондоо хэн намда һайн ойлгуулжа хэлэхэб. Хөөрэхүү? Зай гэжэ, гуһан үхэр мүнөөдэр унагаагдаба гэшэ. Цэцэгүүрые дахасалдажа, тэрээгүүр гүйлдэжэ, гэдэһэ доторыень угаалсажа, шуһанда өөрөө дуратай хадаа, шуһа шудхалсажа, нэгэ өөрынхээрээ, һайнаар бэлдэхэ гэжэ һанажа байтарни... һөөс... шуһыень тэрэ зуураа газар руу адхажархихан, нохосуудтаа эдьюлжэрхихэн байба гэшэ. Гайхажэ Цэцэгүүрһээ һурахадм: «Юун, ямар шуһан? Манайхид, сартуулнууд, шуһа эдидэггүй зомди. Шуһан тухай эндэ үлүү юумэ бү дуугара, гэмтэй боложо магадгүйш», – гээ. Минии айдаһамни хүрэшөө, тиихэдэмни Цэцэгүүр, һонин даа, түрүүшээр хүниие айлгажа дуугарһан аад, һүүлдэнь: «Барагтай, шинии тиитэрээ айха юумэниинь үгы байха», – гээ. Тээд энэнь ямар удхатай юм, би ойлгонгүй үлэшөөд, танай ерэхые, танһаа һурахаяа гэжэ унтангүй хүлэжэ хэбтэбэб. Намда ойлгуулжа, хэлэжэ үгыт, битнай энээн тухай түрүүшынхисэ дуулажа, мэдэжэ байналби. Магад, үшөөш хөрюултай юумэ хэжэ ябахадаашые болохолби. Газар газарай зоной абари зан ондо ондоо байдаг лэ.

– Аа, тиимэ бы. Цэцэгүүр зүб хэлээ, барагтай даа. Үнэхөөрөө шиний айха юумэнийнь мүнөө дээрээ үгы, хэншье зэмэлхэ, гэмнэхгүй байха; ши хари тээһээ манайда буужа байһан бэри болоно ха юмши. Байз... таанад, шэнэ бэрээдүүд тухай юун гэгшэ нэгэ һонин зугаа байдаг бэлэй? Нэгэ хоножо гэр байдалай занда орохо, хоёр хоножо хотон айлай занда орохо, гурба хоноходоо нютаг голой занда орохо. Зүб лэ даа, тиимэһээ шишье байтараа сартуул зоной занда орохол болоно гүбши. Саашань гэхэдэ... богонихоноор хэлэхэ болоо хаа, маанадайш абари зан, ехэшье бэшэ хаа, монголшуудһаа илгаатайл байха. Сартуулнууд гээшэш үни холодо баруунай баруун зүгтэхи Хиваа гэжэ дайдаһаа наашаа асарагдаһан зон болоно. Тиимэһээ «Зээрдэ мори унахагүй, улаан эмээл тохохогүй, улаан шуһа эдихэгүй...» – гэхэ мэтэ угаа дахажа ерэнэн жаяг заршам, жама ёһоншье гэе даа, арай үшөө мартагдаагүй, сахигдаһан зандаа байдаг юм. Дууһан хэлэхэ болоо хаа унжагай зугаа болохо, хожом нэгэ сүлөөтэйгөөр хөөрөжэ үгүүжэм.

– Зай, иигэжэ мэдэжэ абаһамниш болоо. Шуһа эдихэгүй зон гэжэ манай монголой талада байдаг юм байнал, би түрүүшынхисэ дуулажа байналби. Үшөө юун, ямар илгаа байхаб, магад, түргэхэнөөр хэлээдхихэт?

– Барагтай байха, олонхинь мартагдажа халаа бэшэ гү, аргагүй монгол заншалда орошонхойлди даа, – гэжэ, яһала томо яһа хутагаараа мүлжэжэ һууһан Шүлгэ, гэнтэ яһа, бүлхиндэнь хахашаһан мэтэ боложо, доошоо харашоод дуугай һууһанаа: – Тиимэ, үнидэ үнгэрһэн саг... – гээд, юрэдөөш дуугаа хуряашаба. Шүлгэ мүнөө Дэлбэг баатарай тон гунигтай, тон хайратай нюур шарайе элихэн гэгшэ нюдэнэйнгээ урда үзэжэ, тэрэнэй һөөлдэнги хоолойгоор дуулаһан «Наян Наваа» дуун аалихан үлсэжэ байгаа халхинай нүлөөгөөр ерэжэ, шэхэндэнь дуулдахадал гэбэ. Гадна, өөртөнх оройдоошье мэдэгдээ, танигдаагүй байһан, Хиваа дайдаар намарай сагта модонһоо газарта унашоод, моридой туруунуудта барсайтараа няалдашоод урагшань ябуулжа үгэдэггүй нэгэ тиимэ һонин, няалдангир жэмэсэй дундуур морёороо арайхан зүдхүүлжэ ябаһандал бологдобо. Юундэ хаб, гайхалтайнь гэжэ...

– Та намайе шагнана гүт, юундэ дуугай болошообто? – гэжэ нүхэрэйнгээ дуугархада, ханаа үнөөнһөө хэргэнэн Шүлгэ:

– Аа? Аһаа, ута унжагай түүхэ домог байха, хожом нэгэ сүлөөтэйгөөр дууһан хөөрөжэ үгүүжэм, – гэжэ, мэнэ һая хэлээшээ дахин дабташана.

Нүхэрэйнгөө мяха эдижэ садаһыень ойлгоһон Үнжэд, мүнөө тибһэтэй халуун аарса модон аяга соо хэжэ һарбайба.

Нэгэ сэх балга гудамхижархиһан Шүлгэ:

– Оо, ямар гоё эдсэлэлгэн мүнөөдэрнай боложо байна гээшэб, хододоо иимэ байдаг һай, – гэжэ энсэдэ алдажа байһанаа, – Үнжэд, үшөө нэгэ юумээр һонирхохо гүш? – гэбэ.

– Һонирхонгүй яахабиб, тсэд юугээр? – Үнжэдтэ хани нүхэрэйнгөө хажууда хөөрэлдэжэ һуухань хэрэгтэй.

– Һэ, юугээр, юугээр. Ши бидэ хоёр танилсаһаар яһала саг боложо байна бэшэ аалди, эгээ ядахадаа, миниингээ хайшаахан, ямархан нюур шарайтай байхаарни һонирхоогүйб гэжэ гү?

– Юун, ямар нюур шарайгаа дурдашабат гэнтэ, яһала һайханга даа.

– Аа, тиимэ бы. Хара даа, анхаралтайгаар намайгаа хажуу тээһээм, энээхэн һарын толондо одоо гэжэ миниишни нюур шарай шаб байса тодоор харагдажа байһан байха. Хара, хара, олобо гүш, таанадай, халха монголой эрэшүүлһээ нэгэ жаапһе илгаатай байхыем, а? Сартуул зон гээшэш, эрэшүүл эхэнэргүй, ондоохон лэ байхабди, – гэжэ, аарса ууха зуураа, Шүлгэ һарын туяада нюураа табина.

– Байз... хамар гэжэ гү?

– Аһаа.

– Мэрхэгэр хамар?! Ха-ха-ха...

– Ааляар, ааляар.

– Томо хамартайетнай түрүүн танилсахадаа ойлгожо байгаал һэн бээзб, тиигээд лэ дүүрээ. Дахинаа хамараартай то-ролсолдоогүйлби... Ха-ха-ха... Муухай, һайханһые байг лэ, би таниие хамараартай шэлээгүй ха юмбиб. Ха-ха-ха...

– Үнжэд, аалин... аалин. Мүнөө сагта ши бидэ хоёртол адли нэгэһые хүн иитэрээ хүхижэ байгаагүй байха.

– Болёоб, болёоб, мэрхэгэр хамарта сартуул нүхэрни. Ха-ха-ха...

– Зай, тогтожо үзэ, амаа альгаараа хаагыш юрэдөө. Хара талын монголшууд маанадые үшөө үндэр хамартад гэжэ нэрлэдэг юм. Нээрээһээ, маанадай бүргэд хамар гээшэ таанадайхидта

адли няапагар бэшэ, томохонууд, гоёхонуудшые байхадаа болохо. Ши тиимэхэе намайе хамараарни шэлэжэ абahan байгааш, а? Хо-хо-хо-хо... Үшөө хайса хадужа шадаһан хаашни, бидэ бэээр үндэр, таанад шэнги хабтагай нюуртай бэшэ, хасар багатай, гонзогор нюуртай байхабди... Хо-хо-хо-хо...

Арай шамай энсэдэе барижа ядан, нодэнэйнгөө уһа гарайнгаа араар аршажа байһан Үнжэд:

– Шүлгэ, та юун гэжэ һананат, Золхо дахинаа маанадые оложо, хүсэжэ ерэхэнь гэшэ гү? Намайе эндэ байна гэжэ мэдэжэрхёо хаа, оо-ёо... – гэжэ зугаагаа тад ондоо тээшэнь болгобо.

Тиэхэдэнь Шүлгэшые хаана байһанаа таажа ядажа байһандал, оршон тойронхи харанхы байдалые анхарангаа:

– Хари-хари, бишые мүнөө болоһон хойно тэрэһнээш айжа эхилдэг боложо байналби; эрэ хүндэл адли айһандаа бэшэ, шамайгаа алдажархихагүйгөө һанахадаа. Үгы даа, юунэйш болоо хаань, шамайгаа тэрэ муухайда алдахагүй байхаб, найдуулнаб.

– Танайнгаа иигэжэ байжа дуугархада, досоомни дулаан болошодог лэ.

Шүлгэ Үнжэдэй хэлээшые ойлгоншыегүй үнгэргэбэ хаяа. Мэнэ һая энсэжэ байһан залуу хүбүүн мүнөө һөөргөө хүндэ бодолнуудта абташана. Һүүлдэнь, сар тэргын хушалта доро унтахаа хэбтэхэдээшые: «Бидэ хоёр мүнөө дээрээ хүхилдэжэ байнабди, тээд... хэзээб даа нэгэтэ хүрэхэ гэхэн газартаа хүрэжэ, шэнэ байдалаар түбхинэжэ эхилхэбди. Зай, тиибэшые гэлэйбди, зүгөөр хаана байха болонобибди? Үнжэдни энээниие мүнөө ойлгоногүй, сугтаал хоюулан байһандаа жаргалтай ябана. Үншэн үрөөһэн, гэр байра үгы хүн хадаа, Солхоон эгэшхайнгаа тэрээхэн бага хара гэртэнь лэ үхибүүдтэйн сугтаа түрисэлдэхэ болоно гүбди?» – гэхэн, өөртэнь лэ хамаатай байһан орёо бодолнуудта абтаһан Шүлгэ, тэрэ дороо толгойгоороо сээжыень дэрлэжэ унтаһан Үнжэдэйнгөө үһыень эльбэжэ, сэдэм һарын туяа доро удаан унтангүй хэбтэбэ...

* * *

Үглөөгүүр эртэ, яһала амаржа абahan нүүдэлшэд, дахинаа түргэн баруулжаа гараба. Огторгойгоор таража эхилһэн хара-хара бөөн үүлэнүүд һалхинда түргэн урагшаа туугдажа, тэн-

гэри хойто хаяагаараа сэлмэжэ харагдана. Газарай зүг-зүгхэн хүрэжэ байгаа сагта унаһан энэ жэлэй түрүүшын саһан тэрэ зуура хайлажа, нойр нойтон ногоон дээрэ мур сараанууд элээр гаража ерэшэнэд. Мүнөө болоһон хойно яахабши тээд? Болохо юумэн зоргоороол болоно юм бээ; шубуудтал адли нийдээд ябашахагүй ха юмши. Тиибэ яабашье, тэрьедэжэ ябааша зоной Ябалан хадаһаа буужа ерэнэн мұрыень энэ ехэ саһан дарабал хэбэртэй.

Болоо!..

Хүлэгэ Сэтэ хоёр мүнөө дахинаа сугтаа түрүүлжэ ябана, Шүлгэ, Гислим гэхэ мэтэ арба гаран шадалтай хүбүүд зонойнгоо хойто талада хатаргана.

– Түрүү сайд, ханаһан хэрэгнай шиниихсэр бүтэхэ тээшээ боложо байна. Харгы дээрэ орхижо ерэнэн Золхын табан сэрэгшэд урагнаа, гэр тээшээ ошоһон байха, ондоо ябаган шаазгай тэдэ яаба гэлэй, һөөргөө хада өөдэ зүдхэжэ ошохо бэшэ, – гэжэ, тамхья татаха хоорондоо дуугарна Сэтэ. Тиигээд саашаа: – Урзанда хабар баруун монголшуудтай болоһон шанга тулалдаанда алуулһан Шарлуугай гурбатай үхибүүн хаянай ехэ хүйтэ абаа, ханяашанхай. Цоодой бөөшье туһа хэжэ шаданагүй, үни болохогүй, үглөө-мүнөөдөө халаха тээшээ болохо ха гэжэ хэлэнэ һэн, – гэжэ һонин һорьмойгоо хажуудаа ябаһантайгаа хубаалдана.

Хүлэгэ ханаа зобоһон нүдөөр урдаһаань харабашье, дуугарбагүй. Тэрэнэй толгойе энэ сагта ондоо юумэн эзэлнэ ха гэжэ ойлгоһон Сэтэ дуугай болошобо. Энэ зуура элшэн сайд хойшоо эрьсэжэ:

– Ахилай али багаар ябана хаб? Ахилай, Ахилай! – гэжэ ооглошноо.

Тэрэ дороо, яһала наһаа эдижэ ябаһан, бултанһаа үндэр, бүргэд хамартай, шуран шодогор хүн ябажа ябаа зоной дундаһаа гаража ерэшэнэ. Хайлоосто нютагай эрэшүүлһээ Дэлбэг баатар эдэ хоёр лэ Гунзан хадаһаа саашаа, Байгал далай хүрэтэрхи газар дайдаар ябажа үзэнэн гэжэ бидэ урда тээ хэлээ һэмди. Тээд Ахилайтай Ахилайгүй Гунзан хүрэтэрхи харгыгаа мэдэхэбди гэжэ найдажа ябаһан гурбан ахалагшанар, Ябалан хадаһаа буужа ерэнэнхээ хойшо, хоёр гурбан үдэрэй туршада ехэ харгыһаа хадууржа, баруулжаа ошохо тумаа зүг бараа-

гаа алдаха тээшээ болоходоо, үнөөхи Ахилайдаал найдажа, тэрээнэйнгээ хэлээшээрнь ябадаг боложо эхилшэбэд.

– Ахилай, бидэ ябаха байха харгыһаа нилээдгүйхэн хадууржа ошобобди, шимнай тээд хожомоо зүб харгыгаа алдангүй оложо шадаха байгаа юм бээш?

– Зүб зүгөө алдахагүй байхаб, зүгөөр баруулжаа ехэ ябашабал, хожомоо хаагуурнь, али багаарнь Орхон, һүүлдэнь Сэлэнгэ мүнүүдые гаталжа гарахаа хайн мэдэнэгүйб. Сэхын хэлэнэб. Тээд, танай үсэгэлдэр хэлээшээр, бидэ һүүлдэнь хуушан харгыдаа орохо бэшэ гүбди? Тиимэ юм наань, эдэ голнуудайнгаа гарсые алдахагүй хаб.

– Ахилай, ши анхан сагһаа нааша «би мэдэхэб, би шадахаб» гэжэл байнаш, хожомоо болоходо харгыгаа алдажа байгшабши. Шамайе Гунзан хадын саагуур нэгэл дахин ябажа үзэһэн, тиимэһээ хэршье газаршан боложо шадаха хаб гэжэ Дэлбэг баатаршье ханаагаа зобожо байгаа һэн. Ойлгод гээрэй нүхэр, – гэжэ Сэтэ, юундэб даа, энэ хүнтэй үнинһөө нааша таарадаггүй, үе болоод лэ үгөө ойлголсожо ядажа, арсалдажа байдагаа дахинаа харуулжа, хэрээгыгээр дуугараад абана.

– Сэтэ, шинии эндэ оролсохо юумэ үгы ха, би хэлээ, дуугараа хадаа, үгэдөө хүрэхэ хүн байгаа бээб, – Ахилай уршагад гээд абана.

Сэтэһээ нэгэшье дутуугүй шанга шуумар, дайн байлдаанда нэгэтэ бэшэ илгаржа шадаһан, тэрээндэ оробол харгы замаа хайн мэдэхэ хадаа, элшэн сайдайнгаа хажууда туһалагшаниинь боложо ябахаб гэжэ ханаһанайнь буруутахада юм гү, бү мэдэе, юрэдөөл, Хайлоостоһоо нааша гараһанһаа хойшо Сэтэтэй тааража шадангүй, тэрээнэй заабари, захиралтада дурагүйдэжэ ябанал ха.

– Хүрөөгты, яагаа ходо бэе бээдээ дээрэлхэлсэжэ байдаг хоёр гээшэбтэ. Ахилай, нэн түрүүн ши шэмээгүй боло, Сэтэ минии баруун гар туһалагшан, сэрэгэй ахалагшанаар томилогдоһон хадаа, иимэ асуудал шамда табижа байхадаа зүбшье байхадаа болохо, – гэжэ, Хүлэгэ хоолойгоо шангадхана.

– Минии ошоходо болохо гү?

– Ошо.

Ахилайн ябахада, Сэтэшье урагшаа харайлгажа, урда ябаһан харуулшан хүбүүдээ хүсэжэ ошобо.

Сэтын хойноо тэрэ зүг руу анхаралтайгаар хараашал-ха хоорондоо: «Магад, Ахилай зүбшые Сэтэдэ дурагүйдэнэ ха гү? Сэтэ сэрэгэйнгээ талаар бэрхэ, зүрхэтэйшые хүн, тээд нэгэ ондоо, шухала хэрэгэй гаража ерэшэхэдэ тиимэшые бэрхэ туһа-лагшан бэшэ байна. Холуур, саагуур бодожо шаданагүй... тиимэ гэхэхээ байха, гэнтын, саг зуурын хэмжээнэй гаража ерэшэхэдэшые хүн тээшэ хараад лэ байхаһаан бэшэ. Сэтые шэ-лэхэдэ эндүүрһэн болоно гүб? Тээд Ахилай гэжэ гү? Үгы лэ, энэ хүншые бирахагүй; харгы замаа мэдэхэ, тиигээд лэ дүүрээ... Байг дөө энэ хэбээрээ, Сэтэхээ үлүү хүн мүнөө дээрээ үгы ха. Харин хойшодоо гэжэ... хүнтэй юуш боложо магадгүй. Аргагүй нэгэ тулгарданги байдалай болошоо һаань, хэн намайе хэлгэхэ, хэн зоноо ударидажа ябаха болоноб тээд? Цоодой бөө гэжэ гү? Шадаха хүн, ухаатайшые, нютаг зондоо хүндэтэйшые, тээд... дан лэ һаа шажан мүргэлөө баряад, дэмжээд, ондоо юумэн тухай бодохоёо ехэ һанадаггүй. Али юрэдөө эдэмни, миниингээ хажууда, намайгаа хаража һураһаһан хадаа, намдаа найдаад ябана гэшэд гү? Магадшыегүй. Һм... һүүлдэ болоходо, хайшаа ошогдохо Һм, хэлгэхэ хүн олдохол байгаа юм бээ. Байз гэжэ, яаж мэдэхэбши юумые, саашадаа энээн тухай бодожо ябаха болоолтой? Цоодой бөөтэсэ нэгэ сүлөөтэйгөөр хайн хөөрэлдөө үүсэхэ байна. Тиихэдэ, саашадаа гэжэ... бүри хожомынь гэжэ? Энээн тухай баһал эртээнһээ бодожо байхань хэрэгтэй ха; юун, би ходо иимээрээ ябахагүй ха юмбиб, мүнөөшые эсэгдээд ябаг-дана. Һм... эсэгдээд, һуладаад... үгы даа, һанаһан хэрэгэйнгээ, харгынгаа хахадтанышые хүрөөдүй ябаад, һаянайхидаал адли, зонойнгоо урда һула-һульмайгаа харуулжа байлтагүй даа, яаш муугаа харуулжа болохогүй! Эшхэбтэршые... бээ пангаар баряад ябахань хэрэгтэй! Өөрөө өөртөө тангаригаа үгэнэб... Цагаан-Чулуутынгаа урда мүргэнэб...», – гэжэ байжа Хүлэгэ үнөөхи хүндэ бодолдоо абтаһаһан хүн ябана. Тээд энэ удаа-гуур эндэнь Сэтэ Ахилай хоёр «гэмтэйнүүд» ха гү? Урдаа хараха байха, түшэг тулгуури болохо хоёройнгоо хажуудань ар-ур гэлдэжэ байхада, ахалагша хүнэй толгойдо элдэбын бодол орошохол байна. Тиимэһээ тэрэ дороо: «Байз гэжэ, үнэхөөрөө, хожомынь хэн намайе хэлгэхэ болоноб? Шүлгэ, үгы һаа минии хүбүүн Олго, эдэ хоёрһоо ондоо хүн үгы хэбэртэй. Шүлгэнь дээрэ байха... Зүб лэ даа, сагайнгаа ерэхэдэ, зон сооһоо урагшаа

гаража ерэшэхэ шанга-шанга хүбүүд олдоод лэ байха. Тиингүй яахаб!» – гэжэ Хүлэгын бодоходонь, досоонь дээрэ шэнги боложо, ханааниинь заһараадхиха юм.

...Урдахи хүбүүдтээ харайлгажа ошоһон Сэтэ һөөргөө бу-сажа ерэхэдээ:

– Ахатан, энэ багаархи түрүүшын айл аймаг харагдажа эхилбэ. Эгээ харгы дээрэмнэй дайралдахань, олон бэшэ, гушаад шахуу үрхэ айл. Хажуугаарнь зогсонгүй үнгэржэ гарахамнай гү, али яаха? – гэбэ.

– Хари гэжэ, уулзаад ошоо хаа дээрэ бэшэ гү, тэрэгүйдэ газар дайдаарнь ябажа ябаад тоогоогүй, хүндэлөөгүй зон болохобди. Тиис, ороод, золголдоод гарая, нэгэ хэрэгшье ханажар-хибаб...

Нэгэ хэды ябаад байхадань, урдань үнөөхи дурсааша айл аймаг харагдаба. Үдэрэй дүүрэнтэжэ, үдэшын ажалай эхилжэ байхада, тэрэ багаарнь үхэр мал, хүн зоншье үймэлдэжэ, булта дүтэлжэ ябаа нүүдэлшэд тээшэ гайхангыар хараашалшаха юм. Отогой тэндэһээ түбэд үүлтэрэй хотошо томо хара нохойнуудай дарьяа табилдан гүйдэжэ ерэхэдэ, нүүдэлшэдэй нохойнуудшье олон хадаа, мүн лэ зүрхэтэйгээр урдаһаань ошожо, наншалда-шахын тэндэ бололсожо байхадань, хоёр тээһээ эзэдынь хашхаралдажа боллоулнад.

Нүүдэл зондо нэгэ хашартайнь гэхэдэ, адууһа малынь хүнэй малнуудтай ниилэшэхээ ханаха. Ябаашадта дурагүйдэһэн зарим зон тээ саанаһаа: «холуур, холуур!» гэжэ хашхаралдажа байха, нүгөө заримашуулынь: «эдэ ябаашад яагша ааб, хаа-гуурнай гаража ошохо, али маанад руу туласа ерэхээ байна гү?» гэлдэһэн янзатайгаар шэмээгүй угтажа байха. Юрэдөөл, холоһоо ябаһан танигдаа мэдэгдээгүй зондо хэн дуратай байба гээшэб, тиимэһээ өөһэдөөшье, шадаал хаа, харгыдань дайралдаһан зонһоо холуур ябаашань дээрэ гэжэ ханадагшье ха. Харин мүнөө Хүлэгэ энэ багаархи зонтой зорюута уулзаад ошохо гэжэ шиидэшэнхэй.

Нютагаархидайнгаа харгы замаа яаралгүй саашань үргэлжэлүүлжэ байхада, Хүлэгэ, Цоодой бөө, Сэтэ ба элшэн сайдай моришон Мэнгээ дүрбэн тээ саанахана, сагаан толгойн хаяада байһан айл хотон тээшэ ошобо. Мууханшаг байдалтай айл аймаг хаш гэжэ ойлгохоор, хори-гушан хара боро эшэгы гэрхэнүүд

дээрэ мэнэ-мэнэ баруун наруули гүбээнүүдэй саагуур орохоо байһан үдэшын наранай шанга элшэ туяагаа сасажархёод байхада, «Һм... үглөөдэр нарата хайхан үдэрэй болохонь дамжаггүй», – гэжэ Хүлэгэ бодоодхино. Захын гэрэй захада хусалдажа байгаа нохосуудаа хорижо байһан оодон хонин дэгэлтэй, хурьган арһан малгайтай, хоршогорһоо хоршогор дунда наһанай эрэтэй мэндэшлэлсэһэнэйнгээ һүүлээр, тухайсажашье байгаа һаа, ёһын тэдыдэ гэжэ, эдээнэй аха захатаниинь али багаар байдаг бэ гэжэ һуража, хүрээгэй дундахи сагаан гэрэй захада тэдээн тээшэ харашоод зогсоһон таба-зургаан эрэшүүл тээшэ морёо залажа ошобод.

Талын зоной заншалаар мэндэшлэлсэһэнэйнгээ һүүлээр, зүбшөөл абажа, гэрэй хажуудахана ургажа байгаа хайлаһанда моридоо уяжа, Мэнгээгээ эндэнь орхижорхёод, сартуул гурбан ехэшүүл богоһо алхахынгаа тэндэ бүһэнһөө мүнгэн хэтэ, хутага, һоёо сохилбууртайнь доошонь буулгажа, гэртэ субалдаһаар оробо.

Ёһо сахижа, нэн түрүүн гэрэй дээдэ тээ байһан онгоондонь мүргэжэ, эндэ байһан зонтой дохилсожо байжа мэндэшлэлсэһэнэйнгээ удаагуур, гэрэй эзэнэй дурадхаһан һууридань һуужа, арба хорин үгэ андалдажа сагай уларил, адууһа малай тобир тарганиис дурдалсаһанайнгаа һүүлээр, мүн лэ ёһо гуримай ёһоор гэртэ байһан бүһэтэйшүүл бэс бээдээ тамхяа дурадхажа эхилэлсэнэ. Хүлэгэ мүнөөхи гоё шаажан амһартаяа гаргажа, гэр соо байгаашадые гайхуулна. Бууһан айлшадта нэн түрүүн сэгээгэй дурадхагдахада, тэдэ дуратайгаар уубад. Хэнэйшье толгой эрьехээр, гэр дүүрэн һүнэй архиин эһүүн үнэр гутана.

Гэрэй эзэн, эндэхи айл аймагай ахалагшань, наһаа яһала эдижэ ябаһаншье һаа, шамбай шуран хүн гэжэ мэдэхээр, хоёр эхэнэртэ энэ тэрэ эдэе хоол айлшадта асаржа табихыень захирхадаа, мүн энэ тэрэ зугаа гаргахадаашье, хаахирган хоолойгоор түргэ-түргэн дуугараадхиха юм. Зарим үсдөө хэрэгтэ-хэрэггүй газарта энсэхэдээд, хөөрүүшэг, халтад лэ гээ һаа өөрыгөө магтаха дуратай, үргэн долдой хүн ха гэжэ мэдэхээр бологдоно. Юрэдөө, газааһаа харахада, муухан байдалтайшье һаа, ерэһэн зондо энээнээ мэдүүлхэгүйгөө оролдожо, баян бардам, хүндэмүүшэ хүн болохоо һэдэнэ ха.

Үнишье болонгүй, гэрэй эзэн:

– Битнай түрэхэхөө нааша Банжа гэжэ нэрэтэй хүн байһан аад, арбан зургаан наһанһаа хойшо барилдажа эхилээд, һүүл-дэнь энэ тойронгоо Банжа-Бүхэ гэжэ нэрэ солотой болоһон байнаб, – гэжэ танилсахадаа, өөрынгөө нэрыс дээшэ үргэжэ байһанаа харуулба гэшэ.

Хари, шанга барилдааша хүн гэжэ хараһаар байтар мэдэхээр: хоёр шэхэнүүдынь энсэдэтэй гэшэнь – уршагарһаа уршагар, эгээ бажуугдаад байһан буузадал адли. Балдагар оодон бэс, маяа хүлнүүдынь ба нюур шарайнь гэжэ: пэнтэгэр улаан хасарнууд, онигорһоо онигор нюдэд, дээрэһээ уруугаа, хама-райнгаа уршалаа руу унаһан нидхэнүүд, юрэдөөш хүзүүгүй мэтэ мүр дээрэ табяатай байһан толгой; тэндэнь, оодохон аад, буржагарһаа буржагар хара үһэн – эгээ үрзэгэр муухай хара бу-хада адли шарай зүһэтэй хүн. Иимэ аймшагтай хүнэй урдаһаа хэн тэсэхэ бэлэй гэжэ ханагдахааршыс. Байгараа гэрэй эзэн эн-дэхи эрэшүүлээ, тэдээнэйнгээ өөрһөөнь дутуугүй хүсэ шадал-тайсень дурдажа эхилбэ. Тиихэдэнь лэ, одоо гэжэ, юундэ энэ хүнэй иитэрээ бэсэ магтажа эхилһэниинь ойлгогдожо эхилбэ. Тулноуршаг байдалтай үсөөхэн зон хадаа, өөһэдынь газар дай-даар үзэгдэжэ байгаа али нэгэн танигдаагүй зондо, шадаал хаа, муугаа даража, шадаха зэргээрээ (зугаагаараашыс хаа), хүсэ шадалтайгаа харуулхаяа оролдонод гэшэ ха. Хүлэгэ досоогоо энсэхэдээд абаба. Танигдаа мэдэгдээгүй зоной газар дээгүүр зүбшөөлгүй үнгэржэ ябахандаа, ямарханаар угтахы байха хаб гэжэ хэргэлэн ябахадань, зариманиинь өөһэдөө айжа байха юм.

Зугаа гэшэ эндэ нэгэ талаһаа схээр дэлгэршэнхэй. Хүлэгэ хоёр нүхэдтэсэ яһала удаан гэрэй эзэнэй өөрыгөө магтахыень шагнажа һуубад. Хаража, ойлгожо байхада, талын зоной жаяг заршам гэшэнь, хоёр тээһээ уулзаһан хүнүүдэй зугаагаа хо-лоһоо нааша яаралгүй, томоотойгоор эхилдэг байһаниинь огто мартагдаад байнал ха эндэ. Ямархан хариин зоной газаагуу-рынь ябажа ябахыень үшөө хайн мэдээгүй аад, болохотой-бо-лохогүй юумэ ярижа байха гэжэ? Одоо нээрээһээ, улаан хэлэтыс урдаа оруулхагүй, олон табыс яриха дуратай хүн лэ ха энэ гэрэй эзэн.

Али мэдэхгүй, магад Хүлэгэ эндүүржэшыс байгаа юм гү, юрэдөөл нютаг нютагай нохойн дуун ондоо гэлсэгшэ, үнишыс болонгүй, түмпэнгөөр дүүрэн халуун, ууралтажа байгаа мяхан

асарагдажа, Банжа-Бүхэ бууһан айлшадаа шадахысаа хүндэлхээ оролдоно.

Зоной хоол барижа, тогооной архи уужа нэгэ заа шэмээгүй болохо һамбаанда, гэрэй эзэнэй доодо таладань һууһан ямаан һахалта үбгэжөөл, одоош гэжэ мүнөө, гэртэнь орошоод байһан айлшадтаа хаанаһаа хайшаа зорижо ябаһан, хэд-юуд тухайнь асуугдаха байха асуудалнуудые табижа эхилбэ.

Хүлэгэ ябаһан ябадал, хэрэг байдалаа хуу бараниень сэхэ руунь зугаалжа эхилбэ.

«Юрэдөөш танигдаагүй байһан зонуудта хуу баран сэхыень? Юундэ?» – гэжэ Сэтэ Цоодой хоёр түрүүн гайхалдажа абабашье, энэ хүнэйнгөө нэгэтэшье тэнэг юумэ хаа-хамаагүй дуугаржа үзөөгүйснь мэдэхэ болошохон хадаа, өөһэд хоорондоо миин лэ нюдөөрөө ойлгосолдоод, шэмээгүй һуужа үгэбэд.

– Тиимэ, манай Хара талаар, Бидэрэй нуурай захаар амгалан байдал үнинэй үзэгдэхээс болинхой. Ходол дайн байлдаан, ходол алалсаа хюдалсаан... тиимэһээ амгалан байдал бэдэржэ, нютагаа орхижо гараһан зон болонобди. Анхан саһаа баруун хойто зүг барижа, Ара Монголой дайда руу, магад Байгал далай хүрэтэршье ябашахаар гараһан аад... – эндэ Хүлэгэ зорюута удааржа, дахинаа хамарайнгаа тамхи яаралгүй һоросогооно. – Аһаа, тиигэжэ гараад ябатарнай... зуурандамнай һайн зон дайралдажа, тэрэ руу ошоһоной хэрэггүй гэжэ ойлгуулжа, хэлэжэ үгөөл даа. Ехэ эндүүржэ ябаһан байгаабди. Маанадай зорижо ябаһан Байгал далай тээшэ мүн лэ баруунай холын зүгһөө бидэнэй нюдэ амандаашье хаража үзөөгүй байһан, шара улаан зүһэтэй, томо улаан хамартай, һахал һамбайдаа даруулшаһан аймшагтай, муу һанаатай, али мэхэтэйшье гээ һэн гү, Орос Сагаан хаанай тагнуул сэрэгшэд нэтэрүүгээр дүтэлжэ ябана, тэрэ багаархи бага яһатан зониие зарим сагуудтаа алаха, хюдаханышье үзэгдэдэг болошонхой гэлсэнэ. Үшөө тиихэдэ ямараб даа, нэгэ шанга дуута, гал хүргэдэг аймшагтай хүнды түмэр нюргандаа үргэлөөд ябадаг, тэрэнэй урдаһаань хэн-юуншье тэээжэ шадахагүй юм ха. Холоһоо, маанадай годли номоороо харбаһанһаа сохом арбаад шэнээн холо зайһаа, хүниие хороожо шададаг түмэр сэмгэн зэмсэг юм байна. Юрэдөөл сэхэ аймшагтай хэбэртэй, тиигээд лэ бидэ, нэгэ ехэ тоосолдоһонойнгоо удаагуур, тэрэ ябадалаа орхижо, баруулжаа, Баруун Монгол

руугаа ошохо гэжэ шийдээбди. Тсэд тэрэ багааршы маанадые хэр зэргэ амгалан байдал хүлсэжэ байха юм, дуулахада, тэндэшы тиймэ хайн юумэнийнь үгы хэбэртэй. Тсэд, нэгэтэ нютагаа орхижо гарашахан лэ хадаа, магад бүри саашаа, Амдоо, Цайдам хүрэтэршы ябашоо хаа хайшаа хаб гэлдэжэ ябаналди даа, – гэжэ Хүлэгэ яаралгүй зугаагаа дүүргэбэ.

Цоодой бөө Сэтэ хоёр энэ хөөрөөнь дэмжэжэ байһандал, миин лэ аалихан толгойгоо дохисогоонод. Зүб лэ даа, Золхын гэнтэ энээгүүр бии болошоо бэлын, тэрээниие төөрюулхэнь хэрэгтэй...

Һүүлдэнь, наранай орошоһон хойно, эдэ гурбанай ябаха тээшээ яаража эхилсэхэдэ, Банжа-Бүхэ:

– Бууһан айлшад, дан лэ хаа түргөөр манайхиһаа талиихаяа бү яарагты. Хари хүнэйдэ амаржа, хоол барижа гараһан хадаа, манай монгол зон һүүлдэнь яадаг бэлэй, мартаад байна гээшэ гүт, аа? Хө-хө-хө! – гэжэ бартахихаа дутуугүй бүдүүнээр энсэжэ, амбан шарын томоһоо томо бүдүүн һээр гартаа бариһаар газашаа гаралсаба.

Ерээшэ зон ойлгобод: эдихэн мяханайнгаа һээр өөһэдөө хухалха ёһотой байһанаа! Иихэдээ гэрэй эзэн дахинаа хаахаржа, хүсээ туршалсая гэхээс ханана. Хүлэгэ Цоодой хоёр Сэтэ тээшээ хараашалба: һээр үлүү шаажа шадаха хүнийнь энэл хүн. Энээнииснь ойлгожо абаһан Банжа-Бүхэ, үшөө энсэхэн зандаа, һээр Сэтэдэ харбайба. Хаахаруу, занталзуур гэрэй энэ эзэндэ дурагүйдэжэ байһан Сэтэ тэрээн тээшэ хёлогод гэжэ, һээрыень гарһаань абажа, газар харанхы болошоод байхада, сэмгэ яһа һаруулда абаашажа байжа шэнжэлһэнэйншы хэрэггүйень ойлгоходоо, миин лэ хургануудаараа эндэ-тэндэнь барижа, туршажа үзэхэнэйнгөө удаагуур, гурба дахин дээрэ дээрэхэнь сохибошы, хухалжа шадабагүй.

– Хө-хө-хө! – гэжэ энсэхэн Банжа-Бүхэ һээрыень абажа, нэгэ сохиходоо хоёр болгожо хаяжархиба. – Хө-хө-хө!.. Зай гэжэ, намда бууһан айлшад, харгы замдаа хайн ябажа, хүрэхэ гэхэн газартаа хүрэжэ ошыт даа. Энээхэн дайдаар Банжа-Бүхэ гэжэ барилдааша хүнэйдэ хүрэжэ, хүндэлүүлжэ гарааһамди гэжэ ханажа, дайралдаһан зондоо хэлэжэ байхадатнай болохо. Намтай хүсээ туршалсахаа ханаһан хүн ерүүжэн, хамаагүй, би хүндэмүүшэ хүн байхаб. Хө-хө-хө!..

Айлшлалжа удааршаан дүрбэн, харанхы болоһон хойно нютагаархидаа хүсэжэ, тэрэ дороо талада хонолгоёо бэлдэбэ. Үглөөдэр үглөөгүүрын дахинаа яаралтайгаар баруулжаа гаража ошоһон аад, үдэ багаар Ахилайн үгэдэ орожо, гэгтэл ябадалаа хойто зүг руу болгожорхибо.

– Хүлэгэ гуай, хэды болотор хэрэггүй тээшээ ошожо ябахабди, харагты даа, тэрү-ү тэрэ, баруун хойшоо шэглэһэн сэхэ хүнды байна. Хараба гүт? «Хүйтэн хүнды» гэжэ нэгэ муу нэрээр алдаршаан газар, дуулаһаншье байжа болоот? Ошо-сбди тишшээ. Хүн зоной дурагүйдэжэ, тойрожо гарадаг газраар маанадые ябашаха байха юм гэжэ хэн мэдэбэб, таабаб? Би нүхэдөөрөө нэгэтэ тэрээгүүр ябажа, агнажа үзөө һэм. Ута, даамай хүнды байха. Эхиндээ зүдхүүр, тиибэшье морин тэргын ябажа боломоор газар. Хүтэл дээрэн гаража абабал, саашаа түргэн адагтань хүрэжэ, Сүхэ голой зүүн эрьсэдэ буужа ерэшэхэбди, – гэжэ Ахилайн дуугархада, энэ зугааень һонирхожо абahan Сэтэ элшэн сайдһаа түрүүлжэ:

– Ямар хүнды гэгэһи? Хооһон, хүйтэн? Оо-х, хүн зоной байршадаггүй газараар ябая гэжэ гү? Ши тэрээгүүр үнэхөөрөө ябажа үзэһэн гүш? Хүйтэн, хооһон... мийн бэшэл байха, ондоо юундэ зон тэрээгүүр ябахагүй, ажаһуухагүй болоо юм? Ахатан, энэнь бидэндэ аюултай бэшэ бээ? Ахилайш юугээ шашанаб иихэдээ? – гэжэ тэрэ дороо дурагүйдэшэнэ.

– Хүйтэн хүнды? Дуулаһан шэнгиб. Хүн зоной байршадаггүй, сэхэ ябадаггүй газараар ябашоо хаамнай, нэгэ талаараа, маанадта зохид лэ һэн байна, нүгөө талаарнь гэхэдэ, Сэтын хэлээшээр һаа, хайшаа хадань зон тэрээгүүр зэбүүрхэжэ ябадаггүй юм? Үнэхөөрөө аймшагтай, аюултай бэшэ бээ, Ахилай? Таанад, ангуушад, юундэ тээд айнгүй тэрээгүүр агнаһан болонобто? Магад тэндэш оройдоошье уһа үгы газар байжа болоо, тиимэ хаань хэдэн үдэрэй туршада яажа ябаха болонобди? Ши, нүхэр, ойлгод гэжэ бидэнээ дахуулжа яба, эндэ һайса бодожо үзэхэ хэрэгтэй ха. Зүб гү? – гэжэ түрүү сайд мүн лэ сэхээн һанаата болоһоно.

– Хари, хари, би тиигэжэл хэлэхээ һананам, – гэнэ Сэтэ.

– Хүлэгэ-гуай, сэхэ айха юумэниинь эндэ үгы байха, – гэжэ, Сэтын хэлээшье дуулаагүй юумэдэл, Ахилай өөрынхээрээл болоно. – Долоо, али найман жэлэй саада тээ һэн ха гү, нэгэтэ үбэл

гурба-дүрбэн танил нүхэдтэйгөө энэ хүндыгөөр ото агнахаар дээшлээ хэмди. Ан арьяатан, моридой эдихэ хагда ногоониинь элбэг байгаа хэн; уһанайш дуталдажа байһыень балай һанана-гүйб. Энэ тэрэ худалаархи булагайнь мүльһэн тэһэржэ, тошон урдажа байха байгаа хэн. Үгы ха даа, уһаар тэндэ дуталдаха-гүй байхабди. Аа, юундэ тээд, ургаса ногоо һайтай, хабтагай үргэн энэ хүндыдэ зон байршахаа дурагүйдэдэг бэ гэхэдэ, бидэнтэй сугта ябалсаһан энэ багаархи ангуушан нэгэ һонин домог хөөрөжэ байгаа хэн. Тэрэ домогынь байгааалиин шалтагаанһаа бэшэ, ондоо шалтагаанһаа болоно. Аһаа, тиимэ. Үнидэ болоһон ушар ха... Ямар бэ нэгэ муу-муухай шалтагаанһаа боложо – үбшэн зоболонһоо гү, али дайн байлдаанһаа юм гү – эндэ байршажа байһан зон нүүжэ гү, али намнуулжа эндэхэ ошоһон ха. Тиихэдэ заатагүй тоонто нютагаа һөөргөө бусажа ерэхэбди, манай газар дайдаар ондоо зон үсын үедэ байршаха ёһогүй гэжэ байжа хэниишьёб занан айлгаад, бэс бээдэе шахаан тангаригаа үгэлсөөд ошоһон юм хаш. Тэрэ саһаа хойшо энэ хүнды соогуур, алиш сагта, олон үхибүүд, һамгадай уйлалдаһан-хашхаралдаһан мэтэ муухай, зэбүүрхэмэ абьян дуулдажа байдаг болошоо юм ха. Зон һүүлдэнь энэ газарые «Хүйтэн хүнды» гэжэ нэрлээ, энээгүүр ябахааш болёо. Иигэжэ байжа тэрэ танил ангуушамнай маанадтаа хөөрөжэ байха байгаа хэн. Ангуушадшыё һаа зэбүүсэжэ, балай энээгүүр агнадаггүй хэбэртэй. Харин бидэ тэрэ үбэл энээхэнүүр агнажа ябахадаа, олон шононуудай улилдажа байхыё хараһан, үзэхэмди, ондоо тиитэрээ схаайжа абамаар муухай абья дуулаагүй хэмди даа.

Ахилайн иигэжэ байжа дуугархада Хүлэгэ үнэншэжэ, халта маргажа байһанаа:

– Ошое, ябая, бидэ хүнэй орхижо ошоһон нютагта байршахаяа байнагүйбди, тиимэхэ тэндэхи сабдаг эзэниинь маанадыё ойлгожо, гомдохогүй байха гэжэ найдагдана. Ото саашаа гарахабди, мүнөө болоходо энэнь лэ тон зүйтэй ха, – гэжэ зүбшөөлөө үгэбэ.

Наранай нилээд бүгтэрөөд байхада, тэргын мөөрын хахинаһан абьян Хүйтэн хүндын адагаар соностошоо хэн...

Үглөөдэр үглөөгүүрынь, зүг зүгхэн харгыда гараад ябатаараа, Цоодой бөө гэнтэ, һогтуу хүндэ адли, морин дээрээ найгалзажа захалшаба. Ямаршыёб нэгэ шанга шууяанһаа хашарһан-

дал, хоёр гараараа шэхэнүүдээ бүтүүлжэ байжа газарта хүржэ буугаад, хагда ногоондо гал аһааж, үнөөхи, юрэдөөш халадаггүй хонинойнгоо хубхай дала энгэр сээжэһээ гаргажа, шатаажа эхилшэхэ юм. Иигэжэ, юрын хүнэй ойлгохоор бэшэ ажалаа ябуулжа эхилһэн бөө, байтараа нюур шарайгаа хубилгажа, хүлһөө хаяжа, шүлһөө найруулжа байжа хүхиршэбэ:

– Тиимэл байха һэн, одоо шинии муухайс таажа шадаба хаб. Сээг, сээг... Жэвээн бөө?! Сээг! Зүүнэй дүшэн дүрбэн тэнгэрийн харын мүргэлтэн... хамаагүй, туршалсая, хэмнэй хэнээ мүнөө мэхэлжэ шадаха байхаб... Золхо та хоёр маанадай хаана байһан, юу хэжэ ябаһыемнай мэдэхээ ханашабагта?. Хүлэгэ, а, Хүлэгэ! Энэ зандаа зондоо захиралта үгэ! Бултааран энэ дороо морин дээрээ малгай дэгэлээ буруу харуулжа үмдөөд, эмээлээ буруу тохожо хуугаад, буруу ябадал хэжэ эхилэгты! Тиигэе, урда зүг шэглэлһэн мэтэ ябая. Зүб-зүб, бидэ баруун хойшоо бэшэ, һөөргөө... зүүн урагшаа ябаһан мэтэ болосбди... Шамдагты, малгай дэгэлээ буруу харуулжа үмдэгты! Ухайш даа, шадахал байхаб шамайе, Жэвээн...

Гайхашаһан Хүлэгэ:

– Ихэдээ юун гэхээс ханабаш заарин бөө?! Юундэ, хайшан гээд морин дээрээ буруу хаража хуугаад ябаха болонобибди, би юуш ойлгоногүйб? Хэлыш найнаар, зондоо ямар захиралта үгэхээш мэдэнэгүйли? – гэбэ.

Сүлөө забдаггүй уруугаа харашоод аман соогоо юушьсб шэбшэжэ хууһан бөө улаан нүдэнүүдээ үргэжэ:

– Ябалан хадын хабсагай дээрэ байхадаа, Золхотой сугтаа ябалсажа ябаһан харын угай Жэвээн бөөс таажа шадаһан тухайгаа хэлээ бэшэ һэн гүб? Тэрэ сагһаа хойшо энэ бөөгэй юу хэхээ, юу бэлүүлхээс байһан хэрэг, ябадал тухайнь Дээдэ тэнгэриһээ намда мэдээ-дохёо ерэхэ ёһотой байһан юм. Тээд тиимэ нэгэ мэдээ мэнэ һая ерэбэ. Ойлгожо байхадам, Золхо һаял маанадай мэхыс таажа шадаад, юу хэхэ, яахаяа ойлгожо ядахадаа, Жэвээн бөөдэ үзэл үзэжэ, хаана байһан, хайшаа зорижо ябаһыемнай хэлэжэ үгэхыень захиржа байна хэбэртэй. Жэвээн эгээ мүнөө сагта үзэл үзэхээс түхсэрэлгэ хэжэ байна, тиимэһэнь, харын угай тэрэхэн бөөс мэхэлэс, тархи толгойснь эрыюулэс. Малгай дэгэлээ буруу харуулжа үмдөөд, эмээлээ буруу тохожо хуугаад ябаа һаа, бидэ ябаһан ябадалаа буруу хүрүүлһэн мэтэ болгохоб-

ди. Элшэн сайд, хэшээжэ-хайрлажа, шамдажа үзыш даа, зоноо миний хэлээшээр болгыш юрэдөө, яатараа гозуули, баханадал адли болошоод зогсонош эндэ!! – гэжэ һүүлшын үгэнүүдые хашхархын тооной хэлэхэдэ, наһан соогоо түрүүшынхисэ нютаг голдоо хүндэтэй байһан хүндэ шангараад, дээрэлхээд абаба.

Хүлэгэ нойрһоо һэриһэндэл, өөрынгөө мориной эмээлые буруу тохожо байха үедөө, шангахан захиралта саашань ябуулшана. Гайхажэ, гэлыжэ абаһан зон мүн лэ юу хэхэ, яахаяа түрүүн мэдэхэ болишоод байһанаа, һүүлдэнь элшэн сайдайнгаа хэлээшээрнь забдалсаһанад.

Хүн зон аалиханаар буруу ябадал хэжэ захалба. Хоёр тээ ябаһан харуулшан хүбүүдтэшье иигэжэ һуугаад ябаха гэхэн захиралта эльгээгдэбэ. Мал туубаригшад, зарим ябагалһан зоншье, нюргаараа урагшаа харан арай шамай гэшхэлэлдэхэ юм. Эндэ һонининь гэхэдэ, хэды хүшэр хүндэ байдалда абтаад байгааһье һаа, үхибүүд хадаал үхибүүд, эдээндэ наадаханил хэрэгтэй, нютагһаа гараһанһаа хойшо нэгэтэшье энсэлдээгүй ябаһан багашуул, мүнөө шашхаа табилдажа, зариманиинь зорюута моридһоо буужа, торсолдожо унажа ябажа буруу гэшхэлэлдэхэ юм.

...Онгоо оруулжа дүүргэхэн заарин бөөгэй толгойгоо үргэхэдэнь, элшэн сайдһаа бэшэ зон эндэ үгы, баран тээ саана ябажа харагдаба.

– Ухайш даа, хэхэ байха юумэсэ баран хэбэ хэбэртэйб. Тиигээд намтай үһэрилдэжэ байгаарай... Шэхэнэймни шааяжа байгаа сагта Жэвээн үзэл хэрэгээ ябуулжа байха гэхэн удхатай юм, тиимэхээ тэрэ сагын дүүрэтэр бидэ буруу байдалаар ябажал байха болонобди, – гэжэ дуугарһаар хүл дээрээ бодоһон бөө, малгай дэгэлээ мүн лэ буруу харуулжа үмдэжэ захалшана. – Яаража үзэе. Шимни яагаа бэрхэ үлэшөөд байбабши, сугтаа ябаябди. Һанаһан, хүсэхэн энэ хэрэгээ хүсэлдүүлхын тула, би өөрөө, шадаал һаа, нүүдэлэйнгээ «урда таладань» ябаха ёһотойгоо мэдэжэ байгааб, харин хоюулаймнай иигэжэ байжа ябажа ябахада яашаха һэм, үшөөл һайн бэшэ гү? Ухайш даа! Жэвээн бөөгэй толи гэрэлдээ харахадань, морин дээрэ һархайлдажа һуушанхай амаргүй хоёр зонойнгоо түрүү зэргэдэ урда зүг шэглэн ябажа үзэгдэхэбди. Тиихэбди, тэрэ үзөөрэйш Жэвээн, шамайе мэхэлжэ шадахал байхабди... – гэжэ шаһаһан Цоодой,

мориндоо мордохо гэхэдээ, яаш хуужа шадабагүй. Маряатай хүн, тэрэ саана буруу тоhogдоод байһан эмээлдэ үшөө буруу хууха гээшэнь тон хэсүү хэрэг байшаба. Хүлэгэ өөрөө тугаархана, Мэнгээгэй туһаламжын хүсөөр лэ, наһан соогоо түрүүшынхисэ арайш гэжэ мориндоо буруу мордожо хууһан хүн, мүнөө заарин бөөдөө туһалха гэжэ буугаа һаа, һөөргөө хуужа шадахагүйгөө һайн ойлгожо байһандаа, нүхэртөө тээ саана хэбтэһэн унуули модондо морёо зэргэсүүлжэ байжа хуухыень дурадхаха юм. Тиигэжэ, баарһан, Цоодой, арайш гэжэ, аһалдахын хүсөөр, шара азаргынгаа нюрган дээрэнь гаража абаба.

Аалиханааршье һаа, заарин бөөгэй «хүрөө болоо» гэтэрнь, зон халхи буруу хүрэжэ ябаһандал, тон таарамжагүй ябадалаа орхижо, урданайхяараа болобо.

Хүлэгэ һөөргөө һанаата болошобо: «Заарин бөөгэй үзөөшөөрынь һаа, Золхо мүнөө маанадай мэхыс таажа шадаба. Тээд саападаа? Манай бөө Золхо, Жэвээн бөө хоёрыс мэхэлжэ шадахаар хэлэнэ. Магадшьегүй... шанга даа, манай бөө! Найдагдахаар лэ байна, тээд, юумыс яажа мэдэхэбши, үнэн дээрээ Золхын дахинаа хүсэжэ ерэшөө һаань яалтайб? Һалаабди гэжэ гү? Залуушуулнай яатарааш урдаһаань үһэрилдэхөө һанана гээшэб. Аюултай даа, мүнөө болоходо үшөө үсөөршэнхэйбди, маанадаа үдэшэлсэжэ ябаһан хүбүүднайш үгы. Барһаднай гэжэ, Золхын һабарта орошонгүй, амгалан мэндэ гэртээ хүрэжэ шадаа юм бээд?».

Хүлэгийн урагшаа гаража ерэшэхэдэ:

– Цоодой бөөмнай ямар һонин юумэ тугаарай дурадхаба гээшэб? Буруу хараад гэшхэлхэ, морин дээрээ буруу хуугаад ябаха... Оо-х! Зүйтэй хэрэг юм гү энэнь, али эдэ бөөнэрэй өөһэд хоорондоо аашалалдажа байһан зүрилдөө зүршэлдөөн гү? Иимэ юумэ гэшыс түрүүшынхисэ үзэжэ байналби. Һи-Һи-Һи! – гэжэ Сэтэ энсэдэ алдана. – Зай, ахатан, шиниимни толгойдо баһа нэгэ юумэн орошоод, һанааш зобоожо эхилшэбэ хаяа, зүб таагаад байнууб? Золхо ехэ ноён хүйхэр хүбүүдтээ хүсэжэ ерэшэгшэ гэжэ айжа байнагши? Минишье толгойдо мүнөө энэл оронхой, тээд яаха болонобибди?

Хүлэгэ дуугай. Энэ хүндыгөөр ябажа эхилхэһэнь нааша тоолошогүй олон хирээ, шаазгайнуудай эндэ байршадаг байһаарнь түрүүн һонирхожо, гайхажа ябаһан һаа, мүнөө шууяан-

хаань хашаржа эхилшэнхэй. «Үнэхөөрөө, хүйтэн хадаал Хүйтэн хүнды гэшэ ха. Муухай, хооһон хүнды... хара хирээнүүдэй хаагалалдаха, шашаг шаазгайнуудай шаханалдаха абяагаар дүүрэшэһэн газар...», – гэжэ досоогоо бодожо байбашье:

– Шууялдаха гэшэнь эдэ шубуудай, хүнэй ядаад, толгойгоо үбдөөд ябахата, үшөө дээрэхээш, зулай руушни тоншожо байһан мэтэ... Үнэхөөрөө, ямар олон шубууд гэшэб? Хүнэй байршадаггүй, нохосуудай зайгуулгадаггүй хадань лэ, олоор дальбараануудаа тэжээжэ абадаг байгаалтай? Тиимэхээл мүнөө амитад зоной олоороо энээгүүрнь үнгэржэ ябахата хашарһандаа, али хөөршэхэндөө гү, урда хойгуурнай шууялдажа нийдэлдэнэ ха, – гэжэ байжа үгэлжэ байһанаа, гэгтэ: – Туласалдахабди! – гэжэ эридээр дуугаржархиба.

«Ямар шаазгай? ямар хирээнүүд? Хэндээ хэрэгтэй шубууд юм эдэш мүнөө? – гэжэ, хажуудахиингаа эхилһэн һонигүй зугаадань гайхажа байһан Сэтэ, һүүлдэнь, ойлгогдохоор бэшэ үшөө ондоо нэгэ үгэ эндэ хабшуулжархихадань, бүри юуш ойлгохоо болижо, дутуу юумэ дуулаһан байхаб гэжэ ханахадаа, дуугай байжа үнгэргэбэ.

Хүлэгэшье дуугай.

– Мүнөө болоһон хойно хаанай сэрэг маанадыс хүсэхөө болёо бэшэ юм гү? Мүр сараамнайш бордоһо саһан соогуур үгы болоһон байха, тиихэдэ харгыгаашье тад ондоо тээшэнь болгожо ошонхойбди. Оо-х-хо! Заарин бөөмнай сэхэ юумэ мэдэхэ болоод, хүн зоной ямар харгы замаар ябахаһаань эхилээд, хаана холо байһан хүнэй нюур шарай, хубсаһа хунар, моридой зүһэ, эмээл тохомой зүб буруу тохоотой үгыень хуу хаража байһан аад, юун, Золхын хойноһоомнай эрьюулжэ ябаһан, үгыень таажа шаданагүй гэжэ гү? Алим бэ, тээд, тэрэнэй сэхэ мэдэлшэн гэшэнь?! Тиихэдэ үшөө, баһа, гайхамшагта Жэвээн бөө гэжэ хүн би хэбэртэй. Орхис даа эдээнээ, би ойлгохогүй байнам; хэршье энэнь зүйтэй-зүбтэй хэрэг юм дө-ө. – Сэтэ мүнөө, могой хорхойдо хадхуулшаһандал, тогтон торонгүй ярижал ябана. Цоодой бөөгэй тугаарай харуулһан хэрэг ябадалынь зэбүүгынь хүргөөбэ хаяа. – Ахатан, үнэн дээрээ Золхын хүсэжэ ерэшөө хаань, яаха болонобибди? Хара даа, бидэнэй Хүйтэн хүндыгөөр ябажа ябаашамнай, мүнөө болоходо, зүйтэйл ха. Дахинаа гэжэ, Онон мүрэнэй эхин багтахи хабсагайта хадын оройдо байһандал,

энэ багаархи нэгэ үндэр газарта эрыюулжэ ерээшэдые угтахада яахаб? Бээдээ дүтэлүүлхэгүйбди, хожомын дахинаа нэгэ мэхэ гохо гаргажа, мултарха аргаяа бэдэрхэбди. Зүб бээ? Ахатан, шимни үнэхөөрөө нэгэ юумэ толгойдоо оруулжархёод зобожо ябаһан байхаш, хубаалдын намтайгаа, – гэнэ.

Хүлэгэ Сэтэ тээшээ харасаа даамайхан тогтоожо:

– Ямар үндэр хадаяа дурданах, нүхэр? Харанагүй аалши, эндэшни баран шахуу налуу хаданууд лэ. Үшөө тиихэдэ, ойлгожо аба, урданайхидаал тон адли дабтагдаха юумэн гэжэ байдаггүй юм. Юун, Золхые тиймэ үбэштэй хүн гэжэ ханаагши? Дахинаа тэдээниеш дахуулаад тэрьедэжэ ошохо хүнүүдшыс үгы, үсөөршэнхэйбди. Нм... туласалдахабди гэжэ хэлэнэ бэшэ гүб!

Сэтэ морёо тогтоожо, энэ удаагуур өөрөө Хүлэгэ тээшэ удаан хараад байшаба. Ихэдээ хажуудахиингаа юу хэлэжэ байхыень одоо ойлгожо эхилбэ ха. Бодомжолшобо. Шарайгаа моринойнгоо хүзүүн тээшэ абаашажа, хазаараа татажа, ябадалаа аалидуулба. Морёо удааруулһан Хүлэгэшыс:

– Юун, буруушаахаа байна гүш? Буруушааха хаа, ондоо юумэ дурадха. Чүү! – гэжэ тэрэ дороо нөөргөө моринойнгоо хазаарыс угзараадхина. Зээрдэ азаргын урагшаа даб гэхэтэй зэргэ, нютагһаа гараһанһаа нааша ходол хажуудань ябалсажа байһан Сэтын хөө хара мориншыс ябадалаа адли түргэдүүлшэнэ.

– Нээрээһээ гэжэ, ямар хашартайгаар шаханалдаһан шаазгайнууд гээшэб, маанадыс харахадаа баярлашаһандал... – гэжэ, Хүлэгын тугаарай иигэжэ дуугараагүй хаань, оройдоо тоогоогүй ябаһан Сэтэ, энэ удаа өөрөө нюураа уршылгашана.

– Золхын ерээ хаань туласалдахабди, ондоо бэшэ арга маанадта үгы. Магад өөһэдөө түрүүлжэ добтолхо байхабди? Урзанда хабар дабһатай хоёр нуурай захада яажа Зүүнгарай дээрмэшэдыс хүсэжэ, гэнтэ добтолжо ороһондол адляар, – гэжэ Хүлэгэ Сэтэ тээшэ хараншысгүйгөөр дуугарна. – Үсөөмди гэжэ бү хана. Энэ мэтэшэлэнээр тиихэдэшыс ханажа, хүрдэжэ байхадамнай, ханана гүш, Дэлбэг баатарай юун гэжэ хэлэһыень?

– Хананаб.

...Тиихэдэ иимэ ушар болоһон. Сартуул долоон эсэгэнэрэй нютагуудай саада заха болохо Бэлшэртэ нэгтэ хүни гэнтэ ямаршысб мэдэгдээ танигдаагүй дээрмэшэд добтолжо, зарим зониныс алаха хюдахаһаа байха, бүхы шахуу мал адууһыень, га-

дуур үшөө хори гаран залуу басагад, эхэнэрнүүдынь эзэмдэжэ абаад ябашаба гэхэн хүрөөтэй мэдээ сахилгаан түргөөр сартуул нютаг голоор тарашоо һэн. Залуу эхэнэрнүүдынь абаашахадаа, заримынь харгы замдаа хүсөөр эдлэжэ ябаханаа гадна, нютагтаа абаашахадаа богоол болгожо хаяха гэхэн удхатайгаар. Дээрмэшэдэй урдаһаа эсэргүүсэжэ бодоһон Бэлшэрэй гушаад эрэшүүлын алуулһан, бэшэнийн хүнийн харанхыгаар арай шамай тэрьедэжэ гараһан байба. Үглөөдэрын Хайлоостодо эндэ тэндэһээ сугларһан зоной түргэн зуурын суглаан дээрэ яаха-иихэ, ямар хэмжээ абаха гэлдэһэн ехэ шууялдаан болоһон юм. Сэцэн хаандаа мэдүүлжэ, тэндэһээ туһаламжа сэрэгэй ерэтэрнь дан лэ һаа удаан, дээрмэшэдэй мүр сараанииньшье үгы болошохоор байгдаба. Тээдшье хаанай үргөөнһөө туһаламжа тиимэ түргэн ерэхэ гү, али юрэдөөш ерэхэгүйдөө болохо, юуб гэхэдэ, Сэцэн хаан энэ үедэ дүтын, нэгэн амин болохо Бошогто, Түшээтэ хаашуултаяа сугтаа олон түмэн сэрэгшэды суглуулжархёод, Манжын хаантай дайлагдажа байһан сагын байһан. Тиимэһээ мэдээжэ гэшэ аабза; нютаг голоор эрэшүүлшье дан лэ һаа үсөөршэнхэй. Шархатаһан, арай шамай амиды үлэжэ, Хайлоосто гол руу зугадажа ерээд байһан Бэлшэрэй хоёр бүхэтэйшүүлэй хэлээшээрнь, добтолжо ороошод сохом табан зууһаа сааша хэбэртэй ха. Хаанаһаа ябаһан дээрмэшэд байба гэшэб? Монголой Хара талаар энэ ехэ дайн байлдаанай боложо байгаа сагта? Харин тиихэдэ Хайлоостодо арай шамай хоёр зуугаад болохогүй эрэшүүл сугларһан байба. Олонхинь үшөө байлданда шунажа үзөөгүй залуушуул. Тээд, хэн юун гэхэгүй, нютаг голоо хариин дайсад, дээрмэшэдһээ хамгаалхал бологдоод байһан саг лэ даа.

...Саг ошожол байна, наран бүгтэржэ эхилбэ, тээд сартуул долоон эсэгэнэрэй суглаан гааража, юу хэхэ, ямар хэмжээ абаха тухайгаа үшөөл тоосолдоһон зандаа. Тиигэлдэжэ байхадань, энэ болотор тээ саанахана дуугай һууһан Дэлбэг баатар үгэ эрибэ гэшэ. Энэ сагтаа тэрэнэй нүдэд залуугайхидаал адли залитайханууд, сухалтайшье гэхэдэ хамаагүй болошоод үзэгдэжэ байха байгаа һэн.

– Таанад гэжэ, эгэшэ, дүүнэрэйнгээ иимэ муухай байдалда орошоод байхада, мяхан түрэл зонойнгоо энэ ехэ зоболондо абтаад, заримуудайнь алуулшоод байхада, түргэн зуурын хэмжээ

абахын орондо, иимэ удаан эндэхэнээ тоосолдожо байха гэжэ?! Үсөөмди, үсөөмди гэлдэхэнээн бэшэ... Энэ зандаа тэдэ алууршад, дээрмэшэдэй хойноһоонь хүсэжэ ошогты, юунһээн айгаабта. Нэгэ иимэ хэсүү байдалай тохёолдоод байхада, сэхэ бага хүсэһөө болодоггүй юм, хамаг юумэн хүнэй ухаанһаа, гэнтэ зүб, хайн талын барижа довтолжо ороһонһоо болодог юм! Иимэрхүү ушар тухай өөһэдөөшье нэгэтэ бэшэ дуулаһан байхат. Ёо-х... Богдо Чингис хаанай эгээ шанга жанжанар – Сүбэдэй Джэбэ хоёрһоо үлүү сэрэгшэд байгаагүй тооной юм. Тэдэ хоёр баруун холын дайдаар дай байлдаан хэжэ ябахадаа, өөһэдһөөн сохом гурба-дүрбэ, зарим сагуудтаа арбашье дахин үлүү сэрэгшэдэй урдаһаа айнгүй ошодог байһан. Ёо-х., одоо бэрхэ сэрэгэй жанжанар байһан даа тэдэ хоёр. Ёһотойхоноор лэ сэрэгэй журамай талын бүхы мэхэ гохыень хэрэглэжэ, сэрэгшэдээ ёстой байдалаар жагсаалда байлгажа, ударидажа, ямаршье дайсадаа бута сохидог байгаа. Таанад гэжэ, тэдэ сэхэ сэрэгэй жанжанарай шэгшындыншье хүрэхгүй һаа, гашалшаһан уураг тархья бага зэргэшье һаань хүдэлгэжэ үзыт юрэдөө! Ёо-х... заатагүй нэгэ зүб хэмжээ ябуулга байхал байха эндэ, байха ёһотойшье лэ! – гэжэ хашхархын тэндэ болобо Дэлбэг.

О-оо, энэл гээшэ ха гү, эгээ хэрэгтэй сагтань, шуһан түрэл болохо улад зонойнгоо эгээ хүшэр хүндэ байдалда абташоод байхадань, нэгэхэншье һаа, зүгөөр тон зоримгой нэгэ хүнэйн үндэр хэмжээнэй үгэнүүдые оложо хүн зоноо уряалжа, урмашуулжа, урагшань тэгүүлжэ шадаха гээшэнь?! Дэлбэг баатарай хэлэһэнэйн һүүлээр лэ, Хайлоостодо суглараад байһан зоной дунда һэр-мэр гэлдээн боложо, тохёолдошоод байһан тулгардуу байдал гэнтэл таһаржа, зон зоригжожо, тэрэ дороо хэн-юунтэйшье гам хайрагүй наншалдахаар бэлэн болошоод байба. Хүлэгэ Сэтэ хоёр түрүүтэй морин сэрэгэй жагсаалда хоёр зуугаад эрэшүүл бодожо, түргэн зуураар үхэлэй шанга байлдаанда мордоһон юм. Харин тиихэдэ, хариһаа ерэхэн дээрмэшэд, ханги бута сохюулһан зониинь тэрэ дороо хойноһоонь хүсэжэ ерэшэхэ юм гэжэ мэдээгүй, тоогоогүй байһандаа гү, бүтүү харанхы һүни амар амгалан голой дэргэдэ амаржа, эсээгээ гаргажа байхадаа, гэнтэл гурбан тээһээ гайхамшагта довтолгодо орожо, өөһэдөө ханги нэбтэ сохюулжа, үсөөхэн зониинь лэ арай шамай мултаржа саашаа гараа һэн...

Хүлэгэ мүнөө дабһатай хоёр нуур шадархи тэрээхэн шанга наншалдаас ойро зуура толгойдоо оруулжа:

– Золхын хүсэжэ ерэшөө хаань, яажа тиихэдэ Зүүнгарай дээрмэшэдтэй тулалдаа хэмди, тон тэрээндэл адли тулалдахабди, шангаар тулалдахабди. Һалаа хадаа Һалаа, үгы хаа... Зүгөөр энээн тухай эртээнһээ бодомжолжо байхань хэрэгтэй, булгааран шийдхэхэбди. Ши бидэ хоёр энээн тухайгаа хүнһөө үлүүсэ бодожо байха болонобди, – гэн, Сэтэ тээшээ сухалтайшагаар хёлогод гэбэ. Тиибэшье тэрэ дороо өөрөө: «Нэгэ тээ хаанай нэхүүл сэрэгтэй тулалдабашье гэлэйбди, тиихэдээ эд зөөриёо, Һамгад, үхибүүдээ хаана, хайшань хэхэ болонобибди? Нэгэ тээшэнь зайлуулха хэрэгтэй бологдохо. Тээд хайшань? Урагшань лэ түргэн ябуулха! Аһаа, тээд һүүлдэнь хаана уулзаха? Өөһэдөө Золходо гэнтэ добтолжо оробошье, диилэжэ шадахагүй гэжэ байха. Тиигээ хаа яахабибди? Дахинаа бүлэг бүлэгөөрөө ой соогуур таража үгы болошохобди гэжэ гү? Аргагүйдөө хаа, тиихэл бологдохо юм бээ. Залуушуулаймнай хэлээшээр «нэгэ аргань олдохол байха». Нээрээһээ гэжэ, аргагүй нэгэ иимэрхүү юумэнэй болошоо хаань, хаана һүүлдэ булгааран уулзаха тухайгаа бодохо хэрэгтэй лэ. Байз, Ахилайтай хөөрэлдэхэ байна», – гэжэ байжа бодомжолшно.

...Хүлэгын хэлэһые шагнаһанайнгаа удаа, Ахилай яһала удаан шэмээгүй байһанаа:

– Золхын сэрэгшэдтээ хүсэжэ ерэшөө хаань гэжэ гү? Аргагүй энэ багаараа тарашоо хаа гэжэ гү? Байз... Сүхэ голдо уулзахабди гэлсэе. Хүйтэн хүндын саада адагтань буумсаарнай, тэндэ Сүхэ гол байха гэжэ танда хэлээ һэм. Тиимэһээ тэндэһээ сааша нэгэ үдэрэй зайн газарта, голой зүүн талада бэе бээс ололсохо, хүлээлсэхэ гэлсэе. Ногоо үдхэнтэй, шийгтэй газарта хэн хэнэйнгээ ябаһан, үнгэрһэн мүр алдахагүй байхабди, – гэжэ ухамайшалба.

Энэ үргэн хүндыдэ хоёр хоногой үнгэрһэн хойно нүүдэлшэдтэй хүлээгдээгүй нэгэ тодхор аюул тудашаба. Үдэһөө хойшо Хүйтэн хүндын эгээ элшэ өөдэнь, эгээ муухай газараарнь зүдхэжэ ябахадань, хотошо гурба-дүрбэн нохойнууд хажуудахи хүтэлэй саана сэхээр хусалдажа, гангиналдажа оробо. Тэндэһэнь шанга хэрхирээн дуулдажа, нохойнуудта боорлуулһан томо эрэ баабгай шэмээтэйгээр наашаа гаража ерэжэ, тоогүй олон мал,

хүн зониис харажашье байгаа хаа, айнгүй, сэхэ дээрэнэ буужа ербэ. Гайхалтайнь гэжэ?! Ямар зэрлиг амитан иигэжэ байгша бэлэй? Нэгэн гэбэл, эшээндээ орохынгоо урда, намарай тарга муу абаһандаа сухал ехэтэй ябаһан зайгуул баабгай, үгы хаа, галзуурһан амитан. Ондоо юушгэб. Хаа-яашье хаа, галзууршаһан, ухаагаа муудашаһан ангууд дайралдадаг лэ гээнэ. Тиин, агшан зуура, энэ багаарнь шууяа шумаргаан эхилшэбэ. Үхэр мал шууялдаһаар иишэ тиишээ харайлдажа, айшаһан үхибүүд, һамгад яаха-иихээс мэдэхээ болишоод миин лэ хашхаралдана. Үндэр мөөртэй сар тэргэдэ хүллэгдөөд ябаһан хоёр үхэр хиирхэхын тэндэ түгсүүл унуули дээгүүр тэргэсэ эбдэжэ байжа, ашаагаа шэрээд доошоо харайжа ошобо. Бурха-ан даа, үшөө юун болохо юм һэм, тээд эгээ энээхэн үедэ, эгээ зүрхэтэй томо нэгэ нохойниинь, өөһэдөө эндэ ехэхэн буруу ябадал хэжэ, эзэд тээшээ энэ муухай амитаниис дахуулжа асарһан гэм зэмээ оройтожо ойлгоһондол, мэнэ-мэнэ хүн зондо аһалдашахаа байһан баахалдайн хойто гуяһаань хам хазажа, бүхы бэсэрээ хойноһоонь шагтагалдашаба. Хойто гуяа соо хазуулбашье, юу байха һэм, эрьелдэхэ хоорондоо баабгай ангууша зүрхэтэй нохойе холо хүрэтэрнь үхэсэ альгадажархиба. Энээниис һамбаашалжа, дүтэ байһан хэншьеб айшаһан морин дээрээһээ тогтожо ядан байжа харбахандаа, баабгайе мууханаар шархатуулжа, бүришье галзуу болгожорхибо ха. Нүүдэлэйнгээ урда хойто талада ябаһан харуулшан хүбүүдэйнгээ дан лэ хаа саанахана байшаһанда, эндэнь гэнтэ бии болошоһон галзуу баабгайе урдуур ябажа ябаһан Хүлэгэ, Цоодой, Сэтэ, үшөө хэн бэ даа нэгэ наһажаал хүн гээд лэ аргагүй угтажа абаха баатай байшабад. Заарин бөө миин лэ тэрээхэндээ түдэгэнэхэһөө бэшэ ондоо юуш хэжэ шаданагүй, тиихэдэ Хүлэгэ баһал айһандаа собхоржо, дэбхэржэ байгаа зээрдэ азарга дээрэхээ нэгэ мууханаар баабгай тээшэ харбажа үрдибэ. Энэ сагта гансал Сэтэ юу хэхэ байхаяа агшан зуура ойлгожо, шуран түргөөр моринһоо хүрэжэ, дүтэхэнэ байһан өөрынгөө тэргэтэй ашаан сооһоо, олон дайн байлдаанда хэрэглэжэ ябаһан жадаяа һуга татажа абажа, баабгайн урдаһаа зүрхэтэйгээр ошобо. Хажуудаханаа хүниис харажархихандаа, урдаһаань собхороншаагаа бодожо ерэхэн баабгайн сээжэ, гэдэхэ руу жадаараа байха бүхы хүсэ шадалаараа Сэтэ хадхажа мэдэбэ. Хүн арьяатан хоёр нэгэ доро аймшагтай муухай-

гаар хашхаралдажа, оршон тойрон олиггүй зэбүүсэмэ байдал тогтошно. Баабгайн альгадахада жадашье хухаржа, Сэтэшье хажуу тээшээ тарайшаба. Зүгөөр жада хэхэ байха юумэсэ хэбэ; шуһа нүжөө гоожуулһан, үбшэндэнь муухайгаар хүхирһэн баабгай гэдэһэнһэнь бултайн харагдажа байгаа жадын хухархай үзүүртэй носолдошобо. Иигэжэ байхадань Хүлэгэ, тийхэдэ мал туубаригшадай ахалагша Хүхы ба тугаарай эндэ байлсаһан наһажаал хүн гээд лэ, гурбуулан эжэлүүдгүй хойно хойноһоонь харбажа, шархатаһан арьяатаниие унагаажал халаба. Хэзээ хойно, ара таладань шанга шууян, шэмээнэй болошоходо, гайхажа абahan урдахи харуулшан хүбүүд харайлгалдажа ерэхэ юм. Баабгайн набарта халта дайруулһан, гараа шулгалжа, шуһаа гоожуулһан Сэтэ сээжээ бариһаар үбдэг дээрээ бодожо һуушана. Боллоо, юумэн ээлээ гээшэ иихэдэ!.. Иигэжэ эдэ зон үшөө барагаар нэгэ муухайһаа гарсалдаба гээшэ.

Эхэнэрнүүд Сэтын шуһа, хүлһыень аршажа, эм дом гартаа баринхай Цоодой бөөшье энээгүүр тухашаралсана. Хүлгэшэһэн Хүлэгэ хамарайнгаа тамхинда аһалдашабашье, тэрэ зуура, Сэтэһээ өөрһөөнь һураншьегүй, энгэр сээжэһэнь халганahan гараараа гааһа, торгон аршуулын гаргажа, нүхэрөө мүн лэ тамхилуулжа оробо. Зон олоороо эндэ сугларжа, тохёолдоһон энэ ушараа дахин дахин дабталсажа, Сэтын залуу наһандаал адли үшөө шадалтай, зоригтой байһаарнь сэхэн урмашан байжа зугаалалсана. Хадын шэлэ дээрэ гараад хонолгоо хэхэбди гэжэ хэлэжэ ябаһан Хүлэгэ, тэрэнэй дүтэхэнэ харагдажа байгаашье һаань, эндэхэнээ удааржа, сэхэ амаралта хэжэ, Сэтэдэ халуун тунга шүлэ, һайхан сай уулгажа байжа амаруулжа, унтуулжа, урданайнь байдалда оруулба. Эбдэрһэн хоёр тэргын нэгыень эндээ хаяжа, нүгөөдыень болохо зэргээрнь заһажа абahan хойноо, нүүдэл үглөө үглөөгүүрынь замаа үргэлжэлүүлбэ.

Хүйтэн хүндын саада руу бараг түргөөр буужа, хоёр хоногой үнгэрхэдэ Сүхэ голой зүүн бэсдэ хүрэжэ ерэшөөд байбад. Эндэһээ тиимэшье сэхэ холо бэшэ зайда Сэлэнгэ мүрэн урдадаг хэбэртэй. Хүйтэн хүндын эхинһэнь нааша заарин бөөгэйнгөө заабаряар үшөө хоёр удаагуур морин дээрээ буруу хаража һуугаад тухашаруу ябагдаашье. Сүхэ голдо буужа ерэшэхэдээл: «Шэхэмни ханхинахаяа болибо, одо-о гэжэ, Золхо Жэвээн бөө хоёрһоо холодожо, хоргодожо шадаба хэбэртэйбди», – гэжэ

бөө баярлашана. Харин Хүлэгэ хэзээ хойно, Сэлэнгэ мүрэниие гаталжа, Гунзан хадаар ябажа ябахадаал, Золхоһоо үнэнһөө халаа хабди гэжэ этигэһэн даа.

Нүүдэл мүнөө Сүхэ голой эрьс зубшан тодхор тойбогүй ябажа ябана. Энэ багаар айл аймагынь гэжэ тиимэ сэх үзэгдэхгүй юм, хаа яа эндэ тэндэ муухан эшэгы гэрнүүдэй харагдахада, тэдээниие холуур тойрожо үнгэрнэд. Нэгэ заа ябад гээд, энэ багаар эхисэ абадаг Туул горхые ядамаргүй гаталбанье, һүүлдэнь Сэлэнгэ мүрэниие гаталха гэхэдээл, тухашаралдашаба. Балай тиитэрээ зобохошьегүй һэн, тээд Ахилай толгойгоо эрьежэ, хаагуур хаарбазаар гарадагыень оложо шадабагүй. Нютаг зоноо Сэлэнгын баруун бээдэ орхижорхёод, хажуудань ябалсаха гэжэ томилогдохон хоёр нүхэдтээ голой захын үдхэн бургаан соогуур хоёр тээшээ бүхэлиин үдэр гүйлгэһэн лэ хойноо, Ахилай арайшынь гэжэ, урда сагуудта өөрһөөнь түлбэри абажа нүгөө эрьедэ гаргаһан хаарбазашан хоёр айлайхиие олобол хэбэртэй. Ахилайда дурагүй Сэтэмнай одоо эндэ сухалаа садахысаа гаргаба. Уһа голой хүрөөгүй дулаанай сагта, хоёр тээшээ ябуунтажа байдаг эндэхи зоноо, мүн ондоо тээһээ ябаһан зонииешье адууһа малтайнь, тэргэ бараатайнь хоёр тээшэнь хаарбазаар зөөжэ амиа тэжээжэ һурашаһан хоёр айлайхи, тоосолдохын хүсөөр, хоёр эбэртэ бодо мал, үшөө дээрэнь хабар эртүүр түрэхэн унага-даага нэмүүлжэ абаһанайнгаа удаагуур лэ, нүүдэлшэдые голой саада бээдэ гаргаха болобо. Мориной һүүлээр гүрэхэн аргамжаар хэдэхэн оодохон монсогор модо холбожо уяһан хоёр хаарбаза дээрэнь нэгэ дороо дүрбэн морин тэргэ гү, али хори тоодо хүрэхэгүй томо бодо мал багтах юм, тээд энэньшье барагтай байба гэлэй, харин сэх уһа харахадаа айшаһан мал тэрэ муухан хаарбаза дээрэнь бү гаража үгыш, зоной зобоһон гээшэнь. Удаадахи нэгэ гаралгандаа, эгээ урасхал сэх газарта ухаа алдаһан хоёр үнээд уһа руу хойно хойноһоо хүрэжэ ороһон аад, тээ доохонуур хоёр гурба удаа бултагад-бултагад гэлдээд үгы болошоошье һэн. Тиигэжэ байжа, эртэ үглөөнһөө энэ сэх ажалаа эхилһэн зон, харанхы болоһон хойно хашхаралдажа, наншажа, түлхижэ татахын хүсөөр арайшынь гэжэ хамаг малаа голой саада бээдэ гаргажал халаба. Хаарбазын Сэлэнгын эгээ нарийхан газараарнь татаатайшынь байхада, дүрбэн ажалпадынь, баарһад, уһан хулгана болотороо ажалла-

ба. Тэдэ зониисе һүүлдэнь хайрлахадаа, дэмышье сэнгэй түлөө тоосолдоо хабди гэжэ нүүдэлшэд һүүлдэнь бодоошые. Үшөө тиихэдэ, нүүдэлшэд өөһэдөөн урда тээнэ багахан гол горхо гарахадаа, дүрбэн модондо адуунай годо зүйжэ оёһон шэрдэгээ уяжа, багашье һаа һала хээд гаталдаг заншалтай байһан хадаа, мүнөө тэрээхэн аргаяа хэрэглэжэ, дээрэнь жэжэ зөөри зөөшсэе табилсажа уһа гаталхадаа, нилээдгүй хаарбазападай ажалыень хүнгэдхүүлбэ. Болоо, ехэ ажал хэгдэшэбэ иихэдэе. Үргэн, шанга урасхалта Сэлэнгэ мүрэниисе хэзээнэ, яажа гаталхабибди гэжэ һанаата болоһон юумэниинэ мүнөө хойшолонтобол гээшэ. Хажуудаханинэ Гунзан хада, тэрэнэй олон хүтэлнүүдыс дабажа гарашабалынэ, саада тээнэ – Ара Монгол! Сартуул зоной зорижо, домогложо ябаһан газар дайда!

Энэ багааршые хүн зон балай олоор үзэгдэнэгүй. Ойлгожо, хаража ябахада, яһала даруу, номгон зантайшые зон ха гү. Хариһаа, холоһоо нүүжэ ябаашадыс харажашье байгаа һаа, ехэ һонирхоһон янза үзүүлэхгүй юм; аргагүй харгы дээрэнь дайралдашаһан хоёр гурбан малшадай һонирхожо һурахаһаан бэшэ. Юрэдөөл, хүнэй өөһэдтэнь тойб хээгүй һаанэ, хүндэшые муу хэхэгүй, өөһэдынгөө адууһа малыс хараад лэ байжа һурашаһан хойто зүгэй монголшууд ха. Тэсэд тиимэ байгдаал юм бээ; нютаг нютагай нохойн дуу ондо ондоо байхаһаа гадна, ондоо газар дайдын шорой, уһаншые ондоо байдаг гэдэгтэл, ажаһуужа байһан дайдаарнэ ан бун байгдахада, хёморгооной, дайн байлдаанай үгы байхада, хүн зониинэшые абари зангаараа, ажабайдалаараа Хара талаар дүүлсдэжэ байгаа урдахи монгол, дагуур, хитад, манжа зонһоо ондоохон лэ байна гээшэ ха.

Үшөө хоёр гурбан хоногой үнгэрхэдэ, нүүдэлшэд Гунзан өөдэ зүдхэжэ эхилбэ. Хүлэгын һанааншые тэгшэржэ эхилбэ. Тиин гэхээнэ, ошожо, ошожо, үнөөхи Ахилаймнай дахинаа эндэхэнэе төөришэбэ. Ямаршые хашартай Ахилай гээшэб; зарима зон анхан саһаа хүнгэн зантай энэ хүнэйнгөө «би харгы мэдэхэб, би шадахаб» гэжэ байжа шашахаданэ, балай тиитэрээ дэмжээгүй юм хэн, – тэрэнь мүнөө зүб байшаба хаяа? Харгыгаа алдажа, хайшаашье ошохоёо мэдэхээ болишоһон зон, нэгэ мэдэхэдэе, муухайһаа муухай, Ононой эхин багаархи бартаатай газарһаа дутуугүй газарта ерээд тогтошобо. Һөөргөө бусаха гэжэ гү? Тэсэд ямар холоб? Һайниинэ гэхэдэ: эндэ эдээниисе хэншые

олохогүй! Аргагүй муу байдалда абташаһан Ахилаймнай дахинаа иишэ тиишээ харайлгажа, зүб харгыгаа бэдэржэ эхилшэбэ. Зүгөөр юрын зондо юуштэ; зоргон соогоо амархаһаан бэшэ.

– Энэ солигшни ихэдээ зорюута маанадаа энэ зууха руу асарба гэшэ. Оо-х, одоол Золхын набарта орожо халахаа ханаа хабди. Зүбшөөхэ юм хаашни, би энэ зандаа энээниеш эндэнь хэлмээрээ сабшажа хаяһуу, тиигээд өөһэдөө эндэһээ мултарха аргаа бэдэржэ үзэе, – гэжэ байжа Сэтэ сухалдажа эхилшэнэ. Мэнэ хаяхана моринойнгоо түгшэжэ унашахын тэндэ нэгэ тээгүүр харайлгажа ерээд, халта амарха гэжэ хэбтэһэн Ахилай энээниеш дуулажархихадаа, тэрэ дороо бодожо ерэшэбэ.

– Сэтэ, ши бидэ хоёр яажаш таарахагүй, нэгэ газарта сугтаа байжа шадахагүй хоёр хабди. Ньютагаархидаа асарха гэхэн газартаа асаржа шадахал байхаб, тиигээд... тиигээд би һүүлдэнь эндэһээ ябахаб. Хайшаа гэжэ гү? Би энээн тухай бодожошье үзөөб. Хүлэгэ гуай, танайнгаа зүбшөөгөө хаа, би дуратайгаар һөөргөө ньютагаа бусахаб, намда хамаагүй, юунэйшье тэндэ хүлэжэ байгаа хаань... Бүлэ, үхибүүд үгы, газар дээрэ ганса сул намда хаанашье бай, хамаагүй лэ, – гэбэ Ахилай.

Хүлэгэ эндэ (гайхахаар!), урданайхидаал адли, эдэ хоёрой хоорондо оролсобогүй. Огто хүлэсгдээгүй байһан: «һөөргөө бусахаб, ньютагаа бусахаб...» гэхэн үгэнүүдыс дуулажархихадаа, толгойнь эжэлүүдгүй нэгэ ондоохоноор ажаллажа эхилшэнэ. «Ахилай бусахадаа болохо... дуратайгаар... Би гэхэдэ, хойто жэлын лэ хоёр гурбан хүбүүдээ һөөргэнь эльгээхэ ханажа байгаа. Харин тиихэдэ... баарһан, Ахилаймнай өөрөө, магад, үнишье болонгүй ньютагаа һөөргөө бусаха... зохид бэшэ гү? Ньютагаархиднай бидэн тухайгаа һураг мэдээ дуулаха, хаана тогтоһон, үбэлжэһэн тухаймнай мэдэхэ», – гэжэ байжа баярлашаһан мэтэ болобошье:

– Хайшааш ошхохгүйш, гансаарыш яаш табихагүйбди. Үлүү зугаа эндэ бү гарга, – гэжэ, тэрэ зуураа эридээр дуугарадхина.

Дахинаа Ахилай дуугаржа эхилбэ:

– Хүлэгэ гуай, би тугаарай ябажа ерэхэдээ, газараа бага зэргэ тухайлжа ерэбэб. Буруу, муухай харгыгаар таанадаа асараашье хаа, зүб зүгөө алдангүй ябанабди гэжэ ханахаараал ханаха байнаб. Ерэшөө хадаа, энэ хада өөдөө зүдхэжэл үзэсбди.

Урда тээнъ би энэгүүр ябаһанби, үнэншэхэ байна гүт намда? Шэлэ дээрэ гарахаданай минии нүхэдтэсэ алаһан хандагайн эбэр толгойтойгоо гозуулида хадхаатай байха ёһотой. Өөрөө өөртэсэ зүб буруугаа буляасалдажа, тиишээ ошожо шалгажа үзэхэ гэхэдэмни, моримни шал эсэшэһэн байжа, бусаха баатай болооб. Худал гээ һаатнай, танай эрхээр болуужан. Сэтэ, шишье шагна: минии зааһан газарта хандагайн хабтагай эбэрэй байгаагүй юм һаань, одоо тэндэмни сабшажа алахадашни болохо.

– Хүрөөгты! – гэжэ Хүлэгэ няд байса хашхараадхиба. Тэрэнэй иигэжэ суhalдахыс үсөөн үзэдэг байһан нютагаархидынъ мүнөө залд гэлдэжэ, «юун боложо байнаб тэндэмнай?» гэхэншүү, нэгэн дороо тэдээн тээшэ хараалшпаха юм. – Ахилай, иигэжэ дуугаржа байгаа хадаа, зүб харгыгаа олобо хаш, үнэншэнэб. Шиниихсэр болог, – гэбэ.

– Һайнта даа. Зүгөөр, саашаа... доошоо ороходомнай харгынь сэхэн муухай байха. Тиибэ яабашье болохол байха, бидэ буугаа һэмди даа. Хүндыдэнь орожо абабалнай, саашаа бараг һайн харгы. Үнишье болонгүй, Гунзанай гурьбаар дабажа, Зэлтэр гэжэ голдо буушахабди. Тэндэ – Ара Монгол!

Ахилайн иигэжэ байжа дуугархада, Хүлэгын досоо бүришье зохид болошохо юм. Һүүлшын үдэрнүүдтэ «Гунзан, Гунзан хада...» гэжэ нэгэтэ бэшэ хэлэгдэжэ байгаа һаань, мүнөөдэр түрүүшынхисэ «Гунзанай гурьба, Зэлтэр, Ара Монголой газар дүтэхэнэ...» гэхэн үгэнүүдэй хэлэгдэжэ эхилшэхэдэ, юундэ тээд баясагдахагүйб даа. «Һм, болоотой... дайсан холодожол байна, хүрэхэ газарнай дүтэлжэл байна», – гэхэ мэтээр эжэлүүдгүй бодогдошоно.

Һүниндөө хүйтэн хоногдожо, үглөөгүүрынъ эндэ тэндэ хюруу, хирмаг саһан үзэгдэхэһөө бэшэ, бараг, үдэртөө яһала дулаан болошоно. Ой модон соогуур, жалга худалаар ябажа ябахада, үшөөш дулаан шэнги. Хари гэжэ, энэ үсдэ Гунзан хадын ара, үбэрөөр нэгэ иимэрхүү байгдаха шэнгээр Шара голой Похой үбгэнэй наашаа гаража ерэхэһээнъ тээ урдахана хэлэжэ байхынь Хүлэгэ мүнөө һанаандаа оруулаадхина.

Ябааша хүндынгөө эгсэ шэлэ дээрэ гарахаданъ, үнэхөөрөө хандагайн арбагар томо эбэр толгойтойгоо түгсүүлдэ хадхаатай байжа, энээндэнь Ахилай ямараар баярлаба гээшэб.

– Иигээд буухабди, энэ багаар буухабди. Муухай газар, тиибэшье буужа болохо. Хүлэгэ гуай, харагты даа тиишээ. Тэрү-ү тэрэ харагдажа байгаа хоёр шобхо хадын хоорондуур хүнды, хүтэл харагдана? Обёоржо хараба гүт, а? Аһаа, тиимэ... тэрэ гээшэл даа миниитнай дурсажа байһан Гунзанай гурьба гээшэнь. Заримашуул Гунзанай гээгэ гэхэшье байгаа һэн. Тэрээхэн лэ хабшуу хүтэлөөр энэ ута гонзогор Гунзанай хоорондуурынь саашаа гаража болоно бшуу даа. Аа... хүтэл гэжэрхибэ гүб? Хи-хи... тиихэдээ битнай тэрээхэн газарта үшөө нэгэ нэрэ олгожо байна бэшэ аалби: «Гунзанай хүтэл» гэжэ? Гунзанай гээгэ – Гунзанай гурьба – Гунзанай хүтэл. Хи-хи... болие даа, юрэдөө. Хүлэгэ гуай, үшөө саашань һайнаар анхаржа харагты даа. Үнөөхи хоёр хадымнай саанаханань үшөө нэгэ хабсагайта хада наранда толоржо байна. Хараба гүт? Аһаа, тэрэ багаар лэ Зэлтэр гээшэмнай байха, барагтай ябадал үлөө... – Хөөрэшһэн, хүхишһэн Ахилай, хажуудань дуугай, дурагүй ябалсаһан Сэтые тоохоёошье болишонхой, элшэн сайдайнгаа урда хойнонь гүйсэгөөжэ ябаха юм.

Түгсүүлдэ шаагаатай хандагайн сагаан сухигар эбэр тээшэ үшөө хараашалһан зандаа байһан Хүлэгын гараараа зангаад-хихадань, Сэтэ ойлгожо:

– Ама-рая-я! – гэжэ һүүхиршэнэ.

Эндэ зогсожо байхадаал Хүлэгэ бүхы бэе махабадаараа, ухаан бодолоороо Сэцэн хаанай нэхүүл сэрэгтэ хүсэгдэхөө болёобди гэжэ тон этигэжэ абаба.

Зон дуратайгаар иишэ тиишээ таража, гэшүүһэ түлсэ суглуулжа, гал ехээр аһаажэ эхилшэнэ. Иихэдээ эндэ һайн хонолго болохонь гээшэ...

13. Золхо

...Сэцэн хаанай хоёр бүлэг тагнуул сэрэгшэдэй нэгэнэйн захирагша Золхын сэрэгшэдэ дахуулжа, бодхуултажа гараһан сартуулнуудые анхан сагһаань нааша һайн мүрдэлгэ хэжэ, хорёод хоногой үнгэрһэн хойно ута үргэн Ябалан хадын шэлэ дээрэ хүсэжэ шадаһаншье һаань, саашадаа яажа тэдээнээ алдаһан тухайнь, ямар ушар энэ хүнтэй һүүлдэнь тохёолдоһон бэ, тэрэ саана үшөө өөрөө хэн-юун, ямархан хүн хаб гэхэ мэтэ хэрэгтэй байха асуудалнуудта харюу үгэжэ үзэс.

Золхо гээшэмнай, хаанай хажуугаар эрьсэлдэжэ байдаг баян бардам ноёной хоёрдохи хүбүүнийн юм. Үндэр томо гоё бэстэй, зүрхэтэй, хүсэтэй, шуран, ханаханаа абаха дуратай; тиимэхээл, үшөө залуушые хаа, эсэгынгээ туһаламжаар, хаанай тагнуул сэ-рэгэй дарга боложо шадахан хүн гэжэ сэхэ руунь хэлэс. Зүгөөр хүнөөр хайн хүн бэшэ: ехээрхүү, мугжуу, хара ханаан гээшэнь зүгөөргүйхэн. Саанахаа сэрегшэн байха гэхэн табисууртай бай-гаа хаш; дан лэ хаа энээндээ дуратай, хара багахаа эхилжэ год-ли номоор харбаха, агнаха, үхибүүдээр наншалдаа үүсхэхэ, ехэ болоходоо, адуун хүрэг хулгайлха, нэгэн гэбэл, үнэхөөрөө шан-га эрэ. Залуушые хаа, мүнөөнэй хүлгөөтэй сагай нилээдгүйхэн дайн байлдаануудта хабаадалсажа, суута сэрегшэдэй тоодо оролсожо, хоёр дахин шархатаһаншые; үхэл амидарал хоёрой шанга нургуулиие яһала үзэжэ ябаһан хүн. Шанга нэгэ тулалдаа-най тэмдэг тоб байса тэрэнэй нюур дээрэньшые үлэшэнхэй юм: баруун хасарһаань үргэ руунь доошолһон ехэ шарха хараһан хүн бүхэн «энэ һэлмээр сабшуулһан» гэжэ тэрэ дороо ойлгохо байха. Шархын энэ шалтагһаа юм гү, бэшэ гү, һүүлдэнь, халтад лэ гэбэл, баруун нюдэнийн татагад-татагад гэдэг болошон-хой. Иимэрхүү шарай эхэнэр хүнэй нюурта үзэгдэжэ байһан хаа эшээмээр байжа болохо, харин шарха гээшэ, ёһотой, шанга эрын шарайе хайшаама болгодог юм гэлсэдэгшые. Магадшые-гүй, тээд орхис даа, һонирхохоһоо болие, хүнэй нюурай шар-хаар.

Золхо ухаан бодолоороо тиимэшые хурдан бэшэ, холо наа-гуурхияа хайн тоомножо шададаггүй, яаруу хэмжээ абахаяал мэдэхэ. Үсгэн хүбүүдэйнгээ барандаа шахуу хорёод наһандаа гэр бүлэтэй, үхибүүдтэй болоод ябахада, гушан гунан наһандаа хүрөөд ябаһан тэрэ энээн тухай бодохошые сүлөөгүй Монголой дүрбэн зүг, найман хизаараар һалхи хамхуул хоёртой урилдажа ябаһан зандаал агша. Тээд «саг сагтаа, сахилза хүхэдөө» гэдэг-тэл, нэгэтэ, хоёр жэлэй саана, Бидэрэй нуурай захада болоһон зунай ехэ найр дээрэ жэрбэгэр нарин бэстэй Үнжэдые харажар-хихадаа, гэнгэ зүрхөө хайлажа, энэл үхин минии һамган болохо гэжэ эрид шиидэшөө һэн. Сэбэр хайханаараа найр дээрэ сугла-раад байһан бусад басагадһаа онсо илгаржа байһан Үнжэдһөө бүхэлийн үдэр тэрэ харасаа холо болгожо шадаагүй һэн. Ти-хэдэ Үнжэд нэгэ хэды залуу сэбэр басагадтай хамта эрын гурбан

нааданда илгаржа шадахан эрэшүүлдэ, хаанай зүгһөө гэжэ, энэ тэрэ шангуудыс барюулжа байха уялгатай байгаа. Эндэ, Золхын эсэгэдэл адли, шадаал хаа хаанай хараса доро харагдажа байхаяа оролдожо байдаг Үнжэдэй эсэгэ – Дэльдинэй оролдолго, билдагуушалхааань боложо, басаганиинь иимэ сэх хайрада хүртэһэн байха гэжэ баһа мэдэхэнь хэрэгтэй. Үдэрэй дууһаха багта арай шамай дүүрэхэ тээшээ болоһон шангахан барилдаанай эсэстэ Золхо Шүлгэтэй үлэжэ, удаан носолдоһонхойнгоо удаагуур тэрээндэ диилдэшөө һэн. Хаанай зүгһөө шан гэжэ, гоё найхан хула мори Үнжэдэй хүтэлжэ асаржа жолооснь Шүлгэдэ барюулжа байхадань, хоёрдохи нуурида гараһан Золхо, сухал дундаа, тэрээндэ шан гэжэ үгтэһэн томо эрьс хониной нюргыень дүхэригэй дунда үбдэг дээрээ хухалжа хаяад ябашаһан юм. Түрүүшынхисэ уулзажа, харалсажа байһан Шүлгэ Үнжэд хоёрой ямар дулаахан нюдөөр бэс бэсэ харалсажа байһыень хажуудань зогсожо байһан Золхо хаража, хайн ойлгожо байгаа лэ. Тиихэдэ Шүлгэдэ яатарааш атаархаа һэм. Һүүлдэнь Үнжэд өөрыень шэлээ бэшэ, Шүлгыс шэлэжэ, уулзадаг болонхой гэжэ мэдэхэдэ, бүришье гааража, тэрэһнээ хойшо Шүлгыс үзэн ядадаг болоһонһон. Гэбэ яабашье, Үнжэд минии болохо гэжэ тэрэ найдадагшье, энэ хүсэлыень Дэльдин өөрөө дэмжэдэгшье. Үнжэдөөр һамга хэхээрээл хэхэ, гансал һүүлэй үедэхи Хара талаарнь шангадаһан дайн байлдаан забда сүлөө үгэнэгүй. Гэртэхинтэйгээ хэлсэжэ, энэ жэлдээ, Сагаалган болотор, худа урагуудыс Дэльдинэйдэ эльгээхэсэ бодожо ябадаг болошонхой.

Золходо, үнэнһөө, һамга абаха гэхэдэнь, сүлөөнь болоногүй. Сэцэн хаанайнгаа Зүүнгарай хаашуултай эбээ таһаржа дайралдахадань, тэндэ сэргэдэ ябалсана, Манжаһаа дээрмэшэд, тагнуулшадай Хара тала руу ороходонь, баһал тэдээнтэй эрыюусэлдэнэ. Тиин гэхэй, эдэ муухай сартуулнууд – өөһэдын зон – түшэмэл хаандаа урбажа, газар дайдаһаань тэрьсэдэжэ байха гэжэ?! Золхоһоо энэ мэдээ дуулахадаа Сэцэн хаан ухаа мэдээ алдахын тэндэ: «Энэ зандаа эрыюулжэ ошо! Бүхы эрэшүүлыень, Хүлэгэтэйнь сугтань, тэрэ доронь толгойн саазада хүртөөгөөд, бэшыень улаан бургааһаар шабхуурдажа, үхэр малһаа дутуугүй һөөргэнь намнажа асараарай!», – гэжэ гани га-лаб болоо һэн.

Тиимэхээ мүнөө эрыюулжэ ябаа тэдэ зоноо хүсэжэ, хаанайнгаа захиралта хүсэлдүүлхэ тээшээ боложо байхадаа: «Юун,

үнэхөөрөө бүхы эрэшүүлэйн толгойень эндэнь таһалжа хаяха гэжэ гү? Яагаашье хаа, өөһэдын зонууд лэ? Үгы ааб даа, эсэгэ хаан сухалдаа хэлээл юм бээ. Ганса элшэн сайдай толгойень ганзагалаад ошоходо болохо байха. Тиихэдээ бэшэ эрэшүүлэнь яаха болонобиб? – гэжэ маргажа байһан Золхо, гэнтэ сухалаа хүршэнэшье. – Али һамбаашалжа, тугаарай хабсагайн дорохоно хүрхэйтэжэ байһан Шүлгын толгойе мүн лэ таһалалсаад эндэнь хаяхам гү? Үглөөдэр болог даа, минии урдаһаа, түшэмэл хаанайнгаа тагнуул сэрэгэй даргын урдаһаа эсэргүүсэжэ байгаа таанадай үйлэгтнэй үзүүлхэ байхаб. Балтаһа-а гээрэйт, хаташаһан хара бааһад, мунхаг сартуулнууд, хэршье удаан минии урдаһаа тэсэжэ шадахабта? Үглөөдэртөө бултыетнай хабсагайн оройһоо доошонь шэдэхэб».

Үхэр малаа урдаа тууһан, үхибүүд һамгадтаяа тэрьедэжэ ябаа юрын зон байһан мэтэ аад, урдаһаань иимэ эрид үсэдөөр эсэргүүсэжэ бодохо юм гэжэ тэрэ оройдоош хүлээгээгүй байшоо. Мүнөөдэр ой соо болоһон ойр зуурын шангахан тулалдаанда Золхын хоёр сэрэгшэд алуулжа, хоёрын шархатаба. Үшөө тиихэдэ, нэгэ морин годлидо дайруулжа тэрэ дороо алуулһан, нүгөөдыень, хүзүү руугаа схээр шархатаһыень, мэнэ һая өөһэдөө хорообод. Тиибэ яабашье, «эдэ мүнөө хайшаашье ошохоёо болёо, хабхаанда хаагдаа» гэжэ шиидэһэн Золхо сэрэгшэдээ тогтоожо, энээхэн багаараа хонолгондоо түхээржэ эхилбэ. Зугадажа ошоошодой орхихон унтари дэбисхэр, эдихэ ууха хоол гээшэдын дуран соогоо хэрэглэгдэжэ, нэгэ үхэршье алагдаба. Тэрьедээшэд энэ хүниие схэхэн сүлөөгүй, хүлгөөтэйхэнөөр үнгэргэхэ байха гэжэ мэдэжэ байгаашье хаа, Золхо, юумые яажа мэдэхэб, хадые тойруулжа харуул табиба. Үшөө тиихэдэ хабшуу худал, үдхэн ой соо орхигдожо ошоһон үхэр малыень харууһалжа байха хүнүүд хэрэгтэй болоно, тиимэһээ эдэ мэтэ шухала даабаринуудые сэрэгшэдтээ хубаажа үгэһэн лэ хойноо Золхо одоо һанаагаа амаржа, амарха, унтаха тээшээ болобо.

Бодхуултажа гараһан зоние, яажашье хаа, алдангүй хүсэжэ шадабал гээшэ, болоо, болоо, схэхэн ажал хэрэг хэгдэшэб!

Сүлөө забда абажа, түүдэгэй хажууда мэнэ һая бусалгагдажа гараһан залуухан хашарагай зөөлэн мяха эдижэ нуухадаа:

– Дайчин! Дайчин! – гэжэ, хажуудань ябалсадаг зараса сэрэгшэнээ дуудаба.

– Би эндэб, дарга ноён. – Тэрэ дороо шуран дорюун залуухан хүбүүн хажуудань бии болошно.

– Намдаа, зугадажа ябаашадай орхижо ошоһон тээ-тэрүү зохидхон тэргэ дээрэ унтари бэлдэжэрхёорой. Ха-ха... тэрэ зүнтэглэшэһэн, халзан хооһон толгойто Хүлэгэ сохом тэндэ унтаж ябаһан байха. Ошо, ябажа бай тиигээд, наһаа эдihэн шолмо, унтари дэбисхэр үгы хадын оройдо зобожо хонооройш саашаа. Одоо гэжэ, би энэ һүни налайжа унтахамни гэшэ. Хэзээ иигэжэ амаржа унтаһанааш һананагүйлби. Ходол эмээл дээрэ һэгсэрүүлжэ ябаханаан бэшэ. Ха-ха... – Сартуулнуудай орхижо ошоһон эдэе хоолой дундаһаа Дайчинай оложо асаржа үгэһэн, шанга гэгшээр нэрэгдэһэн хорзо харахадаа баясаһан Золхо тугаарһаа хойшо тэрээниие һоросогоожо, мүнөө халажа, һогтожо эхилбэ хэбэртэй.

– Ойлгостой, дарга ноён, – Дайчин дохисогооно.

– Үшөө тиихэдэ... Габал хаана гэшэб? Юундэ харагданагүйб, дуудалши.

Мундууһаа мундуу аад, нянагар хамартай, томо хасарнуудтай, пэнтэгэр хара Габалшые амаа аршаһаар дүтэлжэ ерэбэ.

– Аа, шимни баһа сартуулнуудай тарган хашарагай мяхантай зууралдашоод байналши? Ха-ха... Зохид, зохид мяхан үнэхөөрөө, – гэжэ, гурын эбэрээр хэгдэһэн гоёхон барюултай хурса хутагаар хабирга мүлижэ һууха хоорондоо дуугарна. – Миинтээр олдоһон, мааналые эдигты гэжэ орхёод ошоһон малай мяха эдижэ байхада бүришые зохид бэшэ гү, а, Габал? Ха-ха...

– Үнэхөөрөө зөөлэн, хайн мяхан. Юун болооб, юундэ дуудааш? – Энэ хүн Золхын эгээ дүтын туһалагшан, тэрэнэй «баруун гарын» гэхэдэ болохо сэрэгшэн. Хэды мундуу, хүдэршые һаа, шуран гэшэнь аргагүй, зүрхэтэйшые.

Үндэр хадын үбэртэхи үдхэн ой соо байһанһаа юм гү, – эндэ бараг дулаан хоногдоно. Зүгөөр энэ багаархи газар урданайнгаа аалин намдуу байдалаа алдажархинхай: энээниие үнэнхэ эзэдтээ орхигдошоод, муухан газарта хари зоной хараса доро байһанаа хайн ойлгожо, мэдэжэ байгаа хайлоостын үхэр мал эмдэнэ. Тэдэнэй дунда мүнөө тон хүлгөөтэй, шууяатай, эндэ тэндэ мөөрөөнэй, маараанай, буухиргаанай шэмээ замханагүй; үе болоод тэдээниие харууһалжа байһан сэрэгшэдэй сухалтай

хараал шэрээл хүнийн хэрюүндэ холо хүрэтэр сууряатан ошноно. Тиихэдэнь, шууяанһаань хашаржа эхилһэн эндэхи нойрмог шу-буу шонхор үе болоод урдаһаань сухалтайгаар абяагаа үгэхэ юм.

– Юүндэ шамайгаа дуудаабиб гэжэ гү? Бари энэ, уу, тэрээхэн тарган мяхаяа энэ хатуу хорзоор даруулжархи, досоошни бүри зохид болоодхихо байха. Ха-ха...

Габал дуратайгаар хорзоһоонь ууба.

– Ши харуул сэрэгшэдэ хэзээ һэлгэхэеэ, эдээлүүлжэ ама-руулхаяа мартанагүй бээш?

Габал урдаһаань нэгэ ехээр хэхэржэрхёд:

– Үгы юм ааб дөө, юу мартахабиб, һэлгэхэ байха хүбүүдэйн-гээ ихэдээд эдээлжэ дүүргэхэдэнь, абаад ошохоо байнам, – гэбэ.

– Зай, болоо. Энээхэн хадые тойроод хоножо байһан ха-руулшан хүбүүднай түүдэг ехээр носоожо хонуужан. Тэрү-ү тэрэ, дээгүүрхиднай, – Золхо хадын оройдохи хайлоостынхи-дай түүдэг тээшэ толгойгоороо зангана. – Маанадые дүрбэн тээһэнь түүдэг аһаажархёд һэргэлэн хоножо байна гэжэ һайн мэдэжэ байг.

– Ойлгостой.

– Харалши, ямар хүрхэйгөөр забдажа байна гээшэб эдэ золигууднай. Түшэмэл хаанайнгаа сэрэгшэдые харбажа алажа байха гэжэ? Хэн үзөө, харааб иимэ муухай юумэ, а, хэлэлши, Габал?

– Гайтай, гайтай.

– Үглөөдэр болог даа, үзүүлхэ байхаб үйлынь. Ара Мон-гол руу тэрьсэдэжэ ошоходоо, амгалан байдал тэндэ олошохоб-ди гэжэ һанаа гү? Ехэл тиимэ байха. Тэрэ багаар ондоо яһатан зон олон гэжэ дуулдажа байдаг. Али, баруун тээһээ нэтэрүүгээр наашалжа ябаа Орос Сагаан хаанай сэрэгшэдэй мэдэлдэ ошожо орохоннай гэжэ һанаалтай? Би тэдэ зонуудыш Бээжэн хотодо хаража үзөө һэм даа. Алиш талаараа, абари зан, ажабайдалаа-раашье, бидэнһээ тад ондоо зон байна һэн. Ха-ха..., тэрээхэн шара толгойтон ехэл сартуулнуудые тоохонь гээбы. Һалаабша үзүүлээд лэ, богоолнууд болгожо хаяха байха гэжэ мэдэе. Зай, тэрэшье тэрэ, тэхэшье ямаан гэлэй, юун гэжэ һанаха байнаш, үглөөдэр эдэ дээгүүрхидээ гартаа бажуужа абаха гүбди? Хай-шаншье гээ һаа, һанаа зоборитой болошоод байнал, нүха-ар?

– Э-эх, э-эх, бажууха... Нүхэр дарга, энэмнай тиимэшье бэ-

лэн хэрэг бэшэ ха. Мүнөөдэр өөрөө хоёр нюдөөрөө хараа, үзөө бэшэ аалши; хайпан гэжэ маанадыс, үсөөншыс хаа, дээрэһээмнэй угтаһыень? Шанга даа, шанга, манай сэрэгшэдһээ юугээрээш дутахагүй, дайн байлдаанда яһала ябажа үзэһэн хүбүүд тэндэ байнал гэшэ.

– Шанга... ямар тиимэ шанга хүбүүд байгаа юм тэндэш? Шүлгэ гэжэ гү? Үмхиржэ халажа байһан Сэтэ байна, саашаа барагтай даа, энээнһээ байха юумэ ши бидэ хоёр үзөө бэшэ аалди? Хаанай шэлэгдэмэл... ойлгоно гүш, шэлэгдэмэл сэрэгэй... минии сэрэгэй урдаһаа тиимэ удаан соо тулалдаха гэжэ гү? Үглөөдэртөө бажуужа абахаб... энээхэн гартаа... Үгы хаа, ха-ха... нэгэ хэдыхэн хоногһоо өөһэдөө наашаа буужа ерэхэ... ха-ха... баарһадууд, тэрээхэн хадын оройдо юугээ хэжэ, юугээ бодомжолжо байдаг зон юм?

– Баһал бажууха, бажууха... Энээхэн архидаа сохюулжа, толгойшни гапалжа эхилжэ байна бэшэ аабза? Шүлгэһөө гадна, гурбан жэлэй саана би Гислимтэй сугтаа манжын дайнда ябаа һэм. Одо-о гэжэ, шанга сэрэгшэн байха байгаа һэн. Тиэхэдэ Хүлэгэ ноёной Олто, залуушыс хаа, зүрхэтэйхэн лэ хүйхэр байха. Шаран байха, Ильбэ байна, һөө-е, байхал байха шуран хүбүүд тэндэшни. Ши мэдэнэгүйш, харин би Долоодойн голлой хүн хадаа, эдээхэн хүршэнэрөө һайн танихаб. Зүгөөр, зүгөөрхэн... ай-даа, мүнөө болоходо, би тэдэ танилнуудайнгаа урдаһаа годлисо хийдхуулжэ, һэлмэсэ далайжа байнаб, энээхэниис яажаш ойлгожо шаданагүйб, иимэ юумэ гээшыс наһандааш үзөөгүй ябааб.

– Үлүү юумэ эндэ бү яри. Тэдэ танилнуудшни шамайе хайрлаха гэжэ һананагши? Шүлгэ гэнэш... Гислим... үшөө хэд шүдхэрнүүдээ дурданаш? Тээд тэдэш мүнөөдэр өөһэдөө шамайе харбажа алахаа байгаа бэшэ аал, а? Ямараар годлинуудаа урдаһаамнай хийдхүүлбэ гэшэб. Тиигэжэ байхадань... «танилнуудни, ойлгожо шаданагүйб». Э-эх, э-эх... орхис даа, Габал. Ши мүнөө дээрээ тэдэнэй танил бэшэ, ши түшэмэл хаанайнгаа тагнуул сэрэгшэн гэшэш, тиимэһэнь хаанай дайсад – шинии дайсад! Түшэмэл хаандаа урбагшад гэшэш – дайсадһаань үлүү дайсад байха! Хэнийшыс эндэ гамнаха, хайрлаха юумэниинь үгы гэжэ мэдэ! Зай, хүрөө болгос, үлүү зугаа боложо байна, хаанай захиралта, яагааншыс хаа, бэлүүлэгдэхэ ёһотой!

Габалай энэ удаагуур өөрөөнь хураншьегүй галай хажууда табяатай байһан түйсэһөө дахинаа тогооной архи абажа уухынь харахадаа:

– Намайе һогтожо байна гэхэш, зүгөөр ши өөрөө һогтожо бү бай, нүха-ар. Шамда найданаб, мүнөө үдэшын сэрэгэй ябадалые шамда даажа үгөө һэм гэжэ бү мартаарайш. Үнэхөөрөө би тон эсээд ябанам, нэгэшье дахин һаа, үглөөгүүр болотор һайса амаржа унтаһуу, зай, Габал? – гэжэ Золхо хоолойгоо шангадхаад абана.

– Унтаарайш, унтаарайш, намда һанаагаа бү зобо. Энээхэн хорзодо һогтошохогүй, ябуулха ажалаа хэхэл байхаб.

Халта байд гээд, Золхо:

– Габа-ал, шагналши, дээрэхи эдэ хүйхэрнүүднай энэ һүни маанадтаа гэнтэ добтолжо байхагүй байгаа юм бээ? Ши тиигэжэ байжа бодоногши? Би һаа... иимэ муухай байдалда орошоод байһан һаа, заатагүй нэгэ аргынь оложо, һамбаашалжа гэхэ гү, хүрээлээд байһан дайсадтаа гэнтэ добтолжо, сүмэ сохижо, саашаа зугадажа ошохо аргаа бэдэрхэл һэн байнаб, – гэжэ һанаата болошоно.

– Хари гэжэ, бодожо үзэнэб. Үгы бэшэ аал даа, дан лэ һаа тэнхээгүй хэбэртэй. Арай шамай үрдижэ дээшээ гараба бэшэ гү?

– Зүб даа, ши бидэ хоёр залуунуудшые һаа, дайн байлдаан гээшые яһала үзэжэ ябаһан хоёр байхабди, а? Зүб бодонобди: дээрэхиднай добтолжо байха тэнхээгүй даа... Хайшань хэхэ болоноб тэдэ олон дахуулжа ябаһан һамгад, үхибүүдээ, а?

– Тиибэ яабашье, ганса ши бидэ хоёр иимэ сэх ухаатай бэшэлди даа; дээгүүрхиднай баһал юу хээ ойлгожо, бодомжолжо байгаал юм бээ. Юумые яажа мэдэхэб, тиимэһээ, дарга, энэ һүни һэргэлэн байха тухайгаа бодонхойби. Мори унааднай бэлэн зандаа, сэрэгшэд, харуулшаднайшые һэргэлэн байхаараал байха.

– Болоо, бэрхэш, минии сэх туһалагшан! Зай гэжэ, хүрөө болоо ха, ошожо унтахам, эсэнхэйб, эсэнхэйб... үглөөдэр лэ болог. – Золхо һууриһаа бодожо, хажууда байһан модоной тэндэ ошожо «морёо хараһанайнгаа» удаагуур, Хүлэгын орхижо ошоһон тэргэ тээшэ гэшхэлшэнэ.

...Зүгөөр тэрэнэй унтаха гэхэдэнь, яахыншые аргагүй, һаяхана, үдэрэй сагта хабсагайн эрмэгтэ Шүлгэтэй гэнтэ уулзаһана-

ниинь толгой соонь ерэшэнэ. «...Э-эх, Үнжэд яажаш эжы абынгаа мэдэлгүй намтай наашаа ерэжэ үгөөгүй гэнэ хэн гү? Тээд, тиингүй яахаб, ямар басаган эжы абынгаа мэдэлгүй гэрхээ гаража ошодог бэлэй? Үшөө бодхуулгажа ябаһан, хайшаа зорижо ошохойһоо, хаана ошожо байрлахаяашье мүртэй мэдээгүй ябаашаниие дахажа? Э-эх, э-эх... тэрэ саанаа салдаган, нюсэгэн тооной, гэр бараашье үгы, үншэн хэнзэн хүн бэшэ гү, Шүлгэ гээшэмнай?. Тиигэжэ байхадань, тэрэнэй хажууда – би гэжэ!.. Ондоохон даа эндэмнай, ондоохон лэ байха... Э-эх, э-эх... дуран... дуран гэнэ хэн гү? Орхис даа... Үнжэдшье намда: «Яагаашаа шамда хадамда гарахагүйб, үхүүжэм, хамаагүй...» гээ хэн, тээд, мүнөө болоходо, юумэн хуу ондоо боложо байна лэ... минихээр боложо байна! Нөөргөө бусажа ошоходом, нэгэ ондоохоноор лэ дуугаржа байха бээш, Үнжэд. Тэрээхэн ехэ дуратай хүншни үгы... ябашоо... тэрьедэшөө... эжы абашни зүбшөөлөө үгөөгүй... Ха-ха, тиимэл байха хэн, тэрэ үзөөрэйш, үсэд басаган. «Үхүүжэм хамаагүй, дурагүйб...». Хайшаа ошохобшэ-э... Зохидхон даа, зохидхонши Үнжэд, би шамдал адли сэбэр басагадые бүхы Хара таладашье хаража үзөөгүйб... Байз, байз... бү яараябди, нэгэ бага бодожо үзэлши эндэ. Гайхалтайнь гэжэ, яахадаа иимэ бэлээр Шүлгэ Үнжэдөө орхижо наашаа гаража ерэшэхэ бэлэй тээд, а?! Дуран, дуран гэлсэнэ хэн гүт даа хоюулан? Үгы даа, шуран шолмос Шүлгэ, би шамайе хайн таажа, мэдэжэ байнам. Хэзээ нэгтэ хүйхэр, хохидолтой ябадал хэхэдээл магадгүйш... Үглөөдэр лэ болог даа, шамайе гэжэ... амиды орхихо үгыгөө би өөрөө мэдэхэ байхаб. Бэшэ зондо адли нөөргэшни туужа абаашахаб гэжэ гү? Үгы, үгы, абаашахагүйб. Эндэхэнээ, энэ хабсагайн хаяада үхэшөөд хэбтээ наашни намда таатай бэшэ гү? Ха-ха..., үшөө мүнөөдэр хүрхэйтэжэ: «Үнжэдөөр һамга хэхэдээ, тэрэ зохид эхэнэрые бү баһажа байгаарайлши даа» гэнэ хэн гү? Тиигээ, намда үшөө ухаа заахаа һананал. Тээд, тиигэжэ байжа дуугархадаа... э-эх, э-эх... өөрөө өөрынгөө һүүлшын гэрээд үгэнүүдые намда мэдүүлжэ байгаа бэшэ аалши? Тиигээш. Тиимэ юм һаань, тэрээниешни үглөөдэртэнь бэлүүлүүжэм... Байз, байз, эндэ үшөө нэгэ гайхал байжа байнал: «Маанадһаа түрүүлжэ наашаа гаража ерэшэһэн сартуулнууд, хайшан гээд, хаанаһаа Хайлоостодонь болоһон түймэр тухай мэдээд, дуулаад байнаб, а? Нээрээһээ, гайхалтай лэ?! Тиигэжэ байхада, ха-ха...

Дэлбэг баатарай хүбүүнийн гэжэ, хүрхэй лэ. «Нэрым хайса хадужа аба... тулалдахабди...». Налаабши гээрэй, би шамһаа юрэдөөш айнагүйб даа; тэрэ дорошни сабшажа хаяхаб. Э-ээ... үгы, үгы, тиигэжэ хэлэжэ болохогүй ха. Эсэгэдээл адли, шанга харбаашан байна; одоо гайтайхан «лүс» гээл!.. шүүд морин дээрэһээ унашан алдаалби. Үнэн дээрээ хоюулан урда урдаһаа харбалсаа хаа, би яаш тэрэндэ хүрэхгүй байнаб, диилдэшэхэлби. Тиигэжэ мэдэхэл хэрэгтэй. Тээд ши... байз... хэн-хэн гэжэ байжа нэрээ хэды дахин дабтажа хашхарна һэмши? Нанажашье абаагүйб, үнэхөөрөө намда хэрэггүйш даа. Намда Хүлэгэ ноён Шүлгэ хоёр лэ хэрэгтэй...». Энэ мэтэшэлэн бодолнуудыг хотгуу толгой соохоноо оруулжа нилээд удаан Хүлэгийн тэргэ дээрэ тэршэлжэ хэбтэһэн Золхо, одоол унташаба хэбэртэй.

Тээд үглөөдэрынь, нүгөөдэрыншье хаанай нэхүүл сэрэг дээрэхидээ дайлажа, эзэмдэжэ ядаба. Харанхы болоһон хойно, галай хажууда халуун эдээ барижа байха хоорондоо:

– Сартуулнууд үни тэндээ тэсэхгүйл даа, хараад байгаарайш, хоёр гурбан хоногһоо доошоо буужа эрэхээрээл эрэхэ, – гэжэ Золхо мүнөөхи хэлэдэгээл Габалда хэлэнэ. – Заатагүй. Нэгэ арга оложо саашаа тэрьедэжэ гарашооншье хаань, тэрэ зуурандань хүсэхэлди даа. Тиигэжэ мэдэжэ, ойлгожэ байгаа зон юм бээ, тэдэ бузарнууднай? Хододоо иимэ хайн, үндэр тала газарынь барижа бидэнтэй тэмсэжэ ябахабди гэжэ һананад гээшэ гү? Бааһаа эдиг, тиимэ юумэ гэжэ хаана ходо байдаг бэлэй.

– Дарга, сартуулнууд хайн дураараа буужа эрэжэ бээ тушаахагүй байха гэжэ би шамда хэлэнэ һэм. Мүнөөшье дабтанам. Өөһөдтөө муус хэхээ һанаагүй юм хаа, иитэрээ урдаһаамнай тэмсэжэ, тулалдажа байхагүй байгаал даа, зүб бээ? Нэгэн гэбэл, саадахи харуулымнай сүмэ сохижо саашаа тэрьедэжэ ошохо, үгы хаа, гэнтэ маанадта дээрэһээмнай добтолжо орохо. Би тиигэжэл бодохо байнам.

Эдэ хоёрой һуугааша галай зүг саанахана Жэвээн бөө өөртөө амьяаран гал аһаашанхай тухашаржа һууна. Энэ шажантан Золхын захиралтаар саашанхи ябадал байдалаа хаража үзэхэ гэжэ тугаарһаа хойшо сэхэн түхээрэлгэ бэлдэһэн аад, одоошье тэрэнэ дүүргэбэ хэбэртэй. Харын угтай Жэвээн бөө харгы замдатнай туһатай байжашье магадгүй гэжэ хэн нэгэнэй дурадхахадань, Золхо энэ хүниие хажуудаа абажа гараһан аад,

үнэхөөрөө нэгтэ бэшэ туһатай байһыень мэдэржэ ябана. Тиимэһээ мүнөөшье энэмни юу дуулгагша ааб гэжэ һонирхон хүлээжэ һууна.

– Бэрхэш, Жэвээн бөө. Зүб лэ шамдаа энэ болотор найдажа ябадагби! Наашанхи харгы замдамнай хэды маанадтаа туһалжа ябана гэшэбши. Тэрьедэжэ ябаашадай мүрыень алдаад лэ байхадамнай, тэрэ доронь олоод лэ ябанаш. Зай гэжэ, гартаа баряад байһан энээхэн... энээхэн хохимой яһан... гайхамшагта габал-толгойшни шамдаа мүнөө юу хөөрөжэ, харуулжа үгэхөө байнаб? Үглөөдэр дээгүүрхидээ дахинаа дайлахабди, мэдэжэ бай. Мүнөө үдэшэ һайн бодожо, хэлсэжэ, энэ үдэрэйхи шэнгесэ ехэ алдуу гаргангүй тэдэ золигуудаа гартаа оруулжа үзэбди, үгы хаа... би нэрээ хухалхаа байнам. Юун хүлээнэб урдамнай, ши юу харанабши?

Эгээ эрээн могойн арһандал, энэ тэрэ жэжэ амитадай арһа, һабарнуудые хэрэглэжэ оёгдоһон үбдэгтөө хүрэмэ арһан хубсаһатай, долоон һэнжүүргэтэй, угалзатуулжа бүтээгдэһэн хоёр эбэртэ түмэр малгай үмдэнхэй Жэвээн бөө Золхо тээшээ нэгэ муухайгаар хёлогод гэжэ хараһанайнгаа удаагуур, зүүн гартаа хүнэй хохимой толгой, баруун гартаа бодон гахайн урда тагалсаг барижа, шангаар аһажа байгаа галай хажууда найгалзажа байжа юушьеб аман соогоо шэбшэжэ эхилшэнэ. Тэрэ мүнөө Золхо до дурагүйдэхэдөө зүбшье байжа магадгүй. Сэрэгэй дарга эндэ өөрөөл зэмэтэй бэшэ гү: бөө хүнэй галай хажууда мэнэ-мэнэ иигэд гээд шухала ажалаа бэелүүлхесэ байхыень хаража байгаад, үлүү, хэндэшье хэрэггүй асуудал табижа байхадаа яанаб? Тээд Золхошье Золхо даа; тэрэ һаянай сартуулнуудай орхижо ошоһон хорзоһоо һалахаяа болишонхой, үдэшэ бүхэн халамгай байдаг болошонхой лэ.

Һаншагһаа сайнтажа эхилжэ байһан Жэвээн бөө мүнөө нюдөө анинхай, хэхэ ажалаа хэжэл байна. Дүтын хуһан модоной гэшүүһэндэ улаан хэлээ унжуулһан хара ямаанай толгой үлгөөтэй харагдана. Харин галай дэргэдэ нооһо арһатайгаа хэбтэһэн тэрэ ямаанай задалагданхай гэдэһэ руу Жэвээн үе болоод гахайн туруу дүрэжэ, досоохи шуһыень гал дээрэ сасаргаха юм. Заримандаа гахайнгаа туруугаар халуун үнэһэ онгило, хара утаандань габал толгойе нара буруу эрыюулжэ байжа, туруу-

гаараа тоншосогооно. Харын угай хадаал харын, хэжэ байһан ажалыньше, нюур шарайньше харахада хүнэй жэрхэмээр...

– А-э-э-э,
А-э-э-э,
А-а-у-у-дон!
Орой дээрэмнай байгша
Огторгойн олон тэнгэринүүдтэ,
Огсом шанга 99 тэнгэринүүдтэ
мүргэ-мэ-й!
Зүүнэй Дүшэн дүрбэн тэнгэрийн
Аха дээжэ бариһан
Атай-Улаан тэнгэридэ
мүргэ-мэ-й!
Эрлиг-Номин хаан
Эриһэн хүсэлым хангыт,
Лой хара Лобсоголдой
Лусууд хаантаяа туһалыт,
Орголи эрсэн гүрөөһэн
Оройһоонь хаража үгыт...

– Бөө мүнөө аманһаа хөөһэ хаяжа эхилшэнэ:
– Хара талымнай хилэн хара хирээнүүд,
Хаагалалдажа хайрлажа дуулгыт,
Шаазгайта голоймнай шашаг шубуудууд
Шаханалдажа шэмээгээ үгыт...
Огторгойн олон тэнгэринүүд
Юун таанатда дуулганаб,
Атай-Улаан тэнгэри
Али шэхэндэм шэбшэнэб?..

– Энэшни ихэдээ онгоёо оруулжа байна гэшэ, маанадай хэлээшые дуулахааршые бэшэ. Хаяа даа саашань, үнөөхимнэй хаанаб? – гэнэ энэ үедэ Золхо.

– Юун үнөөхи бэлэй? – Габал гайхаһан янза үзүүлнэ.

– Зай, зай, өөрөөшые шүлһэсэ гоожуулжа байгаад, мэдээгүйшэ бү боло. Дайчин, тэрэ үлээшэсэ асарал даа наашань. Би гэхэдэ, хэнэйшые дурагүй хониной хоёр бөөрэ өөхэтэйн суг-

тань эдихэ дуратай хүм, тиимэһээ мүнөө тэрээхэнээ сагаан эдсэнэй дээжэ гэжэ нэрлэгдэдэг хатуухан энэ хорзотой холижо байжа эдихэ, налайха дурамни сэхэн хүрэшөөд байна. Э-эх, э-эх...

Золхо Габал хоёрой зоргон соогоо эдээлжэ галай дэргэдэ удаан һуухадань, Жэвээн бөөшье тээ хажуудаханань мүн лэ удааршана. Онгоёо оруулшоод байһан бөө заримандаа юуш ойлгохоёо болишонхой, галда нюураа шатаахын тэндэ найгалзажа, толгойһоонь доошо гоожоһон хара хүлһээ хөөтэй гараараа аршан байжа хэн-юундэшьеб сухалдажа, үе болоод хүхирөөдшье абаха юм.

– Хэн намда мүнөө тойб хэхэ болооб?! Хэн харгыем хүндэлэн гаранаб, хараха үзэхэ гэхэдэм хаалта хэнэб? Ойлгожо үшөө шаданагүйб, зобожо байнам... а-аа-х...

Тиин байтараа Жэвээн бөө гэнтэ, һогтуу Золхоһоо дутуугүй, ухаа мэдээгээ алдахын тэндэ һууриһаа һуга харайн бодожо, үнөөхи хохимой тархияа бодон гахайн тагалсагаар тоншосоогоожо байжа галаа буруу тойрожо, унашахын тэндэ дэбхэржэ, харайжа эхилшэбэ. Агшан зуура зүг татажа, урда зүг руу гахайнгаа тагалсагаар заажа байжа:

– Иигэд гээд, үнишье болонгүй, энээгүүр байһан зон булта урда зүг барин яаралтай ябахаа түхээржэ байнад. Эндэ хэншье, юуншье үлэхэгүй. Тулалдаан, тоосолдооншье балай үзэгдэнэгүй. Хүйтэн буухаа байна, саһа бордоһон соогуур олон мориной мүрнүүдые харанаб. Урагшаа, урда зүг руу олон морид гүйлдэнэд, ябаганшье хүнүүд уруудажа үзэгдэнэ... хуу барандаа урагшаа... а-аа-хх... һөөргөө, Хара тала тээшээ ябахань харагдана, – гэжэ дуугархынгаа тэндэ галайнгаа хажууда хүндөөр һуужа, удаан дуугай болошобо. Ихэдээ бөө минии ажални иигээд дүүрэбэ гэхээ һанана хэбэртэй.

Юу хээ ойлгожо эхилһэн Золхо хөөрэшэнэ.

– Юун һонин юумэ дуулгажа байнаш маанадтаа, Жэвээн? Ихэдээд, үнишье болонгүй барандаа һөөргөө, урагшаа ябажа захиһамнай гэжэ гү? Шагналши, Габал, энэ бөөгэйнгөө юу хэлэжэ байһынь. Би шамда хэлэнэ бэшэ һэн гүб: хабсагайн оройдохиднай тэндээ үни тэсэжэ шадангүй, наашаа буужа сэрэхээрээл сэрэх гэжэ. Дуулаба бээш, маанадтай тулалдахаһаа байха, саашааншье тэрьедэжэ ошохо тэнхээгүй. Э-эх, һөөргөө, нютаг голоо бусахаа байнад. Тиихэ, тиихэ, үхэр малһаа дутуугүй Хай-

лоосто тээшээ туугдажа ошохо. Э-эх... Дайчин, хорзохоомнай үлөө хэн гү? Үгы? Ай, халаг, одо-о гэжэ, энэ дуулажа байгаа хайн мэдээгээ зохидхоноор тэмдэглэжэрхихэ байгаалди даа.

Үнэхөөрөөншыс тэрэл хүнндөө огторгой муудаж, үглөөдэрын үдэ багаар энэ үндэр газараар бордоһолжо, нойтон саһа хаяжа мэдэбэ. Тэрэ зуурандань, хадын саанахи харуулшад ухаа алдахын тэндэ гүйлгэлдэжэ ерэхэдээ, сартуулнууд тэдээниис гэнтэ дээрэһээн олоороо дайлажа, зүүн урдахи хүнды руу зугадажа ошобо гэхэн хүрөөтэй мэдээ Золхо даргадаа дуулгаба.

– Аа, тиимэ бы?! Шамдагты! Түргэн зуураар мордохоёо түхээрэгты! – гэхэн захиралта ноёнһоо дуулаһан зон тэрэ зуураа бултааран хүл хөөрсэгэнөөн болошонод.

Хүн зонтой адли түргэн зуурын түхээрэлгэндэ бэлдэжэ байһан Габалыс Золхо дуудаж:

– Харалши нүхэр, Жэвээн бөөмнай энэш удаа зүб хэлээд байна лэ. Тээд бишни шамдаа оробол, эндүүрхэн болоно гүб? Жэвээн бөөгэй хара угынгаа хамаг бурхадыс дуудаж, дурдажа байжа айладхахадань, үнэхөөрөө эдэ солигууднай доошолжо бээс тушааха бээ гэжэ һанаһан байшбалби. Иихэдээ хайлоостын Хүлэгэ һөөргөө намһаа зугадахаа һэдэнэ гэжэ гү? Хойшоо бэшэ, зүүн урагшаа тэрьедэжэ ошоо хадаа, Онон шадарай бурыадуудай дунда ошожо хорожо, бээс абархаа һэдэнэ гэжэ мэдэс. Ондоо юун байхаб. Мэхэтэйхэн Хүлэгэ... ха-ха... намайе мэхэлхэб гэжэ һанаа гү? Энэ, халаабша гээрэй! Тээд ши юун гэхэ байнаш, Габал, юундэ дуугайбши? – гэжэ Золхо дуугархадаа, нүхэртөө забда сүлөө үгэхөөр бэшээр ярижа байһанаашыс мэдэнгүй, ташуур һэлмэ хоёроо гартаа бажуухадаад, тогтуури байдалаа оложо ядашана. – Түргэлэгты, шамдагты! Тиибэ яабашыс, тэрьедэжэ ошоошодой орхихон эдишэ хоолһоонь бардамаар абахаяа бү мартарайгты! – гэжэ хашхархадаа, баруун нюдөө эжэлүүдгүй татагад-татагад гүүлээд абана. Һүүлэй үедэ, нэгэ иимэрхүү хүлгөөнэй, түдэгэсөөнэй эхилшэхэдэ, нюдэниинь бүришыс сэхээр таталдадаг болошонхой, энээнэй хайн юумэниинь үгыл ха. Золхо һөөргөө Габал тээшэ эрьсэжэ: – Үгы, ши, юундэ дуугай зандаабши? Юундэ тээд шамайе дуудаһан болонобиб? – гэжэ сухалдашана.

– Хари гэжэ. Һайн дураараа буужа ерэжэ бээс тушаагаагүй

хадаа, сохом хөөргөө, нютаг тээшээ харайлгалдажа ошохогүйгөө ханаа гээшэ тэдэш. Онон багаархи буряадууд соо хорожо бээ нюухаа хэдэнэ гэнэ гүш? Магадшьегүй, магадшьегүй. Үгы хаа, үгы хаа... шагна даа намайе хайнаар. Эдэш мэхээ гаргажа, зорюута зүүн урагшаа тэрьедэжэ гарахандал болоод, саһа шуурган соогуур мур сараагаа нюужа, һүүлдэнь хөөргөө, ябаһан руугаа саашаа, хойшоо ошожошье магадгүй лэ. Ши иигэжэ байжа бодожо үзэнэгүй хэбэртэйш? Тиихэдээл болохо, тиимэхэнь бидэ мүнөө шамдая, мүрьень алдажа болохогүй, – гэжэ Габал дуугархадаа, өөрөө энээндээ тон этигэжэ, сэрэгэйнгээ даргаһаа дутуугүй шангаар: – Һэй-е, түргэлэгты! Хаягты саашань, хайлоостынхидой үлөөдхэ эдэс юундэ суглуулаабта. Урагша-аа! Моридтоо мордогты! – гэжэ хашхаршана.

Гэнтэ түргэн зуурын хэмжээнэй гарахада, Золхо нэгэтэ бэшэ ухаагаараа Габалда булигдадаг байһанаа мэдэржэ, тэрээнэйнгээ захиралта заабари сэрэгшэдтээ үгэжэ байхыень дуугай байжа шагнаана.

– Золхо дарга, Золхо дарга, дээгүүрхидэй орхижо ошохон үхэр малыень яаха болонобибди? – гэжэ, эндэ ерэхэнһээ хойшо гурбан туһалагшанартаяа үдхэн ой соо тэдээниень арай шаймай тогтоожо ядажа, харууһалжа байһан харуулшадай ахалагша Юмцэн ханаа үнөөн болошонхой хажуудань бии болошно.

Золхо хашарангыар урдаһаань хаража:

– Үхэр мал? Золигон эдээнэй мал гэжэ эндэ бии хамнай. Яаха болонобибди, тэд? Зөөри зөөшсээ хаяжа байжа тэрьедэжэ ябаа сартуулнуудай үхэр малыень бидэшье баһа эндэнь хаяад ябашаабди гэжэ гү? Үгы ааб дө-ө, баарһадайш зөөриень хойноһоонь абаашажа, бусаажа үгэхэ болоолди, а? Ха-ха... Зай даа, болие, энээлдэжэ байхаар саг бэшэ мүнөө, хожом, һүүлдэ хайсахан энээлдүүжэмди... Яахабибди гэжэ гү? Иигэжэ хэлсэе. Яахыншье аргагүй, малыень хөөргэнь туужа ошохол болонот. Хаана хүрэтэр? Байһан гэрэйн газраа хүрэтэр. Тиимэ, тэндэ булта һүүлдэнь уулзахабди. Тиийн хойноо... ха-ха... эдэ малыень эээдтэйн уулзуулжа, сугтань ташуурда ташуурдаһаар Сэцэн хаанайнгаа үргөө хүрэтэр туужа абаашаабди. Ойлгобо гүш? Ойлгоо хадаа, яба, бээлүүлэ.

– Ойлгостой хэбэртэй. Ашаа зөөри, тэргыень баһа гү?

– Хуу, хуу, барандань. Сарнууд байна ха юм, хүллөөд, ашаа-

гын тээгээд ошноо бээт. Байз, байзалши... Хайлоостодо уулзахабди гээшэмнай худал боложо байна. Юун гэжэ юуш үлөөгүй хоохон, хубхай талада... Хирээтэдэ бултааран уулзахабди. Маанадһаа түрүүлжэ Хирээтэ голдо хүрэжэ ерэшөө һаа, тэндэхи ахалагшадань таанадые ёһын ёһоор угтажа, үхэр малгайтнай сугтань хонолгын байра байдал оложо үгэхыень Сэцэн хаанай тагнуул сэрэгэй Золхо дарга захирна һэн гэжэ дуулгаарайш. Хэлээшым бэлүүлэнгүй байгаад үзэг даа... бузар сартуулнууд... бултанайнь нюрга арһые хуулажа хаяхаб.

Тэрэ зуурандаа Золхо мориндоо мордожо, саһа бордоһон соо үлэ мэдэг үзэгдэжэ байгаа хабсагайта хадын орой тээшэ нэгэ муухайгаар хёлогод гээд, хооһоршоод байһан тэрээн руу зүдхэжэ сагаа гэжэ байнхаар, тэрьедэжэ ошоошодой мүрьень зүүн урдахи хүндыдэ түргэн олоошонь дээрэ ха гэжэ, сэрэгшэдтээ хадын хаяагаар харайлгалдажа үнгэрбэ. Хэды сэхэ саһанай орожошье байхада, үшөө элсэр харагдажа байгаа олон моридой мүрнүүдые тэндэ обёоржорхиходоо: «Алдахагүйб даа, алдахагүйб таанадые. Саг соохоноо хойноһоотнай дахажа гарабаб, мэнэ иихэдээд хүсэгдэхэт», – гэжэ зүүн жабжаараа мууханаар энэхэдээд абаха юм.

Ябабад, ябабад саашаа, теэд тиимэ бэлээр тэрьедэжэ ошоошодынь хүсэгдэшэхөө байнагүй хэбэртэй. «Эдэшни иихэдээ, урданайхидаа адли тэргэтэй нобшо зөөритэй бэшэ, эмээл мориндоо һуужа ябаһан хадаа, нилээд хүнгэршэнхэйнүүд, иитэрээ түргэн ябажа байна гээшэд ха» – гэжэ Золхо Габал хоёр тоомнонод.

Тэрьедээшэд ута хүндыһөө гаража, саадахи наруули хадын шэлэ шэглэн ошоһон байба. Намарай дунда һарын дүүрэхээ байхада, үдэр нилээд богони болонхой; ой соо түргэн харанхылшаба. Нарашье орой гараха, тиимэһэнь эрыюулжэ ябаашадай ябадалынь удааршаба. Шэлэ дээгүүр саһатайл хадань моридой мүр үшөө сайбалзажа харагдаһан зандаа байжа, Золхо сэрэгшэдтээ бүхэли һүни ото ябаба. Үглөөгүүрынь, наранай яһала дээрэ гараһан лэ хойно, ойр зуура тогтожо, мориндоо амараангаа, түргэн зуура хоолшые бариба. Үндэр газарһаа доошолжо саашаа ошохо тумань саһан нимгэрэ нимгэрһээр үгы тооной болоһоно, тийбэшье шиигтэй нойтон газар дээрэ моридой мүр аржыса харагдаһан зандаа. Гайхахаар бологдо-

жо эхилбэ: яатараа тиимэ бэлээр хүсэгдэхөөр бэшээр харайлгалдажа ябаһан сартуулнууд гээшэб? Өөһэдтэнь адли ганса сэрэгэй эрэшүүл бэшэ, тэндэнь яһала олон үхибүүд, һамгад бии бэшэ һэн аал? Хоёрдохи үдэрэй дүүрэгтэжэ, наранай орохын тээ урдахана, зугадажа ябаашадай нэгэ бүлэг зонинь бэшэнһээ таһаржа, урдахи хамар руу буужа ошоһон байба. Тээд эдэ зон юундэ таһаржа эхилбэд? Хойноһоомнай нэхүүл сэрэг мэнэ-мэнэ хүсэхэсэ байна гэжэ ойлгоходоо, эсэһэн зариманиинь хажуу тээшээ халба хүрэжэ эхилбэ гэжэ гү? Тиинһэн һаань, зугадаашад мэнэ хүсэгдэхэсэ байнад гээшэ. Ха-ха!

Золхо тээ саахануур ябаһан Санхидые дуудажа:

– Эдэ тэрьсэдээшэднай аргагүй хүсэгдэхэ болоходоо таража эхилбэ хэбэртэй. Үсөөхөнөөрөө хоргодожо, бээ аршалхада бэлэн байха гэжэ һанашанхай хаш. Харана гүш, мүрыень тоомноходо, энээхэн хамар руу хори, хори гаран хүн буужа ошоһон байна. Ши тиимэһээ, өөрынгөө даажа ябаһан сэрэгшэдтээ, эдээнэй хойноһоонь эрыюулжэ ошохо болобош. Хэзээ, хаана тэдэнииё хүсэхэ байгаа юмтэ, һүүлдэнь бултааран Хирээтэ голдо уулзахабди. Яба, бидэшье бэшыень үни болонгүй хүсэхэ байхабди.

Санхидыё ябуулжархёод, харанхы болоходо, «тэрьсэжэ ябаашад, шулуу түмэр бэшэ, амиды хүн зон хадаа, баһа нэгэ тээ хоножо, амаржа байгаал юм бээ» гэжэ бодоһон Золхо, ябадалаа тогтоожо, шэлэ хадын дорохонохи хүнхэртэ, һалхи жабар барагтайгынь хаража, хонолгоо бэлдэбэ. Тиин, хоёр гурбан үдэрэй турша соо нэгэ һайн амаржа, халуун эдэс барижа нойрсобод.

Үглөөдэрынь, одо-о саана, сартуулнуудыё хүсэбэбди гэжэ һанахадань, тэдэнь баһа, мэнэ урдаханань, хоёр тээшээ таһаржа ябаһаһан байбад. Гэмэрһэн Золхо сэрэгээ мүн лэ хоёр болгожо хубаажэ, нэгэ бүлэгынь Габалда даалгажархёод, нүгөөдыень өөрөө ударидажа ошобо. Зүгөөр дүрбэн үдэр соо Хүлэгыё хүсэжэ ядахадаа, эндэ нэгэ буруу ябадал боложо байна бэшэ бээ гэжэ хүзэглэжэ, Жэвээн бөөс һайн гэгшэ шалгажа, хаража үзэхыень захирба. Тэрэнь дахинаа онгоо оруулжа байжа үзэхэдөө: «Буруу юумэн эндэ үгы, манайхидшыё, сартуулнуудшыё, булта барандаа нэгэ зүг руу, урда зүг руу ябаһан зандаа» гэжэ найдуулба. Тээд зургаадахи үдэртөө Золхын арай шамай наана

тэрьедээшэдые хүсэжэ ерэн гэхээнэ?! – хоёрхон залуу хүбүүд, наадалжа, зорёолжо эндэхэнээ тэдэниие хүлээжэ байһан юумэдэл, тэрэ багаарнь эдэлжэ ябаһан хорёод моридоо хаяжархёод, хүсэгдэхөөр бэшээр, хойшоош харангүй саашаа харайлгалдажа ябашаба. Оройдоо хоёр хүбүүд, тиигээд лэ дүүрээ?! Одоо гэжэ, үнэн дээрээ юунэй болоһыень дан лэ хаа оройтожо ойлгоһон Золхо, сухал дундаа, Жэвээн бөөгэй үүдэн хоёр шүдыень түү шаажархиба.

Ямар муухайгаар Хүлэгэдэ мэхэлэгдэбэ гээшэб! Үнэн дээрээ болоходо, тэрьедэжэ ошоошодынь мүнөө хаана холо хүрөөд ябана гээшэб гэжэ ойлгожо байхадаа, энэ сэрэгэй дарга ууртаа өөрынгөөшье доодо уралые шуһа гаратарнь хазажа байха байгаа һэн. Золхо моринһоо буужа шалд байса газарта һуушана. Яалтайб, юу хэлтэйб? Энэ үлөөшэ, оройдохоноо хори гаран сэрэгшэдтэсэ хайлоостынхидые дахинаа эрыюулжэ ошохогүйш. Тиихэдэ үшөө, энэ ехэ шуурган соогуур тэдээнэй хайшаа ошоһон мүн сараашье олдохогүй байха. Үбэштэй Жэвээн бөөдэ дахинаа найдаха юумэнинь үгы. Габал Санхита хоёрые, мүнөө болоһон хойно, хаана байна гэжэ мэдэхэбши; өөртөнһ адли иимэ муухайгаар мэхэлүүлһэнээ ойлгонхойнууд, нэгэ хэды адуу урдаа туунхай Хирээтэ гол тээшэ гунхалзуулжа ябаал юм бээд...

* * *

...Сугларха гэлсэһэн газартаа Золхо бултанһаа һүүлдэ ерэхэн байба. Юунэй болоһыень һайн ойлгоод байһан сэрэгшэдынь уруу дуруу, айшанхайнууд даргаяа угтабад. Хирээтэ голой сартуулнуудшье, мүн тэндэнь Хайлоостоһоо зөөжэ ерэшөөд байһан хэдэн үрхэ наһажаал айл зоншье (Ара Монгол руу нүүжэ ошоошодһоо үлээшэдынь), Сэцэн хаанайнгаа сэрэгэй энэ даргаһаа мүн лэ хэмгүй айжа байһандаа, хэдэн олон эшэгы гэрнүүдээ тэрэнэй сэрэгшэдтэ гэжэ сүлөөлжэ үгэнхэйнүүд, юун лэ эндэмнай мүнөө бологшо ааб гэжэ һэр-мэр гэлдэн байлсана. Золхо уруу дуруу; үбэштэй бэшэ, эшэхэ нюуртай хүн хадаа, гансашье сэрэгшэдэйнгээ урда бэшэ, мүн эндэхи зоной урда эшэжэ, аягүйрхэжэ, юуш хэхэ, яахаяашье мэдэхэсэ болишпонхой. Удаан харгыда эсэшэнхэй тэрэ мүнөө эшэгы гэр соо үдхэн халуун хүтэй сай уужа, мяха эдижэ һуухадаа, гансахан Габалые хажуудаа байлгажа, хэхэн хамаг буруу ябадалаа тоосолдожо,

шүүмжэлжэ хуунад. Габал Золхооноо урид эндэ ерэшэнэн хадаа, Ябалан хадын шэлэ дээгүүр болоошо тэрэ ехэ шуурган соогуур, тэдэнэй өөхэдэйнэ зүүн урагшаа харайлгалдажа ябашаһанайн удаагуур, тэндэнь юунэй болоһыень, хайлоостынхидой орхихон үхэр малыс наашань туужа асарха гэнэн даабаритай байһан Юмцын хөөрөөс мүнөө даргадаа дуулгана.

Золхо гэнтэ Габалыс таһалжа:

– Ши гэхэдэ эндэ, өөхэншыс бэшэ, булшархайшыс бэшэ юумэн тухай бү ярилши. Дууда, ерүүлэ энэ зандань тэрэ шалхагар Юмцыс! Өөрэйн хөөрөөс шагнахам... үгы, гансааран бэшэ, тэдэ малшад булта ерэг! – гэжэ сухалдашана.

Айшаһан дүрбэнэй бэс бэсхээн үрдилдэн байжа, хараһан үзэхэнөө, хайшан гэжэ хайлоостынхид тэдээниис салдаган нүсэгэн тооной болгожо Ононой эхиин буртаг соо орхижорхёод, үхэр малаа урданайхидаал адли урдаа туужа хойто зүг барин ябашаһыень, һүүлдэнь өөхэдөөн яжа тулижа зобожо, үлэн хоһон хөөргөө ерэнэн тухайгаа дуулгажа байхадань, Золхо бүришыс ехээр муудажэ:

– Салдаган... үлэн хоһон... на-а, баригты, эдигты энээниис, – гэжэ, тэбшэтэй мяха, сайгаа тэдээнэй урдаһаань шэдэжэ, үлдэжэ гэрһээ гаргаба.

* * *

Бидэрэй нуур. Хара талын дундахана байдаг энэ нуурай урда таладань Сэцэн хаанай үргөө. Холоһоо, үндэр газарһаа харахада, ой модон соо үзэгдэжэ байдаг абаахайн шүлхэн гэр-байрадал адли, түхэрсэн томо хүрээ-хэрэм. Тээд, тиимэшыс байнгүй яахаб. Дайшалха дуратай монголшууд өөхэдөө уни холоһоо нааша үргөө хотоёо, гэр байраяа иигэжэ бүхэлжэ, хорёолжо хурашаһан лэ даа. Талаар дүүрэн тарашанхай эшэгы гэрнүүдтэ оробол, хүрээлэгдээд байһан хууринда дайсанай гэнтэ добтолоо хаань, хоёр-гурба удаагуур хүрээлэгдэнэн гэрнүүдэй хоорондохы нүхэ-зайс тэргэнэ эхилээд, арһа, эшэгы, мүн бэшэшыс гэрэй нобшо ноохойгоор таглажархихада, яһала бүхэ хэрэм болошодог ха юм.

Энэ ехэ «абаалзайн шүлхэнэй» тэг дундань томоһоо томо, саб сагаан эшэгы гэр-байшан зохёогдонхой. Томо даа, гурбан зуун хүнэй нэгэ дороо багташахаар. Даншыс лэ һаа гоё сагаан гэр, сохом түмэн тэмээнэй нооһоор дарагдаһан эшэгы байха.

Тэрэ саана эндэнь, хаан, ноёд сайд, баян бардам баяшуулай үшөө гоё хайхан байхынь тула гэжэ яһанай гурил нэмэлсэһэнийнь элихэн мэдэгдэнэ. Харгын зон дүтэлжэ ерэхэдээ, Сэцэн хаанай гэрэйнэ янза бүрийн гоё хайхан хээ угалзануудаар шэмэглэгдээд байһыень обсорхо. Тойроод үшөө яһала олон томо сагаан гэрнүүдэй байгаанһы хаань, саашаа болохо тумаа боро хара эшэгы гэрнүүдын олон болошоно. Ойлгостой, тэрэ багаар юрын хара зон, барлагуудай байра байдал. Мүнөө сагта Халха Монголой газар дайдые мэдэлдээ абаад байһан дүрбэн хаашуулай тоодо ородог энэ хаанай үргөө тээшэ, жэлэй алиһы сагта, үдэр хүнигүй моритой зоной ябантажа байдагынь үзэгдэдэг юм. Нүүлэй сагуудта энэнь бүриһы олошороо. Тээд аргагүй лэ. Хара талаар дайн байлдаан, хёморол хюдалган бүриһы схээр хүжэрөө. Манжын Эсэр засагша хаан схэ хүсэ шадалтай боложо, Хитадай газарыс эзэмдэхэнээ байха, Монголой урда зүгэй 49 хушуе мэдэлдээ оруулба. Халтад лэ гэбэл эзэрхэжэ, Халха Монгол руу дайгаар добтолно. Баруун Монголой Өөлэд хаан дээрмэшэд сэрэгшэдээ баһа Хара тала руу ябуулжа эхилбэ. Тиигэжэ байхадань, Халха Монголой хаашуул хамтаржа ерээд лэ, дайсдайнгаа урдаһаа бодохогүй, хара амья харапанхайнууд, эбээ таһарпанхайнууд байжа байха гэжэ?

Сэцэн хаан нүүлэй үедэ үргэһэ нойроо алдашанхай; хаанагынь зобоохо юумэ дан лэ хаа олон. Дүрбэн харын саана шангахан байлдаан зүүн урда зүгтэнь болоо һэн, харин мүнөө баруун тээхи хилэ багаарнь баруун монголшуудай схэхэн сэрэг сугларжа байна гэһэн һураг суу дуулданхай. Юун лэ бологноо ааб, арад зонһы юун ойлгохоо болишонхой. Зобожо ядарһан зариман бээс аршалхаяа саашаа тэрьедэжэ эхилбэ гү? Өөрынгөө албатан зонтоёо үгөө ойлгосолдохоо болёо хаа, яажа, хайшан гээд хариһаа добтолһон дайсдаа тогтоохо болонобши?

Тиимэһээ ха гү, мүнөө үргөө гэрэйнгээ дээдэ таладахи үндэр шэрээ дээрэ һууһан Сэцэн хаан эсэшэнхэй хооһон нюдөөр доодо таладань һууһан түшэмэд зоноо – элшэн сайд, ноёд, сэрэгэй жанжанарыс ээлжэлүүлэн байжа харана. Эртэ үглөөнһөө нааша эндэнь шухала суглаа боложо байна гээшэ. Түшэмэл хаанайнгаа бага зэргэ амарха, ошожо үдын хоол бариха тухай дуулгахадань, доогуурхидынь зүбшөөн дохисогоолдоһоор газаашаа тэгүүлбэд. Тээд энэ үедэ хаан гэнтэ хубилжа: «Байг, тогтогты, хуралаа үргэлжэлүүлэс, энэ хэрэгнай мүнөө эдэсэһээ

холо шухала» гэжэ захиршана. Тиин хажуудаханань байһан зарасадаа: «Намда нэгэ аяга тогооной архи асара, ондоо юумэн хэрэггүй» гэбэ.

Наһаараа үшөө барагшье хаа, эртүүр үбгэржэ эхилһэн хаан мүнөө нюдөө анинхай, бууралтаһаһан толгойһоонь баруун мүр дээгүүрнь һанжаһан гээгээс, мүн сайшаһан ямаан ута һахалаа эльбэн байжа бодолгото болошоно. Гоёһоо гоё, алтаар сэрбэгдэжэ шэмэглэгдэһэн торгон дулаан тэрлигтэй, мүн лэ һайхан, эндэ байгша зонһоо бултанһаань ондоо булгайр гуталтай. Тэрэ үсын монголоё хаашуулай үмдэдэг мүн лэ алта мүнгөөр сэрбэгдэжэ гоёогдохон үндэр булган хийсхүүр малгайн хажуудахи табсан дээрэ табяатай. Ара таладань, ханада, сэхэ томыше бэшэ хаа, гоё һайхан хибэс дээрэ үни холоһоо нааша, магад Чингис хаанай үсын саһаа нааша уг гарбалаа дамжажа, дахажа ерэхэн, ялаа салаа булад һайхан хоёр һэлмэ хэрээһэлүүлжэ үлгөөтэй. Юрэдөөл, энэ гэр соо байһан юумэн бүхэн: оро, һандай шэрээнүүд, олон тоото ханза абдарнууд, аяга амһарта хүрэтэрөө булта тон үнэтэ, үнгэтэ модо, зэдэ, мүнгэ алтаар шэмэглэгдэнхэйнүүд. Эдэ һайхан монгол бүтээлнүүдэй дунда хитад шаажан амһартанууд аргагүй илгаржа харагдана.

Һүүлэй һүүлдэ эндэ сугларааша зон нэгэ шухала шийдхэбэри абабал гээшэ. Шангахан шийдхэбэри: долоон хоногой туршада дүрбэн түмэн сэрэгшэдые Бидэрэй нуур тойрон жагсаалда зогсоохо гэжэ! Һаяын сагуудта үргэхэ нойргүй болотороо һаанаата болошоод байһан хэрэгэйнгээ иигэд гээд урагшатайгаар бүтэжэ байхадань, урмашаһан Сэцэн хаан эндэ байгааша зоноо бултыень эдэс хоол, архи тамхи барихыень, үглөөнһөө хойшо утаагаар бааяжа байһан, дүтын томошог эдэсэлэлгын гэртэ уриба. Гэбэшье, оройдоо нэгэ долоон хоног дотор дайн байлдаанда бэлдэхэ гэхэн шангахан захирал-тогтоолой абтагдашоод байхада, хэн хэнгүй дура зоргон соогоо эндэ мүнөө архидажа байха сүлөөгүйгөө һайн ойлгожо, гурба-дүрбэн аяга тогооной архи бариһанайнгаа удаагуур, бултааран гэр байра тээшээ яарашанад. Түшэмэл хааншье эдсэнэй гэрһээ гаража, унталгынгаа гэртэ орожо, одоол унтаха, амарха тээшээ болобо. Газаа үшөө һаруул, зүг-зүгхэн эртын үдэшин буужа байһан саг.

– Эзэн хаан, тантай уулзаха гэжэ бүри үдэ баһаа нааша тагнуул сэрэгэй дарга Золхо хүлэжэ байна, яахабиб? Үглөөдэр

болог гэжэ хэлэхэмни гү? – гэжэ гэрэй харуулшад сэрэгшэдэй ахалагшань энэ үедэ дуулгаба.

Нойрмогложо эхилжэ байһан хаанай нюдэд һөөргөө һэргэжэ:

– Золхо!? Орог, орог, юу, ямар һони дуулгагша ааб! – гэбэ. Үшөө залуухан наһандаа ябаһан Золхын дүтын сэрэгшэдэйн тоодо оролсожо шадахаһаа гадна, үнишье болонгүй тагнуул сэрэгэй дарга болотороо ургажа шадаад байһандань, хаан энэ хүбүүндэ яһала дуратай агша.

Урда сагуудта хаанай гэртэ орожо ерэхэдэе яб-саб түхэл шарай үзүүлжэ, яб-саб дуугардаг байһан Золхын мүнөө уруу дуруу, эзэн хаанайнгаа урдаһаа мүртэй харажашье шадахаа болишонхой, амаа үдүүлжэрхихэн мэтэ арай шамай ангайлгажа, дуугаржа байхыень хажуу тээһэнь хараһан хүн «энэ хүмнэй энэ удаагуур тулпоурхан байдалда орошонхой лэ» гэжэ тэрэ дороо таажа шадаха һэн.

Сэцэн хаан мүнөө Золхыс тон хүйтөөр угтажа, үлэ мэдэг мэндэшэлсэһэнэйнгээ һүүлээр, тэрэнэй хэрэг ябадал, яажа удааршаһан тухайнь тон шагнаха дуратай байһанаа мэдүүлбэ. Хирээтһээ наашаа ерэжэ ябахадаа Габалтаяа хоюулан һайса хэлсэжэ, яажа худал үнэниень холижо байжа эзэн хаандаа дуулгаха гэхэн хэрэгээ Золхо хөөрөжэ захалшана. Тиихэдэе, урбажа, бодхуултажа ошоһон зоние хайрлаха, гамнаха хэрэгынь үгы гэхэн эзэн хаанайнгаа захиралтыс һанажа, эээрдэ азаргын сартуулнуудай нютаг байрыснь галдажа хаяһан, тэндэе үлөөд байһан үсөөн зониень Хирээтэ, Шара гол руу намнажа абаашаһан тухайгаа түрүүн дуулгаба. Һүүлдэнь, тэрьедэжэ ошоошо бэшыень арай шамай гэжэ Орхон голой адаг, Сүхэ голой эхин багаар хүсэжэ ерэхэдэнь, тэдэнь урдаһаань аймшагтай шангаар эсэргүүсэжэ бодоһон, тэрэ тулалдаанда өөрынгөө хоёр гурбан сэрэгшэдэе алдабашье, булижа шадаһан, үлөөшэ үсөөхэн бэшэниинь иишэ тиишэе таража үгы болошоһон тухайнь хөөршөөжэ байжа хэлэбэ. Харин Хүлэгэ тухай хэлэхэ болоходоо, зугаагаа дорьбогүй болгожо удааршаба.

– Тиигээд, саашань... Хүлэгэ яагааб? – Золхыс таажа шадаад байһан Сэцэн хаан сэхэ урдаһаань шүбгэдэшэнэ.

– Эзэн хаан, хүлисыт даа намайгаа... саашань гэхэдэ... маанадай гэмэ эндэ ехэ үгы байха. Тиибэ-яабашье, би мүнөөшье болотор голхоржо ябанам... эзэн хаандаа урбажа ошоһон

Хүлэгийн толгойень эндэ асарха гэхэн уялгаяа дүүргэжэ шадаагүй байһандаа. Хүлэгэ ноён бидэндэ аргагүй хүсэгдэхэ болоходоо, хажуудань ябалсаһан туһалагшанартаяа хоюулан Сэлэнгэ мүрэн гаталха ханаатай уһа руу яаража ороһон аад, хараһаар байтарнай уһанда шэнгэжэ урасхал руунь уруудажа ябашоо. Энэнь зүб, юуб гэхэдэ, холо саана Сэлэнгын саада эрьс дээрэ нэгэл мориниинь гансааран арай шамайхан гаража шадаад байһыень хоёр нюдөөрөө хараһамди. Сартуулнуудай энэ ноёной бэс, магад, эрьс дээрэ хаягдажа гарашахадаа болохо гэжэ, бидэ нилээд Сэлэнгэ мүрэниие зубшан ябаабди, тээд үгыл даа... – гэжэ хөөрөөгөө дүүргэхэдэ, Золхо сэхэ шаналһан шарай үзүүлхэ юм.

Золхын гэртэ орожо ерэхэһээн нааша тэрээндэ ууртай байһан хаан мүнөө бүришье сэхэ нюур шарайдаа шуһа гүйлгэжэ:

– Энэ ши ихэдээ, минии хайрада хүртэжэ, ойрохон зуура дээшээ дэмжэжэ, харуулшан сэрэгэйм дарга болоһон хүн, юунэйш, ямаршье аюулай гэнтэ тохёолдошоо хаань, амин голоо хайрлангүй намайе хамгаалха байһан хүн, нюуртаа нохойн бааһа түрхижэрхёод, иитэрээ худалаар хэлэжэ байха гэжэ!? Ши гэжэ... үглөөдэрһөө эхилжэ хамагай адаг сэрэгшэн болохон! Шинии жаа үхибүүндэл адли Хүлэгэдэ мэхэлүүлжэ, бүлэг бүлгөөрөө хооһоор Хирээтэ руу ерэхыеш намайе дуулаа, мэдээгүй байна гэжэ ханаа гүш? Ихэдээ хэниие мэхэлхэмни гэжэ ханаабши, хара бузар? Үглөөдэртөө өөрыншни толгойе таһалжа хаяулха һэм, тээд энэ сэхэ дайн байлдаанай болохоо байхада, намда гансаһье сэрэгшэн хаа хэрэгтэй. Тиимэхээ өөрөө тишээ ошожо тэрэ байлдаанда толгойгоо табина бээш, ойлгоогши!? Тонил... тонил эндэхээ, нюдэндэм бү үзэгдэ! – гэжэ байжа хашхарһан хаан, хажуудахи таягаа Золхын урдаһаань шэдэбэ.

Золхо нэгэ мэдэхэдэ газраа гарашоод байжа байба. Наһан соогоо үзөө, хараагүй юумэ үзэбэ гээшэ! Энээнэй урда тээ өөрөө хэды шэнээн сэрэгшэдэ баһажа, ташуурдажа, гартаа бариһан лэ юумээрээ шэдэжэ үлдэжэ байгша һэм, харин мүнөө тон тэрээндэ адли, ошожо-ошожо, эзэн хаандаа таягаар наншуулхын наана үлдүүлжэ байхадаа яаха болоноб? «Ямар муухай, ямар энхэбтэр ябадал гээшэб!? Үглөөдэрһөө эхилжэ эндэхи зон булта бүгэдөөрөө намайе шүбгэдэжэ хараха байха гэжэ гү? Яалтайб, юу хэлтэйб? Хэн эзэн хаанда маанадай урагшагүйдэһэн ябадалыс дуулгаба гээшэб? Һалаа гээшэб, Һалаа...»,

– гэжэ, муухаа муу байдалда абташан хаанай харуул сэрэгэй дарга гунхалзахаар гэр тээшээ гэшхэлбэ.

...Уржадар үдэшэлэн удаан үгы байхан Золхынгоо гэнтэ гэртээ хүрэжэ ерэшэхэднэ, эжы абань түрүүн баярлажа абабашье, хүүлдэ хүбүүнэйнгээ нэгэ нула, муухан ябажа ерэһыень тухайлхадаа, тиихэдэ үшөө тэрэнэйнгээ уур сухалтай, хэрзэгы шэрүүниень мэдэдэг дээрэһээ, тэрэ дороо хүхюу зугаагаа орхижо, дуугай болошоо юм нэн. «Тон ехэ эсэнхэйб, унтаж амархамни» гэжэ арай шамай амаа хахалхан хүбүүн тэрэ дороо орон руугаа шургаһан аад, үглөөдэрынь орой бодожо, эзэн хаанайнгаа үргөө тээшэ уруу дуруу ошоһон даа. Харин мүнөө, харанхы болоһон хойно, Золхонь бүришье харахын аргагүй муухай шарай үзүүлжэ, эдэе хоолшье барингүй, дахинаа унтари руугаа шургаба. Ерэһэнһээ хойшо, гэр бүлэтээ тээ саанахана амьаран байдаг ганса ахатаа уулзаашьегүй, уулзахаа хананашьегүй хэбэртэй ха.

Үглөөдэрынь Золхо мүн лэ үдэ болотор унтаж мэдэбэ. Магад үшөөшье унтаха нэн ха гү, тээд тэрэниие газра хүн ерээд хүлэжэ байна гэжэ зарса басаганай дуулгахадань, дуугай бодожо газрашаа гараха үедөө: «Эзэн хаан сохом хэн-ямар жанжын хара барлаг, адаг сэрэгшэн ябахыемни дуулгахаа ханаһан байха» гэжэ досоогоо нэн түрүүн муу ханаа бодожо үрдибэ. Тээд газрашаа гарахадань, Үнжэдэй эсэгэ, Дэльдин байжа байба.

Дэльдин баян гэжэ Бидэрэй нуурай баруун талаар суурхаһан, хүндэтэй хүншье хаа, хүрьгэн хүбүүниинь болохоо байһан Золхыс хүндэлдэг нэн тула, моринойнгоо жолоо гартаа бариһан зандаа дүтэлжэ, мууханаар энэсэгээн, дохин байжа тэрээнтэй мэндэшэлэлсэбэ. Үшөө хүрьгэн болоогүй ябаһан хүбүүнэй гэртэхинэйдэ миин-тиин орошхохгүй ха юм, тиимэһээ Золхыс газрашань дуудахал баатай болоо. Ханаагаа ехэ зобонхой хэбэртэй тэрэ дороо:

– Золхо... Золхо дарга... танингаа ерээ гэжэ дуулаад тэрэ дороо харайлгажа ерэбэлби (үнэхөөрөөшье моринойнь ехэ хүлэршэнхэй байхыс Золхо ойлгожо абана). Хэр хайн харгыдаа ябажа ерэбэт? Басагамни, ганса басагамни... Үнжэдни хаанаб? Хүсэжэ, бусаажа асаржа шадаба гүт, тэрэ бузар басагыем? – гэжэ байжа нэрэ нураггүй нурангаа, басагаа эндэ бэдэрһэндэл, иишэ тиишээ хараалшана.

– Юун, ямар Үнжэд?! Танай гү? Хаанаһаа? – Юуш ойлгоо-

гүй байхан Золхо гайхангяар хурабашье, дахинаа сохом хайн юумэ эндэ дуулахаа байнагүйб гэжэ ойлгоходоо, һөөргөө муудаад абаба.

– Үгы... басагыем хараагүйб гэжэ гү? Яахадаа? Хойноһоонь хүсэхэсэ харайлгажа ошоо бэшэ һэн аалта? Би таанадай ябаһанай һүүлээр, солигон һамгаяа алахын тэндэ боложо, басаган тухайгаа хуу бараниинь мэдэжэ абаа һэм... – Гайхаһан Золходо Дэльдин шүлһөө гоожуулжа байжа, Шүлгэ Үнжэд хоёрой ябадал тухай хуу бараниинь хэлэжэ үгэбэ. – Тиихэдээ, та энэ болотор юуш мэдэнгүй ябаа, ямаршы хэмжээ ябуулга абаагүй хүн байһаһан болоно гүт? Яахадаа? Хайран басаган, халабал гээшэ. Би гэхэдэ, танда тон найдажа ябааб. Тиихэдээ тэдэ бодхуултажа ошоошодые хүсэжэ шадангүй бусаһан болоно гүт? Эх, даа...

Золхын нюур шарай энэ үсдэ хүнэй харахаар бэшэ болошобо. Хоёр гараараа толгойнгоо үһые хуулахын тэндэ боложо доошоо хуубашье, тэрэ дороо һөөргөө собхорон бодожо, баруун гарайнгаа нударгаар хэды дахин зүүн гарайнгаа алыгы шааһанайнгаа удаагуур, гуригша шонын ульяндал адли ута абяа татажа, тэрээн тээшэ гайхажа харашоод байһан Дэльдиниин тарайса унатарнь түлхижэрхибэ.

Иимэ юумэ болохо гэжэ огто хүлсэгээгүй байһан Дэльдин газар шургажа унахадаа, нюур хасараа шулгалхаһаа байха, ойро зуура мэдээгээ алдаадшы абаа ха гү, нилээд удаан хүдэлэнгүй хэбтэһэнээ, арай шамай бодобо. Дэльдин иитэрээ хүндэ нэгэтэшы баһуулжа үзөөгүй юм; ошожо ошожо, үшөө наһаараа хүбүүниин болохо тооной хүндэ. Золхо энээнһээ хойшо тэрээндэ хэншы бэшэ, урдаа хараха байха хүрыгэншы болохоё болибо! Дүүрээ!

– Ши... ши иихэдээ иимэ муухай шүдхэр юм һэмши. Үшөө шамаар хүрыг хэхэ һанаатай урдашни бохигоножо ябадаг байгаалби. Тулюур амитан! Шамһаа, танайхинһаа, хэнһээтнэйш айнагүйб гэжэ мэдээрэй. Һамга үгы энэ наһан соогоо ябахашни болтогой!

Шорой тоһондо зууралдаһаһан Дэльдин уйлаганаһаар, юушысб үшөө аман соохоноо дуугарһаар, соһондоо гарһаань алдууржа харайжа ябаһаһан морёо барихаяа саашалба. Харин тэрэнэй үшөө юу хэлэжэ, үшөө ямархан «юрөөл» өөртэнь табича байхыень шагнахашье тэнхээгүй Золхо һөөргөө тархьяа бажуужа үбдэглэн хуушана...

Энээнһээ хойшо дүрбэн үдэрэй үнгэрөөд байхада, Золхо Габалда ерэжэ эдэ үдэрнүүд соо бодомжолжо ябаһан хэрэгээ дуулгаба. Габал түрүүшээр тэрэндэнь дурагүйдэбэ, зүгөөр урдань үбдэг дээрээ унахын тэндэ гуйжа байхадань (мүнөө Золхо урданайхидаал адли захиржа шадахагүй, дарга бэшэ, өөртэнь адли миин юрын сэрэгшэн болоод байна гээшэл), хайрлахадаа гү, нэгэ мууханаар зүбшөөлөө үгэбэ. Золхо халахагүй, заатагүй ханаһанаал абажа халадаг хүн гэжэ тэрэ хайн мэдэнэ. Үшөө тиихэдэ, Золхын хажууда эгээ дүтын тухалагшаниинь ябалсажа, Хүлэгыг хаандаа бусаажа асаржа шадаагүйдөө, эндэ өөрынгөөшье зэмэтэй байһыг хайн ойлгожо байгаа юм бээ.

– Хайнши даа, Габал, би шамда этигэжэ байгаа нэм. Үшөө хоёр сэрэгшэд-нүхэдыг олохо байхаб, дүрбэн хүн болоотой, олонойнь хэрэг эндэ үгы. Хоол хүнэһыетнай би өөр дээрэ даажа абанаб, нэлгэжэ унажа ябаха моридагш оложо шадахаб. Урагшатай бусажа ерээ хаа, миин байхагүйб, хүлһыетнай хайса түлэхэб. Эсэгэтээ хөөрэлдэнхэйб. Өөрөө мэдэнэ бээш: минии эсэгэ эндэ хүндэтэй, баян бардам хүн гэжэ. Хоёр хоногһоо мордохобди, яаражал үзэхэнь хэрэгтэй. Энэ ябадал тухаймнай хэншье мэдэхэ ёһогүй, ойлгобо гүш, хэн-шье! Хаанай захиралтаар иигэд гээд энэ багаарнай жагсаалай ехэ сэрэг тогтохоо байна, тэндэ бидэнь байлсаха ёһотой байгаабди, тиимэһээл нэгэшье үдэрөөр хаа уридшалжа, эндэһээ тэрьедэжэ ошохо болонолди даа.

– Ойлгожол байнам, эгээ энээн тухай шамһаа асуухаа байгаа нэм. Хожомынь хоюулан бүри шанга хэһээлтэдэ орожо байхагүй юм бээбди, а, нүхэр?

– Бишье бодожо үзөөб. Нүүлдэ Хүлэгын толгойе хүл доронь хаяжа үгөө хаамнай, хаан сухалаа бараг тараахагүй гэжэ гү?

Зүб даа, Золхо гээшэмнай тон үсэд, юунэйш боложо байгаа хаа, ханаһанаа заатагүй абажал халадаг хүн байха. Тэдэ муухай зээрдэ азаргын сартуулнуудыг заатагүй дахинаа эрьюулжэ ошохоб гэжэ тэрэ гурбан үдэшэ унтангүй тооной хэбтэхэдэ шиидээ юм. Заатагүй! Бүхы ханааниинь мүнөө тэрэл болошонхой! Энэ шиидхэбэри абажа шадахадаа, һөөргөө бээш шангалшанхай, зориг орошонхой. Хүлэгэ Шүлгэ хоёрто иимэ муухайгаар мэхэлүүлжэ, нэрэ солоо хухаранхай, хэншье бэшэ болоод байхадаа, Золхо өөрөө – Золхо бэшэ болохо лэ! Сэцэн хаанай тагнуул сэ-

рэгэй дарга болотороо ургаһан тэрэ, һүүлдэжэ ерэхэдээ юрын, адагай сэрэгшэнээр сэрэгэй жагсаалда зогсохо гэжэ гү? Үгы ааб дө-ө, таанад Золхые үшөө хайн мэдэнэгүйт! Энэ ехэ эшхэб-тэр байдалыс яажаш тэсэжэ шадахагүйгөө хайн ойлгоһон лэ хадаа, хайлоостынхидыс дахинаа хойноһоонь могойн мүрөөр мүрдэжэ, газар дороһооньс оложо, гэмээ сагааруулха, нэрэ со-лоо бусааха гэжэ шиидэшэнхэй. Зүгөөр Габалыс яаха аргагүй гуйбашьс, хоёр жэлэй туршада хажуудань үнэн сэхээр ябалсаһан нүхэртөө бүхы ханаһанаа хэлээгүй юм. Тэрэнэй хэлээгүй юумэн гэхэдэ: Хүлэгын толгойһоо гадна, заатагүй Шүлгэһөө үһөөгөө абаха, Үнжэдыс өөртөө бусаажа асарха гэхэн хүсэл! «Шүлгэ... шамһаа муухай шүдхэр мүнөө дээрээ намда үгы... ши бидэ хоёр нэгээс хэхэбди: үгы хаа – ши, үгы хаа – би; ондоо юумэн эндэ байхагүй!» – гэхэн хүсэл зорилго эндэ байлсаха! Эдэ хэрэгүүдээ бээлүүлжэ шадаагүйдөө, һөөргөө бусажа ерэхэнэйнс хэрэггүй ха гэжэ Золхо ойлгонхой. Тиимэ! Хүлэгын толгойс ганзагадаа тээжэ асарха, тиихэдэ Шүлгын толгойс тиишэнь таһалжа хая-ха! Энэ Золхын нюуса тангариг! Һөөргөө ябахаяа байһысмни эсэгэмни, гэртэхэмни мэдэхэ гэжэ байжа Габалда дуугархадаа, тэрэ худалаар хэлэнэ. Эрхээр, зоргоороо үдэхэн Золхо эжы, абынгаа үгыс дуулаа, тэдэнтэй хөөрэлдөө гэжэ ханаа гүт, үгы ааб даа. Ябахамни, ошохомни, хаан захираа, эды тэды шэнээн хүнэхэ, мори бэлдэгты гэжэ өөрөөл тэдэндээ захиран байха.

Золхо энэ удаагуур ябаха ябадалаа хайса бодомжолжо үзөө. Урданайхидаал адли шанга шууяа гаргахагүй, хайлоос-тынхидыс хүсэжэ, оложо шадаал хаа, одоо нээрээһээ «хулгай-шан харанхыгаар, шоно бороогоор» гэдэгтэл, хайса тэдээнэй байра байдалыснь шэнжэлжэ, шалгажа үзэхэнэйнгөө удаагуур лэ, эрсэн могойдол гэр байра руунь шурган орожо, ханаһанаа бээлүүлжэ, харбайһанаа абажал халаха байха. Ядахын сагта тэдэ золигуудай харуулшан нохосуудыснь алаха байха хоро олонхой: тэрэнииснь үглөө-мүнөөдөө хүн асаржа үгэхэ юм.

* * *

...Һүнийн харанхыгаар, Суг мүшэдэй тэнгэрийн тэг дунда ошоод байхада, дүрбэн эмээл моритой, хойноо үшөө дүрбэн ашаа тээхэн мориудудыс дахуулһан хүнүүд, Сэцэн хаанай үр-гөөнһөө шэмээгүй баруун хойто зүг шэглэн ошобод. Энэ Золхо нүхэдтээсээ гээшэ.

«Намда хаанай ямар зүбшөөл хэрэгтэй бэлэй? Зорихон хэрэгээ бэлүүлжэ шадаагүйдөө һөөргөө бусажа ерэхэгүйб гэжэ тангариглахан хүндэ? Гансаараншые һүүлдэ тэндэ үлэшөөд тэмсэжэ үхүүжэм, намда хамаагүй. Тэндэш үхэ, эндэш үхэ...», – гэжэ Золхо мүнөө өөрынхсэрээл бодожо ябана.

Найн моридтой үсөөн зон хадаа арбаад хоногой үнгэрхэдэ, тэрээхэн, тэдэнэй урмаа хухармаар, эшэжэ сайхаар газарта – Ононой эхиин буртаг шэдхэ соо хүрэжэ ерэшөөд байбад. Тээд саашаа? Одоо саана гэжэ, Ябалан хадын шэлэһээ сааша, мүнөө-хи, дурсажа байгааша могойн эрсэгээр мүрдэлгэсэ хэжэ эхилбэ. Эдээндэл адли оройдохоноо дүрбэн хүн бэшэ, аяар зуугаад ша-хуу, урдаа үшөө адууһа малаа туунхай, тэргэ тэмээнүүдтэ обоо ашаһан зон, яагаашые һаа, энээгүүр байһан зондо харагдаһан, үзэгдэһэн лэ байха. Тээд, гайхалтайнь – үгыл?! Хайшаа оро-шоһон хайлоостынхид гээшэб? Эндэһээ эхилжэ хэдэн үдэрэй туршада һурагшалажа, бэдэржэ хойто зүг шэглэн ябабад, тээд нүүжэ ябааша зониие хараһан, үзэһэн зон юрэдөөш дайралда-багүй. Золхо Габал хоёрой арсалдажа байжа һөөргөө бусажа, һүүлдэнь, яаж мэдэхэб гэжэ, баруун зүг барин ошон гэхэнь, – ох-хо-хоо! мэхэтэйхэн сартуулнууд тэрээгүүр ябаһаһан байба.

– Би гэхэдэ, таанадай бэдэржэ ябааша түрэлхидэй һуури байдалаа хэлгэжэ Ара Монголой дайда руу ошохо хүсэлэнтэй ябахадань, тиийшэ ошоһоной хэрэггүй байха, тэрэ багаартнай баруун тээһээ орос муухай сэрэгшэд ерэжэ захаланхай гэжэ ойл-гуулжа хэлэжэ хориходомни, танайхид замаа хэлгэжэ, Баруун Монголой дайда руу, магад, үшөө саашаа Амдоо, Цайдам хүрэ-тэр ябаһахааршые зорилготой эндэһээ гараа һэн даа, – гэжэ, Хүлэгын тиихэдэ нэгэ мэхэтэйхэнээр хэлээшыень, мүнөө боло-ходо, өөрын мэтэ болгожо, дуугарха бүхэнэйнгөө хажуугаар «хө-хө-хө!» гэжэ бартахиһаа дутуугүй бүдүүнээр энсэжэ байдаг, найн барилдааша хүн хадаа эгээ буузанай мушхаряадал адли мэнгээрһэн шэхэнүүдтэй болошоһон Банжа-Бүхыншые хэлэжэ байхада, яаж үнэншэнгүй байгдаха бэлэй.

Удаан саг соо бэдэржэ ябаһан сартуулнуудайнгаа мүр са-рааснь оложо шадаһандаа хүшишэһэн Золхо тэрэ дороо баруул-жаа ошоол юм һэн бээ. Зүгөөр саашадаа хэрэгынь бүтэбэгүй! Юрэдөөш бүтэбэгүй. Хоёр гурбан һара соо Баруун Монголой дайда дууһан шахуу ябагдаа, һурагшалагдаа, хэды оло дахин

өөхэдөө аюулта байдалда орожошье ябагдаа, тээд үгьдэл үгы, бэдэрһэн зонинь газарай габа руу орошоһон мэтэ байба.

...Урда үдэшэлэнийнь хори гаран дээрмэшэдтэ добтолуулжа, арай шамай тэдээнһээ мултаржа шадаһан Золхо мүнөө хоёр нүхэдтээ хадын хүнхэртэ үүр сайлгажа үнжэбэ. Хоёр нүхэдын гэхэдэ: Габал Галша хоёр. Тэдэнтэй ябалсаһан гурбадахи сэ-рэгшэнийнь, халаг, эгээ шуран, мэргэн харбагша Тэхэ дээрмэшэдтэ харбуулжа унаа, үшөө тиихэдэ, ашаа тээһэн моридоо хаяжа байжа ошоходонь лэ дээрмэшэд эрыюулхээ болижо зогсоһон даа. Али, айһандаа гү? Магадшьегүй. Юуб гэхэдэ, тэрьсэджэ ябаашаднай шангахан лэ дүрбэн эрэншүүл ха гэжэ тэдэ өөхэдөөн хайн ойлгожо абаа: хэды тэрьсэджэ ябаашье наа, моринойнгоо гүйдэл дунда өөхэдын аяар арбаад хүнүүдын харбажа унагааба ха юм.

Үбэлэй хүйтэнэй сагта эдэ гурбан нүхэд унтари дэбисхэр, эдихэ хоолшье мүртэй үгы хадаа, тон һонигүйгөөр энэ үдэшыг үнгэргэжэ, даарашанхайнууд, зүдэрүүнүүд юумэд галай дэргэдэ хоһон сай һоросогоожо һуунад. Золхыг харахада хайратайшыг шэнги: тэрэ мүнөө сохом ухаан бодолоо оһорложо шадахаа болишонхой хүн ябана хаш.

Үүрэй сайнтажа, оршон тойрон һаруул боложо байхада:

– Зай гэжэ, Золхо, ши мүнөө өөрөө хуу мэдэжэ, хаража байна бээш, – дүүрээ гээшэл даа бидэнэй ябадал, бараг амиды мэндэ дээрээ гэр тээшээ галтјуулжа үзэе. Хэды болотор тала хээрээр гэр, болдог добоор дэрэ хэжэ ябаха зомди, – гэжэ, үнхэнэй тогтошоод байһан шэмээгүй байдалыг Габал таһалба.

Унтаржа байгаа гал руу удаан харасаа тогтоожорхёод байһан Золхо дуугай зандаа.

– Юундэ дуугайбши? Ойлгобо гээшэ гүш, хүрөө болоо гэ-хыем? Яагааш наа, би дахинаа хайшааш ошохогүйб, энэ зандаа һөөргөө мордохоб. Сартуулнуудыг, Хүлэгыг оложо шадахаа болёобди, хүсэ шадалнайшыг халаа. Үнэхөөрөө, хоһон, аймшагтайшыг ябадал бологдожо байна гэжэ мэдэе.

– Бишье баһа тиигэжэ бодоноб, тантай дахинаа хайшаашыг ошохогүйб, бусая һөөргөө, – гэжэ Галша эндэ оролсобо.

Нойрһоо һэриһэн мэтэ, олиггүй муухай харасаа галһаа ху-ржаа Галша тээшээ абаашаһан Золхо:

– Үгы, үгы... би яажаш бусахагүйб. Саашаа... Амдоо, Цай-дам хүрэхэб, таанадшыг намтай ябалсахат... оложо шадаагүй

һаа бусахагүйб. Тэрьедээшэд тиишээ ошохо хүсэлэнтэй ябаа һэн гэжэ харгыдамнай яһала олон зон хэлэжэ байна бэшэ һэн гү? – гэжэ арай шамай шүдэнүүдэйнгээ забһараар дуугаржа, зүрюу ябадал, зан муугаа харуулжа эхилбэ.

– Үгы, юугээ шашанаш нүхэр? Ойлгыш, юрэдөө, хаана байһан Цайдам, Амдоо? Үбэлэй энэ хүйтэндэ, хооһон нүсэгэн, салдаган тооной болотороо тонуулшаһан бидэ гурбан ямар үхэлөө бэдэржэ тиишэ ошобо гээшэбибди?

– Габал, анираа хата, ши! Ошоход гээ хадамни, ошоходди... гурбуулан! Юумэн хуу миниихээр болохо, тиигэжэ мэдэжэ байгты! Эдихэ хоол, унтари зөөрисэ харгыдаа олоходди. Маанадые тоноо хадань, бидэшье баһа тоножо, адууһа мал хулуужа ябахабди. Шадахабди даа, шадахабди, таанад намайе үшөөл муу мэдэхэ байнат.

– Золхо дарга, тээд Габал ахатан тон зүб дуугарнал даа. Өөрөө юумые һайн бодожо үзыт юрэдөө, яашоо хүмтэ? Иихэдэ бидэ һайн дураараа үхэлөө бэдэржэ ябаһан зон болоно гүбди, оройдоо гурбан хүн байгаад? Үгы даа, би хайшаашье ошохогүйб, мүнөөдэртөө гэр тээшээ зорихоб, – гэжэ Галшиин дуугархатай зэргэ, Золхо:

– Анираа хата! Ши хэн гээшэбши? Үшөө минии урдаһаа үһөөрхөө һанаагши? Ойлгод гээрэйш, зумбараагай зулмагар садаа! – гэжэ олиггүй муухайгаар хашхарба.

– Хүниие бү баһагты. Энээнэй урда тээ баһаһантнай багадаа гү? Оло дахин танда баһуулжа, шэмээгүй үнгэргэжэ ябааб даа. Одоо мүнөө хүрөө, болоо! Хэзээб даа нэгэтэ энэ һанаһанаа хэлэхэ байхаб гэжэ һанажа ябагша һэм. Мүнөө болоходо, та, өөһэдөө, хэн юмта? Хэншье бэшэ, ноён-нохойшье бэшэ болоод ябана бэшэ аалта?

«А-ах!» гэжэ хашхарһанайнгаа удаа, Золхо, нэгэл ехэ уураа хүрэхэдөө, ташуур барижа һурашаһан хүн, эмээлэйн хажууда хэбтэһэн ташуураа абажа, нэрэ һураггүй Галшые шабхуурдажа эхилшэбэ. Мэнэ һая шангаржа байһан Галша, дахинаа урдамни ноён, ахалагша хүн байна гэжэ һанашоо юм гү, һөөргөө дуугай боложо, хоёр гараараа тархья бүтүүлжэ, сохюулжал мэдэбэ.

– Ал-ла-хаб, арһа мяхысш амидыгааршни хуулахаб! Үшөө минии урдаһаа дуугарха болообши-и?! Хэншье бэшэ, хооһон тархи, талын хаташаһан хамхуул! – Золхо иигэжэ байжа галзуурхадаа, һүүлэй үедэ досоонь бүглэржэ байһан бүхы голхор, гашуудалаа гаргажа эхилбэ хаш.

– Боли, бү үбэшгэйрэ! Яажа байнаш иихэдээ. Энэ холын аюулта харгыда шамтай найн дураараа ябалсажа ябаһан нүхэрөө иитэрээ шабхуурдажа байха гэжэ. – Габал Золхын ташуурынь буляажа абахаа хэдэбэ.

– А-а, иимэбтэ, та хоёр! Хоюулан минии урдаһаа... – гэнэн Золхо гэнтэ Габалыг шабхуурдажа орошобо.

Одоо гэжэ, энэниие огто хүлэсгээгүй байһан Габал:

– Ши гэжэ... Золхо... яахадаа намайе?! Би наһан соогоо хүндэ иитэрээ баһуулжа, ташуураар шабхуурдуулжа үзөөгүй хүм! – гэнэнэйнгээ удаагуур шурд түргэн ташуурынь буляажа абажа, өөрынь шабхуурдажа мэдэбэ.

Өөрөөл урда тээн хүниие шабхуурдахаһаан бэшэ, мүн лэ наһан соогоо иимэ муухай доромжолго, ташуурай гашуун амта үзөөгүй ябаһан Золхо, зог татан байшабашье, тэрэ дороо эмээлэйнгээ хажууда хэбтэһэн тахир хэлмээ абажа, хоёр гурба удаагуур зурагад гүүлэхэ хоорондоо Габалай ташуурайнь утаһыг таһа сабшажа, өөрынь үнэнхэ зүрхэнһөө сабшахаяа хэдэшэнэ. Миин хооһон, гартаа ташуурай годогор барюултай үлэшөөд байһан Габалай сабшуулшахын тэндэ сухарижа ябахыень хаража байһан Галша, эмээлэй ганзагада уятай байһан мугуй тэрэ дороо абажа, Золхын баруун ээм мур руунь «лүс» гэтэр буулгажархиба. Хашхарһан Золхо хэлмээ алдажа, зүүн гараараа баруун мурөө барин газарта нуушаба.

Золходо арай сабшуулжа алуулшоогүй Габал, юунэй эндэ мүнөө болоһынь ойлгожо, амьяа абажа ядан:

– Дэмы хаш, дан яараба хэбэртэйш. Энэ нүхэрэйнгөө мурьынь хуха сохибо бэшэ гүш? Һалаал хаш, – гэжэ, үшөө мугуйгаа гартаа бариһан зандаа байһан Галшида хэлэһэнэйнгээ удаагуур, Золходо дүтэлжэ: – Ямар бэ гар, муршни? – гэбэ.

– Тонил, тонилогты-ы! – Золхо шархатаад байһан шонын муухай нюдөөр Габал тээшээ хёлогод гэнэ. – Э-эх, э-эх, иихэдээ Һалаба гэшэ гүб?! Дүүрээ гэжэ гү? Хэрэгни бүтэхээс болибо гэжэ гү?! Үгы... үгы... хайран наһан... – гэн байжа, саашаа өөрөө өөртэйгөө зугаалжа эхилшэнэ хэбэртэй.

– Золхо... нүхэр... мурьеш хаража, барижа үзэл даа, хухаршоо бэшэ гү? Баруун гаршни дан лэ һаа унжашоод байна. Ши өөрөө эндэ зэмэтэйш, юундэ намайе хэлмээр сабшахаяа хэдэбши, тиихэдэшнил Галша...

– Тонил, тонилогты эндэһээ гэнэ бэшэ гүб?! Хэниетнэйш харахаа һананагүйб... үзэн яданаб... Арилагты, бү намда дүтэ-

лэгты... – Золхо хэлмээ гэгтэ зүүн гартаа абаашажа, арай гэдэргээ халба хүрэжэ үрднэн Габалай толгойн зүг урдахануурнь зурагад гүүлэбэ. Гэбэшье, тэрэ зуурандаа гэншэн, хухархан мүрөө баряад хөөргөө газарта үбдэглэн хуушаба.

– А, иимэ хэмши! Миний шамда үнэн зүрхэнхөө туһалхаа ханажа ябахата, ши гэжэ, иимэ муухай харюу үгэхэ хүн байгаа ха юмши! Тиимэл байха нэн, «могойн эрсэн газаагаа, хүнэй эрсэн досоогоо» гэжэ, шамһаа иимэл юумэ хүлээгдэхэ байха. Муу хүн нэнши даа, одоо гэжэ, би шамайе хайн мэдэжэ ябадаг нэм. – Габал дуугай боложо, Золхо тээшэ удаан хаража байгараа, толгойгоо нэгсэржэ: – Зай яахаб, үлдэжэ байгаа хадап, ябахал болоо гүбди. Эгээ хүйтэнэй сагта хооһон талада гансааран үлэхөө байнам гэжэ хайн ойлгожо байгаа юм бээш? Тэрэ саанаа үшөө мүрөө хухаршанхай. Нүүлшынхисэ хуранаб: – Ябахашни гү, али үгы гү?

Золхо дахинаа хэлмээ далайха гэхэдээ, хухархай мүрэйнгөө үбшэндэ диилдэжэ, тэрэнэ балай бажуужашье шадабагүй. Налаал гээшэ: баруун гар, мүр эзэгүй болошонхой. Амисхалын даншье хаа игсуун болошобо.

Габал шугы соогуур шүдэрлөөтэй бэлшэжэ ябаһан мориёо барихаяа ошобо.

Үнишье болоогүй байхада, мориндоо мордохон Габал Галша хоёр нүүлшынхисэ Золхо тээшэ хаража: «Баяртай нүхэр. Хүсэхөө ханаа юм хаа хүсөөрэй, мориншни бэлэн, эмээллэйтэй» гэгнэнэйнгээ удаагуур, яаралгүй эндэхээ холодожо ошобо. Тээ саанахана ябажа ябахатаа, залуу сэрэгшэн Галша:

– Ахатан, хойномнай хүн хуугайлхадал болобо, Золхо даргамнай бэшэ бээ? Маанадаа «хүлээгты» гэхээс ханаа аалтай? – гэн, хажуудахинааа харюу хүлээнгээ гэдэргээ хараашалшана.

– Бусая, хайн юумэниинь эндэ үгы ха.

Тэдэнэй хөөргөө ерэхэдэнь... хэлмын үзүүрэй нюргаарнь гарашатарнь дээрэнь хэбтэгшэн Золхо амьяа табишанхай хэбтэбэ.

Габал Галша хоёр тээ саанаханахи нэгэ хонхосогые шадахысаа гүнзэгылжэ, нүүлшын хоёр гурбан жэл соо нилээд сугтаа Халха Монголой дайдаар морёороо харайлгалдаһан нүхэрөө хүдөөлүүлбэ. Сүүбэн шунанхай шононууд малтажа байһай гэжэ хүүрынь хүндэ шулуунуудаар тойруулжа хоройлжо, бүри урданайнгаа ёһо журам сахижа, эмээлтэ мориенс хажуудань алажа орхижо, яаралгүй зүүн урда зүг барижа ошобод...

АРА МОНГОЛ

(Хоёрдохи хуби)

1. Зэлтэр

...Ахилайн заажа үгэһэн түгсүүлдэ шаагаатай хандагайн сагаан сухигар эбэртэй хадаһаа доошоо бууха гээшэнь, үнэн дээрээ, тон хэсүү ябадал байшаба: эгээ тамын орон руу ошожо орожо байһандал. (Нүүлдэ энэ хада Ахилайн дабаан гэжэ нэршэһэн). Урагшаа урдажа ошодог Онон, Хэрлэн, тиихэдэ хойшоо урдажа гарадаг Сүхэ, Тула горхонуудай эхи табиган суута Ябалан хадын бартаа муухай газарһаа нэгэшье дутахагүй газар ха. Тиихэдэ, Ононой эхи барин өөдөө зүдхэжэ ошоходоо, яажа тэргэтэ моридтоо харгы гаргажа ябаа һэм, мүнөө тон тиимэ хашартай, хүхөөр сабшалгын, унуули дархи хүдэлгэхын хүндэ ажал дахинаа хэгдэбэ. Һөөргөө заһабарилгада орохоо болитоороо халаһан хоёр-гурбан буха модон тэргэшье эндэ хаягдаба. Энэ муухай хүндыдэ табан хушуу амитадһаа эгээ хайратайнуудын, эгээ сэхэ зобоһониинь гэхэдэ – тэмээнүүд байшаба. Тала губиин амитад хадаал амитад, саанаһаа иимэ газараар ябахагүй байха гэһэн табисууртай хадаа гү, баарһад, мүнөө тархи эрьемэ хэлшэ руу шэшэрэлдэжэ, һалганалдажа, дүрбэн мүсөө бохиилгожо, үбдэгөө соорोजо, шуһа гаратарнь илзалжа байжа доошолхол баатай болонод. Хажуу тээһээ хаража байхада энэдэгтэйшье шэнги: урда хүлнүүдээ үбдэгсөөгөөд, хойто гуянууд дээрээ һуушанхайнууд, үбэлэй сагта үхибүүдэй хадаһаа шаргаар холжоржо байһандал үзэгдэхэ юм.

Хоёр үдэр соо нилээдгүй мунхиһан лэ хойноо, бага зэргэ һайн харгыда орожо, одоо тэрээхэн «Гунзанай гээгэ-Гунзанай гурьба» гээшын дабажа, Ара Монголой хилэ дээрэхи Зэлтэр гэжэ газарта хүрэжэ ерэшэбэд. О-хо-хоо! Баро-о, баро-о!!.. Баяр!!..

...Ара Монгол! Зээрдэ азаргын сартуул угсаатанай анхан сагһаа зорижо, домогложа ябаһан газар! Үндэр үндэр хада уулануудтай, ой модо, ан ангуудаар элбэг, уһа гол, ургаса ногоо һайтай уужам тэнюун, амар амгалан орон нютаг юм гэлсэгшэ! Тээд

энээхэн дайда нүүдэл зонийе хэр зэргэ угтажа абаха байхаб? Найн лэ угтаһай даа, амар заяа, амгалан байдал үзүүлһэй даа! Үлдэжэ намнажа, дай добтолго хэжэ бү байһай даа!

Хайлоостодоо байхада, Ара Монголоой хилэ заха хүрэжэ абабал, магад үшөө саашаа, саада холын Байгал далай шадарай газар хүрэтэршье ябашахаар байгдаа юм һэн, тээд, ута харгы гээшэмнай утал байна даа, замдашни юуш үзэгдэхэ, тохёолдохо байна. Золигон Золхотой намсалдажа, хэды ехэ сүлөө сагаа гээбэ гээшэб? Тиимэхээ мүнөө, сагай дан лэ һаа оройтошоод байхада, эсэжэ сусажа, унахын тэндэ бологдоод ябахада, ямар, хаана холо байһан Байгал далайгаа дурдахабши, орхис, иигэд гээд лэ доошолжо, энээхэн багаараа нэгэ зохид газар оложо нүүдэлэйнгээ ехэ ябадалые дүүргэхэ, эндээ үбэлжэжэ үнгэргэхэ гэжэ сартуул зон мүнөө өөһэд хоорондоо үгөө ойлгосолдобо, хэлсээ баталалсаба. Харин эндэ нэгэ тиимэхэн, таарамжа муутай байгаа һаань, хойто зундаа тэрээхэн домогложо, дурсажа байгаа Байгал хүрэтэрөө ошонол юм бээд. Байз... байз тээд... тиинэ ошоһонойнь хэрэг бии юм гү, юрэдөө, а?! Тэрэ багаарнь, саанаһаа, хүнэй нюдэ амандаш харагдажа үзэгдөөгүй Орос Сагаан хаанай сэрэгшэд үсэдөөр, нэтэрүүгээр дүтэлжэ ябана гэжэ хэлсэнэ бэшэ һэн гү? Һэ! Зүб лэ даа, мүнөөнэй эндэхи зондо орос зон гээшэ үзэгдөө, харагдаагүй юм ааб даа, зүгөөр монголоой Богдо Чингис хаан гээшэ сагайнгаа эрхэдэ орос зонуудһаа байха, бэшэшье тоогүй олон арад зон, гүрэнүүдыс эзэмдэжэ, гартаа абажа шадаһан, һүүлдэжэ ерэхэдээ «газар дэлхэйс доһолгоһон хүн» гэжэ алдар нэрэ олоһоншье бэшэ гү?

Ухайш даа, тэрэ холын үс сагта, годли ном гээшын зэмсэгэй эгээ шанга хүсэндэ байхада, набтар заашье һаа, эсэхэ сусаха гэжэ мэдэхэгүй моридтой, моридойнгоо гүйдэл дунда эмээл дээрээ хойшоо хаража һуушанхайнууд аргагүй мэргэнээр харбадаг, хэдэн үдэр хоног соо морин дээрээ эдээлжэшье, унтажашье ябадаг, нэгэтэшье сухарижа, нэгэтэшье диилдэжэ үзөөгүй, зүүнэй холын зүгэй онигор нюдэтэ, маягар хүлтэ зэрлиг талын зонуудта, баарһадууд, оросууд, яатарааш баһуулһан, доромжолуулһан гээшэб. Аяар гурбан зуун жэл соо!.. Тиимэ, тээд саг сагтаа гэдэг ха юм, мүнөө болоходо юумэн хуу хубилшоо, ондоо болошоо, тиимэхээ һэргэлэн лэ байхань хэрэгтэй. Удаан саг соо монголшуудта баһуулһан зон мүнөө болоходо, тархи хүзүүгээ үргэжэ, шоргаа тэгшэлжэ, үһөөгөө абахаяа һанахадааш

магадгүй. Аргагүй нэгэ тулгарданги, шууяа шуумаргаатай байдалай энэ багаарнь тохёолдошоо хаань, номо хаадаг зэмсэгтэй сартуул зон гал хүргэдэг түмэр сэмгэн зэмсэгтэй боложо шадахан оросуудай урдахаань яажэ тэмсэжэ шадаха бэлэй?

Үгы, үгы, Байгал тээшэ ошоһонойнь оройдоош хэрэггүй! Ябадалдаа эсэшөөд байһан зондо эндэхэнээ, хүн зоной байдаггүй хэбэртэй, захын Зэлтэртэшье тогтошоо хаань хамаагүй байгаа. Тээд, үгы даа, монголоой хабтагай Хара талада байршажа һурашаһан зондо энэнь дан лэ хаа хабшуу, уйтан газар лэ. Эндэхээ доошолжо, хойто зүг барин ошоходо, тэндэнь, Ахилайн хэлээшээр, Жада гэжэ нэрэтэй гол наранай мандаха зүг руу урдадаг юм ха. Тэрэ голой саада тээ, зүүн бээдэнь гаража абалбал, саанань ёһотой сагаан тала бии хэбэртэй. Жада гол, ойлгожо байхада, хаяхана гаталжа ерэхэн Сэлэнгэдэ хаана хүрэхэб, тиимэхээ нэгэ аргынь оложо саада бээдэнь гаража абаад лэ, ехэшье холо ошонгүй, нэгэ буландань шэнэ байра байдалаа түхээрхэхээ үлүү юумэн үгы хэбэртэй бологдожо байна.

Нохойн дуун ойртоо гэжэ ойлгожо абаһан һамгад, үхибүүд мүнөө тон баяртай. Хүлэгэ ноён эндэхэнээ нэгэ хэды үдэр соо тогтожо амарангаа, Жада голой саагуурхи тала нугаар байршаха газараа бэдэржэ, хаража ерэхэ гэхэн зарлал мүнөө дуулгаба ха юм. Зон налайжа, зарим тэды холо хадагалжа ябаһан зөөри зөөшсээ, эдихэ уухаяа наашань гаргажа, түргэн зуурын гурба-дүрбэн багахан эшэгы гэрхэнүүдышье бодхоожо эхилшэбэ. Һара хахад соо хододоол хээрэ талада тэнгэрийн одо мүшэдые тооложо хоножо ябаһан һамгад, үхибүүдтэ олоороо, хашалдажашье байгаад, дулаан гэр соохоноо налайжа унтаха гээшэнь юунһээш үлүү. Хүнһөө байха «ноёной энэ зарлиг» дуулаһандал, үдэр хүнигүй эзэдтээ намнуулжа баһа унахын тэндэ болоод ябаһан үхэр малшье гэгтэ эндэ тогтошоходоо, «тоогүй баярлажа», холошье харайжа ошонгүй, эндэхэнээ, энэ зундаа, намартаашье адууһа малай ябаагүй гэжэ мэдэхээр гэдэхэ хүрэмэ хагда ногоон соо шунгаһана.

Налхигүй, аалин намдуу үдэр. Эндэхи үдхэн бургааһа, модохон соогуур хоёр эрьсээрэ намарай ольбоной тэмдэг – үдхэн замаг, тиихэдэ үбэлэй түрүүшын тэмдэг – хирмаг мүлһэ суглуулжа эхилжэ байһан багахан горхон хойто зүг барин урдана. Намарай һүүлшын һара – нохой һара – дүүрэхэ тээшээ боложол байна хаш; тойрон байһан шэнэхэн модо, бургааһад набша на-

маагаа газарта арай унагаагаагүйхэн, алталмал хубсахануудаа үшөө үмдөөтэй зандаа, «маанадые хаража хайрлыг, гоё гүбди?» гэлдэнхэндэл, энэ багаарнь амаржа, налайжа байхан хүнүүдэй нюдэ хужарлуулха юм.

2. Танилсалга

Хоёр үдэрэй туршада яһала амаржа абаһан арбаад эрэшүүл Ахилай газаршантай, Зэлтэртэхи бага горхые дахаһаар доошолжо ошобо. Хүлэгэ, тиихэдэ тэрэнэй хажууда ябалсадаг Сэтэ Цоодой бөө хоёршые эндэ бии. Дахажа ошоһон горхониинь тиимэшые холо харайнгүй Жадада ошожо орошоһон байба.

Жада голой эрьедэ түрүүшынхисэ зогсожо байхада, баһаахаар бэшэ уһан байна: үргэнөөрөө Сүхэ голдо адли аад, урасхалынь түргэн. Тээд тиимэшые байнгүй яахаб: эхисэ абаһан баруун холо зүгтэхи хадануудын дан лэ һаа үндэр. Зунай бороотой сагта хадын хүнды, хабшалангаар буужа ерэнэн булангиртай, шанга урасхалтай иимэрхүү голой саана юрэдөөш гаража шадахагүй гэжэ байгдаха. Жада гол мүнөө уһаа татанхай гэжэ хараһаар мэдэгдэнэ; намарай саг гээшэ ааб даа. Тиимэшые һаа, хүнэй, малай байдаггүй хадаа гү, гарсань хайн бэшэ; яажа барагаар мал хүрэгөө, ашаагаа уһанда абтуулшангүй саада бээдэнь гаргаха тухайгаа хайлоостын эрэшүүл бодомжолшоно. Горхойной тэг дундань, эгээ гүнзэгьдэнь, уһаниинь мориной хоолой хүрэхэ хэбэртэй. Энээхэниис, харгы замдань оло дахин дайралдаһан горхо гаража хурашаһан томо бодо мал, морид уруудан тамаржа байжа гарашаха бэээ, харин үхибүүд, һамгадта, хони хурьгадта, мүн эд бараагаа норгоохогүйн, уһанда абтуулшахагүйн тулада гэжэ, нэгэ хэды һала, хаарбазархуу юумэ дархалагдахал бологдоно ха.

Эрэшүүл мүнөө моринойгоо хүзүү нюрган дээгүүр хүлөө табижа байжа, бараг ядамаргүй горхо гаталба, Ахилайн гол өөдэ ошожо үзөөгүйб, мэдэхгүйб, уруудажа ошобол дээрэ, тэрэ багаар газарын үшөө сагаан байха гэжэ хэлэжэ байхаданьшые, һониниинь гэжэ, эндэхи газараа үзэнгөө, ямархан зонуудай энээгүүр байдагыень харангаа, танилсангаа гэжэ, түрүүн голоо үгсэжэ ошохо, һүүлдэнь яаралгүйхэн уруудажа, хаана байха байршаха газараа хайса тоомнохо, бэдэрхэбди гэлсэбэ.

Жада голой зүүн бээдэхи шугы бургааһанһаа һалажа, сүлөө

сагаан газарта гаража ерэшэхэдээл, эндэхи газартайгаа хайн танилсажа эхилбэ.

Холо саанахи баруун зүгһөө зүүн зүг руу хушууржа ошоһон хоёр ута унжагай хадануудай хоорондо (урда тээхинь нүүдэл зоной мэдэхэ болоһон Гунзан хада гээшэ ааб даа, харин хойто тээхинь, хаянай, Зэлтэртэ буужа ерэхэнһээ хойшо хайхашаажа хаража байһан, үндэр утаараа Гунзанһаа дутахагүй, танигдаа мэдэгдээгүй байһан сэнхир хүхэльбэр хада) зүүлжээ ошохо тумаа үргэн дэлисэ абаһан уудам гол, хайхан сагаан тала ябааша зоной урдань гэнтэл бии болошоһондол үзэгдэшэбэ.

Үнэхөөрөө хайхан дайда. Урда хойтохи эдэ үндэр хаданууд Жада голой тала, нугые хоёр тээһэнь үдхэн модото ой тайгаараа үбэлэй хагсуу хүйтэнһөө, хабарай хара халхинһаа халхалжа хамгаалдаг байһан байха гэжэ ханагдахаар. Харин хойтохи үндэр сэнхир хадаһаань хамар-хушуу боложо доошолһон, шэнэнэн модото хада, худал хоорондуур сэбэр хайхан уһатай багахан гол горхонууд Жада руу ерэжэ шудхадаг юм байна. Тала голоо зубшажа нүсэгэн гүбээнүүд, эгсэ шобхо хабсагайта халзан хадануудшыё олоор үзэгдэнэ. Үхэр мал адуулжа, үсхэжэ байхада аргагүй тааруу газар лэ ха эндэ.

Энэхэн багаархи газартай танилсажа ябаһан зоной баруулжаа ошохо тумань, газарын уйтан, хада уула, ой модоор элбэгжэжэ байхада, мүн тиихэдэ, тэрэ багаарнь гансал хамниган-оротон зоной (ойн зоной) байрладаг хэбэртэй байхадань, хээрэ хоёр хоноһон хойноо һөөргөө бусажа ерэшэбэд. Харгыдаа арын захаар шобхо оройтой, ангай арһаар хүрээлээтэй гурба-дүрбэн ойн зонуудай гэр байра харажашыё байгаа хаа, тэдээндэ дүтэлжэ ошоогүй һэн. Хоорондоо үгөө ойлгосолдожо, хөөрэлдэжэ шадахагүй аад, тиихэдэ үшөө тэдэ зоной танигдаа мэдэгдээгүй байһан талын зонуудтай уулзажа хөөрэлдэхэсэ түбэгшөөрхэдэг байһыень мэдэхэ хадаа (хамниган-оротон гээшэднай зэрлиг тооной зонууд ха юм! Онон, Хэрлэн голой ой модон соогуур заа зуу үзэгдэдэг, харагдадаг эдэ зонийе хайлоостын эрэшүүл яһала мэдэхэ даа), уулзаһанайшыё юушгэб гэжэ ханаа ха. Харин хэргыз зонууд гээшэдыё нүдэ амандаа түрүүшынхисэ хараба. Эдэш, хамниган зондо оробол, энэхэнүүр яһала бии хэбэртэй, монгол-буряадуудай гэртэ адли тэдээнэй борохон бага эшэгы гэрнүүд гол горхоной эрьё зубшан, үгышыё хаа, талын жалга хүнхэр соохонуур мүндэлшэһэн булагай захаар үе болоод

үзэгдэжэ, харагдажа байха байгаа нэн. Ойлгожо байхада, эндэхи хэргызүүдэй байра байдал Хара талын монголшуудай байдалда яаш хүрэнэгүй: үсөөн, тулюуршье. Тиимэһэнь юм гү, һөөргөө бусажа ябахандаа сартуулнууд шалгангаа, зорюута гэжэ, тээ саанахана харагдажа байгаа тэдээнэй гэр байра тээшэ нэгтэ дүтэлжэ ошоо нэн.

...Газаа боро хараанай буужа байхада, зэмсэг хаадагтай, мори унаһан, танигдаа мэдэгдээгүй арбаад эрэшүүлэй дүтэлжэ ябахыень харажархихадаа, үе болоод лэ зобоожо байдаг үнөөхи хүйхэр монгол дээрмэшэднай тонохоёо ерэбэ гэжэ ханаа ха гү, тэрэ багаарнь сэхэн хөөрсэгэнэлдөөн, шууялдаан болошобо. Нохойнуудай үсэдөөр хусалдажа, айшаһан үхибүүдэй уйлалдажа, сэхшүүлэй шууялдажа байхада, юу хээ ойлгожо эхилһэн хайлоостынхид тэндэхэнээ тогтобо. Урданайхидаал адли, гурбан ахатан зониинь урагшаа гаража, бидэ муу, хара ханаата зонууд бэшэбди гэжэ харуулхаа ханахандаа, нэгэ газарта олоороо сугларшоод байһан зонууд тээшэ саанаһаа энеэбхилдэхээр дүтэлжэ, малгайгаа абажа, дохисогоожо байжа, өөрын ёһоор хэргызүүдтэй мэндэшэлсэбэд. Тээд энэншье туһа болобогүй хэбэртэй: хэргызүүд сэхэ багагүй шэмээгүй зандаа; байгараа нэгэл наһажаал хүнийн эрээшэдэй урдаһаань юушьеб пүлшэгэнэһэн хэбэртэй болоод лэ дүүрэшэбэ. Үгөө хоорондоо ойлгосолдохоор бэшэ; алиш талаһаань хэлэмэршэн үгы. Сартуул эрэшүүл гараа иишэ тиишэнь арбагануулжа байжа, нэгэ хэды юумэ һураашалһандал болоод лэ, дахинаа дохисогоожо, энеэбхилдэхээр һөөргөө бусаха баатай болоо нэн.

Бусажа ерэхэнэйнгээ үглөөдэрын үнөөхи бүһэтэйшүүлнай дахинаа Жада голойнгоо саада таладань гаража, хоёр үдэрэй туршада голоо дахажа уруудажа ошоходоо, энэ голойнгоо Сэлэнгэ руу ошожо шудхадаг байһыень үзэбэ, хараба гээшэ. Хүлэгэ хоёр голой бэлшэр дээрэ зогсожо байхандаа: «Хай даа, Сэлэнгэ мүрэн гээшэмнай гайтайхан сэхэ уһан байна лэ! Аяар хаана байһан монголой Үндэр Хангайһаа эхисэ абаһан аад, харгыдаа Тула, Орхон, Сүхэ гэхэ мэтэ бага бэшэ горхонуудыс хамтаруулжа абаад лэ, Гунзан хадын хаяагаар Ара Монгол руу орожо, үшөө энэ газарай Жада мэтэ гол горхонуудаар сугтаа хамтаржа, саашаа Байгал далай хүрэтэр харайжа ошодог байна», – гэжэ байжа бодомжолжо байгаа нэн.

Үдэшэлэнийн, голой эрьедэ хонолгодоо түхээржэ, түүдэ-

гэй хажууда нуухадаа, Хүлэгэ: «Нм... нүха-ад, энэ багаархи газар дайдаяа яһала үзэбэ, шэнжэлбэ гээшэбди. Сэлэнгэ мүрэниис саашаа дахаад ошобол, тэндэ хүн зонинь олон хэбэртэй; энэнь маанадта юу хайтай байхаб даа. Тиимэһээ, һөөргөө бусажа, хэлсэһэн ёһоороо, Жада голонгоо зүүн бээдэхи нэгэ сагаан талада түбхинэхэ болоолди даа, зүб бээ? Дүүрээ тиигээд, ондоо зугаа эндэ байхагүй», – гэжэ, ошон һахалаа эльбэжэ, хама-райнгаа тамхи татажа байха сагтаа яаралгүй, томоотойхоноор дуугарба. Мүнөө мүнөөхэн лэ, энээхэн сагтал Хүлэгийн ханаа тэгшэрхысээ тэгшэршэбэ: үнэн дээрэһээ, дахинаа саашаа ябагдахагүй, эндэхэнээл иихэдээд, нүүдэлэйнь сэхэ харгы хаагдахань гээшэ гэжэ тон этигэжэ абахадаа...

Унтахаа түхээржэ байхадань, энэ удаагуур бүлэгэйнгөө харуулай талаар тушаалтай ябаһан Гислим оршон тойрон ябажа ерэхэдээ:

– Хүлэгэ ноён, тээ саанахана, зүүн хойто зүгтэ, нохойнууд хусалдана. Хоёр-нэгэншые бэшэ, сааша хэбэртэй, зарим үедөө дарья табилдашана, тиихэдээ тэрэ багаар айл аймаг байна гээшэл даа, – гэбэ.

– Аһаа, ойлгожо байнам... олон зон... Ара Монголоор байршадаг буряад-монгол яһатан зон юм һаань сэхэл хайн байгаа. Зэлтэрһээ нааша яһала холо ерэшөөд байһан хадаа, мурьнь ганса, мүргэлын нэгэ гэжэ, үглөөдэр газар үзэнгөө, хэлэ амаа ойлголсодог зонтойгоо уулзажа, болохо зэргээрнь танилсажа, мэдэлсэжэ, һонин һорьмойгоо хубаалсалдаад, ажа-байдалаарнь һонирхоод ошоходо яашаха нэм. Ондоош яһатан байг лэ, яагааш һаа, хүршэ-хүбөө болохоо байһан зонууднай ямархан хүнүүд бэ, хэд-юуд бэ гэжэ мэдэжэ байхада муу бэшэл даа, зүб бээ, Гислим? Танигдаа мэдэгдээгүй газарта ерэшөөд байһан маанадта юуншые үзэгдэжэ магадгүй; үхэр мал, хони ямааднай харгыдаа тураа, шадал тэнхээгээ алдаа, үшөө хайшаа үбэл, хабар үзэгдэхэб; саһатай гү, үгы гү, хабарай хагсуу һалхиниинь гэжэ энэ дайдаарнай ямархан бэ, хэн яажа мэдэбэ, зуд зугараандашые дайруулжа зобогдохо гэжэ байдаг, ханаа зобогдохоор юумэд олон даа. Тиимэ муухай юумэнэй үзэгдэшөө һаань, хэндэ мүргэжэ ошохобши, хэд-юунһээ туһаламжа эрижэ, мал адууһа уриһалжа, худалдажа абахабши? Бэс бээдээ туһалалсажа, дэмжэлсэжэ байха нүхэд, тала танил гээшэ, яахыньшые аргагүй, хэрэгтэй байха. Найн лэ байһай даа эндэмнай. Юунэй

түлөө гэжэ, газар уһаа, нютаг нугаа орхижо энэ холо дайда руу зорихон зон болонобиди, тиимэ бээ, Гислим? Үнэхөөрөөшье, манай тэндэхидэ адли шууя шумаргаантай, алалсаа хюдалсаатай бэшэл дайда хэбэртэй. Тиимэ даа, манай Хара талаар зон муу зан абаритай болошонхойнууд, хуу ами амияа харапанхайнууд. Хулгай, худал, мэхэ гохо, нэгэнийнь нэгэс эдихэсэ һанашанхайнууд. Теэд хэнһээ эдэ бүгэдэ эхитэй байгаа? Баян бардам, хомхой хобдог баяшуулһаа, хаан түшэмэлнүүдһээ эхитэй байгаа. Тиигэжэ байхадань, гэмэ зэмэгүй юрын хара зон зобоно. Һм... тиимэ даа, танигдаа мэдэгдээгүй газарта ерэшөөд байһан маанадта һайн танил тала, нүхэд аргагүй хэрэгтэй болоно. Гислим, иимэрхүү бодол уураг тархи соохоноо гүйлгэжэ байхада хожомой һүүлдэ туһатай, хэрэгтэй байжашье магадгүй юм гэжэ, таанад залуушуул, мэдэжэ байгаарайгты, зү? – гэжэ байжа Хүлэгэ дуугархадаа, хажуудахи залуу нүхэртөө бэшэ, өөрөө өөртөө ухаа заажэ байһандал болоно.

Галай хажуудахана газарта эмээлэйнгээ тохом, ямаан даха хоёроо дэбдинхэй хонин ута дэгэлдээ оройлдожо, бараг даарангүй унтахаа хэбтэбэшье, Хүлэгэ удаан унтажэ ядалдана. Магад унташахашье байгаа, теэд хүлээгдээгүй байһан һонигүй хирмаг саһан энэ үедэ орожо эхилшэбэ. Дэгэл дээрэхи саһанай хайлажа, норгожо байхадань, ямаан дахаяа дороһоонь абажа, дээрээ хушаха болобо. Һүнийн тэнһээ бүри сааша ошоһон хойно саһан болижо, үүр сайхын тээ урдахана Хүлэгэ бүхэ нойроор нойрсошобо. Тэрээхэн сагтаа эндэхи бурядуудтай уулзажа, хүхюун зугаа дэлгэжэ, ехэхэн хүндэлүүлжэ байнаб гэжэ байжа зүүдэлжэ үрдихэ юм.

3. Хэргызүүд

Үглөөгүүрын Хүлэгын оройшог болоһон хойно бодожо, дулаасангаа гал ехээр түлижэ, үлти зада үйрүүлэгдэһэн борсоор шанагдаһан шэнгэн шүлэ һоросогоожо һуухадань, голой захын бургааһан сооһоо моритой зургаан хүнүүд гаража ерэшэбэ. Тэрэнэй үдэшэлэнийнь Гислимдэ хэлэжэ байһан, уулзаха, хөөрэлдэхэ дуратай байһан эндэхи буряад-монголшууд бэшэ – хэргызүүд. Монгол яһатан бэшэ хэргызүүд гэжэ тэрэ дороо танигдаба: яагаашье һаа, нюур шарайнь, хубсаһаниинь ондоо. Ерээшэ залуу зургаан хүбүүд морин дээрэһээ бууншьегүй,

hүүлыень унжуулжа оёһон шара үнэгэн, шэлүүһэн малгайнуудаа абажа байжа өөһэдынгөө хэлэн дээрэ мэндэшэлһэнэйнгээ удаагуур, зүүн хойто зүг тээшээ заажа байжа юушьеб дуугаржа эхилшэнэд. Үшөө юуш ойлгоогүй байһан хайлоостынхид айлшан янзаар «маанадтай эндэхэнэ һуулсажа халуун эдэе хоол баригты» гэжэ тэдэниие дүхэригтөө урихаданьшье, үгы даа, морин дээрэхээ өөһэдынхээрээл болосолдоно. Нэгэн гэбэл, хэргыз хүбүүд танигдаа мэдэгдээгүй байһан эдээнһээ айна, үгы хаа, баһажа байна хэбэртэй. Яалтайб? Нүүлэй һүүлдэ, гараа арбагануулжа, хэлэ амаа харуулжа байжа үнөөхил зүүн хойто зүг тээшээ заажа байхадань: «бидэнтэй тишшээ ошолдогты, тэндэ хөөрэлдэхэбди, тэндэл зугаагаа ойлгосолдохобди» гэхээ һанана эдэмнай гэжэ ойлгожо абаба. Үнэхөөрөө яалтайб?

– Ошохол болоолтой хабди, юу хэлэхээс һанашаһан, яашаһан хэргызүүд бэ? Гэнтэ юундэ маанадаар торолдохо болобо гэшшэб? Хариин зонууд энээхэн дайдаарнай бии болобо гэжэ дурагүйдэжэ байна гэжэ гү? Ахилай, шимнай, эндэхи хэргызүүд даруу номгон зон юм гэнэ бэшэ һэн гүш? Тиимэһэнь айлта үгы, ошое, – гэбэ эридээр Хүлэгэ.

– Хаанаһаа, тээд, эдэ хэргызүүд, бидэнэй эндэ хоножо, үнжэжэ байхые мэдэбэ, гэнтэ мэдүүлэнгүй хажуудаханамнай ерэшэбэ гэшшэб? – гэжэ дуугарһан Сэтэ Гислим тээшэ сулалтайгаар харашаха юм.

– Би зэмэтэйб. Аргагүй... – гэжэ уруу дуруу дуугарһан Гислим, һүүлдэжэ, – Үсэгэлдэр оройшоғ, энээн руу ерэжэ ябахадамнай, тээ дээгүүрнай, хадын үбэрөөр, хоёр хүбүүд хэдэн мориные зүүн тээшэнь намнажа ябаа юм һэн. Сохом тэдэ лэ, хэргыз хүбүүд, маанад тухай өөһэдынхидтөө дуулгаһан байха.

– Тиэхэдээ эдэш энэ хүниндөө маанадаараа һонирхожо, маанадаа адууһалжа байһан болоно гү? – гэнэ Цоодой бөө. Тэрээндэ хүн харюусабагүй, миин лэ нюур нюураа харалсаһаан бэшэ.

Сартуулнууд хэргыз хүбүүдые дахажа ошохо болобо. Тиимэшье удаан ябаагүй байхадань, Гислимай үдэшэлэн тээ тухайсаһаарнь, зүүн хойто зүгтэхи сагаан талада яһала олон эшэгы гэрхэнүүд харагдашаба. Ехэшэг һуурин газар. Гунзанай ара руу буужа ерэхэнһээ хойшо хэргызүүдэй ондоо иимэ томо һуури гэшые хаража үзөөгүй даа. Байра байдалаараа монголшуудһаа нэгэшье илгаагүй гэхэдэ болохотой шэнги, гэбэшье, боро

хара няапагар гэрнүүдэйн оройноо уда зада татагдашаан, монсогойролдошонон нооно, унжашаан хониной архан хушалтануудыг хаража ябаан хүндэ эдэн нэгэ хонигүйшгөөр үзэгдэхэ юм.

«Харыш, энэ сэхэ хуурин байгаад, байдалын гэжэ? Эдэмнай бидэндэ оробол тулпоуршаг байдалтай зон бэшэ гү? Гэрнүүдын гэжэ, жалжагы-хэлжэгы. Оройн хушалта гэжэ. Нооноёо хайнаар даража шадахагүй зонууд байгаа юм гү? Манайхид-тал адли хүрээлэгдэнхэй бэшэ, тарашанхай хуурин. Дайсанай гэнтэ довтолжо ороо хаань, яагаад бээ аршалха зонууд байгаа юм, а?» – гэжэ байжа Хүхын хэнтэйшьеб хойнонь хөөрэлдэжэ байхынь Хүлэгэ дуулажа ябана. Тиэхэдэ үшөө, хаража байхада, мал адууһан, хони ямаадшы гэжэ сэхэ харагдахагүй юм. Үглөөнэй хүлгөөтэй ажалай дүүрэжэ байхада мал адаһанин баран бэлшээри руугаа ябашоо гэжэ гү? Тээд саагуурхи сагаан тала, гүбээгөөр тэдэнэйн атарлан бэлшэжэ ябахань баһа харагдахагүй юм. Яагааш хаа, эндэхи хэргызүүд гэшэ, монгол-буряад, сартуул зонуудта оробол, ондоохон байдалтай зонууд байнал хаш.

«...Маанадта оробол тулпоуршаг байдалтай...» – Хүхын хэлэшье Хүлэгэ мүнөө досоогоо дабтажа ябана. – Муу... тулпоуршаг... юундэ тээд? Эндэхи хэргызүүд, монголшуудта оробол, өөһдөөн ажабайдалаа хайнаар зохёожо шаданагүй гэжэ гү? Зүгөөр ажабайдал гэшэмнай, аргагүй, уһа гол хайтай, ургамал ногоо элбэгтэй, уларил хайтай газарһаа дулдыдадаг. Энэ талаараа Ара Монголой дайда Халха Монголой Хара талада яаш хүрэнэгүй гэжэ гү? Магадшыгүйдөө болохо. Тиимэһээ хатуухан байгаалитай газарта зоной ажабайдал юундэ хүндэ байхагүйб даа. Үшөө мэдэхгүй, эндэ байршажа эхилээ бэл, бидэшы хүйтэн шэрүүндэнь дарагдажа, эдэ хэргызүүдһээ дутахагүй байдалда ороходоошые магадгүйбди. Ым... тээд алининь дээрэб? Хүйтэн халуунинь гү, али ажана тэниглэн байдалын гү? Эндэхи зонууднай, маанад шэнгээр, хоорондоо алалсаа хюдалсаа хэжэ байнагүй бэшэ гү? Зүгөөр һүүлдэжэ ерээд, энээгүүрнай худхалая, хёморгооной эхилшөө хаань яахабиди? Зүбшы юумэ хэжэ байһан хүн гүб, али үгы гү? Хожомой һүүлдэ зоноо зоболон байдалда оруулжа байбиб даа», – Хүлэгэ үнөөхи хүндэ бодолнуудһаа халажа шаданагүй.

Наранай дээрэхэнэ мандашоод байхада, үдэшэлэн ороһон

саһанһаа юумэн үлэбэгүй. Энэнь болоотой. Үглөөнэй ажалай үнгэршөөд байхада ха гү, хэргызүүдэй үсөөхэн гэрэй тооноор аргалай шэнгэн сийбэн хүхэ утаан һуунагтан дээшээ бушхана. Зон балайшые харагдаагүй байһанаа, танигдаагүй зонуудые хойноо дахуулһан хүбүүдэйнгээ дүтэлжэ ябаханда, субалдаһаар гэрһээн гаража, һонирхожо хараашалшһанад. Зүгөөр нохойнуудынь гэжэ гайтайхан лэ; монгол зантагар нохойнууд гэжэ үгы, булта багаханууд, монсогор һүүлтэй, тээд сухалтайнууд. Энэ багаархи, Алтай-Саяанаар байршадаг, ангууша шанга нохойнууд гэжэ мэдэхээр. Танигдаагүй зониие харажархихадаа дарья табилдажа, эдихын тэндэ боложо, хүнииe морин дээрһээ унагаахаар боложо байхадань, хэргыз хүбүүд тэдээнээ хорижо ядахадаа, ташуураараа шабхуурдажа намнаха юм.

Һууринай дундань байһан багахан боро хара гэрэй захада ерэжэ, найгашоод байһан гансахан сэргэдэ моридоо уяхыень дурадхахадань, тэндэнь бултааран багтажа шадахагүйгөө мэдһэн Хүлэгэ:

– Хүба-ад, маанадаа асарха гэхэн газартаа эдэмнай асарба гээшэ. Ойлгожо байхада, бултыемнай гэртээ урихаа һананашыегүй хэбэртэй, тэндэнь олоороо багтахашыегүй хабди, тиимэһээ бидэ ахатан гурбан орожо хөөрэлдөөд гараһуубди. Барагтай гэжэ һананам, тиибэшые, Гислим, яажа мэдэхэб, ойлгод гээд байгаарайгты, зү, – гэнэ.

Номо һаадагаа эмээлдээ торгожо орхёо һаа, зай муутай газарта морид түрисэлдэжэ эбдэхэдээ болохо гэжэ һанахадаа, гэртэ орохоо байһан гурбан тэдээнээ мүрһөө абажа хүбүүдтээ барюулжархёод, хутагануудаа бүһэнһөөнь буулгажа, дахуулжа ерһэн хэргыз хүбүүдэй ахалагшань гэжэ үглөөнһөө нааша мэдэгдэжэ байһан, хаб хара хазаар һахалтай үндэр сэбэр хүбүүе дахаһаар гэртэ оробод.

Гэр соо һаруул муутай. Байдалыньшые гэжэ газаахиһаа дуутуугүй муушаг. Гэрэй тооной дугуу нээлгээтэй байһанһаа юм гү, аргалаар бууяһан утааниинь гэрээр дүүрэн тарашанхай аад, эндэхи байдалыс үшөөш доройтуулжа харуулна. Ороошо зон байтараа эндэ хоёр эхэнэрэй ябуунтажа байхыень, гэрэй дээдэ талада хоёр эрэшүүлэй һуухыень обёорбо.

«Бидэ, аха захатан ороод гараһуубди» гэжэ Хүлэгэ газраа хэлэхэдээ зүб байшаба; олон зоной эндэ багтаха, һуухашые зай үгы. Хасаршыегүй гэхэдэ боломоор, хоршогор хара нюуртай,

торшогор жаахан бэстэй, табингаа сааша наһанай гэрэй эзэн, хоёр гараа дэлгэнхэй, дохисогоон энсэжэ байжа, монголоор мэдэхэ байха гансахан: «Мэндэ амо-ор, мэндэ амо-ор!» гэхэһээн бэшэ, саашань юушьеб өөрынгөө хэлэн дээрэ гүбэр-гүбэрһөөр бууһан айлшадаа дээшээ гаража һуухыень дурадхана. Харин тиихэдэ, гэрэй эзэнэй хажууда һуулсаһан, мүн лэ табяад наһанай сэндэгэр томо гэдэхэтэй бэхэтэн, гэр соо мүнөө боложо байгаа ушар-ябадал тэрэниие юрэдөөш һонирхуулнагүй гэжэ мэдүүлхээ һанаһандаа гү, али монголшуудта дурагүйдэхэдөө, аншье гэжэ дуугарангүй, гэрэй эзэндэл адли энсэжэ дохисогооншьегүй, урдань табяатай байһан тэбшэ сооһоо мяха өөхэ элбэгтэй хониной холбоолжоо хабирга абажа, ангууша томо хутагаараа мүлжэжэ эхилшэнэ. Гэрэй эзэн, хаража байхада, дан лэ һаа дэдэгэнүүр яаруу хүн, мүнөө гарнуудаа аман тээшээш, үүдэн тээшээш абаашажа байжа дахинаа гүбэр-гүбэр гэнгээ, хирбэгэр хара һахалаа нэрэ нэрэгүй эльбэсэгээшэнэ. «Яаха гэхэн, юу хэлэхээ һанаһаһан хүн бэ энэмнай?» гэжэ ерээшэд түрүүн ойлгожо ядажа һуутараа, һүүлдэнь «хэлмэршэн хүн мэнэ-мэнэ ерэхэ ёһотой» гэхээ һанаһыень тухайсабад.

Гэрэй эзэн монголоор мэдэхэгүй хүн гэжэ Сэтэ ойлгоходоо: «Бодожо, энсэжэ байжа угтаа хадаа, эдэ золигууднай мааналтаа мууе һананагүй бэшэ аал даа? Тиигэжэ байхада... энэ сэндэгэрыень, харыш, хүрхэйл? Биб гэшэнхэй амитан гү, али тэнэг хүн гү?» гэжэ хажуудахи Цоодой бөөдөө шэбэнэхэ юм.

«Юумые яажа мэдэхэбши, үлүү юумэ эндэ бү шаһа» гэхэншүүгээр Хүлэгэ Сэтэ тээшэ хёлогод гэбэ. Тиин энгэр сээжэхээ үнөөхи алталмал шара таглаа-халбагтай хитад шаажан хөөргөө гаргажа, гэрэй эзэдтэ тамхилхыень дурадхаба. Одоол мүнөө эндэ, Сэтын һүүлшын үгэнүүд зүб байшаба бээ, хара гэдэхэс эльбэжэ, һамаараа шурхирса амилжа байһан үнөөхи сэндэгэрнай юу харажархиһан юумэдэл, онигор нюдөө бэлтылгэжэ, тоһондо зууралдаһаһан гарнуудаа хэрээһэлүүлжэ байжа һуга энгэртээ аршаһанайнгаа һүүлээр, Хүлэгын тамхинай хөөргэ дүмүүхэнээр гартаа абажа, жаа үхибүдһээ нэгэш дутуугүй, гүжэгэр хара нюурайнгаа хахадаарнь шахуутай маһайтараа энсэжэ байжа, удаан һонирхожо хараашалшана. Һүүлдэнь сэх амтархажа, тамшаажа байжа досоохиень һамар руугаа ябуулба. Тиихэдэ гэрэй эзэн һамарай тамхи татадаггүй хүн гэжэ мэдэхээр, хажуудахи нүхэрэйнгөө танигдаагүй зонуудай урда

иитэрээ ирзайжа хууһандань, дурагүйдэхэндөө нюдэнүүдээ миин лэ эрбэгэнүүлэн хуужа үгэбэ.

Гэр соогуур ябантажа байгаа эхэнэрнүүдэй ута хоёр гэзэгтэй дунда наһатаниинь, баһа энесэд алдан дохижо байжа айлшадай урда монгол-буряад эдсэндэл тон адли сагаан эдсэнэй зүйл, тарган хониной мяха табижа эхилшэнэ. Гансал сайниинь гэжэ нэгэ һонин, боро хара үнгэтэй харагдаха юм. Эдэе баряша эхэнэр талын зоной ёһо гурим хайн мэдэхэ байһандаа гү, сай айлшадтаа аягалхашье байгаад, тэдээнэйнгээ өөһэдынгөө аягануудаа гаргахыень хүлээжэ зогсоно. Гэрэй эзэнэй «хоол баригты» гэхэтэйнэ зэргэ, һонюуша Сэтэ тэрээхэн сайгаарнь схэтэ һонирхожо хууһандаа, али үнэхөөрөө, талада дааража хоноһондоо юм гү, тэрэ дороо энгэр сээжэһээ модон улхан аягаа гаргажа хүнһөө түрүүлжэ сай хүүлэбэ. Тсэд уумсаараа, хүндэлжэ байһан зоноо гомодхоожошье болохоб гэжэ һанангүй, схээр уршыжа, амаа тамшааһаар һөөргэнь табижархиба.

– Фү-ү, энэмнэй сай гэшэ гү, али юун бэ? Гашууниинь гэжэ, олиггүй лэ! А... ойлгобо хаб... энэшни шэнэнэн модной сэр-улхан лэ, тсэд ямар гашуун гэшэб? Али эндэхи шэнэнэн модод, манайхида оробол, иимэ шанга, хатуу гэжэ гү? Үнихэнэй иимэ муу сай уугаагүйлби. – Сэтэ гэрэй эзэн тээшэ хүлисэл гуйһандал баруун гараа сээжэдэ абаашажа, мууханаар энесэбэ. – Хүлисэгты... гашуун... уужа шаданагүйб, сэгээ уугаа һаамни дээрэ байха.

Хүлэгэ Цоодой хоёр хажуудахи нүхэрэйнгөө һонигүйшэг энэ аашадань дурагүйдэбэшье, дуугай байжа үнгэргэбэ. Зүгөөр өөһэдөөн яжа иимэ сай уужа шадаха үгыгөө ойлгожо ядашаха юм. Үгыл хаш, иимэ үзэгдэл мүнөө сагта Халха Монголоё дайдаар хоморой болошонхой; тэндэнь гол зүйл шахагдаһан хитад сай уудаг.

Энэ үедэ газааһаа, яараһан хэбэртэй, сэхэн шууяатайгаар яһала наһаа эдихэн, жоонигор нюуртай, зэртэд гэнэн нүдэтэй бэхэтэн орожо ерэжэ, түрүүн хэргызээр мэндэшэлэлсэжэ, гэрэй эзэнтэй нэгэ хэды үгэ андалдаһанайнгаа удаагуур, эндэ хуугааша айлшадтай һаадгүйгөөр монголоор хөөрэлдэшэбэ. Энэ хүмнэй иихэдэ тугаарһаа хойшо хүлсэлгэжэ байгаа тэрэ хэлэмэршэниинь, хэргыз, монгол яряанһаа гадуур, үшөө хамниган-ортон зонуудтайшье үгөө ойлгосолдожо шадаха, яһала дорюун, эндэхи буряад яһатан хүн байшаба.

Зүгөөр hүүлдeнь гэр соо hонигүй зугаа боложo дүүрээ hэн...

Гэрhээ eхэхэн суxалтaй гapаhан сартуул ахатан, мориндоо түргэн мордожo саашалжa ябахaдaа, нэгэл юумэ ойлгожo шаданaгүй: «Юундэ эдэ хэргызүүд хүнэй урдаhаа яахa аргагүй билдагуушaлжa байжa угтажa байгаад, hүүлдэ ерэхэдээ, хойноhоошни, нюргарнуушни шаахаар бэлэн байба гээшэб?!»

– Харажa үгэлши эдээниие, hүрхэйтэлдэжэ: «...эндэ байршахаа hанаа юм hаа, манай хаанай үргөөдэ ошожo хаанhаамнай зүбшөөл абаха ёhотойт!» гэлдэжэ байна лэ! Ихэдээ бидэнhээ эдилгэ абахаа hанашоо гү? Үнэн дэрээ Ара Монгол хэнэй газар юм? Манай Сэцэн хаанай бэшэш юм hаа, Ехэ Монголоё газар дайда бэшэ юм гү? Hм... үнэхөөрөөш халаhан, хандарhан лэ Монгол гүрэн байна даа», – Хүлэгэ суxалаа тараажa ядажa ябана.

Ушарынь гэхэдэ, Ара Монгол, яагааш hаа, хэргызүүдэй мэдэлэй газар хэбэртэй. Одоо гайхажa абамаар! Тиигэжэ мүнөө, Максет гэжэ нэрэтэй энэ гэрэй эзэн, эндэхи буряад хэлэмэршэнээрээ ерээшэ зонуудта ойлгуулжa үгэбэ гээшэ. Максет гээшэ өөрөө Жада голыс зубшажa дээшэлhэн газар дайдыс харажa, ойлгожo, юу хүүнэй болоо hаань, Хүл нуурай баруун захадахи Тамча гэжэ газарта үргөөтэй Мижид хаандаа дуулгажa байха гэхэн даабари-уялгатай хүн байшаба. Hүрхэй, hүрхэйнүүд, яахa аргагүй! Сартуулнуудай Гунзанай гурьбаар наашаа гаражa, Зэлтэртэ мүнөө дээрээ байршажa байhан тухайнь хуу баран мэдээд, ойлгоод байжa байнад лэ?! Hүрхэйнүүд! Али... тиитэрээ гайхаха юумэниинь эндэ үгыш юм гү. «Газар шэхэтэй, Гарууди далитай» гэлсэдэг. Үни сагhаа нааша ажамидаржa байгаа газараарнь али багаханшьс хубилалтануудай боложo байдагыень халтаншьс алдангүй хуу харажa, ойлгожo байдаг, хорон хурса нюдэтэй ангууша, малша зон хаанаhаа иимэ юумэ алдаба гэлэй! Монгол, буряад, хэргыз, хамниганшьс байг, илгаагүй. Тиихэдэ үшөө, танигдаагүй, хариhаа ерэхэн зоной өөhэдын дайдаар бии болошоо hаань ойлгожo, дуулгажa байха гэхэн даабаритай байhан зондо?

...Хэргызүүдэй байраhаа саашалжa, хоёр тогоо сай шанаха зайн газартахи добын саана ороод ябахадань, «Хүлэгытэ-э, байгытэ-э!» гэжэ хашхарhан моритой хүнэй тэмээн жороогоор хүсэжэ ябахадa, сартуулнууд гайхалдажa тогтоходоо, тугаар-

хана хэргыз Макседэй гэр соо байлсаһан хэлэмэршэн буряадаа танибад.

Норгог зээрдэ гүү унаһан тэрэ хүсэжэ ерэхэдээ:

– Нээ, монгол нүхэдүүд, хүлисөөрэйгты намайе, би таанадай хэргызүүдэй гэрһээнэ дурагүйшэг гаража ошоһыетнай һайн ойлгожо, мэдэжэ байгаа, теэд минии зэмэ эндэ үгыл дээ, битнай миин юрын хэлэмэршэн боложо байлсаа ха юм биб тэндэ. Тиибэ яабашье, бидэ нэгэ үндэһэн яһатан зомди, тиимэхээ би таанадайнгаа талые бариха ёһотой хүн хаб гэжэ ойлгожол байнам. Манай энэ багаар байршаха дуратай байһыетнай мүнөө мэдэбэбди. Али зэргэ туһа хүргэжэ шадаха юм хаа, би таанадта туһалалсахаб. Мижид хаанда газар эрихээс ошоо хаатнай, хажуудатнай дахинаа дуратайгаар хэлэмэршэн боложо ябалсаха байхаяа мэдүүлнэб. Эдээнэй байраһаа холодохыентай зорюута гэжэ хүлээбэлби. Яагааш хаа хүршэнэр болохо, ходо харилсажа байдаг хэргызүүдни минии дуратайгаар таанадай хажууда ябалсажа ябахымни хараа хаа, дурагүйдэхэдөө болохо лэ, – гэжэ байжа яришана.

Хүлэгэ «энэ багаар байршадаг, хэлэ амаа ойлголсодог буриадуудтай танилсажа, ажабайдал тухайнь мэдэжэ абахада яашаха юм?» гэжэ үсэгэлдэр үдэшэлэн Гислимдэ хэлэжэ байһанаа һанажа, дуратайгаар:

– Нүха-ад, буужа, энэ буриад нүхэртгээ һайн танилсангаа гэжэ, тамхилхамнай гү? – гэхэ энсэбхилхэдэнь, бэшэниинь хэлээшыень дэмжэбэ.

Моридһоо буужа, ганзагаһаань ямаан дахануудаа абажа газарта дэбдижэ нуужа, яаралгүй тамхилангаа яһала удаан хөөрэлдэбэд. Даваа гэжэ нэрэтэй, эндэхи табангууд обогой энэ хүн, хэргызүүдэй байраһаа тиимэшые ехэ холо бэшэ, урда зүгтэ уг гарбалтанараа байршадаг юм байна. Тэрэ багаарнь, мүн саашаа болоходо, Сэлэнгэ, Сүхэ голнуудай баруун тээгүүрнь, тиихэдэ үшөө Хёлго гэжэ нэрэтэй голой зүүн гар талаарнь табангууд угтан яһала бии гэжэ Даваагай хөөрөөнһөө ойлгожо абабад. Харин Сэлэнгэ мүрэниие дахаад саашалбал, бэшэшые буриад яһатан яһала байха гэжэ хэлэбэ. Тиихэдэ Байгал далайн баруун тээгүүрнь, Саяан хадаар, саашаа болоходо, Алтай гэжэ газар дайдаар ехэнхидээ хэргыз, сосед, туваа-түвэлэр, хакас зонууд байршадаг юм ха.

– Ээ дөө, холо хойто зүгтэ, Ариг Ус, Баргууджин-Түхэмһөө

саашаа болоходо, эвээн-орочон, яхад зонууд ажаһуудаг юм гэлсэгшэ, би тиишэ ябажа үзөөгүйб, харин бэшэ тээгүүрнь яһала ябагдаа, Шэбэрын дайда* гэшэ аргагүй ехэ, хүсэгдэжэ барагдашагүй ехэ, – гэжэ Даваа, холо наагуурхи газар дайдаар ябажа үзэһэн, хараһанаа хөөрөжэ дүүргэһэнэйнгээ удаагуур:

– Таанадые мүнөө Зэлтэртэ тогтонхой гэжэ ойлгожо абабди. Тиихэдээ Шиблээн дабаас дабажа, Гунзанай гэзэгээр буужа ерэһэн болоно гүт?

– Гунзанай гэзэгээр зүб. Харин ямар дабаан гэжэрхибэт, түрүүшынхисэ дуулажа байналди?

– Ээ дөө, тэндэхи, саада талынь хүтэлые, урдахи монголнууднай Шиблээн дабаа гэжэ нэрлэжэ байгшад. Энэ хүтэлөөр лэ ерэһэн байгаа бээт, баруун тээгүүрээ муухай, бартаатай, гансал эмээл моритой зоной ябахаар газар, таанад тэрээгүүр наашаа гаража шадахагүй хэнтэ.

– Зэлтэрэй баруун тээгүүр үшөө нэгэ багахан горхон урдажа байдаг, нэрыень мэдэдэггүйб, та мэдэхэ байгаа ёһотойт, хэлэжэ үгыт? – гэжэ Ахилай мүнөө һонирхошоно.

– Зэлтэрэй баруун тээгүүр? Худалаар хэлэхэгүйб, мэдэнэгүйб. Хадын хабшал руу буужа ерэһэн хадаа, түргэн урасхалтай багахан горхон гэжэ мэдэхэһээ бэшэ. Һээ, таанаднай, тээд, ойлгожо байхадам, энээхэн, үргэн хабтагай, уужам тэнюун Зэдэ голоор байршаха дуратай байһан зон болоно гүт дээ? Хаана холоһоо ябаһан, ямар уг гарбал, изагууртан зон гэшэбтэ, битнай тон һонирхожо байналби, намдаа ойлгуулжа, хэлэжэ хайрлыт?

– Монголой Хара талада ажаһуужа байһан сартуул яһатан зомди. Үнэн дээрэнь хэлэхэ болоо хаа, бидэ монгол зон бэшэбди, тиибэшье Сэцэн хаанай мэдэл доро байһанаа, энэ мүнөө наашаа гаража ерэбэлди даа, – гэжэ харюусаһан Хүлэгэ, халта байд гээд, – Үшөө зүбөөрнь хэлэхэ болоо хаа, Зээрдэ азаргын сартуул угтан зон гэшэбди, – гэбэ.

– Һэ-э, хэн, хэн? Сартуул? Үшөө саашань юун гэжэрхибэт, ойлгонгүй үлэшэбэлби? Э-ээ дөө, ямар һонин, юрэдөөш дуулдагдаагүй байһан нэрэ гэшэб? Зээрдэ азаргын сартуулнууд? Һэ-э... һонин лэ, «зээрдэ азаргын»... Монголой дайдаар иимэ угтан зон ажаһуудаг юм гэжэ дуулаагүй байгаалби. Би тэнэхэ дуратай хүн, хаагуур намайе ябаагүй гэжэ һананат? Халха

---

*Шэбэр- Сибирь

Монголойд дайдаар нэгэтэ бэшэ ябааб. Мүнөөнэй Үбэр Монгол, Манжа гүрэн, Хитадай Бээжэн хото хүрэтэршье ошожо үзөө хэм; анжаа наймаа, андалдаа хэжэ. Нээ дөө, таанадни хитад сай хэр элбэгтэйбтэ, намтайгаа хубаалдажа шадахагүй гүт? Би орондонь гэжэ үгэхэ юумэсэ олохо байхаб; мэнэ хая холын харгыһаа буугаад байһан таанадта энэ зуура хэрэглэхэ юумэн байхал байха, зүб бээ?

Табангууд угтан буряад мэхэтэйхэнээр дүтэ һуугаашадые ээлжэлэн байжа хараашалшана. Өөрынгөө хэлэндэ орёолдохоо нааша ярижа байгаа энэ хүн үнэхөөрөө шадамар, шураншье, олзо-шүүбэридэ сэхэн дуратай хүн хаш гэжэ мэдэгдэжэ эхилшэнэ.

– Зүйтэй юумэ дуугаржа байнат, зүг эндэтнай ерээд байһан бидэндэ даб дээрээ хэрэгсээхэ юумэн байхал бээ. Шадаха болохоорнь шахагдаһан хитад сайһаа тандаа үгэлсэнэ бээбди.

– Ээ дөө, зүйтэй, зүйтэй. Мяха шүлэнэй юумэнэй олодохонь байгаа хаань, сагай оройтошоод байхада, таанадта, сагаан эдсэн дуталдахаараал дуталдаха байха. Туһалалсахабди. Битнай түрэлхид табангууд зоноороо ябахаб, олохо гэхэн юумыетнай ололсоод лэ байхаб.

– Даваа, би танһаа нэгэ юумэ һурахаа һананам? – гэбэ Хүлэгэ.

– Нээ, болонол ааб дөө, а... ахатан ноён. Би тугаарһаа хойшо таанадтайгаа нүхэсэхэ дуратай байһанаа мэдүүлжэл байна бэшэ гүб? – Даваа Хүлэгэдэ хэн-юун гээд хандаха үгыгөө мэдээгүй дээрэһээ, тэлэмэрдэжэ байһанаа, «ахатан ноён» гэбэ гээшэ.

– Эдэ зонууднай... хэргызүүднай... ойлгожо байхадам, маанадые тиимэшье сэхэ дуратайгаар угтабагүй, зүб бээ? Хаан эзэнэймнай үргөөдөншье ошожо, хаана байршаха, түбхинэхэ газараа эриһэ ёһотойт гэнэ. Тиигэжэ байтараа, гайхалтайнь, хэн юун зониие урдаа харашаһан юумэдэл, арай унажа, үбдэглэхын наана бидэниие угтажа байха гэжэ. Юундэ, теэд? Тугаарһаа хойшо гайхажал ябанаб? Та эдэ зоноо һайн мэдэхэ хадаа, магад ойлгуулжа хэлэхэ байхат?

– Нэ-э, хэлэхэб, ойлгуулхаб. Эндэхи хэргызүүд «энэ манай газар, энэ манай газар» гэлдэжэшье байгаа һаа, монголнуудһаа айдаг юм, сэхэ айдаг. Ө-ө-өө... Сагайнгаа эрхэдэ, монголойд сэхэ Эзэн хаан, тиихэдэ тэрэнэй үри саданар хэниеш номго руулһан, гартаа абаһан гээшэ ааб дээ. Эзэн хаан энэ дайдаар үнгэржэ гарахадаа, урдаһаань үһэрилдэжэ бодоогүй эндэхи зо-

нуудта: «байхан, ажаһууһан хэбээрээ ажаһуугты, гансахан лэ залуу, шадалтай эрэшүүлтнай минии сэрэг бололсожо ябаха ёһотой» гэхэн юм ха. Тээ, тиигээ. Хэргызүүд энэ багаар тоогүй олон байһанаа, мүнөө болоходо, үсөөржэл, үсөөржэл байна. Үс болоод лэ бүлэг бүлэгөөрөө саашаа, баруулжаа, Алтай тээшэ нүүжэ ошоно. Һэ-э, тэрэ багаар эдэш яһала олон юм; би наймаа хэнгээ ябажа үзөө, хараа һэм дээ. Алтайһаа саашаа болоходо, эдээнэйш угтан зон бүри олон юм гэлсэгшэ, би тэрэ хүрэтэр ошожо үзөөгүйб, холо гээ һэн...

– Алтай гэнэ гүт? Монголой Алтай гү? Би залуудаа тэрээ-гүүр ябажа үзэхэмби, тэндэ хэргыз, казах зонууд яһала олон байдаг. Тэндэхи монголшуудтай эбтэй-аятай һуудаг бэшэ гү? – гэжэ Хулэгэ Даваагай хөөрөөс таһалдуулна.

– Үгы, үгы, Монголой Алтай бэшэ. Бишье тэрээгүүр ябажа үзэхэмби, һайн мэдэнэб. Эндэш ондоо Алтай тухай хэлэгдэнэ. Ондоош гэжэ даа, тэрэл сэхэ Алтай хада юм бээ, зүгөөр хойто тээхинь. Тэндэ монголшууд байдаггүй. Эндэхээ гэхэдэ, холо баруун зүгтэ, соед, тыва зоной байршадаг Саян хадаһаа сааша тэрэ Алтай гээшэш байха. – Һэ-э... Хүнэй хөөрөөгынь таһалдуулһанда, табангууд буряад уг-маг боложо һууһанаа, һөөргөө тэрэ һонин хөөрөөгөө һанаба хаш, тиин дахинаа саашань шүлһөө һайруулжа байжа дуугаршаха юм.

– Ө-өө, эдэ зоной энээхэнүүрнай үсөөржэ байһандань... монголшууд лэ гэмэтэй бэшэ гү? Мүнөөшье, үс болоод лэ, Гунзанай саанахи хүйхэршүүл эдээнийш зобоодог юм; хэды адуу малыень хулуужа, намнажа абаашадаг гэжэ һанаабта? Ө-өө... харюудань гэжэ, эдэш нэгэтэшье хойноһоонь эрыюулжэ гү, али үһөөгөө абахаяа тэрээн руунь ошодоггүй. Айдаг. Тиимэл дээ, тиимэхээл эдэш таанадые уринаар угтаба гээшэ. Гунзанай саанаһаа гаража ерэшэһэн зон, эдээндэш хуу баран монголшууд болошодог байха. Таанадые монгол яһатан зон бэшэ гэжэ, минии мүнөө арай шамай ойлгожо байхада, хэргызүүд хаанаһаа мэдэхэ, ойлгохоб дээ... Үнэхөөрөө хэд-юуд зонуудбди гээ һэмтэ дээ, битнай һөөргөө мартажархёод байналби?. Сартуулууд? Һэ, тиимэ һэн лэ... үшөө зээрдэ азаргын сартуулууд. Һонин лэ... Тиимэ, эндэхи хэргызүүд айдаг юм монголшуудһаа. Тиигэжэ мэдэжэ байхань хэрэгтэй, һүүлдэнь энэнь таанадтаа туһатайш байжа магадгүй; ябаг, айжа байг тээд...

Ерэнхэнээ хойшо ходо энэбхилхэн шарай үзүүлхэн Даваа мүнөө нюур шарайдаа бага зэргэ гуниг түрүүлжэ:

– Би гэхэдэ, э-э... юумые хайн ойлгохоёо болишонхойб. Мүнөө болоходо, Монголоорнай ямар худхалая болоноб дээ? Ара Монгол Сайн хаанай мэдэлэй гэжэ нэрлэгдэжэ байгаа, тээд хаанай түшэмэл сайд, ноёд, сэрэгшэд гээшэдынь үнинэй энээ-гүүрнэй үзэгдэхээ болишонхой лэ. Тиигэжэ байхадань, удаан саг соо абяагүй байһан эдэ хэргызүүднай һөөргөө тэнхээ, толгойгоо үргэжэ байна бэшэ аабза? Мүнөө болоходо Ара Монгол хэнэйш мэдэлэй бэшэ, хаягдашаһан газар боложо байна гэжэ сэхэ руунь хэлэхү. Тиимэл хадань, таанадшые энээн руу хайн дурараа ерэбэ бэшэ гүт? Ерэнхэнтэй зүбтэйш байхадаа магадгүй, юуншые хаань, эндэмнай номгон, дайн дажар гэжэ үгы. Ө-өө... тиихэдэ, дуулаһан байгаа бээт, баруун тээһээ орос Сагаан хаанай сэрэгшэд наашаа дабшажа ябана гэлсэгшэ, юун лэ болохоо байгаа юм, сагайнгаа эрхээр лэ болоно бээ. Һүүлдэжэ ерэхэдэ, хэн, ямар хааниинь маанадаа зонхилон ударидаха, хэрэгтэй сагтань аршалжа, хамгаалжань байхаб? Сайн ноён хаан, Сэцэн хаан гү? Али... орос Сагаан хаан гэжэ гү? Али эндэхи хэргыз Мижид хаан гэжэ гү? Балтаһа-а гээрэй, шабааһан гээрэй... – гэжэ байжа, һүүлшын үгэнүүд дээрэ хоолойгоо шангадхажа байһан Даваа, гэнтэ дуугай болошобо.

Тиин, тойроод һууһан зоной нюур шарайшалһанайнгаа удаагуур, толгойгоо үргэжэ, наран тээшэ хилам гэбэ.

– Ээ дөө, битнай иихэдээд хүрөө болоһууб. Яряа хүн хадаа, таанадайнгаа шэхэнэй шааятар ярижа байна гүб? Зэлтэр хүрэтэр яһала холохон дээ, тиимэхээ яаража ябаһан зон байнат. Тиибэ яабашые, ахатан ноён, танайнгаа табиһан асуудалда баран, нэгэш нюунгүйгөөр, сэхэ руунь дууһан хэлэжэ хаябал хаб, ээ? – гэхэн Даваа, мүнөө эндэ һууһан бэшэ хүнүүдтэ адли тамхи татадаггүй байһандаа, хэхэ юумээс оложо ядан, хажуудахана байһан хилгана таһалжа (энэшые ургамал хаа сагтаа хэрэгтэй болоод лэ байдаг), хоёр гурба нугалһанайнгаа һүүлээр, гуталайнгаа түрии руу хабшуулжархина.

Тээд Хүлэгын һонирхохо юумэн дууһаадүй хэбэртэй. Ахилай тээшэ толгойгоороо зааһанайнгаа удаагуур:

– Энэ нүхэрнэй, маанадтаа оробол, энэхэн дайдаартнай яһала ябажа үзэхэн хүн, тиимэхээ харгышамнай боложо ябаа. Саанахи баруун хадануудһаа буужа ерэхэн, түргэн урасхалта

энэ ехэ гол горхые Жада гээд нэрлэхэ юм, харин та мэнэ хая «Зэдэ гол» гэхэдэл гэбэт? Тиихэдээ алинийн зүб болоноб? – гэжэ Давааһаа һурахадаа, гараараа тээ саанахана, урда зүгтэ ялалзажа байгаа хабтагай гол тээшэ зааба.

– Жада? Һээ дөө, баһа түрүүшынхисэ дуулажа байнаб. Юун, ямар Жада байхаб, бидэндээ үнинэй мэдээжэ Зэдэ гол гэшэл дээ. Магад хэргызүүд, хамниган-ортон зонууд «Жада» гэжэ нэрлэдэг байһан гэжэ гү? Жада? Жада зэмсэг? Үгы дээ, энэмнэй буряад-монгол үгэ лэ. Өө, худхалыатай, холсотой нэрэнүүдтэй газар байха эндэмнэй, мэдэжэ байгаарайгты, хүнэй тархи толгойн эрьешэхээр. Хамниган, хэргыз зонуудшни эндэхи хада уулануудаа баранииснь өөһэдынхсэрээ нэрлэжэ байха, үгэ аялгань тад ондоо, би заа зуухан эдээнэйш ярья хэлэ ойлгодог хүм дээ. Тиибэшье, бидэ буряадууд гэжэ, баһа өөрынхсэрээл бололсожо байхабди. Үнэн дээрээ, тээд, Ара Монгол хэнэй газар юм? Агуухэ Чингис хаанай бэшэ юм гү?!

Эндэ мүнөө Ахилай оролсошобо.

– Агуухэ Чингис хаан гэнэт. Тээд энээхэн голдо «Жада» гэжэ нэрэ Чингис хаан өөрөө үгөө юм гэжэ намда Гунзанай саанахана байдаг монгол хөөрөө Һэн. Шагнаха дуратай гүт, хөөрэхүү? Тиигээ һаа, шагнагты. Намарай сагта Чингис хаан Гунзанай гурьбаар тоогүй олон сэрэгшэдтээ наашаа гаража ерэхэдээ, бургажа байгаа нэгэ танигдаагүй үргэн голой хадада хонон үнжэһэн юм ха. Үглөөдэр үглөөгүүрынь саашаа аян замдаа мордоходоо, хаан жада зэмсэгээ горхондо унагаажархиба. Жадань холо дороһоо, горхоной эгээ гүнзэгыһөө мүнгэн сагаан үнгөөр ялалзажа байһан юм гэгшэ. Хаан гайхажа абаа. Зарим бэрхэ сэрэгшэд тэрэ дороо уһа руу хүрэжэ, хаанайнгаа энэ үнэтэ сэнтэ зэмсэгыг абажа үгэхөөр бэлэн байгаа, зүгөөр хаан: «Байг, гар бү хүрэгты! Болохол юумэнийн болобо гэшшэ. Хүнгэхэн, агар зандан модоор бүтээгдэһэн жадамни уһа руу унахадаа юундэ тэрэ дороо шэнгэжэ, мүнгэн сагаан үнгэтэй болошохо бэлэй?! Хэзээ би зэмсэгээ гарһаа алдажа ябаабиб, ямар удхатайб энэнь: муу гү, хайн гү?! Зэндаа ехэтэ заарин бөөдөө хайн шалгажа үзэхыень дурадхахаб», – гээд, саашалһан юм гэлсэгшэ. Тэрэ сагһаа хойшо энэ горхон «Жада» гэжэ нэрэтэй болошоо ха, – гэхэн нэгэ домог зугаа хөөрэбэ.

– Ө-өө, ямар һонин, гоё юумэ хөөрэжэ байна гэшшэбтэ-э, түрүүшынхисэ дуулажа байналби. Минии хамаг юумэ мэ-

дэхэб, дуулаһан байхаб гэжэ ханажа байхадаш, хаана холоһоо ерэнэн хүн шамһаа үлүү саана мэдээд байха гэжэ. Нонин дөө... Энэшни ихэдээ Гунзанай саанахи монголшуудай өөһэдынх зохёһон хайхан домог бэшэ аабза? Чингис хаанай энэ багаар ябаһан тухай яһала олон гоё-гоё зугаа-домуудыг дуулаһам-би, тээд тиитэрээ хаа хамаагүй зайжа ябаха сүлөө, зай гэжэ, үнэн дээрэнх хэлэхэ болоо хаа, газар дэлхэйн хахадаарнь шахуу морин дээрэ харайлгажа ябаһан Ехэ хаанда байгаа гэжэ гү? Хэсүүхэн лэ байха ха, ганса хүнэй наһан бага дээ, даншье хаа, бага. Магад хаанай нэгэ ехэ жанжа сэрэгшэдтээ Зэлтэрээр наашаа гаража ерэнэн байгаа гү? Энэнь лэ зүйтэй байхадаа болохо. Минии үбгэ эсэгэ хэлэжэ байгша нэн: залуухан наһандаа ябаһан Тэмүүжэн хүбүүн, нэ-э, хэзээ һүүлдэ Богдо Чингис хаан гэжэ үндэр нэрэ солотой болоһон хубилгаан хүн юм ааб дээ, өөрынх намгыень хулуухан, эзэмдэжэ асарһан мэргэдүүдэй газар байра дээрэнх ерэжэ, бута зада сохихон, уг унгарни газар дэлхэйн нюруу дээрэнхэ үгы хэжэ шадаһан юм гэжэ. Нээрэнхээш, шанга шухатан, олон тоото мэргэд угтан зон Хёлго, Онон мүрэнүүдэй хоорондохих ехэ зай газарта ажаһуужа байһанаа, мүнөө болоходо, тэдээнэй мүр сарашье гэжэ үгы болошонхой лэ. Өө дээ, бурха-ан!.. Магад Чингис хаан эндэнхэ зүүлжээ газараар, Сэлэнгэ мүрэнэй эрьс зубшажа саашаа, Байгал хүрэтэр олоһоншье байгаа юм бээ, бү мэдэе, харин энэ захын Зэдэ голоор ябаагүй байха дэ-э...

Даваа ара таладань хууһан Ахилай тээшэ удаан хаража, дуугарһандаа шэлэ хүзүүгэйнгээ шалаас гаргангаа, гараараа газар тулажа байжа хуури-һүүжээ хэлгэбэ. Тиин дахин зугаагаа үргэлжэлүүлнэ.

– Та тэрээхэн домог соогоо Зэдэ голой уһан «мүнгэн сагаан үнгөөр ялалзажа байһан» гэжэ хэлэхэдээ, зүйтээшье юумэ дуугарһан байхат, юуб гэхэдэ, удаан уһа руунх хаража байхада, үнэхөөрөөшье сэбэр, тунгалаг уһаниинь оёртоо зэдэ, мүнгэн түхэлэй үнгэтэй болошоод харагдажа байдаг юм. Тээ, тиимэ. Энээхэн багаараа үшөө бараг, харин эхисэ абаһан холын баруун зүгтөө бүришье ехэ зэд үнгэтэй бшуу. Заримандаа оёртонь алтаншье үзэгдэдэг ха гү, зон тэрэ багаарнь яһала алта, мүнгэ бэдэржэ үзэһэн, оложо шадаһаншье гэлсэгшэ. Тиимэл дээ, тиимэлхээл энэ голнай Жада бэшэ, Зэдэ гэжэ нэрэтэй юм. Зай, «тэрэшье тэрэ, тэхэшье ямаан» гэлэй, харин, харагты дээ,

энэ хойто зүгтэмнай зүүлжээ-баруулжаа нэмжыһэн сэнхир хүхэ хада, – Даваа энэ удаагуур дахинаа гараараа газар тулажа байжа эрьежэ хойтохи хаданууд тээшэ зангана. – Ө-ө! Одоол эндэхи буряадуудай нэрэ үгэһэн Хамар-Дабаан хада гээшэл дээ. Үшөө зүбөөрнь хэлэхэ болоо хаа, Бага Хамар-Дабаан гээшэнь юм, харин саада тээнэ, Зэдэ голһоо дутуугүй үргэн ута Хамни гэжэ нэрэтэй голой саана «аханиинь» – Ехэ Хамар-Дабаан байха. Өө дээ, шобхо шобо мундаргануудтай, зунай сагташыё балай ехэ саһа мүльһэнһөө халажа үзөөгүй нүсэгэн сарьдаг юм. Би тэрэ багаар хоёр гурба ябажа үзөө һэм дэ-э, ан гээшэ тэндэл бии. Зүгөөр Хамни голоор, нэгэ хэды хамниган зонуудһаа бэшэ ондоо зон байршадаггүй, хэргызүүдшыё байдаггүй: муу, намаг болдог ехэтэй газар; боролжоо, царамһаа* бэшэ, ондоо хайн ургаса ногоо тэндэ үгы. «Хамни» гэжэ нэрэ хамниган зонууд үгэһэн байха; ондоо хэн-юун байхаб, тала газарта байршадаг бидэ буряадууд тэрэ муухай газарта юугээ хэхэ һэмбиди дээ.

Шэнэ газарта ерэшөөд байһан зонуудта эндэхи буряад хүнһөө, шадаал хаа, хайса юумэ мэдэжэ, хурагшалжа абахань хэрэгтэй гээшэ гү, тугаарһаа хойшо шэмээгүй хөөрэлдөө шагнажа хууһан Цоодой бөө мүнөө баһа эндэ оролсошобо:

– Талын дунда танилсажа байгаа шэнэ нүхэр, танайнгаа һонин зугаа шагнажа хуухадаа, намдашыё баһа нэгэ-хоёр һонирхомо юумэ бии болошоод байна. Мэдэхэ хаа, тайлбарилжа, ойлгуулжа үгэхэгүй гүт?

– Өө, ямар яриан байхаб. Шадахал хаа, харюусахаб. Ошожо, ошожо, үшөө танда. Минии тугаарһаа хойшо хаража, ойлгожой байхада, та томоотой, наһатайшыё, гадуур үшөө бөө хүн байжа байнат. Үндэр зиндаатай бөө бэшэ аалта даа. Өө дөө, мүргэнэб тандаа, орон нютагайм хада уулын сабдаг эзэд харалсаг.

– Саяан, Алтай гэжэ байжа дуулаһамди, харин тугаарай таамнай «Шэбэрын дайда» гэхэдээ ямар газараа дурдабабта, би түрүүшынхисэ дуулажа байналби? Тиихэдэ үшөө эвээн-орочон зон гэжэ байжа дуугарна һэнтэ, тэдэмнай хэд-юуд зонууд бэ, хамниган зон бэшэ юм гү?

– Һээ, үгы бэд дөө, үгы. Хамниган, эвээн-орочон гээшэднай

---

*эндэхи зоной хэлсэдэгээр, намаг газарай набтархан һөөг бургааһан

хоёр ондоо яхатан зон лэ. Эдээнэйш нэгэ адлинь гэхэдэ – талын бэшэ, ойн зонууд. **Һэ-һэ-һэ...** тэрэ саанаа хүн зонтойш ехэ танилсаха, зугаалалсаха гэжэ мэдэхгүй, шадаал хаа, холуур тойрожо ябадаг дуу-шуу үсөөнтэй зонууд лэ дээ. Шангахан ангуушад байха эдэмнай, юу хэлэхэбши. Ойн ургамал ногоо, ангай мяха, загаһа эдсэндээ ехэ хэрэглэдэг. Хамниган зонуудай энээхэнүүрнай байжа байхада, эвээн-орочон гээшыншни оро сараашье байхагүйл теэд. Тэдэш хаана холо, Байгал далайн хойто захаһаань эхилжэ, бүри холо саагуурхи ой модоор байршадаг юм гэлсэгшэ. Гэр байраниинысье ондоо байха, маанад шэнги табан хушуу мал гэжэ оройдоош мэдэхгүй, гансал арбагар ехэ эбэртэй сагаан гүрөөһесэ, «оро» гэжэ нэрэтэй амитаһаа унажархёод лэ, хаа-хаанагүй тэнэжэ ябадаг, тэдээнээ үхэр мал, адуун хүрэгһөө дутуугүй гэжээжэ, харууһалжа байдаг зонууд лэ дөө. Тобшохоноор хэлэбэл, оро гүрөөһэн гээшэш эвээн-гүүдэй урдаа хараха ажамидаралайнь амитад байха, тиимэһээл эвээн-орочон гэжэ дабхар нэрэтэй болошонхойнууд. Оро – сагаан гүрөөһэн – гээшыень зарим нэгэн манай ангуушад хаа-яахана холын хойтохи Ехэ Хамар-Дабаагаар хараһан шэнгээр зугаалалсажа байдаг. Тиигээд дүүрээ дээ. Харин хамниган зонууд гээшэднай оро гээшые оройдоош баридаггүй, мэдэхэшьегүй юм. Ойн захада һуудалтай хадаа, яажа тэндээ хони ямаа барижа шадаха һэм, тиимэһээ гансал эбэртэ бодо мал, мори унаа баридаг. Эбэртэ бодо мал гэхэһээн байха, тэдээнээш бартаа ехэтэй, хүйтэн газарта хайнаар барижа шадахагүй байһандаа, хайнаг, сарлаг үхэрнүүдые олоор баридаг юм. Хамниган зон гээшэднай эвээн-орочон зондо оробол ондоо, өөрын хэлэтэйсье. Хэд-юуд зонууд юм, үнэн дээрээ, би хайн мэдэдэггүйб дээ: Алтай, Саяан хадаар байршадаг хойто зүгэй монголшууд бэшэ юм гү? Али тэндэхи соед, түвэд-түвэлэр зонуудтай нэгэ шуһанай юм гү?

– Ухайш даа, хамниган эвээн-орочон гээшэднай иимэ зонууд юм һэн бы, мүнөөл хайн ойлгожо абаба хаб, харин тыхэдэ Шэбэрын дайда?.. – Цоодой урда тээ табиһан асуудалаа һануулжа дуугарба.

Ярихадаа, хойшо хараха гээшые мэдэхгүй Даваамнай, энэ удаагуур үнэхөөрөө өөрынгөө ута унжагай хөөрөөһнөө эсшэбэ хаяа? Һонюуша сартуулнуудай хойно хойноһоонь табижа байһан асуудалнуудһаань хашаршаһандал, нэгэ оно тэдээн тээшээ хоһон нюдөөр харашоод дуугай һууһанаа, талын һалхинһаа,

удаан хөөрөөнхөө хаташан уралнуудаа тамшааж, бага зэргэ ханяһанайнгаа удаагуур, дахинаа дуугаржа эхилшэнэ.

– Шэбэр гү? Хари бү мэдэе, би өөрөөшье ехэ ойлгодоггүйб, зүгөөр Байгал далайе тойроод байһан газарые – хойто урдагүй, зүүн баруунгүй – бултынь эндэхи буряадууд «Шэбэр» гээд лэ нэрлэжэ байгша. Хамниган-орочон зонуудайш тиигэжэ хэлэжэ байһынь дуулаһанби. Шэбэр гэжэ, эндэхи буряадууд, ой модо элбэгтэй, шэбэр шэдхэ, зуухата газарые нэрлэдэг бэшэ гү? – Иигэжэ харюу-сажархёод, Даваа огторгой өөдэ шэртэжэ: – Үдэшэлэн бордоһо-лоошье хаа, мүнөө зохид дулаан үдэр боложо байна лэ, тым гү? – гэбэ. Энээндэнь хүн харюусабагүй. – Һээ дөө, хэлэхээ мартаад байнаб; таанадай гаража ошоһонойнтой һүүлээр, Максет энэ зандаа Тамча ошожо, Мижид хаанда таанадтай уулзаһан, хөөр-элдэһэн тухайгаа дуулгахам гэжэ байна Һэн. Мүнөө тэрэш харгыда гараад ябажа байһан байха.

– Ойлгобо хабди, тээд тэрээхэн Хүл нуур, Тамча гээшэнь холо юм гү?

– Һэ-э дээ, барагтай. Эндэһээ хахад үдэрэй зай байха, гансал харгыдатнай үнөөхи Хамни гол хүндэлэн дайралдаха, яһала ехэ уһан, тэрэнийел гаталха хэрэгтэй. Таанадай тишээ ошо-хоо ханаа хаатнай, би гарасынь заажа үгүүжэм.

– Даваа нүхэр, эдэш маанадһаа хүлһэ, эдилгэ абажал хала-хаа ханаһан зонууд гү? Таанад өөһэдөөн яадаг зонуудбта? Хэргыз хаанай албатанбди гэжэ гү? Оройдоош үнэншэхөөр бэшэл?

– Үгы ааб дөө, бидэш өөһэдын ноёд, тайшаанартай бу-ряд-монгол зон гээшэлди. Һэ-Һэ-Һэ... хамаагүй, үни холоһоо нааша иигэд гээд лэ, энэ багаархи яһатан зон сугтаа байршажа байдагалди дээ. Хаа-яахана малай бэлшээриһээ боложо, үгы хаа, үхэр малай үгы болошоходо, бэе бээс гэмнэлсэжэ хэрэл-дэхэһээн бэшэ. Барагтай дээ, барагтай...

– Бидэнэй таанадай байршажа байһан газар тээшэ ошоо хаамнай яаха болоноб тэндэхи ноёд сайдуудтнай? Баһал, эдэ хэргызүүдтэ адли, алта мүнгэ, үхэр мал эрихэ гү?

– Тиихэл байгаа бэшэ юм гү дээ, хэн миинтээр өөһэдынгээ газар дээрэ хариһаа ерэхэн зоние байлгаха дуратай байхаб.

– Танай тайшаа баһа гэжэ гү?

– Манайхид гэжэ гү? – Даваа мэхэтэйхэнээр нюдэнүүдээ гүйлгэхэдөөд абана. – Хари, хайшаа байгаа юм. Маанадай газар дайда сагааншье хаа, зомнай олон, тиимэһээ малай бэлшээри

тулюуршаг дэ-э. Үшөө тиихэдэ, ноёд-түшэмэлнүүднай, эдэ хэргызүүдтэ оробол, албатан зонһоо үшөө ехэ түлбэри абажа байдаг юм. Жэл бүхэндэ абаха, эгээ энээхэн намарай сагта. Харин хэргыз хаан хариһаа ерэнэн зонһоо нэгэл дахин түлбэри абадаг, тиигээд лэ дүүрээд байгша. Тиихэдэ түлбэригүй газар бии юм гэлсэгшэ. Тугаарай минии дурсааша Баргажан-Түхэмһөө саашаа, эвээн-орочон зонуудай байршадаг газар хүрэтэр ошооһаа, тэндэ хэндэш-юундэш түлбэри түлэнгүйгөөр байршажа болохо юм ха. Тэрэ хүрэтэр холо дээ, газарыншые гэжэ, мал адууһа баридаг бидэ зондо, таарахагүй байха, ой модо, уһа намаг элбэгтэй газар. Одо-о, тэндэл гээшэ – Шэбэр гээшэнь. Тиихэдэ үшөө... һөө... гайтайхан хүйтэн газар юм гэгшэ.

– Зай гэжэ, шэнэ танил табангууд угтан Даваа, яһала ехэ юумэ танһаа мэдэжэ абаба гээшэбди, тээд бидэш мордожо үзһүүбди, үнэхөөрөөш Зэлтэр хүрэтэр бараг зай бэшэ. – Хүлэ-гын хүндэхэнөөр хууриһаа бодоходо, бэшэнииншые яаралгүй бодолсобо.

– Нээ дөө, нүха-ад, таанадни, тала, танил боложо байһан монгол шэнэ... э-ээ... азарган сартуул нүхэдни... бидэ, эндэхи буряадууд, эдэ хэргызүүдтэйш шадахысаа тоосолдожо, айжа үгэдэггүйбди дэ-э, тиимэһээ таанадайш тиитэрээ айха юумэниинь эндэ үгы байха гэжэ дахинаа дабтаһуу. Тэрээхэн эриһэн түлбэрииснь түлөөд лэ, энэ багаараа тогтожо байршагты. Би мэдэнэм дээ, муу байхагүйт, манай энээгүүр тэниглэн дэ-э, зонуудыншые даруу, номгон. – Даваа хүнгэхэнөөр хүл дээрээ бодоно.

4. Шахардуу байдал

Тагнуул хэжэ гэхэ гү, али шэнэ газар шэнжэлжэ ябаһан сартуул эрэшүүл хүни орой Зэлтэр руугаа бусажа ерэбэ. Тэргэд һарын тэнгэрийн тэндэ ошоод байхада, тэрэнэй гэрэл доро хоёр үдэрэй саана Зэдэ голые гаража ерэнэн муухан гарасаа оложо (табангууд Даваатай уулзаһанайнгаа удаагуур «Зэдэ гол» гэжэ нэрлэдэг болобо), хүнийн хахадһаа холо үнгэрһэн хойно отог байрадаа ерэжэ, дуу шуугүй унтари руугаа ороһоншые һаа, дан лэ һаа шухала хэрэгэй дахинаа гаража ерэшөөд байхада, яахыншые аргагүй, үнишые болонгүй бодожо, һонигүй ябажа ерэнэн ушар хэрэгээ нютагаархидтайгаа хубаалдаба.

– Һонигүй байдал... Эндэхи хэргызүүд «энэ манай газар» гэлдэжэ, эдишэ эрижэ байнал, яаха зонбибди? – Сухалаа хүрэхэдөө нюураараа шуһа гүйлгэшэдэг Хүлэгэ, мүнөөшье хүрин улаан нюуртай болошонхой, шүдөө зуун байжа дуугарна. Нүүдэлэйнгээ эсэстээ тооной хүрэшөөд байхадаа, үшөө нэгэ иимэ зүдэрүү байдалда орошохобди гэжэ Хүлэгэ огто хүлээгээгүй байгаа ха. «Хаанаһаа эдэ хэргызүүд? Юундэ эдээн тухай бодоогүй байгаа гээшэбибди? Юундэ түрүүн намда хүн ойлгуулжа, хэлэжэ үгөөгүйб? Адуун хүрэгөө алдажархёод, үшөө һүүлшынгээ алта мүнгөөр эдээнһээ өөһэдынгөө газар дээрэ байха байршаха газараа худалдажа абаха гэжэ гү? Һм... һонигүй байдал. Тиигэжэ байхада, эндэхи буряад Даваа: «тиитэрээ хэргызүүдһээ айха юумэниинь үгы» гэхэ юм? Юуш ойлгогдохоор бэшэ. Мүнөө зонтойгоо хөөрэлдэжэ, нэгэ зүб шиидхэбэри абахал болоно хабди», – гэжэ һанаһан тэрэ, эндэ суглараад байһан бүһэтэйшүүлэй нюур шарайе ээлжэлэн байжа хараашалшана.

Анха түрүүн нютагаа орхижо, тэрбедэжэ наашаа гараха гэхэн мэдээ гэнтэ дуулажархихадаа зон шууялдаал хэн бэээ, харин мүнөө болоһон хойно, болохо юумэнэй болошоод байхада, урдань дуугай зогсожо байгаа элшэн сайдтаал адли юу хэхэ, яахаяашье мэдэхэ болишонхойнууд шэмээгүй байнад. Али тус тустаа нэгэ шухала хэрэгтэй бодол толгой соохоноо болбосооруулжа байгааш юумэд гү? Гэбэшье, «олоной дунда онготой нэгэн дайралдаха» гэдэгтэл, хэрэгтэ-хэрэггүй ябадалай гарахада ходо шууяа-шуумаргаа үүсхэжэ байдаг Бөөбэйн «досоохи уһаниинь бусалба гү», гэнтэ һуужа һууһан эмээлһээ һуга харайн бодожо:

– Ши... ши гэхэдэ... хара яндуул даһаа, зоболон, түбэг тодхор нютаг зондоо асарһан солиг, юугээ бодожо, юугээ хэжэ ябаһан хүн гээшэбши? «Яаха, юу хэхэ зонбибди» гэжэ байхадашни, яажа шамайе газар даанаб? Хэды болотор бидэ хүдөөдэ хүхэржэ, газаа гандажа ябаха зонбибди?.. А-яа-ой, хаяа даа шамайе, хара монги. – Хүлэгэ тээшээ гараараа хэды дахин самнан байжа хашхарһан тэрэ, харасаа зон тээшээ шэглүүлжэ: – Нютагаархид, үшөө бараг эртэ дээрэнэ энэ Ара Монголой газарһаа зайлажа, Гунзанай урда таладань ошожо байршая, ондоогоор арга һалаа гэжэ мэдэгты. Тэрэ багаар, яагаашье һаа, эдэ... эдэ... солигон хэргызүүдэй бэшэ, монголой газар байха. Ябая эртээнһээ! – гэжэ байжа хуугайлшана. Тиихэдээ эгээ зүй-

тэй юумэ дуугарбаб, зон энэ зандаа хойноһоомни дахаад яба-шаха байха гэжэ ханаһандал, гараараа дахинаа зангажархёод, шуумгай түргөөр юумэсэ түхсэрхэсэ ябаһаба.

Тээд зон шэмээгүй. Бөөбэйһөө ондоо хашхарха хүн эндэ байбагүй. Мүнөө болоһон хойно һөөргөө ябажа эхилхэ гэжэ гү?

Нүүлдэнь бүхэтэйшүүл үлэжэ, яһала удаан энэ тэрэ хэмжээнүүдые абажа ядажа тухашарбад, тээд мүртэй хэмжээн абтагданагүй. Зарим нэгэнийнь Бөөбэйн талыс барина, нүгөөшүүлын үшөө саашаа, Байгал далай хүрэтэр ошоходо хайшаа юм гэжэ дурадхахашье юм, тиихэдэ, гурбадахи зонуудын: «Байгал шадарай зонуудай баһа «энэ газар манай, түлбэри түлэгты» гэлдээ хаань, яахабши?» гэжэ арсалдана. Эсэсэй эсэс-тэ Бөөбэй зүб юумэ хэлэнэ, тиймэһээ һөөргөө бусажа, Гунзанай тээ саанахана тогтохо гэлсэжэ, энэ сэх зүрилдөөтэ зугаагаа дүүргэбэд.

Гайхалтайнь гэхэдэ, үглөөдэрын, үдэһөө үнгэржэ байхада, гэнтэ эндэнь үнөөхи, хэргызүүдэй хэлэмэршэн Даваа, тиихэдэ Максет гээшын хажуудань һуулсаһан, Хүлэгийн тамхинайнь хөөргөөр жаа үхибүүдхээ дутуугүй һонирхожо байһан, гүжэгэр хара нюуртай, сэндэгэр гэдэһэтэй хэргыз хоёр бии болошобод. Норгог зээрдэ гүүнхээ мүртэй буужа үрдэшьсегүй байхаһаа нааша, сэхэ һайн танилнуудтаа айлшлалжа ерэшгэндэл, дэндэр-дондор алхалжа ябаха хоорондоо, урдахи хоёр шүдэгүй амаа ангайсар энсэһэн Даваа:

– Ээ дөө, таанадые энэ багаар лэ олохоб гэжэ тухайсажа ябаа нэм; хабшуу Зэлтэртэ эндэһээ ондоо тиймэ мүртэй газаршыс үгыл дээ. Намайе ерэшэхэ гэжэ таанад лаб хүлсэгээгүй байхат, тээд битнай таанадтаа нэгэ шухала мэдээсэлтэй ерэбэлби. Хамаагүй, хамаг һониноо хуу сэхэ руунь зугаалалсахабди, энэ пэнтэгэр бүдүүн хэргыз монголоор алаг гэжэ мэдээрэйгтын, айлта үгы, – гэжэ байжа яриха хоорондоо, хултаганатаһан нюдөөрөө тойрон байһыс баран хаража үрдихэ юм. Зүб гээшэл ха: сэхэл һонюуша, аралжаа наймаанда аргагүй дуратай хүнэй нюдэд лэ иитэрээ тогтуури байраяа оложо ядажа байдаг бэшэ гү.

Талын зоной ёһо гуримыс сахижа, харгыда ябаһан зониис халуун сай, эдэс ундаар хүндэлһэнэйнгөө удаа, ямар тиймэ һонинтой ерэшээрнь эндэхи зон һонирхожо эхилшэнэ.

– Нээ дөө, уржадар таанадтайгаа таража байхадаа, хана-

на бээт, минии хэлэһыем: Максет тэрэ дороо Мижид хаандаа ошожо таанад тухай дуулгахам гэхыень? Тиигээд, үсэгэлдэр үдэшэлэн тээ, тэрэш намайе дуудажа асараад: «Урдаһаа наашаа гаража ерэнэн монголшууд дурлаһан, шэлэнэн лэ газартаа байршаг, гансал, хүлһыень гэжэ, зуун толгой адуу маанадта үгүүжэн, тиигээд дүүрээ. Ошожо тиигэжэ хэлэ» гээл дээ. Һөөс, яаха болонобто, тээд? Би уржадар үшөө хэлэжэ байгаа һэм: эндэхи хэргызүүдэйш тэнхээ шадалынь халажа байгаа юм гэжэ. Һээ дөө... мүнөө болоходо, битнай буруу байшаба хаб, хүлисыт намайгаа. Минии ханаашаар, дан лэ хаа үнэтэй сэн эрижэ байна бэшэ гү? Би хэлээ һэм дээ тиихэдэ: хэргызүүд һүүлэй үсдэ толгойгоо үргэжэ эхилэнхэй гэжэ. Һөөс, хуладаа хуладаа, юу хэлэхэб, агуухэ Монгол гүрэн. Золигон тэрэ Мижид хаантай тоосолдоод үзбэлтнэй ямар хаб? Ээ дээ, дан үлүү юумэ ярихаа болиһуу, намда юушгэб, энэ таанадай хэрэг бэд дөө. Энээниие дуулгха гэжэ бидэ хоёр яаралтай ерэбэлди. Хэргыз хаанай хэлээшээрнь болохо хаатнай, таанадай Тамча руу ошоһонойшые хэрэггүй хэбэртэйгээр Максет дуугарна һэн. Эриһэн зуун толгой адууень Макседэй байра хүрэтэр абаашажа үгөө хаатнай, таанадай хэрэг тиигээд дүүрэхэ юм ха. Өһөдөө саашань, хаанайнгаа үргөө хүрэтэр туужа абаашаха гэлсээ. Тиймэл дээ, минии монгол шэнэ... Һээ дөө, монгол бэшэ... азарган зээрдэ сартуул нүхэдни.

Иигэд гээд минии хэрэг дүүрээ ха гэхэншүү, Даваа дахинаа хултаганаһан нюдөөрөө иишэ тиишээ хараашалжа эхилшэнэ. Харин тиихэдэ хэргызэнь, юун, ямархан хөөрэлдөөнэй эндэ боложо байхыень ойлгожо шадахагүйшые хаа, нюдэнэйнгөө харасые нэгэ Даваа тээшэ, нэгэ хайлоостын сэхшүүл тээшээ абаашажа байжа ажаглаха юм. Даваагай дуугай болошоходо, нүгөөдүүлынь хоорондоо юун гэлсэгшааб гэжэ бүришые сэхээр шагнаархашана. Энээхэниень ойлгожо, хаража байһан Хүлэгэ, ноураа уршагад гүүлэжэ: «Һм... «азарган зээрдэ сартуулнууд» болошобобди, болие даа юрэдөөш. Энэ табангууд угтан буряад яатараа үлүү гаратараа эндэ яринаб, ойлгод гэжэ дуугархаа мэдэхгүй, магад энэ хэргызэнь монгол-буряадаар тал-мүл ойлгодогшые байжа болоо? Һая хада, бидэнэй хэргызүүдэй байрада хүрэхэдэ, Максет гээшынгээ хажууда энэ хүн дуугай һуулсажа һуугаа һэн, мүнөөшые баһа, ондоо хүн бэшэ, энэл хүн Давааһаа халахаа болишонхой дахасалдажа ябана. Юундэ хаб? Зорюута

гэжэ, үбэштэй хүндэл адли боложо байна бэшэ аабза? Һм..., эндэ ойлгод гэжэ байха хэрэгтэй ха. «Эндэхи хэргызүүдэй тэнхээ шадалынь халажа байгаа юм...», «эндэхи хэргызүүд монголнууд-хаа айдаг юм...», «эндэхи хэргызүүд һүүлэй үедэ толгойгоо үргэжэ эхилэнхэй» гэжэ байжа Даваа юугээ шашанаб? Ямархан хүн бэ даа, өөрөөшье? Һм... Һүрхэйнүүд, Һүрхэйнүүд лэ, эдэ хэргызүүд... аяар зуун толгой адууһа эрижэ байхадаа. Ямар яриан, хөөрэлдөөн байхаб даа, зуунһаа байха зургаан толгой мори үгэжэ шадахагүй маанадта. Дэгэлэйнгээ хормой соогуур томо гэгшэ халаабһа харуулжа ерээд лэ, сухалтай Бөөбэйн дурадхаһан, һүүлдэжэ олоороо хэлсэхэнэйнгээ ёһоор, Гунзанайнгаа гурьбаар һөөргөө ошоошомнай холо дээрэ байха», – гэжэ байжа бодохо үедөө, урда үдэрынь зүб шийдхэбэри абажа шадаһандаа бүришые ехэ этигэшэнэ.

Эгээ энээхэн үедэ Сэтэ дүтэлжэ Хүлэгэдэ нэгэ һонин юумэ шэбэнэбэ. Энэ хүнһөө иимэл юумэ дуулахаһ. Сэрэгэй талаар шадамар, зүрхэтэй хүн хадаа, юумэнһээ айха, гайхаха гэшые мэдэхэгүй дээрэхээ, элшэн сайдайнгаа мүнөө тулюурхан, тулгарданги байдалда орошоод байһыень хаража, ойлгожо байһандаа, нэгэ хүйхэр хэрэг дурадхаад абаба гэшэ. Сэтын тиимэ ехэ ухаатай юумэ дурадхадаггүй байһыень һайн мэдэхэ Хүлэгэ мүнөө нэгэ ондоохоноор тэрээн тээшэ харашоод байһанаа, гэнтэ һэгээ ороһондол, шарайгаа хубилжа, хурсахан нүдөөр хужуудахи нүхэдөө хуумайдажа:

– Нүха-ад, ахатан зонууд, гэртэ орожо, эдэ ерээшэ зонойнгоо дуулгаһан һониень зүбшэн хэлсэбди, – гэхэ зуураа Даваада хандажа, – маанадуудаа хүлисөөрэйгты, таанад энэ зэргэлээ тэргэ дээрэ хэбтэжэ амаржа байгты... – Һүүлдэжэ халта энсэхэдэд гээд: – хушын борбоосогойн һамаршые сэмэхэдэтнай болохо. Энэ һаһаараан монголой сагаан талада байршажа байһан бидэ хаанаһаа хушын һамар гэшые мэдэхэ һэмди, тиимэһээ эндэ, һамарай хажуудаханийн ерэжэ тогтошоод байхадаа, сүлөө сагаа оложо, ехэтэ һонирхошоожо, бултааран шахуу, гарнуудаа дабирхайда барюулжа байжа сэмэнэлди даа. Залуушуулнай шадаха зэргээрэ модыень мундажа, модон өөдэ абиржа байжа яһала суглууланхай, – гэбэ. Тиин, гэр руу түрүүн ошожо орохынгоо тэндэ, тэрэ багаар ябуунтажа байгаа ехэ һамгандаа:

– Аадуунай, эдэ ерээшэ айлшадтаа шахагдаһан хитад сай-

һаа нэгэ нэгые бэлэг болгожо барижархи, зүү, – гэхэ зуураа, тэрэ дороо Даваагай хойноһоонь:

– Ээ дээ, ямар хайн гээшэб, баярлаа, сэхэ баярлаа. Бидэш баһа юу хээхэнтэйгээ хожомоо таанадтайгаа хубаасалдахал байхабди, – гэхыень дуулана.

Хүлэгэ гэр соо суглараашадта Сэтын шэхэндэнь шэбэнээшые дуулгадаа:

– Би, яагааш һаа, энэ нүхэрөө дэмжэхэ байнаб, таанад яахабта? – гэбэ.

Тээд, гайхалтайнь гэхэдэ, гэр соо суглараашад барандаа шахуу хэлээшыень тэрэ дороо дэмжэбэ. Ямар нэгэ тиимэ хүйхэр хэрэг Сэтэ нютагаархидтаа дурадхаба гээшэб гэхэдэ: һаяын үдэрнүүдтэ дабажа ерэхэн Гунзан хадынгаа саанаһаань адуун хүрэг хулгайгаар намнажа асаржа, хэргызүүдэй эрижэ байгаа хүлһэ, түлбэри гээшыень түлэхэ, таглаха гэжэ?!..

– Доллоо-найман эгээ шуран хүбүүднай ошог, үшөө тиихэдэ, сохом таба-зургаан үдэрэй турша соо намнажа асархань хэрэгтэй. Ямар-ямар хэрэгүүдтэ, зүгөөр энэл хэрэгтэ яараһанайнь хэрэггүй. «Яарахада – даараха» гэдэг, хэргызүүд хүлээнэл бээ. Эдээнэй байршажа байгаа газарта ерэшөөд байхадаа, өөһэдыгөө хулгайшад, муухай зонуудбди гэжэ харуулжа байха бэшэ, баян бардам, хайн тээһэнь харуулхаяа оролдохо ёһотойбди, зүб бээ? Аһаа, тиимэхээ, адуун хүрэгнэй хойноһоомнай хүсэжэ ерэжэ ябана, байтараа эрижэ байгаа адууэстнай өөһэдөө туужа абаашажа үгэхэбди гэжэ хэлэхэ хэрэгтэй. Тиимэ бээ? – гэжэ, мал туубаригшадай ахалагша, бүри залууһаа мориндо аргагүй бэрхэ, нэгэтэ бэшэ адуун хүрэг дээрмэдэжэшые үзэхэн Хүхы энэ суглаанда эгээ түрүүлжэ үгэ абаба.

– Би залуу бэшэ, наһатай боложошые ябаа һаа, хүбүүдтэйгээ аргагүй ошолдохо болоноб, харгыень заажа ябахаб. – Хүхын һүүлээр Ахилай үгэ абаба. – Байгты, хүлээгты, намайе наада бү баригты. Зүб, Гунзан өөдэ зүдхэхэдөө би харгыгаа алдажа таанадаа зобоогооб, зэмэтэйб, зүгөөр мүнөө хуу мэдээд, ойлгоод байнаб; дахинаа харгыгаа алдахагүй байхаб, найддуулнаб.

– Би ошохоб, би ошохоб! – гэжэ нэгэн дороо Гислим Олто хоёршые эндэ хабшуусалдажа оролсоно.

– Заарин бөөгэй эндэ байгаагүйнь болоо, заатагүй дурагүйдэхэ һэн. «Аймшагтай, яаранги хэмжээ бү абагты, би үшөө хаража, шэнжэлжэ үзэхэб, тииһэн лэ хойном. Огторгойн олон

бурхадууд энэ муухай хэрэг, ябадалыгтнай дэмжэхгүй байха» гэжэ байжа шангарха хэн», – гэжэ, мүнөө сагтаа сэхэн тухатай, хэрэгтэй ябадал зондоо дурадхабаб гэжэ ойлгожо байһан Сэтэ, һүүлдэнь энэсэсэгээн байжа дуугарна.

Цоодой бөө эндэ тогтоод байһан газарайнгаа эзэдтэ үргэл хэхэ гэжэ хажуудахи эгсэ хада өөдэ Даваагай ерэхын урдахана ябашаһан байгаа. һүүлдэнь ерэхэдээ, үнэхөөрөө Сэтын хэлээшэдэл дуугаржа эхилшөө һэн.

– Аймшагтайл хэрэг үүсхэхээ байна хат. Сэтые мэдэхгүй һэн гүш? Наншалдаха, дайлалдаха, хулгайн хүйхэр ябадал хэхэнээ ондоо юу мэдэдэг хүн юм? Мэдэгдээ, баригдашоо хаа яаха зонбибди, а? Энээн тухайгаа юундэ бодоногүй гээшэбтэ? – гэжэ байжа Цоодой шангаржа эхилбэшье, Хүлэгийн сухарихагүй янзатай байхыень ойлгоходоо: – Эгээ ядахадаа минии шалгажа, хаража үзэхыемни хүлээгьт, юун, намдаа найдаха, этигэхээс болижо байһан зонууд гүт? – гэжэ янгалшаһан бөө гэрһээ гаража ошобошье, эндэнь яаралтай хэрэгэй боложо байһандань, үнишье болонгүй һөөргөө бусахадаа:

– Урдахи байдалнай яһала бараг хэбэртэйгээр үзэгдэнэл даа. Бурха-ан, хуу хайн хайхан байһай, удаан саг соо зобогдожо ябагдана. Мүнөө урагшаа гаража ошохоо байһан хүбүүдэйм-нэйшье харгы сагаан хэбэртэй. Харгыдань сэхэ уһан үзэгдэнэ, тиимэнээ Сэлэнгэ мүнэнөө дахаад ошоо хаань зүйтэй ха. Гэбэшье, би таанадай энэ үүсхэлые хайхашаанагүйб. Хулгайн юумые би анханһаа дэмжээгүй хүм, – гэжэ үнөөхил дурагүй-дэнһөнөө үзүүлнэ.

– Гэртээ бусатарнь орой болошохогүй юм гү, эдэ айлша-даа һэрэжэ, эдсэлхыень дурадхагты, – гэжэ, зэргэлээ хоёр тэргэ дээрэ бүхэнһөө бүхөөр унтаж хэбтэнэн Даваа хэргыз хоёрые Хүлэгэ һэрээлгэбэ.

Һүүлдэжэ, ама хамараа аршангаа Хүлэгийн хажууда ерэнэн Даваа:

– Һээ дөө, зохидоор унташаһан байбалди. Энэш хаа хүндэ хэрэгтэй, тухатай юм бээ. Һэ-Һэ-Һэ... – гэжэ хүндөөр энсэ-һэнэйнгээ һүүлээр: – А... ахатан ноён, тээд ямархан захирал намдаа үгэхөө байнабта? Битнай юун гэжэ хэргызүүдтээ хэлэжэ ошохо болонобиб? – гэбэ.

– Юун гэжэ гү? Табин толгой адуун хүрэг үгэхөөр хэлээ гэжэ дуулгаарайт. Тиигээд дүүрээ, ондоо зугаа эндэ байхагүй.

Үгэхэдөөш, эндэ байршажа байгаа хэргыз хаание хүндэлһэндөө гэжэ хэлээрэйт, – гэжэрхибэ гэнтэ Хүлэгэ. Хэлэхэдээш, өөрөө өөрынгөө хэлэһэнһээ гайхажашье, сошожошье абаһан мэтэ болобо.

Э-ээ?! Өөһэд хоорондонь хэлсэгдэһэн, баталагдаһаншье бэшэ харюу элшэн сайдайнгаа эндэ дуулгажа байхадань, гайхажа, гэлыжэ абаһан сартуул эрэшүүл миин лэ амаа ангайлдаад байшаба.

– Ээ дөө, зуу бэшэ, табин толгой адуу? Тиигэжэ хүршэнэр хэргызүүдтээ дуулгаха болоно гүб дээ? – Амаа ангайшанхай Даваашье схэтэ гайхаһан шэнжэ үзүүлнэ. Тсэд тээ мэндэ сартуулнуудтай уулзахадаа: «хэргызүүдһээ тиитэрээ айха юумэниинь үгы байха, эдэш өөһэдөөн монголнуудһаа айдаг юм» гэжэ байжа ярижа байхадаа, мүнөө болоходо, эдэ зонойнгоо ударидагшада – Хүлэгэдэ – эрид шанга хэмжээ абаһандань өөрөө туһалалсажархиханаа мэдэншьегүй байнал гээшэ ха.

– Ээ, тиигээ хаа... тиигээ хаа, таанадайнгаа хэлэһые энэ нүхэртөө халуун дээрэнь дуулгаадхиһуу, – гэхэн Даваа хажуудахидаа Хүлэгийн хэлэһые нь оршуулба хэбэртэй. Зүгөөр сэндэгэр гэдэһэтэ хэргыз тойроод байһан зон тээшэ нэгэ хёлогод гэжэ харахаһаан бэшэ, ондоо юуш үзүүлбэгүй.

5. Тангариг

Үглөөдэрынь, Хүхын дурадхаашаар, долоон хүбүүд Шиблээн дабаагаар һөөргөө ябажа, мори хулуулгын замда мордобо. Шүлгэ энээхэн бүлгэмэйнгөө ахалагшанаар томилогдожо, Ахилай харгышаниинь, тиихэдэ үшөө Олто, Шаран ба гурбан залуу шуран шамбай хүбүүд энэ тоодо оролсобо. Мори хулуулгын шангахан хэрэгтэ нүхэдтэйгөө хамта ябалсахаа һанаһан Гислимьн хэдышье гуйхадань, элшэн сайд табибагүй; эндээ баһа шадамар эрэшүүл хэрэгтэй – тэрэ үсөөхэн тоото торгон сэрэгшэдэйнгээ ахалагшань боложо үлэбэ.

Үшөө нэгэ хэды хоногоор эндээ удаархабди гэжэ ойлгоһон һамгад, үхибүүд дахинаа хүхилдэжэ, үхэр малаа ажаллахынгаа хажуугаар, сүлөөтэйхэнөөр тибһэнэй үндэһэ малтанад, алирһа суглуулнад. Ой тайгын жэмэс – алирһа – гээшые мэдэхэгүй тооной талын дунда үдэһэн үхибүүд, һамгад мүнөө энэ жэмэсэй хүнэй бэс махабадта туһатайень мэдэжэ абахадаа, яагаад эрэ-

шүүлын түрүүшынхисэ хушын намар һонирхожо сохижо байгаа һэм, тэдээнһээ дутуугүй, газар дээхэнүүр ургааша багахан ягаахан энэ жэмэсы шуналтайгаар суглуулнад. Тиихэдэ, шуулдажа байгаа зонуудһаа холодожо, бүри үүр-сүүрээр горхоной нүгөө талада агнахаяа ошоһон Жангай үгы аад лэ үгы болошобо. Дэлбэг баатар эсэгэдээл адли, харбахадаа тон мэргэн, агнуури гээшысэ һайн мэдэхэ энэ хүн тиимэ бэлээр танигдаагүй газарта төөришэхэгүйл һэн. Юун болобо гээшэб гэжэ, һүни орой болотор ехэшүүлэй ехэ түүдэг носоожорхёод, аалихан тэндээ хөөрэлдэжэ һуухадань, нохойнуудын шууялдаһаар баруун гол тээшэ харайлдажа ошоһон аад, тэрэ дороо хусалдахаа болишобо. Тиигээ һаа энэ Жангай, ондоо хэн танил тэндэнь байба гэлэй. Үнэхөөрөө, уһан хулгана болошоод ябаһан мориндоо томо гэгшэ гура тээһэн тэрэ энсэбхилһээр дүтэлжэ ерэбэ. Унтари хэбтэридээ орохо сагай үнидэ ерээд байгааһысэ һаань, галай дэргэдэ һууһан эрэшүүл Гунзан хадын гурын мяха эдижэ, амталжа үзэхэ гэжэ (Ара Монголоой түрүүшын аза хэшэгтэ хүртэхэ гэжэ), Жангайнгаа олоһон олзынь тэрэ дороо эдлэжэ, хоёр тогоо дүүрэн мяха шанагдажа, ангай эльгэньсэ агшан зуура галда шарагдажа эхилһэнэ. Ангашаһан ангуушан аарса ооһон һоросоогохо үедөө ябаһан ябадалаа зондоо хөөрөөл һэн бээ.

– Ошоһоор үниһысэ болонгүй энэ томо гура ульянгирай түглэ соогуур гэтэжэ мууханаар шархатуулһандаа, бүхэли үдэр соо намсалдажа зобоболби, – гэжэ Жангай хөөрөөгөө эхилһэ. – Морёо унажа ошоһомни болоотой байгаа, түрүүн ябагаар агнахамни гү гэжэ һанаһан хүм. Моригүй һаа, хүсэхэгүй һэм, теэд һүүлдэньсэ яажа энэ томо гурысэ нюргандаа үргэлжэ асарха байгаабиб. Үдэрэй туршада хэды дахин хүсэжэ ябааб, теэд харбуулхаар дүтэлүүлээгүй. Тэнхэй һайтай, шанга ан дайралдаа. Тиибэ яабашысэ, энэмни муудажал байна гэжэ ойлгожол ябааб. Шархатаһан ан доошоо харайдаг, тиимэһээ аяар хаана байһан хойнохи Зэдэ гол хүрэтэр харайгаал. Наранай орожо, харанхы боложо байхада, тэрэлжэ соо хороод хэбтэһэн гурысэ ойлгонгүй, бүри хажуудаханаһаа үргээжэрхихэдэ ехэһэн халаглаабдаа. «Агнууримни урагшагүйдэжэ, иигэд гээд дүүрэшэбэ хаяа» гэжэ һанажа байтарни, тээ саана доохонуур шал-пал гэжэ уһан соогуур ангай гүйжэ ябахань үдэшын һэрюүндэ элихэн дуулдажа байба гээшэ. «Аһаа, энэмни ойһоо гаража, Зэдэ голой шугы соо орожо хорохоо һэдэнэ» гэжэ һанахадаа, түргэн тэрэ зүгын

барига ошоходони, баарһанайшни шадалынь халапанхай, шугын захадахи шабарта шаагдашоод хэбтээл даа, – гэжэ байжа, зугаанда ехэ һайн Жангай намшагруулжа, нэмэжэ хороожо байжа агнууриингаа хөөрүү зугаа (эсэгэс алдһандаа, ходол гунигта абтагдаад ябаха һэн гү даа, урданайнгаа байдалда ороол юм һэн бээ) дүүргэбэ гэжэ зоной ханахада, тэрэнь үшөө саашань: – Пэ-э! Эндэмнай ан элбэгтэй газар юм байна. Шархатаһан гүрөөһые эрьюулжэ ябахадам, тээ саана, хярын оройд, буга һогоон хоёр нам тээшэ айхашьегүй юумэд хараад зогсожо байна һэн. Үшөө нэгэ уб улаан, томоһоо томо гура бүри хажуугаарни харайжа гараа. Тиихэдэ, бодон гахайнуудай малташа гэшэ энээхэн ой соогурнай тоогүй олон үзэгдэнэ. Нүха-ад, ойлгожо, хадужа абагты даа: шархатаһан гура бидэ хоёрой ямар шэмээтэйгээр ой соогуур намсалдажа ябахада, эдэ ангуудай урдамнай дайралдажа байгаа хада, саанань үшөөһые олон ан гүрөөһэн байна гэжэ мэдэе. Тиимэ бээ? Пэ-э!. Ан гүрөөлэйн томонууд гэшэнь, обтохоор! Ехэ хүбшэ тайгын ан арьяатаншы томо байдаг ха юм, тиимэһэ энэ Гунзан гэшэмнай ехэ агнууриин газар байна гэжэ одо-о битнай бэээрэ мэдэжэ ерэбэ. Тиимэһэнь, мори хулуулганда ошоһон хүбүүдэйнгээ ерэхэдэ, байһан лэ хадаа эндээ үшөө нэгэ хоёр үдэрөөршы удааржа, аба хайдагаар агнаад туршаха байгаалди даа. Үбэлэй мэнэ-мэнэ болохоо байхада, үүсэ мяхан маанадта хэрэгтэй. Хүлэгэ гуай, та юун гэхэ байнат? Пэ-э, үшөө нэгэ һонинийн гэхэдэ, гүрөөһэ унагаажархиһан газарһаамни ехэшы холо бэшэ хэбэртэй, айл аймаг, хүн зон байршажа байна ха. Буряад-монгол зон бэшэ аа гү, тээ саахануур, баруун зүгтэ үхибүүдэй хашхаралдаха, үхэр малай мөөрэлдэхэ, тиихэдэ үшөө хонидой мааралдахань дуулдажа байгаа лэ. Хонидой мааралдажа байгаа хада, оротон-хамниган зон бэшэл даа, тэдэш юун хони ямаа үүсхэбэ гэшэб... али үнөөхи хэргызүүднай гэжэ гү? Тээд тэдэшни талын зон, Гунзанай хабшуу хаяада, ойн захада байршаха һэн гэжэ гү?

– Һм, буряад-монгол зон гэнэ гүш? Магад, магадшы... зай, унтажэ үзэе даа, шэнэ наранай мандахада зугаалалсуужамди... – гэхэн Хүлэгэ, хүнһөө түрүүлжэ унтахаяа ябашаба.

Орой унтаридаа ороһон зон, оройшог бодожо, хахад үдэр боложо байхада, үнөөхи халадаггүй, ходо сугтаа ябадаг ахатан гурбан – Хүлэгэ, Цоодой бөө, Сэтэ, тиихэдэ үшөө Хүхы, Жангай гээд, хамтадаа зургаан зон отогһоо баруулжаа гаража,

Жангайн хэлээшэ Гунзанай хаяада байршажа байгаа танигдаагүй зонуудтай уулзаха, танилсаха гэжэ ошобод. Урда тээнэ Зэдэ голой зүүн бэсэрнь үгсэжэ ошоходоо, голой нүгөө тээ байһан эдэ буряад яһатан зониие ойлгонгүй үнгэршэһэн байба хаяа?

Сүлөө сагайнгаа элбэг байхада, эндэ ажаһуудаг буряад-монгол яһатан зонтойгоо, шадаал хаа, танилсаад, мэдэлсээд, ажабайдалаарнь һонирхоод байхада хэрэгтэй, туһатайл һэн ха. Мүнөө дээрээ танилсаад байһан эндэхи гансахан буряад яһатан, табангууд угай Даваа тиимэшье ехэ найдамтай хүн бэшэ, тэрэндэ тиитэрээ этигэһэнэйн хэрэггүй ха гэжэ Хүлэгэ таажа шаданхай. Тиихэдэ үшөө, Жангайн хэлээшээр, нээрээһээ, Гунзанай хажуудаханиинь байгаа сагтаа, ара үбэрөөрнь аба хайдаг хээд үзэхэдэш яашаха юм? Үүсэ мяхан хэрэгтэй даа, аргагүй; тэрэ саанаа, адуун хүрэгөө харгыдаа алдажархиһан зонуудта. Мори хулуухаа ошоһон хүбүүд үшөө хооһоор ерэхэ һэн гү. Зүб лэ даа, шэнэ газар дайдаа һайса үзөөд, эндэхи зонуудтайнь һайн танилсаад байхада зүйтэй, зүйтэй лэ...

* * *

Эдээнэй отогһоо гаража ошохотойнь зэргэ, харгыниинь урагшагүйдэжэ эхилшэбэ. Зэлтэр горхоо гаталжа, саашаа холошье ошожо үрдээгүй байхадань, урдань мориной хоёр гурба алхаад гарашахаар багахан горхон дайралдаба; тээд, гайхалтайнь, бэшэ моридой һэмшье гэнгүй саада тээнэ гарашахада, Хүлэгийн зээрдэ азарга, юунһээшьеб үргэжэ айһандаа гү, эзэнэ унагаахын тэндэ собхороод, хуухираад, яажан саанань гаража үгэбэгүй. Эндэ нэн түрүүн Цоодой бөө һүзэглэшэбэ.

– Сээг... сээг... энээнэй һайн юумэниинь үгы. Юундэ зээрдэ азарга зангаа хубилжа байнаб? Һая би эндэхи газарай эзэд сабдагуудта үргэл, мүргэл хээ һэм. Тиихэдэ гол горходойнь эзэндэ – Лусууд хаанда гэжэ, мүн баһа мүргэл үглөө-мүнөөдөө хэхэб гэжэ һанажал байһан хүм, халаг, тэрэ дороо һанаһанаа хүсэлдүүлээгүй дээрэһээмни муу юумэн тохёолдохоо байна бэшэ аабза? Сээг... харгымнай буруутажа эхилбэ хаяа, бусая. Лусууд хаан уһа горхоо табинагүй. Ухайш даа, юундэ... юундэ тээд, элшэн сайд, шинии зээрдэ азарга гансаарханаа эндэ зангаа хубилба гээшэб? Тойбо түбэг, тодхор болохоо байнагүй бээ, юрэдөө? Сээг... сээг...

Ошохо, хүрэхэ гэхэн газартаа заабол хүрэдэг, бусаха, суха-

риxa гээшэдэ анхан сагһаа дурагуй Хүлэгэ эндэ үнөөхи зангаа оруулжа:

– Заарин бөө, шимнай эндээ үлэжэ, ханаһан тэрэ хэрэгээ бээлүүлхэ болоолтойш? Заһарха юумэн заһарнал бээ, бидэш ошохо тээшээ ошоһуубди, юун гэжэ бусажа байхабибди, хонигүй, – гэжэ, нүхэдтээ хамжажа байжа, морио уһанай саана гаргажал халаба.

Цоодой дуугарбагүй. Тэрэ сулалтай байтараа:

– Ябыт тээд саашаа, тиитэрээ ошохоо ханаа юм хаа. «Гэмынь урдаа, гэмшэлын хойноо» гэжэ байдаг юм, хонин лэ зон гэшэ хат, хожомоо өөһэдөө гомдожо бү байгаарайгты.

Бөө дахинаа дуугараншьегүй, нүхэд тээшээ эрьсэжэ хараншьегүй, ганзагадаа ходо тээгээд ябадаг хэнгэрэгээ абажа, тэрэ дороо газарта һуушана. Бэшэниинь саашаа ошобо. Үдхэн ой соогуур ан гүрөөлэй жэм дахаһаар ябажа, морин сагай үс багта*, Жангайн тухайлаашаар, Зэдэ голой баруун бээдэ, ой шугы хоёрой хоорондохы хабшуу газарта байршажа байгаа гурба-дүрбэн үрхэтэ айлнуудта хүрэжэ ерэшбэд. Үхэр мал, ехэнхидээ хони ямаа барижа байхада, дан лэ хаа хабшуу газар. Тээд эндэ буряад яһатан зон байдаг юм гү, али хамниган-орон гү, нэгэ доро таахаар бэшэ лэ? Гэр байдалын, газараань хаража байхада, нэгэ тиимэшг: алиш тээшэнь болгожо хэлээ хаа, алдуу болохогүй.

Ерээшэ зон түрүүшынхисэ иимэ байдал хаража, үзэжэ байна гэшэ.

«Сэргэгүй айл дүлии, нохойгүй малшан дүлии» гүүлэхэгүй гэхэндэл, шуулдаһан олон нохойнуудаа хорихоор, дан лэ хаа үлүүсэ ёрдойлдоһон шанаануудтай, буурал сагаан ута үһэтэй, хүнгэн дорюун, налшагар бээтэй үбгэжөөл гэрһээ гаража, буужа ерэхэн айлшадай моридые энээбхилһээр ёдойжо байгаа муухан сэргэдээ тогтоожо абаба.

– Мэндэ амо-ор, мэндэ амо-ор! Айлшад, гэртэ морилжо хайрлыт! Эрхим нүхэдэй нютаг, хушуун хаагуур бэ, хэрэг зоригтной юун бэлэй? – гэжэ байжа уһан монголоор дуугаржа байхадань, сартуулнууд өөһэд соогоо эмнилсээд абана. Һүүлдэнь гэртэ орожо, айраг уужа байха хоорондоо, үбгэжөөлһөө гайхаһан бариханаа һурахадань:

---

*монгол литээр үдэ багта

– Ёох, ёох! Яг хайн тамхин бэ, минии тамхин гэжэ, яяр яндан. – Гэрэй эзэн оло тэдые ярижа байха үедөө, айлшадайнаа дурадхаан тамхинхаань үлүүсэ ехые татахаал оролдоно. – Хари гэжэ, ямар яһатан хүнбиб, өөрөөшье мэдэдэггүйб, хоёр тээшээ хубааршанхайлби даа. Ганса нюур шарайгаараа бэшэ, гэр байра, ажабайдалаараашье нэгэ тиимэрхүү, холисолдошонхойбди. Эсэгэмни эндэхи хамниган, эжымни монгол эхэнэр байһан юм.

Тээд хамниган зондол адли наһаараа ойн соорхойдо байршажа, ой тайгаар агнуури хэжэ ябадагыһе хаа, талын зондо адли, үхэр мал, хони ямаа үүсхэдэгбди. Эдээн үгы ажамидаржа шадахашьегүй гээшэ хабди. Тиихэдэ өөрым һамган хамниган эхэнэр һэн, наһа бараһаар зургаан жэл болошоо. Олон үхибүүд най торожо, тогтожо үгөөгүй юм дөө, һүүлшын хоёр хүбүүд лэ торосолдожо, бидэнээ баярлуулаа һэн. Хүбүүдни мүнөө ехэшүүл юм ааб даа, хоюулан айл гэр болонхойнууд, сугтаа бултааран эндэхэнээ байршанабди.

Баһа һонининь гэхэдэ, эдэ хоёр хүбүүдни энээхэн Гунзайнайнаа урдаһаа, эжынгээ нютагнаа гэс даа, һамгадыс абанхайнууд. Ёог-ёох... бэежээд ябахадань, һамга абаха тухайнь миниингээ дурсахада, хоюулан «абаха юм хаа, заатагүй монгол басагадыс асархабди» гэдэг болошохон юм. Тиихэдээ эндэмнай хүгшэн эжынь шуһан диилэбэ хаяа? Тиимэһээл, бидэнтнай, алиш талыс баришаһан зонууд эндэхэнээ байдагалди даа. Яашаха һэм тээд, үбшэн зоболондо, гай гашуудалда дарагдашангүй, гэр бүлөөрөө бүрин бүтэн хаанашье, ямарааршыс ажаһуужа байгыш, ондоо ямар зугаа байхаб эндэ. Тиимэ бээ? Ёог-ёох... яг хайн тамхин лэ... – гэжэ байжа дуугарһан тэрэ, һүүлдэжэ ехээр ханяашана.

Мэлэнхүү үбгэжөөл (иимэ нэрэтэй хүн байшаба), яриха дуратай хүн, ерээшэдыс өөһэдын яһатан зондол һанажа, дуратайгаар хөөрэлдэнэ.

– Яаһан һонин айлшад буужа ерэшэбэ гээшэбтэ-э. Хамниган шуһамни диилэһэн хаа, би мүнөө таанадтай иитэрээ ярилсажа һуухагүйл һэн хаб. Тэдэ зомнай дуу үсөөнтэй байха, энэ тэрэ юумэ ехээр һураа һаатнай, уурыншыс хүрэшэхэдөө магадгүй. Ёох, ёох ... Би гэхэдэ эндэ, хоёр хүбүүдһээ бэшэ, ганса эрэ, хоорондоо хөөрэлдэжэ, ярилсажа байха эрэшүүлэй үгыдэ, үншэн хэнээ хүндэл адли зобошонхой һуудагалдяа. «Залуу

наһан залитай» гэжэ, залуудаа иимэ юумэ гээшые мэдэхэшые-гүй, тоодогшыегүй ябааб; сүлөө саг бага байгаа, үхибүүдни жаанууд, адууһа малаа хараха хэрэгтэй, хажуугаарнь үшөө агнаха, тэнэхээсэ һанашахаш. Ёох... Монгол-моёо, хаа-хаанагүй һайса ябагдаа даа. Мүнөө наһан ошоо, залхууниинь диилэжэ эхилээ, шадаал хаа гэртээ һуужа һууха дураншни хүрэдэг болошонхой агша. Таанадтай ошожо уулзажа, һонин һорьмойгоо хубаалдахашье байгаад, энэ һууһан зандаа һуужал һууна гээшэб. «Зүүн тээхи Зэлтэртэмнай монголшууд нүүжэ ерэшөөд байнал» гэжэ тэрэ багаар агнажа ерэхэн бага хүбүүмни һаяшаг гайхалтай мэдээ маанадтаа дуулгажа ерэхэн юм. Иимэ олоороо манайхи руу урда зүгһөө нүүжэ ерэжэ ябааша зоние бидэтнай үшөө хаража үзөөгүй байхабди, хаа яахана нэгэ хэдэн эндэхи зонийнгоо һуурияа шэнэлжэ ябахыень харахаһаан бэшэ. Юун, ямар шалтагаанһаа боложо, наашаа гаража ерэхэн зонуудбта? Эндэ ехэхэн зориг хэрэгтэй-й... ехэхэн зориг; нютаг голоо орхижо, хари руу зөөжэ ерэхэ гээшэ... ёох. Ньюса бэшэ юм һаань, өөһэдөө хөөрэхэ байгаа бээт? Хулгайшад, дээрмэшэд тухай һурана һэн гүт? Бараг даа, байгаал бэээ заа зуу, һураһанхайнуудбди. Эндэ баһа сэхынь хэлэхүү: хамниган, хэргызүүд гээшэднай хулгай гэжэ ехэ мэдэхэгүй зонууд байха, тиихэдэ, ёо-ёх... манай монголшууд... хүйхэрнүүд... үе болоод лэ энээгүүрнай юумээ худхажа байхал даа. Яахыншые аргагүй, шуһандамнай байна гээшэ гү? Тээд монгол эрэшүүл гээшэш мори, һамга хулуугаагүйдөө өөрыгөө монголби гэжэ һанаха юм аал? Ехэнхидээ хэргызүүдые зобоодог, маанадаа тиитгэрээ дайрадаггүй. Яһала үни болошобо хаяа, хэдэн жэлэй саана табан моринымни һүнийн харанхыгаар Гунзанай саагуур намнажа абаашаһан байгаа һэн. Мүрыень мүшхэхэдөө ойлгоо һэм. Те-э... байгаал ааб дөө, барагтай, бидэш иимэрхүү юумэ ехэ тоодоггүйбди, һурагдаһанхай. Би гэхэдэ, өөрөө мори малаа хулуулгажашье байгаа һаа, хүнэй юумэ наһандааш хулуужа үзөөгүй хүм; энэ талаараа хамниган шуһамни диилэдэг гээшэ ха гү. Ёог-ёох... монгол зон гээшэднай ондоохон зон ааб даа. Бү гомдооройгты, нүхэдүүд, битнай сэхэ руунь дуугардаг хүн байхаб. Өөрөөшые монгол шуһатайб гэнэ бэшэ аалби. Танай Халха Монголоор хулгай, дээрмэдэлгэ, алуур гээшэ һүүлэй үедэ даншые һаа элбэгжэжэ байна гэжэ дуулдагша, бурха-ан даа, хангай уулымнай эзэдүүд харалсажа, бараг лэ байһай даа энээгүүрнай. Хамниган, хэргызүүдээр баһа

хонирхожо байна гүт? Барагтай зонууд байха, айлта үгы, яһала даруунууд. Байтараа өөһэдөө ойлгожо абаха байхат, – гэхэ мэтээр, эдэз хоол барижа байха үедөө, ерээшэдэй табиһан асуудалнуудта Мэлэнхүү харюу үгэнэ. Тиихэдэнь ерээшэд гэрэй эзэниис баһа хүндэлжэ, табиһан асуудалнуудтань мүн лэ сэхэ харюу үгэнэ, юундэ, ямар шалтагаанһаа боложо нүүжэ ябаһан тухайгааш богонихоноор хөөрөбэ. Иигэжэ яһала удаан эндээ һуужа, ябаха тэшээ боложо байхадань, гэрэй эзэн:

– Юун гэтэрээ яарашабабта, хонин зугаа эндэмнай боложо байнал. Намдал сэхэ зохид байна, хари зонтой үнийн болоо ярилсаагүйб. Манай энэ хабшуу зууха руу ябахашье зонинь үсөөн байдаг. Ёог-ёох... айлшадни, мүнөө өөһэдөө ойлгожо, харажаш байна гээшэт; мэнэ һая гаргаһан хониной мяхаар таанадаа хүндэлжэ байхысманай. Мүнөөдэр эндэмнай айлшад буухаа байна гэжэ мэдэһэн юумэдэл, загаһа губшуурдахаяа гол өөдэ ошохоо байһан хүбүүдээ тогтоожо, энэ үглөөгүүр томо эрьс хони гаргуулһанби. Тэдэ хоёрни мэнэ һая, таанадай ерэхын зүг урдахана, загаһандаа ошобо. Зай, хүндэтэ айлшад, гэртэмни орожо сагаан эдээнһэмнай хүртэжэ, мяха шүлэ бариба гээшэт, тиихэдэ... маанадайшни ёһоор һаа, хони мал хэрэглэхэдээ, байһан айлшадаа заатагүй шэнэ шуһанһаа амталуулжа үзөөд табидаг заншалтай байхабди. Ан гүрөөл алаһан һаа, тэрэ дороо халуун шуһыень бултааран уудагшысбди. Тиимэһээ, айлшадни, шуһа эдис, энэмнай ёһотой хоол гээшэ. Таанадшыс, магад, иимэ заншал баридаг байгаат? Мэнэ һая бэрсэдүүдтээ хэлэжэ, шуһа табюулбаб. Гунзан хадаарнай халыар сэхэ ургадаг юм, бидэ даража дабһалдагабди, үзэхэт мүнөө, шуһан соо халыар хэжэрхихэдэ, ёһоор гоё амта оруулжархидаг юм, – гэнэ.

«Монгол-хамниган шуһатайб» гэхэн Мэлэнхүүдэ хүндэлүүлжэ удааршааһан хайлоостынхид, гэнтэ үшөө шуһа эдихэ болошоходоо, түрүүн арсаха гэжэ байһанаа, һэр-мэр гэлдэһээр, үлэхэ болобо. Үбгэнэй «халыар» гэжэ дуугархада, тэрээндэ баригдашабад хаяа? Тэбхэр сагаан талын дунда үдэһэн хадаа, иимэ ургамал бии юм гэжэ дуулахаһаан бэшэ, ондоо харажашье, амталжашье үзөөгүй заримашуул «юун, ямар тиимэ сэхэ амтатай ургамал байгаа юм?» гэжэ хонирхошноо.

– Тиигээ һаа газар гаража, моридоо хараад ерэхүүбди.

– Тиигты, тиигты, айлшадни. Ёһоор гээшэ, халыартай шуһа амталжа үзөөд ошогты.

«Шуһа эдихэ... – Хүлэгын досоо, юундэб даа, жэрэгэд гээд абаба. – Яатарааш улаан шуһанда һанаархашаһан зонуудбди. Ым... Угайнгаа ёһыс орхижорхёод, гэр байрадаа шуһа эдибэшье гэлэйбди, харин хари тээ, танигдаа мэдэгдээгүй зоноор хамтаржа байжа энээхэниис эдихэ гээшэмнай ямархан бэ-э?». Газаашаа гараад байхадаа, нүхэдтөө, өөртөөшье дурагүйдэжэ, энээн тухайгаа хэлэхэ гэхэн аад, «Байг даа, эдэмни зэмэтэй бэшэ, би өөрөө зэмэтэй байхаб. Нам тээшэ харашоод харюу хүлэжэ байхадань, дуугай байжа зүбшөөлөө үгөө бэшэ аалби? Шуһа эдихэ... заарин бөөгэй эндэ байгаагүйнь болоо, байгаа һаа заагагүй: «Таанадта, зээрдэ азаргын сартуулнуудта, үни холоһоо нааша сээртэй байһан «үсын үсдэ, хэтэ мүнхэдөө зээрдэ мори унахагүй, улаан эмээл тохохогүй, улаан шуһа эдихэгүй» гэхэн тангариг ёһыснь мартаһан, орхихон тэнэгхэн лэ зонуут хат», – гээд лэ гонгиношохо һэн. Тсэд зүб лэ даа... үбгэ эсэгэ угайнгаа заншалыс сахижа ябаа, тиихэдэ эсэгэ бидэ хоёр гэжэ... хояулан хойно хойноһоонь хаяжа ябаабди...». Элшэн сайд нюураа уршагад гүүлээд абана.

...Тиимэл байха һэн! Үдэрэй шааяшоод байхаһаа наашаа эндэ ерэжэ, гансаардажа һууһан Мэлэнхүү үбгэжөөлыс хамааруулжа, үшөө шуһанай болохыснь хүлэжэ һуутарнь, намарай богонихон үдэрэй унтархань дүтэлшөөд байба. Үнэхөөрөө тон амтатай шуһа садатараа эдижэ, ама хамараа хамсыгаараа аршажа ябажа газаашаа гаража, сэргэдэ дүтэлхэдөөл (!)... тэндэ Хүлэгэ ноёнойнгоо зээрдэ азаргын үгы байхыснь обёорбод! Гайхалтайнь?! Хэзээ, хэдыдэнь, хайшаа ябашахэ бэлэй? Гансаарханаа! Хазаарһаа мултаржа бэшэ, хазаартаяа ошоо. Хараһан, мэдэһэн хүншье үгы. Гурбан гэрэй хоорондо ябуунтажа, наадажа байгаа Мэлэнхүүгэй хоёр бэрсэд, үхибүүдыньшье мэдэнэгүй. Танигдаа мэдэгдээгүй байһан моридтой зоной газаань ерэжэ тогтожо байхада, тэдээниис эдихын тэндэ боложо, шуулдажа байгаа дүрбэн хотошо нохойнуудшье зээрдэ азаргын уяанһаа алдууржа, харайжа саашаа ошохондоньшье аншье гэжэ хусахагүй гээшэмнай баһа хайшаа юм? Шуһанай бусалжа байгаа сагта газаашаа гарахадань, моридынь булта сэргэдэ байна һэн лэ? Гэгээн сагаан үдэр хэн хулгайшан эндэ байха бэлэй? Мэлэнхүүгэй хүбүүдынь гэжэ гү? Үгы ааб даа. Ыонин, һонин, һэжэглэхээр...

Хүлэгэ гансата һэжэглээд абаба! Гэнтэ бээсэрнь хүйтэ даахал боложо, нюураараа шуһа гүйлгэжэ эхилшэһэн тэрэ: «Эндэ

миин бэшэ-э, миин бэшэ-э... юун боложо байна гээшэб иихэдээ? Зээрдэ азаргамни хиирхэжэ байна бэшэ бээ? Миин бэшэ-э... Үглөөнһөө хойшо зангаа хубилжа байһан морин... миниингээ үхэхые зүгнөө гү?». Тэрэ халганаһан гарнуудаараа тамхяа гаргажа, татажа эхилшэнэ.

– Хүхы, Жангай, таа хоёр ноёнойнгоо мори хойноһонь эрыюулжэ ошогты, бидэ эндээ хүлээжэ байһуубди. Холо ябашоогүй, ерэнэн лэ харгыгаараа һөөргөө харайжа ябаһан байха, – гэнэ Сэтэ.

– Ямар аягүй байдал гээшэб, монгол айлшадни, хүлисыт намайгаа. Таанадтаа хайн ханаһан лэ хадаа, ярижа, хүндэлжэ удааруулшаһан болоно гүб, хүлисыт. Энэ нүхэртнай зүб хэлэнэ, ганса морин юун холо ошохо һэм, тэрэ зандаа барижа асарна бээ. Байз... али азарга хадаа, манай залуу гүүдэ ханаархаж, тишээ харайжа ошоогүй юм аабза? Хараялши, зургаан мориднай мэнэ хая баруун хадын хаяада бэлшэжэ ябана һэн. Ёог-ёох... – Айлшадайнгаа ерэнһэнь хойшо тамхиень татаха үедөө үнэнһөө ама хамараа тамшааж байжа татажа байһан хаа, мүнөө болоходо эмэтэй хүн, Хүлэгийн тамхилжа эхилшэхэдэ, хүртэлсэхэсэһые айшанхай, миин лэ хооһоор «ёог-ёох» гэхэн Мэлэнхүү хажуу тээшээ гаража, үндыжэ байжа хараашалшана. – Ёог... үгы дөө, үлүү морин харагданагүй, манай зургаан морид, нэгэ унаган өөһдөөл тэрэл газартаа бэлшэнэд. Тиигээ хаа, танай азарга өөрынгөө гүүнэртэ харайжа ошоо гэжэ мэдэе. Ёог... барагтай байха бээ, гэртэ орос, юун эндэ газаа зогсожо байхабибди.

Тээд Хүхы Жангай хоёр үгы аад лэ үгы. Газаа бүүр-түүр боро хараан буушанхай. Ой соо үшөөш харанхы байха, тиимэһээ зээрдэ зүһэтэ мориной тэндэ харагдахань бүриһые тулюур бээ. Юрэдөөл, байрадаа хүрэтэр хүсэгдэнгүй ошооһонь лабтай ха.

Зүб лэ да; харанхы болоһон хойно хоёр нүхэдынь ерэжэ, зээрдэ азарга хүсөөгүй тухайгаа дуулгаба. Айлшадтаа һөөргөө ханаагаа зобоһоһон Мэлэнхүү:

– Эндээ хоноод, үнжөөд ошогты. Үглөөдэр манай мори барижа унаад ошохот, хүбүүдэйм нэгэн ошолсожо тэрэ морёо асарнал бээ, – гэнэ. Энэ үедэ газараа хоёр хүбүүдынь орожо, айлшадтай мэндэшэлэлсээд, олоһон олзоёо эсэгдээш, айлшадташ хайрхажа харуулна. Үнэхөөрөө олон загаһа баринхайнууд.

– Морёо үгэхэ болоһондотнай баясанабди, һайниие хүргэнэбди. Юун гэжэ танайда хоножо, үнжэжэ байхабибди даа, бидэ энэ зандаа бусахамнай. Хазаараа шэрээд ошоһон морин аймшагтай; ой соо гэшүүһэ, модондо торолдохо гэжэш байха. Мориетнай үглөөдэр манай хүбүүдэй нэгэн асаржа үгэнэ бээ, – гэжэ хэлээд, сартуулнууд түргэн зуураар мордобо. Ой соо-гуур шагнаархажа ябажа, бүри орой болоһон хойно байрадаа ерэхэдэ гайхалдашабад; элшэн сайдайнь зээрдэ азарга бусажа ерээгүй байшаба. Хаанаб теэд?!

Ябалан хадын шэлэ дээрэнхэ һөөргөө намнуулжа ошоһон танил энжэ моридоо, өөрынгөөшье абажа ябадаг гүүнэрээ үгылхэдөө, хиирхэхын тэндэ боложо, энэ Зэлтэртэшье тогтожо торонгүй, хажуу тээгүүрын халба хүрэжэ, аяар хаана холо байһан нютаг гол руугаа гансаарханаа харайжа ошобо гэжэ гү? Тиигээ юм һаань халаа, дүүрээ гээшэ. Гэртээ үшөө хүрэжэ шадаха морин гү, али харгыдаа хосорхо байха гү.

Дуу шуугүй болоһон Цоодой бөө хүн зонһоо хажуу тээшээ гаража, гал аһаажа, һүни орой болошоодшье байхада, үнөөхи өөрынгөө хэрэг ябадалыг эхилшэбэ. Зон, теэд, унтаал юм һэн бээ.

Эртэ үглөөгүүр эрэшүүлэй бодошонхой, али зүг тээшэ ноёнойнгоо мори бэдэржэ ошохо тухайгаа тоосолдожо байхадань, заарин бөө Хүлэгыг хажуу тээшэнь дуудажа, үзэһэн хараһанаа хөөрэшэнэ.

– Ши гэхэдэ, яажаш хүнэй үгэ дуулахагүй хүн байнаш даа. Залуу, үшөө охор бодолтой хүн һаашни тэрэ гэлэй, харин... – Цоодой толгойгоо һэгсэрээд абана. – «Бага алдууһаа ехэ алдуу гараха» гээшэнь энэ лэ. Буурал сагаан үһэтэй болоһон шамда мүнөө ухаа заахамни гэжэ гү? Намайе шагнаха хүн байгаа юм гүш, али дуугай саашаа арилшахамни гү? Хорюултай байһан зээрдэ азарга унажа ябаханаа гадуур, юундэ, яахадаа, ошожо ошожо, үшөө юрэдөөш танигдаа, мэдэгдээгүй байһан айлайда орожо... боро хараанаар! шуһа эдижэ һууба гэшэбтэ? Сээг... би энэхэниие яаш ойлгожо шадахагүй байнаб?! Шамайе мүнөө хүлисэхэ байха нэгэ юумэн гэхэдэ: угайнгаа ёһо гуримыг алдажа байһандаа ши гансааран эндэ зэмэтэй бэшэ, гадна эсэгэшни, тиихэдэ бэшэ угтан зонуудтнай байлсаха. Харин шинии үбгэ эсэгэ энэ заншалаа алдангүй, тон наринаар абажа ябаһан да-а. Яахын аргагүй! Сээг... энэ ехэ алдуутнай нэгэтэ заатагүй өөрыгөө һа-

нуулха байхал хэн; тээд мүнөө хануулжа байна гэшэ! Тиигэжэ мэдэхэ хэрэгтэй! Иигэд гээд, ухаа ороогүй хаатнай, үшөө ямар муу муухай ябадал, һүйд тодхор үзэгдэжэ магадгүйб? Ойлгоно гэшэ гүш?! Бурха-ан... нэгэ һайниины гэхэдэ, үнэхөөрөө, хүшэр хүндэ харгыдамнай Хүхэ мүнхэ тэнгэри баабаймнай харалсажа, туһалалсажа, угаймнай заншалаар зээрдэ азарга шамда унуулжа, зонойнгоо хушуушан болгожо, энэ ехэ нүүдэлыемнай дүүргэхэ тээшэнь болголсожо байна гэшэ. Шамһаа боложо, бишье хажуудашни шара азарга унажа ябаха баатай болоһонби. Зүгөөр саашадаа «хүрөө болоо!» гэхэн тэмдэг дээрэхэ үгтэжэ байна гэшэ! Тиигэжэ мэдэхэ хэрэгтэй! Би энэ хүни һайса хаража, шалгажа үзэхэдөө энээхэниис мэдэжэ, ойлгожо абааб. Нютаг голоо шэнээр нуурилжа, шэнэ ажабайдалаар түбхинэхэ гээ юм һаа, һөөргөө угайнгаа заншалыс сахижа эхилхэ болонот. Тиигэбэлтнай саашадаа хэрэгтнай хуу баран урагшатай байха. Ши зонойнгоо аха захатан хэн хойноо, энээхэн шиидхэбэри абажа шадаха аргатайш, зон шинии хэлээшээр болохо. Ойлгобо гүш даа намайе, энэ удаагуур, Хүлэгэ ноён?

Урда сагуудта заарин бөөгэй ухаа заажа эхилхэдэнь, халтад лэ гээ һаа, зүрилдөө зүршэлдөө үүсхэхэ дуратай Хүлэгэ, мүнөө болоходо, гэмэ зэмэтэй жаа үхибүүндэл адли дуугай байжа шагнаба.

– Ошогты, морёо һөөргөө бэдэржэ ошогты. Зээрдэ азаргашни, гэшүүһэндэ гү, али газарта хэбтэһэн модондо бүтүү жолоогоороо шагтагалдашоод байна, – гэжэ дуугарһан Цоодой, дахинаа аншье гэнгүй сааналшаба.

...Тээд зээрдэ азарга олдохо юм бэшэ. Мэлэнхүүгэй хүрэтэр табан хүн урда ябаһан харгыгаа дахаад ошобоншье, һөөргөө хооһоор бусажа ерэбэ. Дахинаа үшөө олоороо ошобод. Ой соо жолоогоороо гэшүүһэндэ торосолдошоод байгаа һаань, бэдэржэ ябаһан хүнүүдэй нэгэнииньшье һаа обёорхо байгаа; багахан заахан инзага-гүрөөһэн бэшэ, байгаа томо азарга морин ха юм. Амитан хадаа, танил моринойнгоо дүтэлхэдэ, инсагаалжа мэдээгээ үгэхэш хэн. Али жолоодоо торсолдошоод байхадань, хээрын нохосууд һүниндөө добтолжо ороо гэжэ гү? Баһа үгыл да; аргагүй нэгэ тиимэ юумэнэй болошоо һаань, шубууд олоороо нэгэ газарта сугларшанхай шууялдажа, холоһоо мэдэгдэжэ байха хэн. Юрэдөөл, зээрдэ азарга эндэхэнээ тогтонгүй, урагшаа, Гунзанай урдуур харайжа ошоо гэжэ мэдэс. Ти-

гээ, ондоо юу байхаб. Иигэжэ байжа эндэ нэн түрүүн Хүлэгэ өөрөө һэжэглэшэнэ.

Бүхэлиин үдэр олон зоной ой дүүрэн зээрдэ азарга бэдэржэ эсээд, «дүүрээ, халаа» гэжэ зогсохо тээшээ боложо байхадань, нүгөө үглөөгүүрынь Цоодой бөө дахинаа «ошогты, бэдэрэгты, мори тэрэл газартаа жолоогоороо барисалдашоод зобожо байна» гэжэ баадхажа ябуулба. Һөөргөө хэдэн зон Гунзанай ара талые шобто ябажа Мэлэнхүү үбгэжөөлэй байра хүрэтэр ошобо. Үгыл, тээд?! Бусаха болоходонь, Мэлэнхүүгэй бага хүбүүн Хуса мори бэдэрэлсэжэ ябалсаха болобо. Үнишье болонгүй, ой руу орохын тэндэ ябахадаа, Хуса:

– Байзагтылши, морин инсагаалхадал болобо, – гэбэ.

Тээд ябаһан зоной хэнииньшье тиимэ абья дуулаагүй байшаба.

– Мүнөө дуулаба гүт? Дахинаа халта инсагаалаад абаба. Хойто зүгтэ, тэрү-ү тэрэ добын саахануур хэбэртэй.

Байгааша зон баһал гайхалсаад абаба; нэгэнииньшье алиньшэ зүгтэ мориной инсагаалһан абья дуулаагүй лэ. Юундэ, тээд, зээрдэ азарга хаана хажуу тээ байһан хубхай сагаан добын саана байжа байха бэлэй?

Хуса морёо оодоруулһаар тиишээ гүйлгэжэ ошоходоо, тэрэ дороо добо дээрэһээ һүхиржэ эхилбэ. Хайлоостынхид харайлгалдажа ошоходоо... татай!!! гайхалтай!!! добын саанахана, багахан хонхор газарта Хүлэгэ ноёнойнгоо мориной байхыень обёорбод. Хусын морин дээрэһээ энэжэ һуухадань, тэдэндэ аягүйшье шэнги болошобо. Гайтай, гайтай, хамниган зон гээшэш, яагааш наа, монгол-буряад зондо оробол ондоохон, үнэхөөрөө, ан арьяатанһаа дутуугүй хёрхо, һонор зон байнад лэ!

Тээд үшөө нэгэ гайхалтайнь гэхэдэ, юундэ эндэ, хоһон сагаан талада, морин гансаарханаа хоёр гурбан үдэрэй туршада байжа байха болооб?!

Дүтэлжэ ерэхэдэ Хүлэгэ амаа ангайгаад байшаба?! Зээрдэ азаргань газарта хахадсаараа булагдашоод байһан бугын һэе яһандань жолоогоороо торосолдошоод байба гээшэ. Һайса адагалжа харахадань, ошожо ошожо, үшөө богонихон годигор хабирагайнь бураада (зоной ондоогоор хэлсэдэгээрнь наа: «үншэн сагаан хабһанайнь бураада») ута жолоогоороо, ямар нэгэн муу ханаата хүнэй зорюута иитэрнь, оройдоош тайлдахаар бэшээр, шэрэлдэшэнхэйгээр уяжархиһандал.

Нүүлдэжэ ерэхэдээ, гайхахаар юумэн үшөөш гаража ерэшбэ. Нэгэн гэбэл; юундэ, яахадаа, заатагүй энээгүүр харайха ёхотой морин байгаа? Хоёр гэхэд; юундэ, яахадаа, заатагүй үхэн бугын үншэн хабһандань ерэжэ жолоогоороо торосол-дохо болооб?! Ёро хараба гү? Али юрэдөө... сээртэй байһан зээрдэ азарга гэжэ гү?..

Хүлэгэ наһан соогоо шүтөөгүйгөө мүнөө эндэ шүтэбэ. «Һм, һм... заарин бөө тон зүб байгаа... Үнэхөөрөө сэхэн алдуу боложо байна гэшэ иихэдээ. Һм, заарин бөө... шамайгаа шанга бөө гэжэ мэдэхэ һэм, тээд иимэ шанга байһыш одоо мүнөө ойлгожо абабалби! Хари гэжэ, мийн тиихэдэд гээд, эгээ үндэр шатын зиндаа – заарин бөө гэшэдэ хүртэхгүйл һэн ха. Баруун Монголоой дайдаар Лхүндүг гэжэ нэрэтэй түбэд хубилгаан лама бии болошоо гэжэ һураг суу үнинэй таранхай агша һэн, тиихэдэ манай Цоодой бөө энэ ламаһаа нэгэшье дутахагүй хүн байна гэшэ. Шанга даа, шанга бөө! Харгыдамнай үзэгдэхэ, харисалдаха байха хамаг юумэ хуу уридшалан мэдээд, ойлгоод, шадахысаа заһаад ябаа лэ... Золхын хажууда ябалсаһан харын угай бөөе танижа, мэхэлжэшье шадаа... Ахилайн үни холодо алаһан хандагайн сагаан хохимой Гунзанай шэлэ дээрэхи модоной гэшүүһэндэ үлгөөтэй байхынь хаана холоһоо каража шадаа... Һм, үшөө тиихэдэ: «Гунзанай ара гээгэдэ хэбтэһэн ардагар томо эбэрнүүдтэй бугын сагаан һэе яһан юундэ, яахадаа нюдэнэйм урда үе болоод лэ үзэгдэжэ карагданаб» гэжэ, наашаа ерэжэ ябахадаа хэлэжэ, таажа ядажа байһан юм... Иихэдээ намтай тохёолдохо байгаа энэ муухай ушарыс зүгнэһэн болоно гү? Цоодой бөөмни... заарин бөөмни, юундэшье шиниингээ үгэ дууладаггүй тэнэг байгаа гэшэбиб? «Үлтиртэрөө шүлэ гарахагүй, үхэтэрөө ухаа орохогүй» гэшэнь намһаал удхатай гэшэ ха. Одо-о гэжэ, ухаа орохо юм һаа, ухаа орохоор юумэн боложо байна эндэмнай! Заарин бөө, энээнһээ хойшо бишни гансал шиниингээ үгөөр ябахаб, тангаригаа үгэнэб!», – гэжэ байжа гэмэржэ, гэмшэһэн тэрэ, хажуудань байһан хэн-юунһээш гайхахаяа болишонхой, тэнгэри өөдэ харан байжа наманшалжа эхилшэнэ.

...Хүлэгэ ноён тээшэ һонирхонгёор караашалжа байһан Хуса, эндэ минии хэрэг ябадал дүүрээд байна гэжэ ойлгоходоо, сугтаа ябаһан зонуудтайгаа, ёһын тэды гэжэ, нэгэ зохидоор хасаншьегүй, «баяртай» гэхэн гансахан үгэ арай аманһаа алдажа (яахабши, хамниган шүһаниинь эндэ диилэжэл байна хаш),

гэр тээшээ галгюулшаба. Энэнь лэ мүнөө Хүлэгэдэ хэрэгтэй байгаа. Тэрэ зээрдэ азаргаа хүтэлһөөр добо өөдэ ошобо. Жалгада, нэмэри газарта, халхинай барагаар үлсэжэ байхада, эндэ эршэтэйгээр үлсэнэ. Тэнгэри даншье хаа муудажэ эхилбэ; иигэд гээд бордоһо саһан эхилхэнь ха.

Тугаарһаа хойшо дуугай болоһоһон Хүлэгэ яаралгүйхэн нүхэд тээшээ хараашалжа байгараа, сээжэ сэдхэлыень хүмэрюулжэ, досоонь багтажа ядажа байгаа ханал бодолтойгоо хубаасалдаба. Зургаан нүхэдын дуугай байжа шагнаба. Удаан саг соо үлэн хооһон байһан азарга морин мүнөө ногоондо аһалдашанхай аад, забда сүлөөгүй толгойгоо зантагануулхадаа: «хүрөө боло, хүрөө боло, мүнөө болоһон хойно юун хооһон тархья тоншообши» гэхэ мэтэ эзэнээ зэмэлхээ ханаһандал, жоолоогоо гарһаань угзарад, угзарад гүүлэжэ, хэлээшыень таһалдуулха юм.

– Тиимэл даа, нүха-ад, – гэжэ уруу дуруу зугаагаа дүүргэхэдэ, хажуудахи залуушуулууддаа, ойлгожо шадахын зэргээр, угайнгаа урданай түүхэ хөөрөжэ үгэбэ. Залуушуудда гансашье гомдол үгы: үбэштэй өөрын «угаа уһанда хаяжа байхада», ерээдүйн халаан болохо эдэ гэмэтэй гэжэ гү? Үгы ааб даа.

Алдахагүй гэжэ, хашартай болгожо байһан азаргынгаа жоолоос гартаа шангаханаар орёоходоод абажа:

– Эгээ сэхэ намайе гайхуулһан, сошордоһон юумэн гэхэдэ, энэ моримни энээхэн жалгаар харайбаш гэлэй, тээд юунда, яахадаа заатагүй үхэхэн бугын үншэн хабһандань ерэжэ торохо болоо юм?! Һм... тээ, үншэн хабһандань... хүзэглэмөөр лэ. Таанад, залуушуул гэжэ, мэдэхэн, дуулаһан гүт, үгы гү, тээд нэгэ иимэ аман үгэ, яряа зугаа бии юм: «Үншэн хабһанайнгаа үнсэгтэ, сэдхэл ханаанайнгаа шэгшэгтэ хадагалжа ябаһан нангин нюуса» гэхэн. Мэдэхгүй байһан хаа, хадуужа абахада, хожомоо хэрэгтэйшье байжа магадгүй. Энэ оньһон үгын удханиин гэхэдэ: хүн гээшэ өөрынгөө тон нэгэ нангин нюуса, наһан соохи гомдол гашуудалаа, уйдхараа хэнтэйш хубаалдангүй бээдээ саанахана, үншэн хабһанайнгаа оёрто хадагалжа ябадаг юм ха. Тиимэ. Таанадни тээд, мүнөө миниингээ юундэ иигэжэ байжа дуугаржа байһыемни зүб руунь ойлгожо шадажа байна гээшэ гүт даа? Нүха-ад, эндэ байгааһа зээрдэ азаргын сартуул угтан зонойхид? Анхаржа саашань шагнагты даа: зээрдэ азаргын

үхэхэн бугын үншэн сагаан хабһанайнь бураада оройлдошоод байхадань, эгээ нэгэ тиймэ гомдол мэдүүлгэ саанаһаа эндэ гаража ерэжэ байна бэшэ аабза, а? Тээ, бүри холоһоо даа, хаана холын Хиваа дайдаһаа нааша дахасалдажа ябаһан элинсэг хулинсагаймнай хүнэхэ, хүлдэнийнь маанадтаа тон сэхэ гомдолтой байна ха гэжэ мэдэе. Ондоо юун эндэ байха бэлэй? Тэнэг лэ зонууд бэшэ юм хаа, тиигэжэл бултанда ойлгохо болонобди.

Элшэн сайд тойроод байһан нүхэдөө дахинаа ээлжэлүүлэн байжа хараһанайнгаа удаагуур:

– Мүнөө эндэ зээрдэ азаргын угтан гэжэ дүрбэн хүн байжа байна гүбди? Таанадни минии ханаашаар болохо юм хаа, наашаагты, шахаан тангаригаа эндээ үгэхэ болоо гээшэлди даа. Юумэнэй үшөө халуун байгаа сагта, ондоо бэшэ һүйд тодхой тохёолдошоогүйдэ, үнэн болоһон үйлэ ушарайнь газарта, бултанайнгаа зүгһөө гэжэ шахаан тангаригаа үгэе, бэшэ зомнай һүүлдэнь үгэнэ бээе. Харин, таанад, шара азаргынхид, эндэ байлсажа байгаа хадаа, бидэнэйнгээ яажа тангаригаа үгэжэ байхыемнай хаража, гэршэлхэ зон болонот, – гэнэ.

Гурбан эрэшүүлэй хажуудань ерэжэ зогсоходо, Хүлэгэ:

– Хойноһоомни дабталсагты, – гэхэнэйнгээ удаагуур, яаралгүй, үгэ бүхэнөө һайса бодомжолжо, ухаламжалжа байжа дуугаршана: – Хүхэ мүнхэ тэнгэрийн үндэрһөө маанадаа харалсажа, үргэлсэжэ байдаг огторгойн олон бурхадуудай урда, сартуул зээрдэ азаргын элинсэг хулинсаг үбгэ эсэгэнэрэйнгээ мүнхэ дурасхаалда гэжэ, эндэ зогсожо байгаа бидэ, хойто үсын уг удам залгуулжа ябаһан хайлоосто голой дүрбэн сартуул эрэшүүл шахаан тангаригаа үгэнэбди!

Элшэн сайдайнгаа хойноһоонь гурбан залууниинь, хэлэхэн үгэ бүхэниинь мүн лэ алдахагүй гэжэ анхаралтайгаар дабталсанад:

– Хүхэ мүнхэ тэнгэрийн үндэрһөө маанадаа харалсажа...

Хүлэгэ халта бодолгото боложо байгараа:

– Алдаһан, орхихон угайнгаа гурым заншалынь һөөргэнь хэргээжэ, зээрдэ азаргын сартуул угтан эрэшүүл дахинаа улаан зээрдэ мори унахагүйбди, улаан эмээл мориндоо тохохогүйбди, үсын үсдэ, бэсын бээдэ улаан шуһа эдихэгүйбди. Тангаригланабди!

– ...Тангаригланабди! – гээд, бэшэниинь баһал дабтан дуугарнад.

Тангариг гээшэ, үнэн дээрээ, шангахан жама, журам байха гэжэ ойлгожо байһан Хүлэгэ, «эндэ алдуу, эндүү гаргажа байгуужам» гэжэ ханахадаа гү, халта байд гээд:

– Гэртээ байха хүбүүн шуһа бү эдиг, буужа ерэнэн бэришье бү эдиг, харида ошохо хүүхэн эдиг! Үүсэ, мяха хэрэглээд, тэрэ үдэртөө эбдэхэгүй, үншэн хабирганай бураас таһалхагүй, айлда үгэхэгүй! Тангаригланабди! – гэжэ эридээр дуугаршана.

– Тангаригланабди!

– Тангаригланабди! Тангаригланабди!

– Зай, иихэдээ, одоо минии ханаан тэгшэрбэ хаяа.

Хүлэгэ эрьсэлдэжэ, зээрдэ азаргынгаа нюрганһаань эмээлыень ходолжо, хазаарынь мулталба.

– Яба, энээнһээ хойшо дура зоргон соогоо яба. Дахинаа энэ мориис хэншье бү унуужан. Маанадтаа муу ёро зүгнөө, хараа бэшэ, үнэхөөрөө хайн мэдээ, дохёо үгэнэн, хүлдэ үзэгдэлэй хүлэг морин лэ! Бурханайш, сээртэйш морин болог, хамаагүй, бусажа ерэхэдээ, үшөө заарин бөөһөө һурахабди, тэрэнэй хэлээшээрнь болуужан. – Хүлэгэ иишэ тиишээ хараашалшана. – Огторгоймнай даншье хаа муудажа, бордоһолхоо ханашоо ха, эртүүр харанхы боложо байна. Нүха-ад, дахинаа энээгүүр ябагдаха хэн гү, үгы гү, харанхы болошоогүйдэ, шахаан тангаригаа үгэнэн газараа тэмдэглэжэ гэхэ гү, энээхэн добынгоо оройд, багаханшье хаань, обоо бодхоожорхие.

Тиин бултааран тэрэ дороо шулуу суглуулжа эхилшэнэд. Обоо бодхоожо дүүргээд, гороолхоо байхадань, Мэлэнхүүгэй гэрэй наанахи добо дээрэ моритой нэгэ хүн бии боложо, тэндээ зогсоһоод байһанаа, һүүлдэнь яаралгүй ябадалаар дүтэлжэ ерэхэдээ, Мэлэнхүү өөрөө болошобо. Жалга руу буужа ерэхэдээ, бугын һэсдэ дүтэлхөө ханахадань, мориниинь үргэжэ шүүд унагаан алдаба. Наһатайшье хаа, эдэ амитадай зан абари хайн мэдэхэ тэрэ, агшан зуура эмээлэйнгээ бүүргэдэ аһалдажа, морёо хараажа, сохиһоор добо дээрэ гаража ерэхэдээ:

– Ёог-ёох... монгол айлшадни, үшөө ябаадүй, эндээ тухашаржа байнагта? Таанадаа үнидэ ябашоо гэжэ ханаһандаа гү, олон зоной добо дээрэ обооролдожо байхыс гэнтэ харажархихадаа, соһоод абабалби. Ёох... зээрдэ азаргын олдohon тухайнь хүбүүн хэлэжэ ошоол даа. Гайхалтай, гайхалтай байна... тее... тиихэдэнь би үхэрөө бэлшээриһээн асарангаа гэжэ гарахадаа, энээхэнүүр дайража, яахадаа танай азарга энээгүүр харайжа байжа, бугын

hэдэ жолоогоороо орёолдошохо болоо юм гэжэ зорюута үзэжэ, харахаяа ербэ гээшэлби. Тиигэжэ сэхэ руунь хэлэхүү таанадтаа. Миниишье морин тэндэнь дүтэлхөө айжа байнал, шүүд намайгаа унагаан алдаба, солигшни. Үнэхөөрөө гайхалтай... Жалгадахи энэ hэс бараг шэнэ байха; үнгэрhэн хабар залуу эрэ бугые хээрын нохосууд ойhoо энэ хүрэтэр намнажа асаржа бариhан байгаа hэн. Залуу хадаал залуу, тиимэхээ яhанииньшье хатуу байгаа гэжэ мэдэе, тэрэгүй haа томо азарга морин юундэ тэрээхэн бага хабиргые хухалжа шадахагүй hэм даа, – гэжэ байжа ярихадаа, толгойгоороо обоо тээшэ заажа, – Баha гайхалтайнь гэжэ, энэ юун, ямар обоо эндэ бодхообо гээшэбтэ? Ньюсэ бэшэ юм haань, хэлэжэ, ойлгуулжа хайрлыт, – гэбэ.

– Хари газарта ерэшөөд, энэ муухайгаар морёо эндэ оложо абахадаа, хэн-юундэшье хүзэглэмөөр бологдожо байна лэ. Ара МонголоЙ газар дайдын эзэд, бурхадүүд маанадые зорёолжо, гасаалжа гэхэ юм гү, али «алдуу, эндүү гаргажа байгшабта» гэжэ уридшалан мэдүүлхээ hанаhандаа гү, иимэ нэгэ ёро муу-та мэдээ, дохёо үгөө бэшэ аал даа. Тиигэжэл hанагдаха байна, ондоо юу байха бэлэй? Тээд бидэ энээн руу ерэхээр үшөө нэгшн ан гүрөөл хороогоогүй зон байналди. Булган буга хоёр Хангай эзэнэйнгээ эгээ дуратай, эгээ хайратай амитадын юм гэлсэгшэ, таашье тиигэжэ мэдэхэ байгаа бээт, магад тиимэхээ энэ гоё эбэртэ амитанаа маанадhaа хамгаалхаа hанашоо ха гү гэжэ ha-нахадаа, бидэ «энээнhээ хойшо буга амитание алахагүйбди» гэжэ эндэхэнээ тангаригаа үгэбэбди. Тиигээд, тангариг үгэхэн газараа тэмдэглэжэ, багахан обоошье бодхоожорхибобди, – гэжэ байжа Хүлэгэ худалаар хэлэхэ болобо. Зүб лэ даа; юун лэ гэжэ гансал өөhэдтэшнн хамаатай нангин нюусаяа хаа-хамаа-гүйхэн танигдаа мэдэгдээгүй хүн зондо хөөрөжэ байхабши.

– Ёог-ёох... ямар hонин юумэ дуулажа байнабиб. Буга булган хоёрые алахагүй... тангариг... бидэ иимэ юумэ хэжэ үзөө-гүйлди, мэдэхэшьегүй байхабди.

– Байз... буруу бү ойлгогты. Бидэ гансал бугада агнуури хэхэгүйбди гэжэ тангариглаабди, бэшэ амитад тухай эндэ дурсагданагүй. Өөhэдөө hайн мэдэжэ, ойлгожо байгаа юм бээт: таанадшье, бидэшье haа, аба хайдагай агнуури үгы байжа ша-дахагүй зонууд байхалди.

– О-оо, одоо ойлгосотой болобо. Тиигээ haа, энэхэн до-бомнай «Тангариг добо» гэжэ нэрэтэй болобо гээшэ гү?

– Юун гэжэрхибэт? Тангариг добо?. Ямар урихан нэрэ бэ! Тээд, таанад, эндэ байдаг зон, иигэжэ энээнһээ хойшо нэрлэжэ байгыт, маанадта үшөө таатай, зохид байха лэ.

– Зай, тийгээ хаа, битнайшыэ энэ шэнэ обоодо... ёох... «Тангариг дободо», өөрынгөө зүгһөө гэжэ, шулуу нэмэлсэжэрхиһүү. Обоодо шулуу нэмэлсэхэдэ муу бэшэ, хайн юумэ гэлсэгшэ...

Сартуулнууд ябаха тээшээ боложо, моридтоо мордожо эхилбэ. Эндэ хэмээхэн хэр-мэр гэлдээн боложо, мэнэ хая шахаан тангаригаа үгэһэн зээрдэ азаргынхидай хоёрынш иимэ үнгэ зүгһэтэй мори унажа ябаһан хадаа, мүнөө тэрээндээ сээрлэжэ, тэрэ доороо шара азаргынхидтайгаа моридоо хэлгэсэлдэжэ унаба.

– Ара Монгол руу ерэнһээмнай хойшо, Гунзан хадын хаяас хадхажа һууһан шэнэ танил тала болоһон нүхэрнай, бидэтнай иицэд гээд ябажа үзэхэмнай. Оройшыэ болошоо, бордоһолжоншыэ эхилбэ. Һм... һүүлшынхисэ тамхилжархихамнай гү? – Мэлэнхүүгэй хамарайнш тамхинда тон дуратай байһыень ойлгожо абаһан Хүлэгэ, хитад шаажан хөөргөө энгэрһээ гаргаба.

Энээхэнииснь лэ хүлэжэ байһан Мэлэнхүү:

– Ёог-ёох, ямар хайн гээшэб, – гэхээр дүтэлжэ, сэхээр тамшаажа, ханяжа байжа тамхилшана. – Бишыэ ябахамни, үхэртөө ошохомни. Энэ зунай багахан хоёр тугалнууд эхэтэйгээ сугтаа бэлшээридэ ошолсоһон юм, бордоһон соогуур дааража, муудажа байгшаб.

– Баяртай, амгалан хайн эндээ ажаһуужа байгаарайгты. – Хайлоостын эрэшүүл субаһаар саашалбад.

– Баяртай, баяртай, танил тала болоһон монгол нүхэдни. Манайхи руугаа айлшалажа байгаарайгты. Тиихэдээ үшөө Тангариг дободоош ерэжэ мүргэжэ байха болонот. Һонин һорьмойгоо хэлсэжэ, уулзажа, золгосолдожо байхада хайн лэ гээшэ ааб дө-ө. – Һонюуша Мэлэнхүү морёо хүтэлһөөр жалга руу буужа, бугын һэеыс тойрожо байжа шэнжэлшэнэ.

* * *

...Яажа ябажа ерэнһэнэ хүлгэшэһэн Хүлэгын зугаалжа дүүргэхэдэнь, заарин бөө удаан шэмээгүй һууба. Тэрэнэй юу бодожо байхыень таахаар бэшэ: Хүлэгын хэлээшыс хайн тээшэнь тоолоно гү, али үнөөхи зангаа оруулшанхай, буруушаажа, досоогоо буршаганажа һууна гү? Байгараа хоёр жабжаараа нэгэ мууханаар энсэхэдэд гэжэ:

– Тэрээхэн доболиг газарта «Тангариг» гэжэ нэрэ үгтөө гэнэ гүш? Тээд шинии зээрдэ азарга тэндэ ошожо жолоогоороо торосолдохынгоо урда үшөө нэгэ шангахан мэдээ-дохёо үгэнэ бэшэ хэн гү? Харгыдамнай дайралдаһан горхоной саада тээнэ яажаш гаража үгөөгүй хэн лэ. Минии хэнгэрэгээ сохижо байжа бөөлөөгүй хаамни, үшөө юун үзэгдэхэ байгаа? Тиимэһээнэ бидэшье тэрэ горхондо «Хэнгэрэг» гэжэ нэрэ үгэжэрхиел. Баһа таатай нэрэ бэшэ гү? Шэнэ газарта нүүжэ ерэхэдээ, тойронхи газарнуудтаа өөһэдтөө нэгэ тааруу, таатай нэрэ үгэжэ байхада муу бэшэ, хайн юм гэжэ хэлсэдэгшье. Тангариг, Хэнгэрэг... Болоо, болоо, юумэн барагтайгаар үнгэрбэ хаяа. Тиигэбэшье, би үглөөдэртөө тэрэ газартатнай ошожо, өөрынгөө зүгһөө баһал хэрэгээ бүтээхэ болоно хаб. Газаршан боложо нэгэ хүн намтай ошолсоно бээ. Иимэ хүрөөтэй, хүзэглэмөөр мэдээ-дохёогоо огторгойн бурхадһаа буужа байхадань, яажа энээндэнь мүргэл хэнгүй байхабибди даа, – гэбэ.

Иигэжэ дуугаржа байгаа хадаа, заарин бөө элшэн сайдайнаа ябажа, бүтээжэ ерэхэн ушар хэрэгын дэмжэнэ гэжэ ойлгог-добо. Зүгөөр тэрэ һөөргөө жабжаараа мууханаар энсэхэдэжэ:

– Аха дүү амин нэгэ болохо зээрдэ азаргын угтан зонойнгоо ёһо заншалаа алдажа, шуһа эдидэг болошоходо, би, шара азаргын угтан хүн байгаад, гансаарханаа, таанадай орондо гэжэ, шуһа эдидэггүй болошоһон хүм. Тээд таанадайнаа мүнөө шангахан шахаан тангаригаа үгэжэ ерэшөөд байхада, битнай нэгэтэ тэрэ тангариглаһанаа орхижо, һөөргөө шуһа эдидэг болошохомни гэшэ гү, а? Намда юушгэб; шуһа эдихэгүй гэжэ саанаһаа хорюултай байһан бэшэлби? Али таанадни, байтараа, хэлэхэндээ хүрэнгүй, һөөргөө «угаа уһанда хаяха» зон байга юм гүт? – гэбэ.

Бөөгэй ёгтолжо, хадхажа байһынэ хайн ойлгожо байһан Хүлэгэ дуугай шагнажа үгэбэ.

– Болоо, болоо, – гэхэн Цоодой бөө мүнөө Хүлэгэ ноёноо мартажа, өөрөө өөртэйгөө зугаалжа байһандал болошоно: – Сээг... юумэн зүб тээшэ эрьхээ ханаа гэжэ гү? Тон зүб шиидхэбэри Тангариг хада дээрэ абтаба гэшэ. Мори хулуу... мори бэдэржэ урагшаа гараһан хүбүүдэйнгээ бусажа ерэхэдэ, зээрдэ азаргын угтан бултааран эндээ баһа тангаригаа үгэнэл бээ, яашаха һэм. Зай, тиигэ бол... тиигэ бол... мүнөө дээрээ маанадайнаа ханаас сэхээр зобоожо байһан юумэн гэхэдэ, – тэдэ

хүбүүднай болоно гү? Урагшатай ябажа ерэхэй даа хүбүүднай. Һанаа зоборитойл байна...

Уймар, муу ябадал гаргаһан үхибүүн хайшан гэжэ эжы абынгаа урда зэмээ мэдэжэ дуугай зогсодог бэ, эгээ нэгэ тиймэрхүү байдалда абташоод байһан Хүлэгэ мүнөө мүн лэ: «Нээрээһээ, урагшаа ошоһон хүбүүднайл хайн ябажа ерэхэй даа» гэжэ заарин бөөгэйнгөө хойноһоонь дабталсана.

Эдэ хоёр ахатан зоной мори хулуухаа ошоһон залуушуулдаа Һанаагаа зобожо байхадань, бидэшье баһа Һанаата бололсожо, һонирхожонь гэхэдэ хамаагүй, тэдэ хулгайша хүбүүдэй мүрөөрнь мүрдэжэ гараябди.

6. Хулгайшад

Хулгайшад хадаал хулгайшад, Шүлгэ зургаан нүхэдтэйгөө шуһа мяха Һанаһан шононуудтал гү, али туршуул хэжэ ябаһан сэрэгшэдтэл, һэргэлэн, бээ нюухадаад, жалга худал, бургааһан соогуур, үдэшэ үглөөнэй хүйтэниис, һүүдэр харанхыс хэрэглэжэ ябанад. Заримандаа хоёр гурбаараа таһараад, холоһоо бэс бээ харалсажашье ябаха юм. Энэ багаархи хүн зонуудтайнь уулзаһабал, яажа мэдэхэб, тэдэнь танигдаа мэдэгдээгүй сэрэгэй дүүрэн зэмсэгүүдтэй хари газарай эрэшүүлыс харажархихадаа, хүлгөөтэй зэбүүн сагай үедэ зэбүүрхэжэ, муу Һанаа Һанажа байгшаб гэжэ Һанахадаа: «агнууриин хаһын эхилжэ байхада, шэнэ газар үзэжэ, шэнжэлжэ ябанабди» гэжэ хэлэхэбди гэжэ гарахаһаа нааша шийдэнхэйнүүд юм.

Монголой дайда аргагүй уужам, тиймэхээ хаа яахана эндэ тэндэ айл аймаг, адуун хүрэгүүдшье дайралдана. Сартуул хүбүүд элээниис саагуур тойрожо үнгэрнэ, һүүлдэ али багаарнь хулууһан адуугаа намнажа үнгэрхэ байхаяа бодомжолжо ябанад.

...Монгол нүүдэлшэ зоной өөһэд хоорондоо моридоо һэлгэсэлдэхэ, хулуулсаха гээшээрныс тийтэрээ гайхахаар бэшэ юм. Иимэрхүү ябадал үс болоод лэ тала дүүрэн үзэгдэжэ байдаг. Нэгэ хүйхэршүүлынь нүгөөдынгөө адуун хүрэгыс намнажа ябаһоо Һань, шадалтайнуудынь тэдээниис хүсэжэ моридоо бусаажа абаха, үгы һаа, һалаа гээшэ. Ондоо тээһээ тэрэ зэргын адуу намнажа асархань лэ хэрэгтэй; тэрэгүй һаа өөһэдынгөө муус, эрэ муутайгаа харууһан үзэгдэл байха энэмнай. Монгол-

шууд гээшэднай, тэрэ саана үшөө дайшалха дуратай зон, сэхэнхи сагтаа дээрмэдэжэ, хүсөөрөө баялиг зөөри оложо хурашанан, энэнь аргагүй табигдадаггүй гээшэ ха. Тиимэһэнь лэ, хорин наһаяа гүйсэһэн хүдэр шамбай хүбүүд бэе махабадаарнь халуун шуһанай бусалхын тооной гүйжэ байхада, бэеэ хорижо, шадал шамбай, шандаагаа гаргажа, хоорондоо хүсээ туршалсажа, мориной һайгаар гүйлгэлдэжэ, мурьсөөнэй, дайшалхын абьяас гээшые үзэжэ, бээдээ шэнгээжэ, тунаажа абадаг ха. Иигэжэ байжа бодоходо, нээрээһээ, бэе бэсынгээ адуу хулууа гээшэнь барагтайшые хэрэг ха гү.

Харин тиихэдэ, сартуулнууд гэжэ, Монголой дайда дээрэ хэдэн зуун жэл ажамидаржа байһан хадаа, «шонуудай дунда шонодол адли улилсаха» гэдэгтэл, хайшаа ошохо һэм, эндэхи зонийнгоо хамаг муу һайень абалсаал юм бээ. Тиимэһээ, мори хулууа гээшэнь, баһал юрын ябадал шэнги болошонхой агша.

...Сэлэнгэ мурэнэй зүүн эрьедэхи үдхэн шугы дахан удаан ябажа, хүрэхэ гэхэн газартаа нэгэ үглөөгүүр хайлоостын хүбүүд хүрэжэ ерэбэ. Уужам дэлгэр, уһа ногоо элбэгтэй тала дайда эдээнэй урдань нэмжынэ. Эндэ тэндэ гэр байрнуудшые яһала үзэгдэнэ. Тээ саана нэгэ томохон нуур харагдана. «Энэшни Манинга нуур гээшэ» гэжэ Ахилай нээрээһээ юм гү, али багсаагаад гү, дуугарна. Дүтэхэнэ даа, эрбэд соохор томо азаргатай хүрэг морид бэлшэнэ. Хүншые харагдахагүй юм, тээд нэгэ хүрэг – дүшөөд морид гээшэ дан лэ һаа үсөөхэн. Бүтэхгүй, үшөө нэгэ эды шэнээн хүрэг олдодог һаань гэлсэжэ, саашаа холошые ошоогүй байхадань, хоёр амяаран хүрэг, хамта дээрээ дала-ная тооной болохо моридой бэлшэжэ ябахань харагдаба. Зүгөөр эдэ хүрэгүүд эзэнтэй: хоёр багахан хүбүүд саанаханань шашхаа табилдан морёороо эрыоусэлдэжэ нааданад.

Энээнһээ бэшэ ямар ондоо урагшатай ябадал дайралдаха һэм гэлсэжэ, сартуул хүбүүд энэл хүниндөө эдэ хүрэгүүдые хамтаруулжа абаад лэ, намнажа ошохо гэлсэбэ. Нара орохын тэндэ хоёр бага хүбүүдые һэлгэжэ, унагаа дахууһан гүүдэ һуунхай хүн, мориёо нэгэ галгюурһаар, хоёр гэшхүүлһээр дүтэлжэ ерэбэ. Иигэжэ ябаа хадаа, сохом наһажаал хүн байха. Энэ үбгэн лэ адуугаа энэ багаарнь манажа хонохонь гээшэ. Тиимэһээ наһажаал ганса хүнэй хажууһаа адуусын намнаад яба шахада барагтай хэрэг гэжэ Шүлгэ нүхэдтээ хэлсэбэ. Харин түрүүшынь, эрбэд соохор азаргатай хүрэг моридые эзэниинь

гэрэйнгээ дүтэхэнэ хүрэтэр намнажа абаашаад орхижорхибо. Тиимэһээ энэ адуун хүрэг эндэхэнээ харуулгүй хонохонь гэжэ ойлгогдобо.

«Барагтай» гэнэбди. Үнэн дээрээ, тиимэшье барагтай бэшэл байха энэ хүйхэр хэрэг-ябадал. Харууһа муутай адуу хүрэг хүниндөө намнаад ябашаба гэлэйш, зүгөөр үглөөдэр, саада үдэрынь гэжэ байха. Тэндэ хулгайшадые юун хүлээжэ байхаб? Моридоо хулгайда абхуулжархёод, эзэдынь гэртээ миин нуужа нуухагүйл даа. Талын зон гээшэднай саанаһаа аргагүй адууша, малша зон, тиимэһээ хулгайшадай мур-сарааснь алдангүй хойноһоонь эрыюулжэ ерэхээрээл ерэхэ. Тиихэ, заатагүй.

«Эндэ бээс нула табижа болохогүй, хэргэлэн лэ байхань хэрэгтэй, хэр-гэ-лэн!», – гэжэ Шүлгэ ханаата болохоороол болоно. Гүлмэрхэн арбан табан наһатайдаа схэшүүлэе дахасалдажа адуу хулуулсаһан ябадалынь мүнөөшье ханаандань орошоно. О-оо, ямараар тиихэдэ айгдажа ябагдаа бэлэй! Зүгөөр тэрэ ябадалһаа эгээ элээр толгой соохононь үлэшэһэн юумэн гэхэдэ, харанхы хүнийн тэндэ хадын хүнхэр соо түүдэг носоожорхёод, хонолгодоо бэлдэжэ, хоол барижа байха үедөө, хулгайша хүбүүдээ дахуулжа ябаһан Хүхы ахатанай: «Мори адагууса хулууха гээшэшни нэгэ хэрэг, харин бүри шанга хэрэгынь гэхэдэ, ганса моридые урдаа намнажа ябаха тухайгаа бодохогүй – яажа хойноһоошни нэхэжэ ерэхэ байха зоние мэхэлхэ аргаяа һайса бодомжолжо ябахань хэрэгтэй юм даа», – гэжэ хэлэжэ байһаниинь.

...Ухайш даа! Хулгайшад гээшэш, нээрээһээ, хүйхэрнүүд зон юм ааб даа! Хүлэгэ ноёнойнгоо, өөһэдыень баһажа байгаа эндэхи хэргызүүдэй амыень таглаха гэжэ, табяад лэ толгой адуун хүрэг намнажа асархыень эльгээгээшье хаань – үгы (!) – хоёр дахин үлүү моридые асархабди гэжэ залуушуул өөһэд хоорондоо хэлсэнхэй юм. Элшэн сайд хүүлдэнь яажашье байг: үлдэжэшье, ташуураар шабхуурдажашье байг, харин хулуугаал хадаа хулуугаа! Нүүжэ ябаашад, мүнөө болоходо, өөһэдөө адуун хүрэгөө хуу баранииснь алдажархинхайнууд, юрэдөөш хооһон тооной болошоод байна гээшэд лэ: энээхэниие залуу, шуран хүбүүд тэсэжэ шадаха юм аал?!.

Хулгайшад хоёр бүлэг боложо хубаарба. Дүрбэниинь: Шүлгэ, Олго, үшөө хоёр залуу хүбүүд гээд, эндэхэнээ үлэхэ, тиихэдэ Ахилай түрүүтэй нүгөө бүлэгынь һөөргөө бусажа, талада эзгүй орхигдоод байһан эрбэд соохор азаргатай хүрэг адууе һэмээхэн

саашань туужа гараха. Тиигээд, тээ саанахана, Сэлэнгын шугы соо бэшэ нүхэдөө хүлэжэ байха ёһотой болобо. Аргагүй хэрэг ябадалайнгаа буруутажэ эхилээ хаань, хүнийн харанхыгаар бэс бээс бэдэрэлсэжэ, шууяа түбэргөөн гаргажа байнгүй, саашаа ошожо, урда үдэшэлэнийнь хоножо үнжэһэн газартаа уулзаха гэлсэбэ.

...Намар-үбэлэй ута хүнийн эхин багаар адуу манажа байгааша хүнэй түүдэгэй хажууда гэнтэ хоёр хүн харанхыһаа бии болошобо. Харуулшан үбгэжөөлэй амаашье ангайлгажа үрдээдүй байхада:

– Сайн байну-у, үбгэжөөл! Хүлисөөрэйгты маанадыгаа, тантай хөөрэлдэжэ, ярилсалдажа нууха сүлөө үгылди даа. Адуустанай хулуужа абаашаха гэжэ шиидээбди, зүгөөр танай амин бээдэ гар хүрэхэгүйбди, айлга үгы, гансал эндэтнэй, галайнтнай хажууда уяад ошохобди, тэрэгүйдэ аргагүй, – гэжэ хэлэхэнэйнгээ удаагуур, үнэхөөрэншье, айшаһандаа амигүй тооной болошод байһан үбгэжөөлэй хүл гарыень аргамжаар хамтаруулжа уяад, амыень арһан бээлэйгээрнь таглажархиба. Мүнөө дуугаржа байгааша хүйхэрнай Хүлэгийн өөрынь хүбүүн Олто гээшэ. Ошохынгоо тэндэ, нүгөө нүхэртээс түргэн зуура хуурай бургаһаа, аргал суглуулжа, харуулшанай ара таладань үшөө нэгэ түүдэг аһаажархиба.

– Зай иигээд, хоёр түүдэгэй хоорондо хэбтэхэдэтнай сүүбэн шононууд дүтэлхэгүй байха. Наранай мандахада, танайхид танаа оложо сүлөөлнэ бээс, баяртай, – гэжэрхсод, тээ саанахана байһан нүхэдтөө дохсо үгэжэ, тэрэ зуурандаа дүрбэн хүн хоёр амьяаран бэлшэжэ ябаа адуун хүрэгые хамтаруулжа абаад, хэмээхэн эндэһээ туужа гараба.

Һанаһан хэрэг энэ хүни урагшатайгаар эхилбэ; үнишье болонгүй Шүлгэ бэшэ нүхэдөө хэлсэхэн газартаа хүсэжэ, гурбан анги хүрэг морид ойрохон зуура хамтаргагдажа, хүрөөтэй шууяатайгаар, энэ багаархи газарай доһолтор, Сэлэнгэ мүрэнэй зүүн бэс дахан хойто зүг руу аһан шадалаараа намнуулжа ошобо. Бүхэли хүни, үглөө үдэрынь адуун хүрэгэй, өөһэдын-гөөшье эсэтэр зогсон торонгүй харайлгалдабад. Һүниндөө голоо зубшан харайлгалдаһан хаа, үүрэй сайхын тэндэ хүн зоной нюдэнһөө далтиржа, баруун нүсэгэн хадын жалга худал барин ошобо. Тиин, үдэрэй дүүрэнтэжэ байхада, хойноһоонь заатагүй эрыюулжэ срэхэ байха моридой эзэдтэнь аргагүй хүсэгдэхэ бай-

hanaa oйлгожo эхилбэд. Юундэб гэхэдэ, аяар долоон хүнүүдтэ намнуулжа ябаашье хаа, ондоо, хари газар тээшээ баагаар намнуулжа ябаhanaa хайн мэдээд байһан эдэ сэсэн амитад, шадаал хаа, хэды хэдыгээрээ таһаржа, хажуу тээшээ халба хүрөөд зугадахаа хэдэжэ, ябадалынь удааруулна. Саашаа ошохо тума энэнь үшөөш олошорхо бээ. Энэнь ойлгосотой гэлэй, харин хулгайша хүбүүдэй ондоо алдуу хэһэнийнь гэхэдэ, хомхойрхожо гэхэ гү, дэмы гурбан анди хүрэг сугтань намнажа гараһаниинь! Гурбан анги хадаал гурба анги хүрэг. Аргагүй сухалаа хүрэжэ ябаһан гурбан азарганууд гүйдэл дундаа хоорондоо наншалдаа үүсхэжэ, бэшэ моридоо таһар удар хажаа зобоожо, сугтаа хамта ябахын аргагүй болгоно. Яалтайб? Мүнөө болоһон хойно амяаран хүрэг болгоод ябалтай бэшэ. Өөһэдынь хоёр гурбаараа таһаржа байбал, хойноһоонь олон зоной хүсэжэ ерэхэдэ яахабши? Иигэд гээд лэ сугтаа ябаашамнай дээрэ гэлсэжэ, замаа саашань үргэлжэлүүлбэ.

Намарай богонихон үдэршье түргэн үнгэржэ, мэнэ иихэдээд һөөргөө хүни болохоо байна. Түгшэжэ унахын тэндэ намнуулжа ябаһан моридой амарха, ундаа харяаха сагынь болоо, өөһэдөөшье мүртэй эдэс хоол барингүй, хүни үдэрэй туршада морин дээрэ гүйлгэлдэжэ ябана. Халташье хаа зогсожо, амарха байгаал даа, тээд... моридой эзэдэйнь мэнэ һаяар хүсэхөө байхада, эндээ тогтошоод амаржа, унтаж байхаалши?

Сагай ошохо тума хулгай хэһэн газарһаа саашаа зугадажа, холодожошье байгаа хаа, Шүлгын толгойнгоо үбдэтэр бодолгото болохонь олошорно. Нүхэдыньшье мүртэй һанал дурадханагүй.

– Хэды зон хүсэжэ ерэхэ хаб, арбаад зон юм һаань, хамаагүй, тулалдахабди, диилдэхгүй байхабди, – гэжэ Шаран шангаһанаар забдахаа һанана.

Тиэхэдэнь Шүлгэ:

– Үгы ха даа, Шаран. Үсөөн, табаншье хүн ерэг, бидэ урдаһаань юуш хэжэ шадахагүй хабди. Ойлгоно гээшэ гүш, мүнөө дээрээ бидэ хулгайшад гээшэбди, хулгайшад гээшэш алишье сагта хүн зондо хүндэгүй, муу зоной тоодо ородог хүнүүд ха юм. Тиимэ, тиэхэдэ хүндэ аргагүй улайха нюур гэжэ байдаг. Үгы, үгы, би яажаш эдэ моридой эзэдэйнь урдаһаа зэр зэмсэг барижа шадахагүй байнаб. Дайн байлданда хаа, дайсадаймнай хүсэжэ ерэхэн юм һаань, тэрэ гэлэй, харин эндэ... бидэндэ нэ-

гэшье гэмэ зэмэ хээгүй зоной моридын хулуужа ябаад... үгы даа, табаншье хүн байг, хүсэгдөө, баригдашпоол хадаа, дүүрээ... өөһэдынгөө амиие абаржа саашаа тэрьедэхээ мэдэхэ хэрэгтэй. Бэшэ зугаа эндэ байхагүй, тиигэнхаар ондоо тээ шэнээр хэрэгээ үүсхээ хаа дээрэ, – гэжэ харюусаха юм.

Хажуудаханахи нэгэ үндэр гүбээ дээрэ гаража ерэнэн Олто бусахадаа:

– Шүлгэ, холо зүүн тээ, наашаа ерэжэ ябахадаа шамдамнай ехэтэ хайхашаагдахан, үргэн гол харагдажа байна. Нана-на гүш, Сэлэнгэ мүнэнэй хоёр таһаржа урдажа байһан газарта хүн зоной, адууһа малай хоёр тээшээ ябуунтажа байдаг гарсын байһыень? Үшөө тиихэдэ тэндэһээ, Сэлэнгын саанаһаа, мори намнахамнай гү гэлсэжэшье байһанаа болино хэмди. Ута намай боложо байгаа сагта, эрьсень мүльһэндөө балай абтаагүй, уһанииньшье татанхай, туршахамнай гү? – гэбэ.

– Юун туршахамнай гү гэжэ?

– Саада эрьедэнь гарае гэхээсэ һананам, бидэниие Сэлэнгын саанаһаа ерэнэн хулгайшад гэжэ һанаг.

– Юун? Уһанай саанахи хулгайшад? Нонин лэ... тээд илгааниинь эндэ бии гээшэ гү? Голой саана гарашахадамнай, юун, эрьюулжэ ерээшэд тэндэ мүнэ сараагымнай алдахадаа болохо гэжэ гү?

– Алдажашье болохо. Тэндэхи тоогүй олон адууһа малай мүнүүдтэй мүнөө худхасалдуулжа, хойноһоомнай ерээшэдые төөрюулжэ магадгүйлди, – гэнэ Олто.

– Магадшьегүй... тээд тиишээ гараад, хайшаа ошохо болонобибди? Горхоо дахаад саашаа ошобол, һүүлдэнь хаагуур һөөргөө гарахалши? Тэрэ багаар ондоо тиимэрхүү бараг хайн гарса үгы лэ. Тиигэжэ ойлгоно гээшэ гүш? Али Сэлэнгын саагуур эрьелдэжэ байһанаа, һөөргөө энээхэнүүрээ гаража, хойшолхобди гэжэ гү? Зүгөөр саашалжал, харгыгаа хороожол байхын орондо, эндээ эрьелдэжэ байха гэжэ гү? Баһа үгы ха даа, аймшагтайшье, хэрэггүйшье ябадал.

– Ондоогоор бидэ эдэ олон моринойнгоо мүрые нюужа шадахагүйлди даа. Һүүлдэ Сэлэнгы саанаһаань тамараад туршахада яахаб? Юунэйнь эндэ айлта байгаа юм, нэгэ хэды тулюур морид шэнгэгшөл саашаа. Һөө-е даа гэжэ, урда сагуудта зүрхэтэй монгол сэрэгшэд дайн байлдаанда ябахадаа, Сэлэнгэ мүнэнһөө байха, бүри үргэн гол горхонууды тооншьегүй саада

тээнъ моридтойгоо тамараад гарашадаг байһан гэжэ бү мартайлши.

– Хүйтэнэй сагай үедэ, хүйтэн уһанда шунгаад гарая гэжэ гү? Дахин дабтанам: хэрэггүй ябадал. Урадхал шангатай Сэлэнгэ мүрэниие баһаһанай хэрэггүй, арай шамай хулуужа ябаһан моридоо уһанда урадхуулжа, өөһэдөөшье шэнгэжэ үхэхэдөө болохолди, – гэжэ Шүлгэ Олтые урдаа оруулнагүй.

– Һм, үхэхэдөө болохолди. Һүүлэй үедэ үхэл аюул хоёрой үзүүр үнсэг дээхэнүүр ябана бэшэ гүбди? Хүн хэды болотор айжа ябаха юм? Мүнөөшье амин бээдээ аюултай ябанабди, тиимэһээ, зарим сагуудтаа, үхэл наһан хоёрой алиниинышье хамаагүй шэнги бологдошохо юм. Зай даа, болиһуу, үлүүсэ ярижа эхилшэбэ хаб. Шүлгэ, шимни намайгаа хүлисөөрэй, юрэдөөл һанаһан хэрэгнэй зүб тээшээ бүтэһэй гэжэ һанаһандаал, иигэжэ байжа дуугарналби даа. Хараад үзэ даа... Э-эх, яндан, солигон азарга! – Олто энэ үедэ гэнтэ шангаар һүхиржэ, адуун хүрэгһөө өөрынгөө хэдэн гүүнүүдые хазажа байжа урдаа туугаад хажуу тээшээ халба хүрэжэ гараһан эрбэд соохор азаргыс эрыюулжэ ошобо. Тиин, моринойнгоо гүйдэл дунда: – Шүлгэ-э, миниингээ хэлээшье һайса бодожо үзышэ-э, эндэһээ холо ябапоогүйдө-ө! Сэлэнгын энэ гарсыс хэрэглэжэ үзээлшэ-э!. – гэжэ байжа хашхаржа үрдинэ.

«Байз... иигэжэ мунхиһаар байтарнай хойгуурхиднай хэзээ бидэниис хүсэжэ ерэхэ болоноб? – Шүлгэ бодомжолшоно. – Һүниндөө морёо хулуулгаһан зон үглөөгүүр сугларжа ядажа удааршабаш гэлэй, зүгөөр үдэ багаар заабол наашаа гараһан байха. Тиихэдээ тэдэш мүнөөдэрэй туршада бидэнэй һүниндөө харайлгалдаһан мүрыемнай мүшхэжэ ябаха. Саашань, тээд? Мэнэ-мэнэ харанхы болохонь, мүр ула муу харагдажа эхилхэ, эрыюулэгшэдэй ябадалынь удааршаха байха. Баһа ходо харайлгалдажа ябахагүй, үүрэй сайтар нэгэ тээ тогтожо, халташье һаа, амарха зон байгаа бэшэ юм гү? Аһаа, тиихэ. Тиимэһээнъ бидэшье халта амаржа үрдиел... амархань хэрэгтэйл даа».

Энэ мэтэшэлэнээр толгойгоо үбэдхөөжэ байһан Шүлгэ гэнтэ шангаар:

– Олто-о, Олто-о! Нүха-ад, наашаагты, моридоо тогтоогты!» – гэжэ хашхаршаба. Баарһад, түгшэжэ унахын тэндэ намнуулжа ябаһан морид, гэнтэ мүнөө тогтошоходоо, номгоролдожо, тэрэ зуурандаа хагда ногоондо аһалдажа, хоёр залуу

хүбүүдэй харууһан доро үлэбэ. Бэшэнийнь Шүлгыг тойрожо, энэмнай ямар һони зугаалхань ааб гэжэ гайхалдана.

Ахалагшынгаа тобшохоноор һанаһанаа мэдүүлхэдэнь, бэшэнийнь түрүүн гайхалдажа байһанаа, һүүлдэнь дэмжэжэ эхилбэ. Шүлгын һанаһан ушар хэрэгынь иимэ байшаба. Нэн түрүүн Олто эндэ удхатай юумэ дуулгаа, тиигээд лэ саашань би бодомжолжо үзөөб гэжэ Шүлгэ нүхэдтөө сэхыень хэлэбэ. Нэгэн гэбэл, халташыг һаа, өөһэдэйнь, моридойшыг тогтожо амархань хэрэгтэй, һүүлээрнь моридоо зүүн тээхи үргэн голдо буужа ундалуулха... тиигээд лэ, тиигэжэ абаһан хойноо, һүнийн харанхыгаар, һарын гарахада, энээгүүр байгаа зонһоо хоргодожо ябажа, саашаа Сэлэнгын гарса хүрэтэр ошохо. Зүгөөр Сэлэнгэ мүрэнийг гаталжа ошоһон мэтэ боложо, тэрэ сэх гарсын захидахы малай олон мүрнүүдтэй өөһэдынгөө моридой мүрнүүдыг худхаруулжа абаад лэ, гурба таһаржа, наада талаарнь һөөргөө, урагшаа ябашаха. Эрьюулжэ ябааһад гарсын хажууда урагшаа ошоһон мүрнүүдыг харабашыг, хулгайшад һөөргөө ябашаха гэжэ ухаандаагыг оруулхагүй.

– Ябаг тиигээд саашаа, бэдэржэ байг бидэнийг Сэлэнгын саагуур. Мүнөө дээрээ бидэндэ мүрдөөшэдһөөл таһаржа шадахань хэрэгтэй, саашадаа юун болоноб, һүүлдэнь нэгэ арга, бодол олохо байгаа юм бээбди, – гэжэ Шүлгэ хөөрөөгөө дүүргэбэ.

– Эрьюулжэ ябааһадайнгаа урдаһаань ошог гэжэ гү? Юундэ?! – гэжэ залуухан, арбан долоон наһатай Буха сэхэн гайхашана.

– Буха, ши бү яара, түрүүшээр хүнийг шагнажа һура. Ахатан зонй дуугаржа байхада, томоотой байхань хэрэгтэй. – Эндэ Олто оролсоһоно. – Шүлгэ зүб бодомжолоод байна. Адуун хүрэгэй эзэд юундэ голоороо урдаһаамнай ерэбэ гээшэб; бидэнэй мүрыг дахажа хүдөө тээшэ гаража ошохо байха, тиймэ бээ?

Эндэхэнээ бага зэргэ тоосолдожо, нүхэдэйнгөө табиһан үшөө хэдэн асуудалнуудта Шүлгэ харюу оложо дуугарха юм.

Хайлоостын хүбүүд һарын һүлэмхи гэрэл доро тэрээхэн хүйхэр ябадалаа бэслүүлжэ захалба. Моридыг сэсэн амитад гэлсээ һэмди (үнэн дээрээ, тиймэ!), һөөргөө, гэр тээшэ болоходоо, хулгайн морид дуратайгаар гүйдэнэ. Тиигэжэ, энэ үдэрэйнгөө гаталһан зай болохо замыг һөөргөө ябажа, үүрэй сайхын тэн-

дэ тогтожо, шугын соорхой соо моридоо нюуба. Тэндээ табан хүнийн үлэжэ, Шүлгэ Олто хоёр үшөө саашаалжа, урда үглөө-гүүрын голхоо хүдөө тээшэ ошоһон газарайнгаа зүг наанаханань ерэжэ, мүн лэ шугы соо моридоо нюужа уяжархёод, шугын захидахи бургааһан доро ямаан дахануудаа дороо дэбдижэ, хонин дулаан дэгэлнүүд соогоо бэсэ бөөмэйлүүлэн, ээлжэлжэ байжа унтангаа, шэнэ үдэрэй энээхэн дайдаар мандахыень хүлсэн утгаба.

Нанаамгай Шүлгэ тон зүб байшаба. Наранай тиимэшье дээрэ гаража үрдсэдүй байхада, унтаж байһан тэрэниис Олто аалихан түлхибэ.

– Шүлгэ, Шүлгэ, һэри, үнөөхидүүлнэй хаш, моритой олон зон урдаһаа харайлгалдажа ябана.

Шүлгэ гансата һэришэбэ.

– Сохом моридоо хулгайда абхуулһан эзэдын байха. Харалши, үшөө нохойнууд хажуугаарнь харайлдажа ябалсана. Эдэш бидэ хоёрой эндэ байхыс обёоржорхихогүй байгаа юм бээ, а? – гэжэ, тэдэ моритой зонуудай саана ябаанье хаань, Олто тон аалихан шэбэнэнэ.

– Ондоо хэд байба гэлэй, энэ эртүүр. Харин ангууша бэшэ, зантагар тархита харуулша, малша нохойнуудһаань тиитэрээ айһанай хэрэггүй ха; хото хорёогоо, адууһа малаа һайн харууһалжа шадахаһаан бэшэ, харин хаана хажууда хоргодоод байһан бидэ хоёрой үнэрыс абажа шадаха һэм даа. Хараад байслши, үнэхөөрөө маанадай мүрөөр ябажа ябаһан зон юм хаа, иигэд гээд голхоо хүдөө тээшээ гаража ошохо ёһотой. Аһаа... харалши, тиигэбэл... үсэгэлдэрэймнай мүрнүүдыс шалгажа үзэжэ байнад... болоото-й ихэдээ, болоото-й!..

Тэрэ зуура моритой зон хажуу тээшээ халба хүрэжэ, хүдөө өөдэ харайлгалдашабад. Хажуу тээһэнь хаража байхада бэлэн хадань, Шүлгэ Олто хоёр нэгэн доро нэхүүлшгэдэй тоогынь абажа захалшана.

– Нэгэ, хоёр... зургаа, долоо... арбан гурба... арбан таба, арбан зургаа... Аяар арбан зургаа лэ?! Олон даа. Нэ... Шаран үшөө эдээнтэй тулалдахаар, наншалдахаар бэлэн байна һэн лэ, – гэнэ Олто.

– Арбан зургаа... зүб. Болоотой, болоотой, иимэрхүүл байха һэн. Бурхан үршөөг, мүнөө дээрээ юумэн хуу манай наашаар боложо байна. Зай гэжэ, нүхэр, шимни мүнөө нүхэд-

төө бусажа, яаралгүйхэн адуун хүрэгөө наашань туужа ерэгты, бишни, яаж мэдэхэб, юуншые боложо магадгүй, хэргэлэн лэ байхань хэрэгтэй, эндээ хоргодоод хэбтэхүү.

Тиин эдэ хүдхэшүүл адуугаа үсэгэлдэр эртэ үглөөгүүр намнажа гарахан харгыгаараа дахинаа туужа мэдэбэ. Ихэдээ эзэдэйн хойноһоо моринынь туужа ябана гэшэ?! Тээд тэдээнэй хэнэйн ухаанда оробо гэлэй: – моринынь хулуугаа-шад иимэ хэтэрүү, убайгүй ябадал гаргаха һэм гэжэ? Ой тайгын бартахи баабгай гэшэ ангуушан мурьемни дахаад ябана гэжэ ойлгожорхибол, энээндэнь сукхалаа хүрэгжэ, һэмээхэн хажуу тээшэ халба хүрэгжэ, һөөргөө мурөөрөө ябажа мурдөөшэ хүнэй хойноһоонь довтолдог юм гэлсэгшэ.

Һонин гэшэнь: урда үдэрын хулгайша хүбүүдэй нэгэ-ниинь хойто таладаа харуулшанаар ябаһан һаа, мүнөө тээ урдахана түрүүлжэ ябана. Тиигэжэ ябажа, нара орохын тэндэ, үсэгэлдэрэйнгөө ерэгжэ тогтоһон газарта хүрэгжэ ерэшэбэ. Эндэ амгалан, хэн-юуншые үгы. Шүлгын һанаан тэгшэрбэ. Саашадаа, ехэ аюулай үнгэржэ байгаа сагта, гурба таһаржа, гурбан ондоо газараар моридоо туужа ошохо гэлсэбэ. Гурбан ондоо азаргын мориные иигэжэ ябажа туухадашые нилээд хүнгэн, тиихэдэ, отог байра тээшэ дүтэлхэ тумань, үсөөндөө, хүнэй үлүү хараса дороһоо хоргодожо ябахадань, баһал нилээд хүнгэн байха лэ.

– Мүнөө дээрээ баруун зүг барижа ошосбди, байтараа моридоо хойшонь залуужамди. Һүүлдэнь, юунэйшые болоо һаань, моридтойгоо гү, үгы гү, бултааран Гунзан хадын наанахана, саанаһаа гаража ерэхэдэ түрүүшынгээ хонолго хэһэн газартаа суглархабди. Һанана бээт, голай баруун тээ түб түхэрсэн бөөн бургааһан соо хоноһоноо? Тиимэ, тэндэл булта суглархабди гэжэ хэлсэе. Хэн нэгэмнай алдажа алад саашаа гарашоо һаа, һөөргөө бусажа ерэхэл болоно, ондоогоор хаанаһаа бэе бээ мэдэлсэхэ, ойлгосолдохобибди? Тэрээхэн бөөн бургааһанда дүтэлжэ ябахадашые, яаж мэдэхэб, ойлгожол, хэргэлэн лэ ябахань хэрэгтэй. Зай гэжэ, нэгэ һайса эдэе хоол эндээ барижархёод, тараябди, – гэжэ байжа Шүлгэ һүүлшынгээ захяа нүхэдтөө үгэнэ.

Шүлгэ Буха хоёр, Олто Шаран хоёр, тиихэдэ Ахилай хоёр залуу хүбүүд гээд таһаржа, замаа саашань үргэлжэлүүлбэ.

Таһаржа гараһанһаа хойшо, хоёрдохи үдэрэй дүүрэнтэжэ байхада, баруун хойто зүгтэ хүрэг мориные хоёр хүнэй туужа

ябахыень Шүлгэ харажархихадаа: «Тэрү-ү саана Олто Шаран хоёрной ябажа байна, тиимэһэнь, ши бидэ хоёр, бага зэргэшье хаа, хадууржа ошосбди» гэжэ залуу нүхэртөө хэлэжэ, зүүн тээхи хүтэлэй саагуур моридоо туужа ошобод. Ондоо дахинаа хэнтэйшье уулзажа харалсангүй, гурбадахи үдэрэй үглөөгүүр хүрэхэ, уулзаха гэхэн газартаа бараг хүрэжэ ерэшэбэ. Урда үдэшэнийнь эндэ Олто Шаран хоёр ерэшэһэн байжа, тиихэдэ хоёр залуу хүбүүдтээ удааршаһан Ахилай нүхэдэйнгөө ханааень зобообо. Бүри орой, харанхы болоһон хойно, тэдэшье ерэжэ, хүхишэһэн хүбүүд тэндэ налайжа хоножо, үглөөдэрынь Гунзан хадынгаа горьбоор хойшоо орожо, амгалан мэндэ өөһэдынхидтөө хүрэжэ ерэшэбэ.

* * *

...Үдэшэлэн тээ, урда зүгтэ малаа адуулжа ябаһан гурбан хүбүүдэй нэгэнэйн хоолоһоо оог хуугай табихаар морёороо хайрагжа ябахада, хайлоостынхид түрүүн айжа, сошожо абашыё, тэрэ зуурандаа:

– Ерэбэ-э, ерэбэ-э, манайхид олон мори урдаа туугаад дүтэлжэ ябанэ-ө!! – гэжэ хашхарһыень дуулахадаа, тэрэ дороо хүхилдэжэ, отог соонь хүлгөөн эхилшэнэ.

– Һөөс, болоо, болоо, хүбүүдэмнай ерэбэ-э!

– Һайнаар ябажа ерэбэ гү?

– Һайн лэ байһай даа, бурха-ан!

Үнишье болонгүй, хабыуу худалаар дүүрэн тооной олон мори урдаа тууһан, хайлоостын урдаа хараха хүдэр хара хүбүүд морин дээрэһээ ирзайтараа энсэлдэһээр дүтэлжэ ерэбэд.

– Ямар бэрхэ хүбүүд гээшэбтэ-э, олзотой, омог дорюун, амгалан мэндэ һөөргөө бусажа ерэшэхэдээ! – гэжэ, үнэн зүрхэнһээ баярлашаһан Сэтэ, хүбүүдэйнгээ ээм мұрыень тоншосогооно.

Тиигэжэ, зоной хүхилдэжэ, баясажа байхада, Цоодой бөө Хүлэгэ хоёр хоюулханаа тээ саанахана дуугай зогсонод. Бөө анхан саһаа хулгай гээшэдэ дурагүй хүн хадаа абяагүй, харин элшэн сайд мүнөө эндэ табин толгойһоо холо үлүү асарагдаад байһан адуун хүрэгыё хаража байһандаа.

Шүлгэ хүбүүдтээ энсэлдэхээ болишобо.

Нюур шарайдаа халташье баярлаһан тэмдэг үзүүлээгүй байһан Хүлэгэ байд гээд:

– Зай яахаб тээд, урагшатай ябажа ерэнхэнтэй болоо гэлсээ, ханаам зобожо байһан юм. Амарагты. Сэтэ, эдэ асарагдаһан морид тухай саашанхи хэмжээ абажа үзэ, – гээд, гэр руугаа һөөргөө орошобо.

Тэрэ дороо Сэтэ:

– Хүхы... Хүхы... хаанабши? Эй!. Энэ дороо дүрбэ-табан хүбүүдээ абажа, ерэнхэн моридые харууһалжа эхилэгты-ы! Ийгэд гээд, эдэ моридшни манай моридтой сугтаа байжа шадахаа болихо, доошонь туужа абаашажа, ондоо тээ манаха хэрэгтэй. Найсахан адуулаарайгты, хари газарта ерэшөөд байһан морид, халтад лэ гээ һаа, хүнийн харанхыгаар һөөргөө тэрьсэдэхээ ханаха лэ-э! – гэжэ байжа хашхаршана.

Тээд «мори» гэжэ үгэ дуулахадаал, модо мүргэшэхын тэндэ гүйжэ ябадаг Хүхы, Сэтын хэлээшэтэй хэлээшэгүй, үни морин дээрээ хуушанхай, асарааша моридые захадажа, тон һонирхожо иишэ тиишээ гүйлгэжэ эхилнэ.

* * *

...Зэнхэг хүйтэн үглөөгүүр. Тээд тиимэшье байхань аргагүй. Удаан унжагай намар боложо байна гэжэ хэды хэлэжэшье байгаа һаамнай, саг сагтаа гэдэгтэл, үбэлэй түрүүшын гура харын* гарашоод байхада, яахыншье аргагүй, үдэшэ үглөөнийнь хүйтэн болоно. Үсэгэлдэр бүрхэг, һалхитай байһан һаа, мүнөө хүннндөө сэлмэг хоногдожо, үглөөгүүрын дан лэ һаа сэхэ хюруу унанхай байба. Тиимэхээ бүришье хүйтэн.

Наяхана эндэ хүрэжэ ерэшөөд байхадань, оршон тойрон ямар хайхан намарай үзэгдэл үзэгдэжэ байгаа һэм, мүнөө баран үгы тооной болошонхой. Үнгэ бүрийн гоё хайхан «торгон тэрлиг, дэгэлнүүдээ үмдөөд һайрхалдажа» байһан модод мүнөө «салдаган» болошонхойнууд, тэрээнһээ эшэжэ байһандал, уруу дуруу гунхалзанад. Тиибэ яабашье, тэрэ гоё «хубсаханууд-һаань» таһар удар таһалагдажа газарта хаягдаһаһан үртэһэ-набшаһан үшөө үнгэ зүһөө буураадүй, – агуусхэ дайдынгаа алталмал үнгэтэ хүнжэл-дэбисхэрын мэтэ, хэды хүйтэнэй сагай буугаад байхада, хүнэй нюдэ хужарлуулжа, дулаасуулжа шадаһа. Наянай «Хэнгэрэг» гэжэ шэнэ нэрэ олоһон эндэхи багахан горхон хоёр захаараа хүрэшэнхэй, тийхын хажуугаар үшөө за-

---

*мүнөөнэй ноябрь һара

магта баригдашанхай аад, уһа абахаяа ерэнэн үхибүүд, һамга-
дые нилээдгүйхэн тухашаруулна.

...Тэ-ты-ы! Хүйтэн! Жэхыдэһэ хүрэмэ хүйтэн үглөөгүүр
мүнөөдэр Зэлтэртэ үзэгдэжэ байна. Уржадарай арбан нэгэтэй
басаган халуурна, шуһаар ханяана. Энэ ехэ харгыда эсээ, даа-
раашье юм бээ. Хүйтэнэй буужа, хюруу саһанай бордоһолжо
эхилээд байхада, мүртэй гэр байрашье үгы хээрэ хүдөөдэ хо-
нолши, хэнэйшье үбдэшэхөөр лэ. Наһажаал үбгэд, хүгшэдшье
зобожо байгаа юм бээ, тэд тэдэ үшөө дуугай, тэсэмгэй байжа
үгэнэд. Яаханил ааб, шангаар үбдэшөөд байһан тэрэ үхин, заа-
рин бөө шадахысаа өөрынхсэрээ аргална: хэнгэрэгээ сохижо
байжа бөөлэнэ, абажа ябаһан эм дом, тан гэхэ мэтээр аргална,
алирһа жэмэсэй шүүһэ уулгана. Тиихэ һамбаандаа, ой тайгын
гүн соо ургадаг алирһа жэмэсэй хажууда ерэшөөд байһандаа,
энээхэн жэмэсые бүхы үхибүүд, һамгадта тэрэ хэбээрыншье,
шанажа бусалгажашье байжа уухыень баадхажа үрдихэ юм.

Яахабши даа, ямаршье шахардуу байдалда абташоод бай-
гаашье һаа, наранай мандахын тэндэ сэнхэг хүйтэн агаараар
«уушхануудаа сэнгүүлһэн» зон бултааран тооной үндэрлэжэ,
саг зуураар, арай унашоогүйхын тэндэ бодхоогдоод байһан
нэгэ хэды хара боро эшэгы гэрхэнүүдтээ орожо-гаража, мүн
тэрэ багаараа галаа түлижэ, хүнэгэ тогоогоо, хазаар дүрөөгөө
хангиргажа эхилшэнэд. Үглөөнэй ажал хайшаа ошохо һэм,
байхаараал байха.

Мүнөөдэрэйн ажал үшөөш ехэ хэбэртэй ха. Эндэ ерэнһэнһээ
хойшо, одоошье намнуулжа, туугдахаяа болиһондоо, амаржа
тэниижэ, үбдэг хүрэмэ хагда ногоондо садажа үрдихэн тэнзэ-
гэр гэдэһэтэ эбэртэ мал тээ саахануур хүндөөр уухилалдажа,
хибэдэһэсэ хибэжэ хэбтэнэ. Хажуугаарнь хонгор халзан тол-
гойто, пахлагар ута һүүлтэ монгол хонид ба ута һахалта, ёдо-
гор эбэртэ боро хара ямаадуудшье нюдэнүүдээ анинхайнууд,
тэниглэн зохидоор нойрсоһон зандаа. Тээ саахануур, тушаа-
тай, шүдэрлөөтэй хадаа, собхоролдожо байжа морид эдэслэнэ.
Шугын захада хэдэн тэмээнүүд харагдана. Тэдээнэй зариман,
үхэрнүүдтэл адли, хибэдэһэсэ хибэжэ хэбтэнэ, бэшэниинь баһа
хагда ногоо эдижэ садаһандаа гү, али бү мэдыш, бургааһанай
хальһа хуулажа, хухалжа байжа эдихэ юм. Янгинама хүйтэн
үбэлэй сагташье тиитэрээ ехэ дулаан байра, хото хорёо гээшые
мэдэхэгүй, иигэд гээд лэ хээрэ, газаагуур хоножо, үнжэжэ бай-

даг хүдэр туруутан амитадга, үглөөнэй энэ хүйтэн тоогдохогүй-дөөшье боложо магадгүй.

Наранай үшөө халта үндэгэд гэхэдэ, үнээдүүд хүл дээрээ бодожо, яаралгүйхэн бэлшээри тээшээ субажа эхилшэнэ. Ти-хэдэнь, энээхэн сагтал хаалгуулжа хурашаһан хаамай үнээ-дүүдын, тээ доохонуурнь хүнэг тогоогоо хангиргажа байгаа эхэнэрнүүд тээшээ толгойгоороо эрьелдэшэнхэйнүүд: «хаана-бшэ-э, бэлшээридээ гараха сагнай болобо-о, хаагыш түргэн намайгаа» гэхэ мэтэшэлэнээр арай хэлэжэ шадахагүйл хадаа, миин лэ «мө-ө, мө-ө» гэлдэжэ тэндээ зогсохо юумэд. Унтажа хэбтэһэн хони, ямаадшые бодожо, баһа бээ «арюудхаһанайн-гаа» удаагуур, субалдаһаар саашалшана. Анхан саһаа нааша табан хушуу мал адууһа эрхилжэ хурашаһан зон, эндэ мүнөө юу хүүнэй боложо байһые хуу хаража, ойлгожо байгаа юм бээ. Хүн гэхэхээ байха, хони мал харууһалжа хурашаһан, тугал бу-рууһаашье дутахагүй томо, монгол юм гү, али түбэд үүлтэрэй гү, банхар гэжэ нэрэтэй хотошо хара нохойнууд («дүрбэн нюдэ-тэ» гэлсэдэгшые), яаралгүйхэн бодолсожо, хүндэл адли үдэрһөө үдэртэ хэгдэдэг ажалаа – хони ямаадаа харууһалхаяа ошобо. Тиыхэдээ эсээн, хүсэтэйшые эдэ нохойнууднай хони ямаадын-гаа урда таладань ябаха байха; тэндэнь аймшагтай байжа ма-гадгүй лэ. Холо ябашабалын байра тээшэнь эрыюулхэ, ойн заха хүрэхэдэнь, доошонь, сагаан тала руу намнаха.

...Энэл сагта Хүлэгэ ноён бүхэтэйшүүлээ суглуулба.

– Сэтэ, мүнөөдэртөө табин толгой адууһа мори илгажа, хэргызүүдтэ абаашажа үгэсбди. Ши өөрөө ахалагшан боложо тишээ ошохо болонош. Хэд зонуудтай, ямар моринынь туу-жа абаашахаяа Хүхытэй хоюулан шийдээрэйгты. Хэргызүүдтэй нял-нял гэлдэжэ байнгүй, тод байсаар, үсөөн үгөөр дуугарал-саад лэ, тушаалаа дүүргэхэ оролдооройш. Тиибэшые, нүхэр, ойлгод гээрэй, би шамайе мэдэхэб даа, тэндэ ехээр забдаһа-най, шангархаһанай баһа хэрэггүй бшуу. Тиыхэдэ заарин бөө... ши бидэ хоёр баһа хэниишыеб хажуудаа абалсажа, үглөө-нү-гөөдэртөө хаана байршаха, хуурижаха газараа тоомнохоёо энэ зандаа мордожо үзэе. Үдэр хоногой хүйтөөр амилха, газар дайдые саһаар жэлэхэ, уһа голые мүйһөөр шүдэрлэхэ саг ар-гагүй газар буужа ерэшөөд байна. Ым.. тиимэл даа, нүхэдүүд, ажалнай ехэ болошобо, яаража үзэсбди, – гэхэн Хүлэгэ, миин

тэндэхэнээ хуури байдалаа оложо ядашахадаа, хамарайнгаа тамхинда аһалдашана.

Тээд тэрэ зуураа, тамхяа татажа байха үедөө:

– Һм... үшөө нэгэ сэхэ ажал эндэмнай гаража ерэшөөд байнал даа. Үбэштэй, яажа мартаба гээшэбиб. Зэдэ голой саада тээнһ гараха, нэгэ хэдышыһе һаань, һаба, хаарбаза бүтээхэ гэлсэнэ һэмди. Тэрэгүйдэ жэжэ амитадаа, эд зөөрисэ яажаш уһанай саана гаргажа шадахагүйбди. Модо отологдохо, гэнжэлэгдэхэ болоно, үшөө һүхөөр һайн ажаллажа шадаха хүнүүд эндэ хэрэгтэй, залуушуулнай юу мүртэй модо сабшажа шадаха бэлэй. Эрэшүүлнай, мүнөө дээрээ, аргагүй дуталдажа байна. Байз... хайшан гээд хубаарилдаха болонобибди? Урдаһаа мори намнажа асарһан хүбүүднай мүнөөдэрэй туршада һайса амаржа унтаха байгаал даа. Баарһадууд, эсээл юм бээ. Байз... хэд дархашуулнай тэрэ һаба, хаарбаза бүтээхэ болоноб? Сэтэ, Хүхы, та хоёр, үшөө гурбан хүбүүдые хажуудаа абалсаа һаа, хамтадаа табан хүн, табин толгой адууһа хэргызүүдтэ абаашажа шадаха байгаа юм бээт, а? Аһаа, шадаха... Тиигэбэл... һаба, хаарбаза бүтээхэ хүнүүднай гэжэ? Һм... һаһатайшыһе һаа, найдамтайхан модошо дархан Намтай үбгэжөөлнай байна. Энэл хүндөө энээхэн ажалаа даалгажархия. Тиихэдэ үшөө, шууяатайханшыһе хүн һаа, Бөөбэй байна. Ошог тиишээ, Намтайда туһалалсаг. Хамта дээрээ зургаа-долоон, үшөө сааша зон тэндэ ажаллаагүй һаа, богонихон нэгэ үдэрэй туршада үрдихэгүйдөө болохо гэжэ байна, – гэнэ Хүлэгэ.

...Байн байн хүйтэн үглөө дулаарха тээшээ боложо, «бээрэ-шэһэндээ» аалин шэмээгүй байдалда абташоод байһан Гунзанай гурьбын энээхэн хабшуу худал соохоно шууя шумаргаан эршэдэ эршэдэһээр, эгээ шанга хүсэ шадалдаа хүрөөд байһан Цоодой бөөгэй хэнгэрэгэй абяас һануулшаха юм. Тү-тү, тү-тү!. Тү-тү-тү-тү!.. Энэ иихэдээ олон моридой түбэрөөн, үймөөн, хазалсаан эхилшэбэ гээшэ.

Хорёо шэбээ соо бэшэ, харин хооһон талада мори илгаха, бариха, ургадаха гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ, тиихэдэ үшөө хулгайн моридой үлүүсэ сэхнь һургагдаагүй, зэрлиг зандаа хэбэртэй. Тиимэһээ сэхэ ажал эндэ эхилшэбэ, яашагүй. Ехэшүүлһээ гадна, сэхэ багагүй үхибүүд эндэ хабаадалсанад.

– Хүлэгэ гуай, харыт, танай зээрдэ азарга эндэ харайжа ерэшэбэл, яаха болонобибди?

– Гислим?! Наашаалши... намтай сугтаа хэргызүүдтэ адуу туулсажа ошохо болобош.

– Зээрдэ азаргынхид, бү мартагты, таанадта мүнөө дээрээ улаан, зээрдэ зүхэтэ мори унажа болохогүй бшуу даа. Үглөөдэр эндэхэнээ тангаригаа үгэхэ байхат, тиймэһээ, шадаал хаа, эдэ зүхэтэ моридоо хэргызүүдтэ ябуулжархигты.

– Мэнгэ-э, Мэнгэ-э... азаргымни барижа шүдэрлэжэрхи. Заарин бөө, шишье шара азаргаа ойлгод гэ, алдажа байгши.

...Хүлэгэ мүнөө Мэнгээгэй бэлдээд байһан хатарша халтар мориндоо мордожо, хажуудахи нүхэдтөө хандана:

– Бидэ гэжэ, баһа ябажа, газараа хороожо байсбди. Маанадтай маанадгүй морид илгагданал бэээ, үдэр богони, үшөө харгыдаа хоногдохо бологдохо хэн гү.

Хэд зонуудта хандааб, хэд юудтэй мүнөөдэр сугтаа Хүлэгэ ябаха болоноб гэхэдэ: заарин бөө (энэ хүнгүй яажаш шэнэ газар шэлэгдэхгүй ха юм!), тийхэдэ, хуурша-ульгэршэн Онхоцой үбгэжөөл ба үшөө хоёр залуу хүбүүд гээд. Үглөөгүүр олоороо сугларжа, энэ үдэр бэслүүлэгдэхэ ажал хэрэгэй, хүнүүдэй хубаарилгын тоосолдооной болоходо, байрын шэнэ газар бэдэрэлгэндэ ахатан зоной, наһатайшуулай ошоошонь дээрэ гэлсэжэ, элшэн сайд заарин бөө хоёройнгоо хажууда Онхоцой үбгэниис нэрлэһэн юм. Мүн Онхоцой өөрөөшье ябалсаха болоходоо дуратай байгаа хэн.

– Энэ һүни хаража, шалгажа үзөөб, маанадта тааруу-таарамжатай байрын газар хойто гү, али зүүн хойто зүгтэ үзэгдэжэ байна хэн, – гэнэ Цоодой. Хүлэгэ аншье гэнгүй, миин лэ урда-хаань толгойгоо дохижо зүбшөөлсэнэ.

Ябахынгаа урдахана, Хүлэгэ хоёр залуу хүбүүдэй нэгыень орхихо гэжэ шиидэбэ.

– Эндээ үлэхэдөө үлүү туһатай байха, бидэ яшаха хэмди, эндэхи газараа, зониененьше яһала мэдэхэ болонхой бэшэ гүбди.

...Сэтэ Хүхы хоёр, хэргызүүдтэ гэжэ, урдаһаа намнагдажа асарагдаһан аймшагтай тэрээхэн эрбэд соохор азаргыс гүүнүүдтэйн сугтань ябуулиха гэлсэбэ. Найн, шанга азаргын гүүнүүд баһал шанга байха гэжэ мэдэжэшье байгаа хаа, ябаг даа саашаа, һүүлдэжэ ерэхэдэ өөһэдынь үйлынь үзүүлжэ байха хэн гү: хүрэгөө абаад һөөргөө тэрьсэжэ ябаһоо хаань яахабши? Саанань, табин толгой хүрэтэрнь нэмэлсэжэ, ута харгыда эсэжэ зобоһон, тураһан, нюрга хүлөө илзалһан, дохолһон, тийхэдэ зээрдэ азар-

гын угтан зонойнгоо унажа ябахаяа болиһон нэгэ хэды зээрдэ зүһэтэй моридые нэмэлсэбэ. Тиигэжэ, хэлсэһэнээрээ, табин толгой адуун хүрэг табан хүн үдэ багаар эндэһээ туужа гарабад.

7. Шэнэ байдал

Эмээл моритой дүрбэн зон үглөөнһөө нааша Зэдэ голой зүүн бээдэ гаража, урда тээнэ ябаһандал, миин тиихэдэд гээд, сагаан талаарнь түргэн ябана бэшэ, харин хойтохи хада хүнды руунь яһала саана хүрэтэр нэбтэрэн орожо, жалга худал, хадын тэбсэг, шэлые дугысан байжа, хэргызүүдэй байраһаа холохоно байһан гол горхо, булагуудые шэнжэлжэ, ургаса ногоо хайтай газар хараашалжа яаралгүйхэн зүүлжээ ошоно. Байршажа байха газараа зорюута бэдэрхэ гээшэ, миин юрын ябадалда оробол, ондоохон даа.

Үглөөгүүр хүнэй хүлдэшэхын тэндэ байгдаа хаа, үдэ багаар уларил нүгөө тээшээ хубилжа, яһала дулаан, үүлэгүй сэлмэг үдэр боложо захалба. Энэнь харгыда ябажа байһан зондо таатай зохид гээшэ бээ.

...Хамар-Дабаан! Хаража ябахада, үнэхөөрөө, сэнхир хүхэ зэрэлгээгээр хүшэлэгдэһэн ута-ута шэлэ нюруунуудтай хабтагай үргэн хада хойто зүгтэнь нэмжынэ. Эндэ ганса шэнэһэн модо ургадаг гээшэ гү, нарһан модод гэжэ юрэдөөш харагдахагүй юм. Нарһан гээшэмнай зөөлэн модон, тиимэһээ ургадаг газарыньше зөөлэн юм гэгшэ. Харин шэнэһэн һэрюун, хүйтэн, үндэр газарта ургаха дуратай байдаг, тиимэһээ, хаража, үзэжэ ябахада, газарайнь хүрьһэнииньше хатуу, шанга, шулуу элбэгтэй гэжэ мэдэгдэжэ байна. Тиимэһээ гү, нүсэгэн, модотойньше хада уулануудын баран шахуу эгсэ шобхо, арья-тарья адираа шулуун оройнуудтай.

«Нүхэдни мүнөө гансахан шэнэһэн модо шарайшалжа ябахадаа, юу досоогоо бодожо ябана хаб? Арья-тарья, хүрьһэ муутай газар руу маанадуудаа асарһандаа ши эндэ зэмэтэйш гэжэ намайгаа зэмэлжэ ябаагүй юм бээд?» – гэжэ Хүлэгэ бодохо юм. Тиихэ зуурандаа, өөрыгөө хамгаалхаа, гэм зэмээ сагааруулхаа ханаһан мэтэ: «Нүхэдни, тээд битнай таанадаа хоһон сагаан талада асаржархсогүйл байхаб, байтараа энээхэн газарайнгаа маанадтаа тон хайтай, таарамжатай байхыень өөһэдөө үзэхэ,

хараха байхат. Агнуури, аба хайдаг хэхэ газаршые олдхох даа», – гэжэ бодомжолшохо юм.

Юу байха нэм, эгээ энэ үедэ, Хүлэгын досоохиие таажа шадаһандал, энэ газарые түрүшынхисэ үзэжэ ябаһан Онхоцой:

– Юу хэлэхэбши, сагаан тала гээшэ эндэ байна даа! Аргагүй. Малда ямар таарамжатай газар гээшэб! Тээд һониниинь гэхэдэ, яатараа гансахан шэнэнэн модо ургуулһан хада ууланууд гээшэб? Ондоо модод эндэ ургадаггүй гэжэ гү? Зэлтэртэ дурын модо, алирһа жэмэс, мойһоной һөөг бургаһад хуу барандаа ургажа байна нэн лэ? – гээд абана.

– Мэдээд байгаа нэм даа, һохор хүнүүд бэшэ хадаа, оршон тойрониие анхаралтайгаар шэртэжэ ябаһан байхат гэжэ. Тээд энэ багаар нүхэдтэйгөө агнуури хэжэ үзэһэн Ахилайн: «Хамар-Дабаас түрүүшээр хаража, үзэжэ ябахада, урда үбэрөөрөө ганса шэнэнэн модо ургууланхай гэжэ һанахаар байгдадаг, зүгөөр саашаа болохо тумаа, ара үбэрөөрөө, холо хойнохи нүсэгэн сарьдаг хүрэтэрөө һамарай модон – хуша, жодоо, хасуури-нуудаар бүрхөөгдэнхэй юм, тэндэнь алим жэмэс, ан арьяатад гээшэл байха» гэжэ нэгэтэ бэшэ хэлээшыень һанана гүт? Тиимэ-һээ бидэшье һүүлдэ тэрээгүүрнь ябажа, тэдэ һайн-һайханииень баран хаража үзэхэбди. Сагнай ерэхэ даа, эндэ бү яара, Онхоцой, – гэжэ Хүлэгэ урдаһаань харюусана.

Тээд Онхоцой Хүлэгын хэлээшые юрэдөөш дуулаагүй юумэдэл, аман соогоо юушыеб бүбэнэжэ эхилшэнэ. Зүгөөр энэ хүниие ойлгохоор лэ: хуурша-үльгэршэн гээшэднай юрын хүндэ оробол ондоохон гээшэ ааб даа. Заарин бөөһөө дугуугүй холо ойрын нюотаг нугаар нэрэ солотой, хүндэтэй үльгэршэн үбгэн, магад, эгээ энээхэн сагта шэнэ байдалай шэнэ дуу, үльгэр зохёожо ябаа аалтай?

– Сагаан тала байна гэжэ Онхоцой зүб дуугарна. Хаанашье тогто, урасхал горхоной хажууда гү, али уһа элбэгтэй булагай захата гү – алинииньшые хамаагүй, мал адууһанда, хүн зондо таарамжатай газар лэ байг. Гололтогүй. Ши юун гэжэ бодожо ябанаш? Ямархан газарыень шэлэхээ байнабибди даа? – гэжэ Хүлэгэ хажудаа ябаһан Цоодой бөөдэ дуугархадаа, нүдэнэйн-гөө харасые хойтохи хабсагайта хадануудһаа эхилжэ, доошоо болоходо, үргэн абьяастай тала дайдаарнь дайраад, нүгөө захидахи, холо урда зүгтэ байһан, Гунзан хадын хаяадахи гол шугы хүрэтэр шэртэжэ үрдихэ юм.

– Булагайшые хажууда хамаагүй гэнэ гүш?

– Яашаха һэм, хамаагүй. Хүн зон лэ дүтэ тойрон бү байһай. Олоороо нэгэ газарта хабшуусалдажа, түрисэлдэжэ, малайнгаа бэлшээрийн газар буляасалдажа байһаниинь лэ хэрэггүй. Ти-хэдэ үшөө, бидэндэ оройдоош мэдэгдэ танигдаагүй байһан ондоо яһатан зонуудтай сугтаа байхаа огто һананагүйб, тиигэжэ мэдээрэйш, – гэнэ Хүлэгэ.

– Жодоо хушаар бүрхөөгдэһэн, жаран жалгаар хүрээлэгдэһэн, хужар, марса элбэгтэй, амтан шэмэтэ ногоон тала дайдадань байрлажа, хуурижажа болоно гү?. Олон гол горхонуудтай, аршаан булаг элбэгтэй майла үбэр талаарнь мянган мал адагуусаа үсхэжэ, олошоруулжа болоно гү?. Баржагар хадануудайнь хормойдо байрлажа, хуурижажа түбхинэбэл, баатаршые хүбүүн түрэхэ шэнжэтэй гү?! Хотогор үргэн тала нугадань харбажа, барилдажа, найрлажа налайжа, хурдан хүлэг моридоороо хаялуулжа, хатаруулжа ябахата таатай байха гү? – гэжэ байжа Онхоцой энэ үедэ хөөргэдэшэнэ.

– Оо! Онхоцой үльгэршэн, одо-о шамайгаа танижа, мэдэжэ байна гэшэлди бидэшни. Дуугара, дуугара, дуула саашань, бидэш үни холо болоо һайса хүхихэ, сэнгэхэ гэшые мартаад ябаһан зонууд байхабди. Нэгэш дахин һаа, налайжа, баясажа ябахата яашаха һэм, – гээд, Хүлэгэ хүхишэнэ.

Тээд Онхоцой, һонин даа, зугаагаа тад ондоо тээшэнэ абаашаха юм.

– Харагты даа, энээхэн хулганаанай байрыс? Үбэлэйнгөө үргэн нүхэнэйнгөө амһарта суглуулаад байна, тиигээ хадань дулаан үбэл болохонь гэшэ, – гэнэ.

Тиигэлдэжэ байжа, ябааша эдэ дүрбэн байха байрлаха газараа үшөөл оложо ядалсана.

Нэгэ халзан гүбээ гараад ябатараа, хойшоо эрьежэ хараашалһан Цоодой бөө гэнтэ хоёр гараа үргэжэ:

– О-о, нүхэдүүдни, харагты!. анхарагты!. тээ тэрүү хабсгайта хада! Бурхан хаража, яжа үнгэржэ гарашоогүй гэшэбибди. Харана гүт, хаяагаарнь үшөө багахан горхон урдажа байна. Тэндэл гэшэ байдалаймнай шэнэ байра! Обоо тахиланта Цагаан-Чулуутадамнай ямар адли хадаб?! Ёһоор, ёһоор! Харагтылши, тэрээхэн эрмэгһэнь юун сагаан юумэн гоожоһон шэнгээр харагданаб? Бүргэдэй байра бэшэ бээ? Тиигээ һаа, юрэдөөш таараба! Энэл гэшэ минии зүүдэндэшые, шэнжэлэл

үзэлгэдэмни харагдажа байһан газар! – гэжэ байжа, бөөлэжэ байһандаал адли болошобо.

Эдэ дүрбэн һөөргөө бусажа, тэрэ зуурандаа өөһэдынгөө нэрэ үгэжэрхиһэн шэнэ хадын – Цагаан-Чулуутын – хаяада ерэжэ, хада өөдэш, нимгэхэн мүйһэн доогуураа аалин шолпо-гонон урдажа байгаа горхон тээшэш дулаан харасаар шарайшалжа, морин дээрээ һуулсанад.

Хүхишэн Цоодой бөө замханагүй.

– Хари, хари, иимэл байха һэн. Үсэгэлдэр үдэшэлэн, урда тээн харгыда ябахадаа хаража үзэжэшье байхадам, байршаха байха газарнай хойто зүгтэхи хабсагайта шобхо хадын хаяада үзэгдөөд лэ үнгэржэ байһан юм. Тиихэдэ үшөө, гурбан үдэрэй саана, одоо һайхан зүүдэ манажа хоноо бэлэйб. Эрмэг сагаан шулуун дээрэ нютагаймнай эзэн хаан Бүргэд шубуун намайе угтажа, баясажа байгаа юм һэн. Хормойдонь ерэжэ эсэшэн морёо тогтоожо, амгалан бүхэ нойроор амаржа унтанаб гэжэш зүүдэлэб. Иимэл даа, нютагаархидни! Иигэд гээд ябадалнай дүүрэхэн хаяа? Зорихон, ерэхэ гэхэн газартаа ерэшэбэ гээшэлди даа! Болоо, баро-о!. Харыт, ямар сэбэр уһатай гол гээшэб, ямар зохид элдин тала гээшэб, ёһоор, ёһоор!! Энээхэн лэ хадынгаа хаяада, аршаанта голойнь захада агта моридоо тогтоожо, алтан сэргэнүүдээ бодхоохобдэ-э! Эндэл түүхынгээ гуламта бадараажа, тэнгери баабайдаа шүтэс-э! – гэжэ байжа, Онхоцой үльгэршэнһөө дутуугүй гоёор заарин бөө дуугаржа эхилшэнэ.

Булта моридһоо буубад. Хүлэгэ мориёо бургааһанһаа уяжархёод, шаажан амһартаяа гаргажа, хамарайнгаа тамхиес яаралгүй хоросогоожо эхилшэбэ. Тамхи татадаггүй Онхоцой заарин бөөдэл адли, сэдхэлэй һайхан үбшэндэ дайруулшанхай хэбэртэй, өөдэ уруугаа хаража байжа тээ саахануур гэшхэлхэ юм. Тиихэдэ залуухан, оройдохоноо арбан зургаан наһатай аад, сула хүдэр бэстэй, тэрэ мүртөө үшөө хүбэлгэн һонор Сулуу, хэн-юунһээш һурангүй, энээхэн ажал намһаа холо ошохогүй байха гэжэ мэдэнһэндэл, бургааһа суглуулжа тэрэ дороо тэрээхэндээ гал аһаажархиба.

Баярлаһан үльгэршэн заарин бөө хоёройнгоо жаа үхибүүдһээ дутуугүй хүхюу хөөрүү зугаа дэлгэрүүлжэ, далитай юм һаа, дэгдэшэхын тэндэ бололсожо байхыень хаража байһан Хүлэгэ энээдэ алдан, Сулуу тээшээ: «харыш эдэ хоёроо, хүрхэй-

нүүд лэ» гэхэндэл мийхэд гэнэ. Залуу хүбүүн харюудань баһа мийхэд гэлсэхэ юм.

Заарин бөө хэнгэрэгээ эмээлэйнгээ ганзагаһаа абажа, Цагаан-Чулуута тээшээ үбдэглэн һуужа, тэрэ дороо өөрынгөө хэрэг ябадал эхилшэбэ.

...А-э-э-э,
А-э-э-э,
А-а-у-у-дон!
Орой дээрэмнэй байгша
Огторгойн олон 99 тэнгэридээ
мүргэмэ-й!
Гал сэхэ заяаша, газар эхэ дэлхэйдээ
мүргэмэ-й!
Одоо маанaduудаа харалсажа,
Орон нотагаа шэнэлхэ газарыемнай заажа
үгэбөө-ө!
А-э-э-э,
А-а-у-у-дон!..
Үндэр шорон оройтой,
Улаан утаһан залаатай,
Булган найхан тойробшотой,
Малгай магнайдаа тогтооһон
Хамар-Дабаанай Эзэн-хаан
Сагаан толгойто бүргэд...

Сугтаа ябаһан гурбан нүхэдын бөөгэйнгоо хойто таладань тон томоотойхонууд болошоод зогсонод. Сансарын хүрдын мүргэлнүүд сооһоо эгээ сэхэ, эгээ хүсэтэй мүргэл хадаа Тэнгэрийн мүргэл юм гэжэ Цоодой бөөгэй ходо хэлэдэг хадань, магад, тэрэнь эгээ мүнөө сагта өөһэдтэмнай тон хэрэгтэй, туһатайшые байжа магадгүй гэжэ ханажашые болоо.

Үнишые болонгүй, холын харгыда гараад ябаханда зохид түргөөр бүтэшэдэг, хүлһэ гаргуулжа эсээ гаргадаг, досоо доторой шуһа халууруулдаг, шүлэн гэхэдэ шүлэншые бэшэ, сай гэхэдэ сайшые бэшэ, хоёрой хоорондохи – замбаа борсо хоёроор холигдоһон – найхан эдээ хоол бэлэн боложо, эдэ дүрбэн ямаан даха, арһан дэгэлнүүд дээрээ дүхэриглэн һуужа, сэхэн амтархажа, тамшаажа байжа эдсэлжэ эхилшэнэд.

– Хүлэгэ ноён, таанад иигэд гээд, харанхы болошоогүйдэ, бусажа үзэгты, би эндээ үлэхэ гэжэ шийдэбэб. Намтай Сулуу үлэлсэнэ бээ, маанадта тиитэрээ ханаагаа зобоһоной хэрэггүй гэхэ байнам, – гэжэрхибэ гэнтэ Цоодой.

– Юугээ дуугарнаш, заарин бөө?!. Яахадаа бидэ та хоёроо хооһон талада орхёод ошохобибди, сугтаа хадаа сугтаал ябахабди.

– Байз, Хүлэгэ ноён, шагна намайгаа, намдашни шалтаг байха. Үнэхөөрөө маанадта ханаагаа зоболтогүй, юумэн бараг хайн тээшээ эрьсэжэ байна, нэгэ хүнийн болзорто яахашыбгүйдби. Үглөөдэр дэмбэрэлтэ, баршад үгы хайн үдэр байна һэн, тиимэһэнь, шадаал хаа, таанад үглөөгүүр эртэшэлээд наашаа хүдэлхэ аргаяа бэдэржэ үзөөрэйгты. Тиимэш холо ябагдахагүй, энээнһээ байха зайда ябажа байгаабди даа. Адууһа моридной, үхэр малнай садатараа эдсэлжэ, амаржа, тэнхээ шадалаа абанхай, түргэн ябаа хаа, үдэшэлэн тээшэ, хүниндөөшые болог, хамаагүй, эндэ хүрэжэ ерэшөөд байхаараал байхат. Харин тиихэдэ... хүн гэшэ хаа хамаагүй, дурлаһан лэ газартаа зоргоороо, дураараа түбхинэжэ байха ёһогүй юм. Шэнэ газарта ерэжэ ажаמידаралайнгаа эхи табихаа байхадаа, эндэхи, үшөө танигдаа мэдэгдээгүй байһан газар уһанайнь сабдагуудта, онго тэнгэридэнь шүтэхэ, мүргэхэ, хайра үршөөлдэнь хүртэжэ, гэр байраяа түхсэрхэ, бодхоохо газар эрихэ хэрэгтэй... о-о, харюусалгатайхан хэрэг байха даа эндэмнай. Тугаарай минии бага зэргэ эндэхи хангайн эзэдтэ, бурхадта мүргэхэмни, багахан, энээхэн үдэрэймнэй мүргэл-гуйлта байһан гэжэ мэдээрэйгты. Тиимэ, бага мүргэл, ехэ мүргэл гэжэ байдаг юм. Тиимэһэнь би, үглөөдэр эртүүр, улаан наранаар, эндэхи газарай эзэдһээ, Лусууд хаанһаа, дээдын бурхадуудһаа бултанайнгаа зүгһөө үршөөл эрихэм. Бэелүүлхэ ажални ехэ. Тиихын хажуугаар үшөө хэлэхэ болоо хаа... наһатайшые бологдожо байгаа юм бээ, эсэгдэшөөд байна. Урда тээн, хайшаа ошохобиши, ябахал гэжэ ябагдажа байгаа хаань, мүнөө юун гэжэ үлүү иишэ тиишээ морин дээрэ яндаргажа ябахабиб даа, эндээ амаржа хэбтээшэмни дээрэ. Хүнийн харанхыгаар, хахадсаа болотор хүрэшөөд, мүльһэндэ абташоод байһан түргэн урасхалта Зэдэ голой саанань гараха гэшэ аймшагтай, аюултайшые ябадал юм бээ. Биил айжа байна һэм. Наһатай болоһоһон та хоёршые ехэхэн ойлгожол, анхаржал ябажа горхоо гаталжа үзөөрэйгты. Байз...

Сулуу, шишье намтай эндэ бү үлэ, залуу хүбүүн хадаа, Хүлэгэ ноёнойнгоо хажуудань ябалса, харгыда юуш болодог. Бүдэрдэггүй морин гэжэ байдаггүй, харанхыда мүльһэн дээрэ халтиржа унахаш гэжэ байха. Намтай Онхоцой үлэг. Зүб байха; хүни орой хоёр үбгэжөөлнүүд түтэгэнэлдэжэ, зобожо ябанхаар, ханаа амар эндэхэнээ хэбгэжэ үнжөөшэмнай дээрэ бэшэ гү, аа, Онхоцой? Ши намтай эндээ үлэлсэхэ гүш? – гэжэ байжа Цоодой мүнөө хамаг шийдхэбэри гансаараа абажа эхилшэхэ юм. Тээд тэрэнэй хэлээшые хэншые буруушаангүй, зүб тээшэнь шийдэжэ, хээрэ хонохоо болиһондоо нүгөө хоёрын ганзагалжа ябаһан даха, нэхы дэгэл хоёроо нүхэдтөө орхижорхёод, Зэлтэр тээшэ ябахаа яарашабад.

Ябахын тэндэ, Цоодой:

– Ухайш даа, хэлэхээ, хануулхаа мартаад байнам. Хүлэгэ ноён, үглөөгүүр, наранай мандажа байха сагта, зээрдэ азаргын угтан зон, Тангариг добо дээрэ тангариглаһан зонуудһаа бэшэнтнай, тэрээхэн зүүн тээхи добо дээрэ ошожо, мүн лэ шахаан тангаригаа үгэхөө бү мартуужан. Урдаһаа мори намнажа асарха байха хүбүүдэйнгээ ерэхэдэ, энэ хэрэгээ тэндэхэнээ бээлүүлхэбди гэжэ хэлсэһэнээ, ши бидэ хоёр бү мартаа. Ойлгобо гүш даа; ши өөрөө энэ хэрэгээ ударидаха ёһотой болонош, – гэжэ байжа дуугархадаа, элшэн сайдтаа жаа үхибүүндэ заабари үгэжэ байһаншуу болошоно.

Түргэн сухалтай Хүлэгэ шэлэ хүзүүгээрээ шуһа гүйлгэжэ, нюураа уршагад гүүлэбэшье, хатарша халтар мориндоо мордожо, түргэн эндэхээ саашалшаба.

* * *

Хүлэгэ Сулуу хоёрой Зэдэ голой гарсада дүтэлхэдэнь, саада тээнь, хоёр газарта, түүдэг носожо харагдаба. Нютагаархидынь энэ орой болотор ажалаа дүүргэжэ шадангүй эндээ тухашаралдажа байна гэшэ гү гэжэ ханахадань, тэндэнь нэгэшье хүн үгы, хаял хэбэртэй, саашаа ошоһон байба. Байрадаа ерэхэдэнь, хэргызүүдтэ адуу намнажа абаашаһан зонииньшые хаял ерэнхэйнүүд, булта олоороо сугларшоод түүдэгэй хажууда эдээлжэ һуубад. Хүлэгэ эндэ һониноо дуулгажа, үүр сайд гэхэтэй зэргэ һүүлшынгээ ябадалда гараха гэлсэжэ, бултадаа нобино хэбтэшэ тээшээ шамдаба.

Үглөөгүүрын Зэлтэртэ дахинаа сэхэ хүлгөөн эхилжэ, Зэдэ

голой гарса дээрэ жэжэ малаа саанань гаргаха гэжэ нилээдгүй нобшоролдоһонойнгоо һүүлээр, сагаан талаар түргэн саашалжа, орой болоһон хойно, одо-о гэжэ, ерэхэ гэхэн газартаа хүрэжэ ерэшэбэд. Баро-о, баяр!!! Тэрэ дороо, шадаха зэргээрээ, унтаһан үнжэһэн мэтэ бололсоод лэ, үглөөдэрһөөнь эхилжэ, дэлхэйн нюруу дээхэнүүр үни холо сагһаа нааша тэнэжэ, зобо-жо, нүүдэл хэжэ ябаа зээрдэ ба шара азаргын сартуул угтан зон үшөө нэгэ шэнэ газарта шэнэ байдалаа түбхинэжэ эхилбэ. Энэ түхээрэлгэнь долоон үдэр соо унжагайрба. Эшэгы гэрнүүдшые голой хоёр захаар нэн түрүүлжэ бодоол юм һэн бээ, тэрээнһээ гадна дүтын ойһоо шэрэнги, хургааг модо асарагдажа, саг зуурын гэхэ гү, хойто хабар, зун болоторшые хаань, зарим тэды хэрэгтэй хорой, хашаануудшые түхээрэгдэбэ.

– Сэргэсэ, заатагүй хаа, урда зүгтэ бодхоохоёо бү мартаарайгты, тиигэжэ хэлсээ һэмди, орхижо ерэхэн орон нютагнай, түрэл гарбалнууднай тэрэ зүгтэ байна гээшэ. – Эндэ ганса Хүлэгэ бэшэ, заарин бөөшые оролсожо, ажал хэжэ сүлөөгүй байһан нютагаархидайнгаа һэсы гэрнүүдэй хоорондуурнь ябаха үедөө һануулжа үрдихэ юм. – Тиихэдэ үшөө эмээлэйнгээ бүүргэ урагшань харуулжа орхижо байха, сай, хүнэйнгөө дээжые урда зүгһөө эхилжэ, нара зүб тойруулжа сүршэжэ байха гэлсээшые һэмди. Энэмнай хэзээб даа нэгэгэ заатагүй өөһэдынхидтэсэ уулзаха гэхэн гүнзэгы удхатай бодол бшуу даа.

Цоодой гэхэдэ, бөө хүн хадаал бөө, хүнһөө ондоо, гансаарханаа тээ саанахана, зүүн добо дээрэ гэрээ бодхообо. Зонһоо тойборхоо бээ: бөө хүнэй бүтээхэ хэрэг ажал мэдээжэ: хүнийн сагташые онгоо оруулжа, хэтэ сахюур, хэнгэрэгээ сохихо гэжэ байха. Тэрэнэй һамганиинышые нютаг голдоо мэдээжэ удаган юм һэн, теэд тэрэ сагта Халха Монголдэ үзэгдэхэн аймшагтай тарбаган тахалай болоходо, олон зониие абаржа шадабашые, өөрөө муухай халдабарита үбшэндэ дайрагдажа наһа бараһан даа. Үхибүүшые түрөөгүй үбгэ һамган хоёр байгаа.

Мүнөөшые заарин бөө гэрээ шэнэ газарта бодхооходоо хайлоосто нютагтаа байдагтаал адли байхаа һанана ха. Тиин, хэдэн эрэшүүлээр гэрээ тойруулжа нилээдгүйхэн хүрэшөөд байһан газар малтуулжа, набшаһа мүшэрнүүдтэйгээ орхигдоһон юһэн хуһан модондой гадаһа шорон шаалгаба. Тиигээд гэшүүһэ мүшэрнүүдтэнь – бурхан гарбалай шанар – олон янзын ангай, гэрэйшые амитадай арһан дүрсэнүүдые, үнгэ бүрийн бүдэй

үртгэх зурамуудыг уяба гэжээ. Гэр соонь үшөө юун байгаа юм – тэрэнийг мүнөө дээрээ харахан хүн үгы.

* * *

...Шүлгэ Үнжэд хоёршье Солхоон эгэшхайнгаа борохон хара гэрыень бодхоолсож, хүн зондол адли тэбдүүсэлдэнэд. Нүхэрэйнгөө досоохийг таахан мэтэ, Үнжэд:

– Шүлгэ, бишни мийн хооһоор наашаа гаража ерэшэһэн бэшэ, алта, мүнгэ, субад эрдэнийн зүйл зүүдхэлнүүдтэйлби даа. Өөрымниш юумэн, тийхэдэ эжымни өөрынхийгөө үгэлсөө һэн. Эсэгын зүбшөөлөөр тантайгаа нүхэсөө юм наам, бүришье сэхэ зөөри байха байгаа, тээд... Эдэ бүгэдыг нэгэ тээ худалдажа шадаа наамнай, яһала хайн гэрэй сэндэ ошохол һэн ха. Туршахамнай гү? – гэжэ, Солхоон эгэшхайн дуулахагүйнь тула, гэр тээшэ харан байжа аалиханаар, үхэр мал үүдэ хаяагаар шабааһаа хаяжа, газаагуурхи юумэ эбдэжэ байгшаб гэжэ, гурбан нургаагаар үндэрлэгдэһэн хашаа гэрээ тойруулжа барижа байһан нүхэртөө дурадхаба. Үбдэглэжэ һуушоод, хухархай һэлмын үзүүрээр гадаһанай нүхэ гэжэ, хүйтэн газар малтажа байһан Шүлгэ ажалаа орхиж, мүн лэ аалиханаар:

– Үнжэдни, бишни юумыг хуу өөрөө мэдэжэ, ойлгож байнаб. Хари газарһаа һамга асарһан эрэ хүн байгаа хадаа, хабар болотор нэгэ юумэ шийдхэхэл байхаб. Хабартаа бэшэшье наа, зун болотор заатагүй гэртэй болохоб гэжэ би өөрөө өөртөө тангаригаа үгэнхэйб, тийгэжэ мэдээрэй. Ахилайн хэлээшээр, Хамар-Дабаанай хойто урда үбэрөөрнь ан арьяатад элбэг хэбэртэй, би тиймэһээ энэ үбэлдөө тэрээгүүрнь булга, хэрмэ, шэлүүһэ агнажа, арһыень худалдажа алта, мүнгэн болгохоб. Үгы наа, урагшаа гаража, адууһа мори намнажа асаржа, зөөри болгохоороол болгожэ халахаб. Хэн юунһээш дутуугүй гэр байра, зөөритэйшье болохобди, хараад байгаарайш. Шимнил намдаа олон үхибүүдыг түрэжэ үгөөрэй, зү? Тэрээнһээ сэхэ жаргал хүндэ байдаг юм аал? Харин шиниймни зүүдхэл, бэһэлигүүд... байгдаа шамдаа. Эхэнэр хүндэ эдэ бүгэдэ яашагүй хэрэгтэй байдаг бэшэ гү? Үшөө тийхэдэ, залуухан, сэбэрхэн шамдамни. Гоёлто шэмэг зүүгдэхэ найр наадан, хайшаа ошохо һэм, байхаараал байха, тийхэдэнь бишни, тэдэ бүгэдөө зүүгэд байһан шамаараа хажуу тээһэнь обтожэ, омогорхожэ хаража байхаб, аһаа? – гэжэ энсэбхилнэ.

Ехэ ажалай дүүрэнтэжэ байха үедэ, Хүлэгэ:

– Гурба хоноод, нютагайнгаа тахиланта ууладал адли нэрэ үгтэһэн энэ уулаяа – Цагаан Чулуутаяа – бултааран тахихабди гэжэ заарин бөө хэлэнэ. Зүб лэ даа, өөһэдөө ойлгожо байгаа бээт; хаяадань ерэжэ ажаһуужа эхилээ хадаа, маанадаа харалсажа байха, Онгон шубуун боложо хубилдаг Цагаан-Чулуутынгаа эзэн баабайда аргагүй шүтэхэ, мүргэхэ ёһотойбди. Хадын оройдо бүргэд сагаан шубуун уурхайлдагшье хэбэртэй, мүнөө үгы, урагшаа нийдэжэ ошонхой, хабарай эхээр энээхэнүүрнай нийдэжэ үзэгдэхэл даа. Гоё бэшэ гү? Тиихэдэ, Хайлоостодоо байхадаа яажа зунай эхин нарада обоогоо тахидаг һэмди, тон тэрээндэл адли, энэшье Цагаан-Чулуутаяа тахижа байхабди гэнэ һэн заарин бөө. Ойлгосотой болобо гү? Зай гэжэ. Тиихэдэ, мүнөөнэй обоо тахилган хадаа гансашье мүргэл, шүтэлгын хэрэг бэшэ, мүн баяр баясхалангай хэрэг бололсохоо байна гэшэ. Тиимэ, шэнэ газарта нүүжэ ерэхэнэй баяр! Обоогоо тахижа дүүргэхэнэйнгээ удаагуур, хаяадань буужа, баярай найр наадан зохёохобди. Оршон тойронхи газарай доһолтор, ойн сууряатар, обоо тахиланта уулануудай эзэдэй уяржа жаргатарнь хүхихэбди, сэнгэхэбди. Хари гэшэ... хүн ходо доройтошоод, уйдашоод ябадаггүй юм. Эрьхэ наран, ээлжээтэ түрэ гэжэ байха! Тиихэ! Шадаал хаа, хүр хүлдэ, нэрэ солоёо дээшнэ үргэжэ ябахань хэрэгтэй! Юрэдөөшье хоһоршоогүй бэшэ, асарһан абдар, хайрсагуудаа уудалжа, гоё хайхан хубсаһа хунараа гаргажа, булган, халюун малгайнуудаа үмдэхэт, алта мүнгэн, гуулин шара зүүдхэл, даруулгануудаа зүүхэт. Байха даа, байха, маанадта юумэн. Анхан саһаа нааша дээдын сэх соёлтой, эрдэм ухаанай мэргэжэлтэй, үнэтэ эд зөөри элбэгтэй, гоё хайхан үндэр байшангуудтай байһан шара ба зээрдэ азаргын сартуулнуудай үри саданарын бэшэ аалди, аа, нютагаархидни?! Халаг, сагнай нэгэ бага оройтошонхой – хүйтэнэй саг буушанхай, газар хүрэлшэнхэй. Тиибэшье, һур харбахабди, бүхэ барилдаа үүсхэхэбди... тиихэбде-э... заатагүй!. Шуран шүүдгэй хүбүүднэй барилдахал байха. Бараг бэшэ гү, а? Зүлгэ ногоониинь, хагданиинь гэжэ, харыт, үбдэгсөө хүрэмэ лэ! Арайл мори урилдаа хэжэ шадахагүй хабди. Аргагүй. Мүнөө дээрээ гүйхэ, харайха мориднай үгыл даа, эсэшэнхэйнүүд... Ерэхэ зун обоогоо тахихадаа, эрын гурбан наада наяргахаараа наяргахабди. Зүгөөр мүнөө болохо

гэһэн найр болохоороол болохо байха. Архи тамхья барихабди, дуугаа ханхинуулхабди. Онхоцой үльгэршэмнай хур харбалгын, бүхэ барилдаанай илагшадые магтаһан соло татаха, шэнэ газарта ерэшэһэн шэнэ байдалай шэнэ домог дуу зохёохо, үльгэршье түүрээхэ. Обоогой найрай һүүлээр, үглөөдэрынь үшөө нэгэ найр үүсэхэбди. Нэгэ мүнэн няд гэтэр сэнгэхэбди. Байхо-о байха, маанадта, найр наадангууд гээшэнь! Үхэр, адуу унагаа-хабди, хонишье гаргахабди. Улайн мяха садатараа эдихэбди. Юун гэнэш, Хүхы? А, ямар үшөө найр бэ гэжэ гү? Байз, байз, бү яаруула намайгаа. Ха-ха-ха... Үгы даа, хэлэхэгүйб... хэлэхэгүйб, мүнөө бэшэ, үглөөдэр хэлүүжэм... – гэжэ байжа удаан дуугаржа байһан тэрэ, энсэдэ алдаһаар саашалшана.

Баарһан Хүлэгыс мүнөө танихаар бэшэ. Тээд хүн хадаа хүн гээшэ ааб даа, өөрөөншье мүнөө хэлэнэ бэшэ һэн аал: «...хүн гээшэ ходо доройтошоод, уйдашоод ябадаггүй юм. Эрьсхэ наран, ээлжээтэ түрэ гэжэ байха» гэжэ. Тон зүб лэ!..

«Обоогой найрһаа гадна, үшөө ямар найр наадан байха бэлэй?» – гэжэ хооһоор, мийн лэ һонирхоод хойноһоонь үлэшэһэн зоной һэр-мэр гэлдэжэ байхадань, Хүлэгэ тэрэ дороо һөөргөө бусажа:

– Үгы, ямар һонин зон гээшэбтэ өөһэдөө? Мэнэ һая хэлээ бэшэ гүб, тэрэ хоёрдохи найр тухай? Ойлгоогүй юм һэн гүт? – гэжэ, мэхэтэйхэнээр энсэсэгээнэ.

– Үгы, хэлээгүйт.

– Хэлээб, юугээ шагнадаг хүмтэ?

– Үгы, үгы.

– Хэлээб гэнэб. Болиһон лэ зон байнат даа, дахинаа дабтаха болоолтойб? «Эрьсхэ наран байдаг юм...» гэжэ байжа хэлэһым дуулаагүйбди гэхээ байнагүй бээтэ?

– Дуулаа...

– Һэ, дуулаа... Саашань тээд юун гээ һэмбиб, а?

– Эрьсхэ наран, ээлжээтэ түрэ байдаг юм гээ һэнтэ.

– Ө-ө, дуулаһан байна ха юмтэ? Дуулаагүйбди, дуулаагүйбди гэлдэхэт. Ха-ха-ха... Зай, тээд, дуулаһан, мэдэһэн хадатнай, ябахам даа саашаа.

Хүлэгэ ноёнойнгоо тон хүхюун болошоод байхыень мэдэжэшье байгаа һаа, энэмнай баһа юун гэжэ маанадаа наадалжа, мэхэлжэ дуугараад ошобоб гэжэ зон һөөргөө эндэхэнээ гайхалдаад үлэшэбэ.

– Гурба хоноод нэгэн дороо хоёр найр наада хэхэбди гэбэ бэшэ нэн гү?

– Зай, тиигээд?

– Эрьсех наран, ээлжээтэ түрэ? Юу хэлээд ябашабаб тээд, Хүлэгэ ноёмнай? Ээлжээтэ түрэ?

– Ямар түрэ?!..

– Мэдэхгүй.

Зон һөөргөө гайхалдашана. Нэгэ газарта хүнүүдэй олоороо сугларшоод (ехэнхидээ һамгад, үхибүүдэй) шууялдажа байхада, ондоо тээһээ бэшэшье зон гайхалдаһаар дүтэлжэ ерэнэ.

Дахинаа эндэ элшэн сайд бии болошно.

– Зай хэлэхүү даа, юу гэжэ таанадаа тамалхабиб. Хоёрдохи тэрээхэн найр тухай мүнөөдэртөө дуулгаагүй хаамни, сагнай оройтожо магадгүй лэ. Тиигэжэшье ойлгохогүй, яндуул даһаа гэжэ, зүнтэглэхөө байһан би. Тэндэмнай бага бэшэ түхсэрэлгэ хэрэгтэй лэ. Ямар, хэнэй түрэ наадан бэ гэжэ гү? Шүлгэ Үнжэд хоёрой! Тиимэ-э!! Шэнэ газарта шэнэ айл бүлэ бии болохонь лэ-э! Гоё бэшэ гү? – гэжэ хашхархын тэндэ дуугарһан Хүлэгэ, иишэ тиишээ хараашалжа байжа ирзайтараа энэсэгээхэ юм.

Энээниие гэнтэ дуулаһаһан Үнжэд, хоёр гараараа нюураа бүтүүлээд, гэр тээшээ гүйшэбэ.

– Хараба гүт, Үнжэдэй гүйжэ ябашаһыень? Эхилээ хадаа, дууһан хэлэхүү. Түрэ тухай мүнөөдэр бэшэ, үглөөдэр зондоо дуулгахабди гэлсэхэн байгаабди, тээд нэгэ үдэр урда, нэгэ үдэр хойно – юун ехэ илгаа байха бэлэй. Мэнгэ-э, хаана байнабши, зоноо бултынь дуудалши наашань, намайе соносхол хэхэнь гээрэй, – гэжэ Хүлэгэ хашхаршана.

Зон субажа эхилбэ. Хүнэй аман баригдаха бэшэ, ерэжэ байгааһадтайгаа тэрэ дороо һонин һорьмойгоо хубаасалдахадань, эндэнь шууяатай, хүхюутэй боложо, Хүлэгэ гараа үргэжэ байжа зоноо номгоруулха болобо.

– Яатараа шууялдашабат, шэмээгээ намдажа үзэгты, тии-тэрээ һүхиржэ байха хоолой намдатнай үгы, зай гү? Аалин, аалин... Зай болоо, тиигээ һаа, шагнагты. Мэнэ һая би эндэ хэлэжэ байгааб: гурба хоноод эндэхи обоогоо тахихабди гэжэ. Тиимэһээ таанад мэдэжэ, эртээнһээ юу хээхэнээ бэлдэжэ байгты. Тиихын хажуугаар, үшөө нэгэ ехэ һонин найр наада үүсхэхэ тухайгаа үсэгэлдэр үдэшэлэн нэгэ хэды зээрдэ азаргын наһажаал зон сугларжа хөөрэлдөөбди. Зүгөөр энэ хэрэгэй маанад-

таа, зээрдэ азаргын угтан зондоо хабаатай байгаашье хаань, яахыншье аргагүй, шара азаргын угтанай Цоодой бөөгөө энэ шухала суглаандаа урихал болоо нэмди. Зай тиигээд, саашань гэхэдэ... саашань гэхэдэ... Шүлгэ, ши хаана байнабши?... а, харабаб... зай гэжэ... Шүлгэ, ши маанадаа хүлисөөрэй, бидэш шамгүйгөөр шиниингээ наһанайшни хэрэг тухай хөөрэлдөөбди, – гэжэ, жаа үхибүүдхээ дутуугүй хүлгэжэ эхилшгэнэн Хүлэгэ дуугарха юм.

Юун хөөрэлдөөн эндэмнай мүнөө болохоо байнаб гэжэ тухайсажа байһан Шүлгэ Үнжэд хоёр мүнөө улайлдашанхайнууд, хүнүүдэй саахануур гар гарһаа шангаар барисалдаад шэмээгүй зогсонод.

– Нм... Тиигээ, зээрдэ азаргын ахатан зон, тиихэдэ Цоодой бөө үсэгэлдэр байлсаа... – гэжэ Хүлэгэ хөөрөөгөө үргэлжэлүүлнэ. – Шүлгэ, ши манай угтанай хүбүүн гээшэш, тиимэхээ бидэшни Үнжэд та хоёройнгоо түрэ найр тухай зугаалалсаабди. Тээд эндэ тиитэрээ гайхаха юумэниинь үгы лэ: маанадай заншлаар хаа, үхибүүдээ хэзээ хэнтэй гэрлүүлхэ байха, үгыгөө эжы абань, аха захатан зониинь лэ шийдхэдэг бэшэ нэн аал? Шүлгэ, ши аба эжыгээ алдажа үншэрһэншье хаа, газар дээрэ ганса сузал үлэшөөд байна бэшэ, шуһа нэгэтэ, түрэл түтим болохо бидэ, зээрдэ азаргын угтан зон байна гээшэбди. Тиимэхээ, ямаршье сагта шамдаа гараа харбайжа туһалалсахаараа туһалалсахаабди. Зүб гү, зон?

– Зүбөө-ө, тон зүб.

– Хари гээшэ. Тиихэдэ... тиигэжэ байхада... эндэ баһа нэгэ һонин ушар... Үнжэд... баян бардам байдалтай аба эжы, түрэл гарбалнуудтай үхин байгаад... яахабши... һайн дураараа манай хүбүүе шэлэжэ, хамаг юумэе орхижо, хаяжа байжа, энэ холо хүрэтэр маанадтай ерэлсэбэ гээшэ. Шанга үхин... Тиимэ. Эхэнэр хүнэй жаргал харида гэжэ зүб хэлсэдэгшье байха. Маанад дээрэ хүнэй нэмэжэ байхада, энэ басаганай манай угтанай бэри боложо байхада, бидэ баяртайгаар хүлсэн абаха ёһотойбди. Зүб дуугарна гүб, нютагаархид?

– Зүбөө-ө зүб, тон зүб.

– Тиимэ, зүб лэ байха ёһотой нэн.

– Үнжэд, бидэ шамаяа гомодхоохогүй, хүнһөө дутуугүй хүн болгохоороол болголсохобди. Мэдэжэ бай, ши эндэ баһа гансааран бэшэб гэжэ. Зай тиимэхээ... түрэ найрай болоходо, яажа

хоёр тээхээн зон суглардаг бэ, бидэшье тон тиимэл ёһоорнь энэ түрөө хэхэ гэлсээбди. Шүлгэ, би шамдаа гэжэ, дүрбэн гэрэйнгээ нэгыень бэлэг болгожо үгэнэб. Ута наһанай бэлиг, удаан жаргалай хэшэг гэжэ үгэнэб. Юу гэжэ, залууханууд зохидхонууд байгаад, Солхоон эгэшхайндаа түрисэлдэжэ байхабта даа. Зүб руунь намайгаа ойлгожо байгаа юм бээт? Тэрээнһээ гадуур... шагнагты даа саашань һайса намайгаа. Нютагаархидни... хэлэнэ бэшэ гүб, түрэдэл тон адли түрэ хэхэбди гэжэ. Аһаа, тиимэхээ, бидэ зээрдэ азаргынхид, Шүлгынгөө талые барижа, гэртээ бэриесэ хүлэжэ һуухабди, харин тиихэдэ, бэрийн талаһаа гэжэ... таанад, шара азаргынхид, басагаа... Үнжэдөө хүргэжэ ерэхэ ёһотой болонот. Ойлгобо гүт? Басагаа хүргэжэ ерэхэ болонот! Эд бараатайнь, унтари дэбисхэртэйн. Бидэшье миин хараад һуухагүйл байхабди. Тиимэ байха, тиигэжэ үсэгэлдэр хэлсээбди. Шара азаргынхидай талаһаа заарин бөө түрүү худа ураг боложо ерэг, тиихэдэ, хүбүүнэй, хүрьгэнэй талаһаа би, аха захатан хадаа, дээдэ захада һуугуужам. Хүргүүлхэ, үдэшүүлхэ хүн үгы, нэгэ иимэ шахардуу байдалда абташоод байһан Үнжэд эндэ зэмэтэй бэшэ гэжэ бултааран ойлгоёбди, зү? Зай гэжэ, иигэд гээд битнай дүүргэһүү даа. Хэлэгдэхэ байха юумэн баран хэлэгдэбэ хаяа. – Хүлэгэ дуугай боложо, нюдэнэйнгөө харасые зоной дээгүүр абаашахадаа, саанахи тэнгэрийн хаяада байһан сиибэн хүхэ үүлэн яатараа тэмээнэй дүрсэдэ адли болошоод үзэгдэнэб гэжэ һонирхожо хаража байтараа, «үгы, мүнөө хэрэггүй, тиитэрээ һонирхожо байха сүлөө үгыб» гэхэншүү, тэрээн руу гараараа нэгэ зангажархёод, гэр тээшээ гэшхэлшэбэ.

Тугаарай хүхилдэжэ, шууялдажа байгаа зон мүнөө шэмээгүй байдалда абташанхайнууд, тэрээхэндээ һэр-мэр гэлдэжэ зогсолдонод. Уйлажа эхилшэһэн Үнжэдөө Шүлгэ хүтэлөөд саашалшаба...

* * *

Үдэшэлэн тээ Хүлэгэ Гислимые дуудаж:

– Һанана гүш, табангууд Даваагай: «Бидэ эдэ хэргызүүдһээ тиимэшэе холо бэшэ урдахануур, Сэлэнгэ, Сүхэ голой хажуугаар байршадагбди» гэжэ хэлэжэ байхыень? Аһаа... Тиимэхээ шимни, өөрөө мэдэжэ, дүрбэ табан нүхэдөө абажа, тишэ ошожо, тэрэ хүниие оложо үзыш даа. Олохо байхаш. Ойлгожо байхада, Даваас, хүнһөө байха, тэрэ багаархи нохойнуудшые баран тани-

даг хэбэртэй. Гурбан хоногтоо эндэмнай сэхэ найр наадан болохоо байна, тиимэхээ бага бэшэ тогооной архи, сэгээ хэрэгтэйл даа. Даваа, шадаал хаа, маанадтай нүхэсэхэ, туһалхаш тухайгаа дурадхажа байна хэн. Тэрэ хүндэ, мүн бэшэшье тэндэхи зондо, шахагдаһан хитад сай харуулаа хаашни, архи, сэгээ олдохо янзатай. Олтыс хажуудаа бү абалсаарай, тэрэниие би ондоо хэрэгтэ зарахаа һананам. Тиихынгээ хажуугаар... шагна даа, Гислим, бидэ эндэ ерэхэнхээ хойшо нэгэ алдуу хээд байна хабди гэжэ би ойлгожо эхилэнхэйб. Ямар алдуу гэжэ гү? Эндэхи хэргы-зүүдтэй сэхээр танилсажа эхилэнхэйбди, тиигэжэ байгаад... монгол яһатан бололсохо эндэхи буряадудтайгаа, Давааһаа бэшэ, юрэдөөш танилсаадүй байнабди. Тиимэхээ шимни, шадаал хаа, тэндэхи табангууд буряадудтай һайн танилсахаа оролдоорой, зү? Ямар байра байдалтай зон бэ, хэр зэргэ олон адууһа малтай байнаб гэхэ мэтэ анхаржа хараарай. Тиимэл даа. Зүб руунь баран ойлгоо юм хаа ошо даа, бишни, мүнөө болоһон хойно, яатараа эсэнэбиб, унтари руугаа ошожо ороошом дээрэ ха, – гэжэ дуугарһанайнгаа удаагуур, сэхээр эбһээлшэнэ.

...Эсэн һамганайнгаа гэртэ ханатараа унтаж, һайса амаржа абаһан Хүлэгэ үглөөдэрынь оройшоғ үндэрлэбэ. Эсэн үгы, тогооной гэр руугаа ошонхой хэбэртэй. Гэрһээн гаража, тишээ ошохо гү гэжэ байтараа, «байг даа» гэжэрхёд, Олто хүбүүнэй-дээ ошобо.

– Олто үгы, морёо харахаа ошонхой, – гэжэ дуугарһан Цэцэгүүр, эсэгийн гэнтэ орожо ерэшэхэдэ, хүлгөөдэ абтажа, үглөөнэй халуун гал дээрэ байһан сайһаа аягалжа, эдэс хоол эргэнэгһээ гаргажа табсан дээрэ табиба.

Олтын ерэхэдэ, эсэгэ хүбүүтээ Хүхыс дуудахыень эльгээбэ.

– Шагнагты даа намайе, та хоёр. Зомнай түбхинэжэ, гэр бараагаа, хашаа хоройгоошье яһала бодхообо хэбэртэй. Тиимэхээ хамта абажа ябаһан малыень үглөөдэр бусаажа үгэхэ аргаяа бэдэрэс – гэжэ Хүлэгэ, Олто Хүхы хоёрой газааһаа орожо ерэхэдэ, зугаагаа эхилбэ. – Малаа үшөө хубаагаагүй байһан дээрэхээ, хамтынгаа малһаа гэс даа, гурба дүрбыень обоогойнгоо найрта, түрэдэ гаргаха болонобди. Тиихэдэ манайхинай, зээрдэ азаргынхидай малһаа шэнэ бүлэдэ – Шүлгэ Үнжэдтэ гэжэ – баһа хубаасалдаха болонобди. Үшөө обоодоо үргэл-төөлэй – сагаан тэхэ ямаа гаргаха хэрэгтэй гэжэ заарин бөө дуугарна хэн. Юундэ тэхэ ямаа юм – бү мэдэс, би тиигэжэ

хурахаа зүрхэсөөгүйб. Эдэ бүгэдые та хоёрто даалганаб. Мал эдлэлсэхэ эрэшүүл, гэдэнэ досоохиснь арилгаха эхэнэрнүүд ядамаггүй олдхо байха бээ.

* * *

...Сагаан тэхэ ямаа үргэлтэй шэнэ Цагаан Чулуутын обоо тахиха гэхэн сагтаа тахигдаба. Энэ хада, үнэхөөрөө, нютагтаа орхижо ерэхэн сагаан шулуута хадатайнь яатараа адлиб гэжэ энэ үдэр дээрэн гаража үзэн зон мэдэрбэ. Шанха оройдонь бүргэдэй уурхай байра. Аргагүй хүзэгшэ зон хадаа, хүн бүхэн, ехэ багагүй, дороһоо абажа ерэхэн шулуунуудаа уурхайн хажуудахана обоолжо (шэнэ Обоо бүтээжэ), Онгон шубуун боложо хубилдаг Цагаан-Чулуутынгаа эзэн-баабайда унажа дохижо байжа мүргэбэд. Шулуу дороһоо абажа дээшнэ гаргажа, үндэр газарта абаашажа табихэ гээшнэ, өөрынгөө энэш наһандахи, хойтош наһандахи хүсэ шадалай хүлдэ хүнэхэ бодхоһонтой, үргэхэнтэй адли юм гэжэ Цоодой бөө үни хада нютагаархидтаа айлдханхай юм. Онгон шубуун – тэнгэрийн шубуун, бурханай шубуун – гэр-байрын хажууда шууяа шэмэе гаргажа болохогүй (бүргэд шубуунай мүнөө сагта эндэ үгы байгааш наань), тиймэхэ Хайлоосто нютагтаа байһандаал адли, тээ дорохоһонь, нэгэ талмайрхуу газарта төөлэй барисатайгаар, сагаан эдэ дүүрэнтэйгээр хэтэ заяандаа хэдэг, шүтэдэг заншалаараа шэнэ обоогоо нүүжэ ерээшэд тахиба. Нүүлдэнэ үшөө доошолжо, тахиланта уулынгаа хаяа хоймортонь хэлсэхэн, зугаалалсаһан ёһоороо, найр наадаашье зохидоор хэбэ. Бүхэ барилдаан, хур харбалган болобо, Онхоцой үльгэршэн илагшадые магтаһан соло татажа, шэнэ газарта ерэхэн шэнэ байдалай шэнэ дуу зохёожо зоноо урмашуулба. Наранай орожо, харанхы боложо захалхада, түүдэгэй нааданда гэжэ залуушуул амьяаран хүхилдэбэ. Үнэхөөрөө, ээлжээтэ наран гэжэ байдаг лэ байна: наашаа ерэжэ ябахандаа ямар зоболон үзэжэ байгаа нэм эдэ зон, мүнөө тэрэнэ огто марташаһан мэтэ, садатараа хүхилдэнэ, энеэлдэнэд. Тогооной архи толгой сохёол юм бээ, хайшаа ошохо нэм. Тээд, яахыншы аргагүй, энеэлдэхын хажуугаар, зарим һогтоһон зонуудай орилолдохо, гашуудалда абтаха гээшэ баһал олоор үзэгдэнэ. Орхижо ерэхэн нютаг, аха дүүнэр аргагүй ханагдана... Баяртаа багтажа ядахандаа түрэхэн тэнжэхэн

нютагаа орхижо, үтэлхэн эжы абанараа хаяжа иишэ ерэшэһэн зонууд бэшэ ха юм даа эдэнэрнай.

Хүлэгэ ноён һөөргөө һанаата болошонхой:

– Хойто зун лэ болог даа, нэгэ арга бодомжолжо, нютагаа эрьсэжэ ерэхэ аргаа бэдэрхэбди. Залуу, шамбай хүбүүдээ эльгээхэбди. Эндээ һайн байдалаар түбхинэжэ захалаа һаамнай, тэндэһээ бэшэ түрэлтэнөө дахуулжа ерэнэ бээ. Тиигэжэ найдажа байхань хэрэгтэй. Найдал гээшэ юунһээш үнэтэй, сэнтэй, ямаршые эм домһоо үлүүсэ сэдхэлэй үбшэниие эдэгээжэ шададаг юм гэжэ бү мартагты, минии нютагаархид. Тиимэ, нэгэ юумэ хойто зундаа бээлүүлхэ байхабди, – гэжэ байжа, дорюунаар дуугархаа оролдоно.

8. Түрэ

Обоо тахилгын үглөөдэрын түрэ наярба. Хэнэйш гайхахаар, атаархахаар – эндэ мүнөө Үнжэдһөө гоё, сэбэр эхэнэр үгы лэ! Хэн-юун гэхэхээ байха, Шүлгэ өөрөө Үнжэдөө түрүүшынхисэ хаража байһандал, заарин бөөгэй гэрһээ хүрьгэд хүбүүдтээ һамгаа асархаа ошоходоо зог татан тэндээ байшаба. Үнжэдын урда үдэрын, бэрийн ёһо гуримые сахижа, заарин бөөгэй гэртэ байршажа, түрэдөө түхээржэ байһан гэжэ хэлэс. Тээд Үнжэдэй сэбэр һайханаарнь тиитэрээ сэхэ гайхамаар юумэн бэшэ гү? Һанана гүт, хоёр жэлэй саана энээхэн басагамнай Бидэрэй нуурай эрьсэд болоһон зунай сэхэ найр дээрэ Хара талын эгээ сэбэр басагадай тоодо оролсожо, эрын гурбан нааданда илгаржа шадаһан хүбүүдтэ хаанай зүгһөө гэжэ үнэтэ сэнтэ шангуудые барюулалсажа байха уялгатай байһыень? Шүлгэшье тиихэдэ Үнжэдэй гарһаа бэлэгтэ хүртэлсэһэн, тэрэ зуура үшөө танигдаа мэдэгдээгүй байһан басаганда дурлашаһан, мүн Үнжэдэйшые нэгэ ондоохоноор өөрыень хаража байхые таажа шадаһан лэ.

Уряанхан утанай баян Дэльдинэй үхин хадаа гү, Үнжэд ямар үнэтэ сэнтэ хубсаһа, малгайтай, ямаршые эхэнэрэй атаархахаар алта мүнгөөр шэмэлэгдэһэн гоёлой зүүдхэлнүүдтэй, бугааг, бэһелигүүдтэй байһан гээшэб тиихэдэ. Тээд эдэ бүгэдын мүнөөшые Үнжэдэй бээдэ байна лэ! Ай-даа, һайхан даа мүнөө Үнжэд!

Хамаг Халха Монголой дайдаһаа сугларһан Бидэрэй нуурай эрьсэдэхи тэрэ сэхэ найр нааданда гэжэ, Хайлоосто нютагһаа

хабаадалсаһан, үсөөхэн даа, арбашье болохогүй зоной Үнжэдэй сэбэр һайханаар хубсаланхай байһыень хаража үзэһэн юм һаань, мүнөө эндэ нүүжэ ерээшэ зон бултааран сэбэр һайхан дангина басагыс амаа ангайлдашанхайнууд хаража байна гээшэд. Теэд... теэд... эндэмнай түмэн зониис суглуулжархиһан тэрэ ехэ гоё һайхан найр наадан бэшэл даа гэжэ һайн ойлгожо байһан Үнжэд Шүлгэ хоёр тэрэ зуурандаа эшээд, аягүйрхөөд абаха юм. Ямар дангина... ямар гоё, сэбэрынь хэрэгтэй юм мүнөө? Эдээхэн лэ зоной хүсөөр, зүг-зүгхэн холын, аймпагтайшыс харгыда зобожо, тулижа ябажа ерээшэ зоной хүсөөр хуби заяагаа ниилүүлжэ, хамтаржа, айл бүлэ боложо байһан хоёрто юун тиитэрээ һайрхаха, һаахарха юумэн байха бэлэй? Баярлахынгаа хажуугаар бархирха, уйлаха дураниинь хүрэхэ юм. Һайхан сэдхэлтэй нютагайнгаа эдэ зонуудта хэзээ, хайшан гэжэ хариуень бусааха байхаб? Урдань үбдэглэн унахашье дураниинь хүрэнэ...

Эдэ хоёрой досоохиис тааһан мэтэ, элшэн сайд: «Байг, хамаагүй! Бултанһаа сэбэр эхэнэр! Ёһоор, ёһоор... болохо гэхэн юумэн болохоороол боложо байна; һайн дураараа бэс бээс ололсоһон залуушуул. Энээнһээ ондоо юун һайхан байдаг бэлэй?! Манай зээрдэ азаргын угтанда хариһаа бууһан һайхан дангина... бэри... нэмэһэн шэнэ шуһан... һүүлдэнь шанга шамбай, сэбэр һайхан үхид түрэхэ лэ! Болоотой! Зүбө-ө зүб, эрьехэ наран, ээлжээтэ түрэ гэжэ байхаараал байха ёһотой даа! Һайхан шэнэ бүлэ манай угтанда нэмэбэ! Болоо, баро-о, баяр ерэ-э!», – гэжэ байжа аман соогоо гүбэр-гүбэр шэбшэхэ зуураандаа:

– Наашаа, наашаа, дээшээ гаража һуугты, манайда бууһан, басагаа хүргэжэ ерэхэн хүндэтэ айлшаднай, – гэжэ, заарин бөө түрүүтэй шара азаргын аха захатан эрэшүүлэй бэри хүрыгэн хоёрой хойноһоо гэртэ үзэгдэхэдэ, гараа дэлгэн байжа угтаба.

«Зон баян» гэжэ хэлсэдэгын дэмы бэшэл ха. Шүлгэ Үнжэд хоёрһоо жаргалтай хүн мүнөөдэр үгы. Шэнэ айлай бии боложо, түбхинэжэ байхада, нютагаархидынь хам оролсожо, хэды ехэ зөөри зөөшээс нютагтаа орхижо ерэшэһэншыс һаа, туһалалсахаараал туһалалсаба. Дүрбэн туруута малһаа гадна, бэлэг-сэлэг гэжэ, айлай газраа досоогүй байдаг хамаг хэрэгсэлнүүд баран шахуу сугларба. Ябан хожомоо, өөһэдөөн баян бардам айл болоходоо, бэшэ үнэтэ сэнэтэ зөөри суглуулнал бээ.

Түрэ наярна, зон хүхилдэнэ, үрээлнүүд хэлэгдэнэ...

Адуу малаа тужа,
Ашаалжа, зугадажа гараха гээшэ,
Аймшагтай ябадал байгдаа даа!
Хорото дайсадһаа холодожо,
Хэтын жаргал бэдэрхэ гээшэ,
Хэсүүхэн хэрэг байгдаа даа!
Азатай, талаантай байжа
Амгалан нютаг олобол хабди,
Зогсоһон нютагтаа түбхинэжэ,
Зол жаргалаа эдлэхэл хабди!
Залуу зохид таанаднай
Зуун жэлнүүдтэ залиршагүй
Зула мэтэ галтайхан,
Зоболон гашуудалда баригдангүй
Зохидоор эндээ һуугаарайт!
Сэлмэг тэнгэрийн наран доро
Сэдьхэл һанаагаа дүүрэн,
Үргэн тэнюун нютагтаа
Үсын үс залгамжалан
Үнэржэжэ, баяжажа һуугаарайт!
Табан хушуу малнуудаа
Тала губээгөөр бүрхөөжэ,
Тоһон сагаан эдсэгээ
Торхо һабаараа дүүргэжэ,
Энэ һайхан нютагтаа
Эрхим эзэдүүд болооройт!..

Түрэ найрна, зон хүхилдэнэ, нюдэнэйнгөө нёлбоһо арша-
хааршыс үрээлнүүд хэлэгдэнэ...

Шуран хурдан ухаатай,
Шударгуу шанга заншалтай,
Шүлгэ шамдаа захинамди,
Шагна, дуула маанадыгаа:
Сартуул нэрээ алдаршуулжа,
Сүлдэ хүсьеень нэмээжэ,
Дэлбэг баатарта адли
Дээдын солыс олооройш!

Сээжын гуниг татанхай,
Сэдхэл ханаагаа эбдэрхэн
Наһажаал бидэнээ баярлуулжа
Нютагаа эрьсжэ үзөөрэйш!
Орхижо ерэн түрхэмөө
Ошожо тэндэнь хараарайш!
Харгыда ябажа шадахыень
Хойноо дахуулжа асараарайш!..

Түрэ найрна, зон хүхилдэнэ, Онхоцой үльгэршэн морин-хуур дээрэ наадана...

* * *

...Үдэрэй дүүрэгтэжэ, үдэшын наранай урга тулама газарта хүрэжэ байхада, Хүлэгэ хүн зонһоо таһаржа, баруулжаа ошобо. «Яһала ногтошоод байналби, хэзээ иитэрээ хорзо ууһанаашье һананагүйлби» гэбэшье, Цагаан-Чулуутын урдахануур харагдажа байгаа холо саанахи хадын саагуур мэнэ-мэнэ орохоо байһан наран тээшэ нэгэ ондоохоноор даа хараашална.

Энэ хүн миин тиишээ хараашалнагүй, энэ хүн юрэдөөш юумые миин тиихэдэд гээд бододоггүй, бүтээдэгшьегүй юм. Һанаһан, бодоһон юумэн бүхэниинь саахануураа үнидэ толгой соонь орошонхой гү, али һая мэтэ орошонхой байгааһье һаа, тэндэхэнээ сагайнгаа ерэтэр болбосоржо байдаг юм. Тиимэ.

Сиибэн хүхэ тэнгэрийн хаяадахи үдэшын наран тээшэ удаан даамай харасаар хаража байһан Хүлэгэ, мүнөө ошон һайхан һахалаа эльбэн байжа дуугаршана:

– Һм... һайханши даа, газар дэлхэйн эхэ зургаан зүйл, хамаг амитадта сэлмэг тэнгэрийн үндэрһөө һайхан элшэ туяагаа, ажамидаралай дулаа-нүлөөгөө үгэжэ байдаг гэрэл үндэртэ, гэгээн түрэлтэ Наран! Мүнөө хадын саагуур орожо, элшэ хүсээ хумихаа байгааһье һаа, һайхан зандааш... нюдэ хужарлуулмаарш... нулимса дуһалуулгахаарш... Миниишье наһан орохо тээшэ дүтэлжэл байна, тиибэшье би уйданагүйб. Намда гэжэ дээрэһээ үгтэһэн наһаа абааб, хайрадань хүртэһэн жаргалаашье эдлээ хаб, ондоо намда юун хэрэгтэйб, ондоо юу би шамһаа эрихэ-биб. Хүнэй наһан гээшэ богонихон лэ байна, харин ши – гэгээн түрэлтэ Наран! – газар дэлхэйн үй түмэн зондо үсын үедэ дулаа-нүлөөгөө үгэжэ байгааш, хэтэ мүнхэдөө үгэхэ байхашьеш.

Тиимэһээ намда мүнөө гансал гуйлта байна: шамһаа мүнөө би, өөртөө гэжэ, дахинаа юуш эрихэгүйб, харин үри хүүгэдтэмни, эндэ дахуулжа ерээд байһан угсаатан зондомни, нютагтаа орхижо ерэхэн бэшэш зондомни дулаа-нүлөөгөө үгэжэ, ажами-даралай аян замай сагаан харгыень заажэ үгэжэ байгыш даа. Үндэр түрэлтэ сартуул угсаатан зомни дэлхэйн үй түмэн арад зон соогуур арилжа үгы болошохын тулада гэжэ, уг унгияа үргэлжэлүүлжэ ябаха маанадай халаан болохо залуушуулнай, үри хүүгэднай үдэжэ, олошоржо, жаргалаа оложо ябаг лэ даа. Найханши даа... найнши даа, гэгээн түрэлтэ Наран, намайгаа ойлгожо шагнаһандашни. Оро даа, ошожо амаржа нойрсо, үглөөгүүр эртүүр һөөргөө дахинаа үндыжэ, юрэдөөш зогсохо амарха гэжэ мэдэхэгүй үсын үдэхэ ажалаа хэжэ эхилхэш. Бишье эсээб, ошожо амархам, хоюулан ерэхэ, мандаха байха шэнэ үдэрэй шэнэ найхан зүүдэ манажа хоносбди. Ым...

...Сартуул долоон эсэгын уг изагууртанай ахалагша Хүлэгэ (түшэмэл хаандаа урбажа Ара Монгол руу зугадажа ерэшэнэн хүн, мүнөө болоходо «элшэн сайд» тушаалһаа буугаал юм бээ), наранай орожо, эртын үдэшын шэнэ нютагтань буужа байхада, энгэр сээжэхээ үнөөхи дуута-суута, алталмал бүхэлүүртэй хитад шаажан хөөргөө гаргажа, улаан шүрэ таглаа-халбагаарнь тамхи удхажа, тамшаажэ байжа һоросогооһонойнгоо удаагуур, ара нюргандаа гараа үргэлжэ, аалихан ябасаар гэр тээшээ гэш-хэлжэрхёо һэн.

ГАРШАГ

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ	3
I. ХАЛХА МОНГОЛ (1-хи хуби)	5
1. Бүргэд	5
2. Обоо тахилган	9
3. Хүлэгэ	14
4. Лхүндэг лама	19
5. Түхээрэлгэ	30
6. Нүүдэл	38
7. Шүлгэ	61
8. Холын замда	96
9. Нэхүүл	105
10. Мүшхэлгэ	110
11. Ононой эхин	122
12. Зугадалга	133
13. Золхо	183
АРА МОНГОЛ (Хоёрдохи хуби)	215
1. Зэлгэр	215
2. Танилсалга	218
3. Хэргызүүд	222
4. Шахардуу байдал	239
5. Тангариг	246
6. Хулгайшад	266
7. Шэнэ байдал	282
8. Түрэ	298

Литературно-художественное издание

Александр Галсаннимаевич Лыгденов

НҮҮДЭЛШЭД

(повесть)

Редактор Б.Б. Бальжинимаев

Верстка А.Б. Бальжинимаев

Подписано к печати 05.11.2019. Формат 60х84 1/16.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman Bur
Усл. печ. л.19,0. Тираж 500. Заказ № 45.

ИП Бальжинимаев А.Б.
670000, г. Улан-Удэ, ул. Кирова, 28 «а», офис 32
e-mail:zakaz@formatbur.ru